

**ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД
АГРАРНИЯ БИЗНЕС И СЕЛСКИТЕ
РАЙОНИ**

Сборник с доклади

**CHALLENGES OF AGROBUSINESS AND
RURAL AREAS**

Conference proceedings

2018

Издателски комплекс – УНСС

Международен научен комитет

Проф. д.ик.н. Пламен Мишев – Университет за национално и световно стопанство, София, България

Проф. д.ик.н. Агнешка Вжохалска – Институт по аграрна и хранителна икономика- Национален изследователски институт, Варшава Полша

Проф. д-р Димитър Николов – Институт по аграрна икономика – Селскостопанска академия, София, България

Доц. д-р Димитриус Петрополоус - Технологична образователна институция на Пелопонес, Каламата, Гърция

Доц. д-р Алеш Кухар – Университет на Любляна, Словения.

Организационен комитет

Проф.д.ик.н.Юлия Дойчинова - Университет за национално и световно стопанство, катедра „Икономика на природните ресурси

Ас.д-р Ралица Терзийска - Университет за национално и световно стопанство, катедра „Икономика на природните ресурси

Ас.д-р Кристина Тодорова - - Университет за национално и световно стопанство, катедра „Икономика на природните ресурси

Всички права са запазени! Не се разрешават копиране, възпроизвеждане и разпространение на книги или части от тях по какъвто и да е начин без писменото

разрешение на Издателския комплекс – УНСС.

Авторите носят пълна отговорност за авторството си и за оригиналността на произведението, както и за грешките, допуснати по тяхна вина.

©Колектив

©ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС - УНСС

Изп.директор: Веселин Ангелов, тел.81-95-251

Зам.изп.директор:Стефан Власев, 81-95-551

Гл.редактор: Лилия Даскалова, 81-95-564

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СТЕТОВНО СТОПАНСТВО
София, Студентски град „Христо Ботев“

ISBN 978-619-232-093-5

Катедра „Икономика на природните ресурси“ на Университета за национално и световно стопанство и Българската асоциация на аграрикономистите са организатори на младежка научна конференция с международно участие на тема „Предизвикателства пред аграрния бизнес и селските райони“.

В конференцията с доклади участват докторанти и млади научни работници от единадесет научноизследователски институции в България: Варненския икономически университет; Тракийския университет гр. Стара Загора; Аграрния университет, гр. Пловдив; Стопанска академия „Д.А.Ценов“, гр. Свищов; Института по аграрна икономика – Селскостопанска академия гр. София; Института за икономически изследвания – Българска академия на науките, гр. София; Института по лозарство и винарство – Селскостопанска академия, гр. Плевен; Русенския университет, Югозападния университет, гр. Благоевград; Пловдивския университет и Университета за национално и световно стопанство.

Своите изследователски резултати в областта на проблемите на селските райони и конкурентноспособния аграрен бизнес представят хабилитирани и млади научни работници от Полша, Словения, Гърция, Македония и Румъния, работещи в Университета на Любляна, Института по аграрна и хранителна икономика във Варшава и Технологична образователна институция на Пелопонес гр. Каламата.

В пленарните и заседанията по секции са представенидоклади в трите тематични направления:

- ✓ Конкурентноспособен аграрен бизнес;
- ✓ Жизнеспособни селски райони;
- ✓ Зелен бизнес.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ	12
Agnieszka Wrzochalska AGING OF THE SOCIETY AS AN IMPORTANT CHALLENGE FOR THE SOCIO-ECONOMIC RURAL DEVELOPMENT IN POLAND	13
Dr. Petropoulos Dimitrios, Claudia Sandulescu ANALYSIS OF THE INDEX REVEALED COMPARATIVE ADVANTAGE (RCA) AMONG GREECE AND THE BALKANS EUROPEAN COMMUNITY COUNTRIES (2000-2015)	21
Aleš Kuhar, Hristo Hristov CHALLENGES OF THE RED MEAT SUPPLY CHAIN IN SLOVENIA: THE CASE OF PIG BREEDERS	28
ТЕМАТИЧНО НАПРАВЛЕНИЕ „КОНКУРЕНТОСПОСОБЕН АГРАРЕН БИЗНЕС“	41
Христина Харизанова-Бартос, Ани Димитрова ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВИ НА АГРАРНИТЕ ИНОВАЦИИ	42
Божидар Иванов, Васил Стойчев ИЗСЛЕДВАНЕ НА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТТА В ЗЕМЕДЕЛИЕТО	48
Виолета Блажева ОБЩАТА СЕЛСКОСТОПАНСКА ПОЛИТИКА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТТА НА БЪЛГАРСКИЯ АГРАРЕН СЕКТОР ...	62
Владимир Димитров, Даниела Димитрова, Юлия Джабарова ПАЗАРНИ ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА БЪЛГАРСКИТЕ КАЧЕСТВЕНИ ВИНА	67
Даниела Димитрова ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ ПАЗАРНИТЕ ПОЗИЦИИ НА ПРОИЗВОДИТЕЛИТЕ НА ДЕСЕРТНО ГРОЗДЕ	75
Милен Влаев ФИНАНСИРАНЕ НА АГРАРНИЯ СЕКТОР – АСПЕКТИ СЛЕД ПРИЕМАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ В ЕС	82
Ивелина Петкова Жечева-Радева МЕХАНИЗМИ ЗА ФИНАНСОВ КОНТРОЛ НА СТРУКТУРНИТЕ ФОНДОВЕ В АГРАРНИЯ СЕКТОР ЗА ПРОГРАМНИЯ ПЕРИОД 2014-2020 Г	90
Свилен Колев ПРОЕКТНО УПРАВЛЕНИЕ НА ДЪРЖАВЕН ФОНД ЗЕМЕДЕЛИЕ	96
Росица Ненова ОЦЕНКА НА ЕФЕКТИВНОСТТА НА ФИНАНСОВОТО УПРАВЛЕНИЕ НА ЛОЗАРО-ВИНАРСКИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ	103

Павел Шейтанов	
МЕТОДИЧЕСКИ АСПЕКТИ ПРИ ОПРЕДЕЛЯНЕ НА АГРАРНИЯ РИСК.....	109
Теодора Семерджиева	
СТАНДАРТИТЕ ЗА БЕЗОПАСНОСТ НА ХРАНИТЕ КАТО ФАКТОР ЗА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ НА АГРАРНИЯ ИЗНОС.....	114
Антон Благоев	
СЪСТОЯНИЕ НА СЕКТОР ПЧЕЛАРСТВО В БЪЛГАРИЯ	120
<i>ТЕМАТИЧНО НАПРАВЛЕНИЕ „ЖИЗНЕСПОСОБНИ СЕЛСКИ РАЙОНИ“</i>	<i>126</i>
Юлия Дойчинова, Кристина Тодорова, Ралица Терзийска	
МОДЕЛИ НА ЗЕМЕДЕЛИЕ И ВЪЗДЕЙСТВИЕТО ИМ НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ.....	127
Нели Бенчева, Теодора Стоева	
ВЛИЯНИЕ НА ФАКТОРИТЕ НА СОЦИАЛНОТО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО ЗА РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ.....	135
Райна Димитрова	
СЪСТОЯНИЕ И РАЗВИТИЕ НА ПОТЕНЦИАЛА ЗА ТРУДОВ РЕСУРС В СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ.....	141
Мария Станимирова, Юри Зарев	
НЕОБХОДИМОСТ ОТ ДОПЪЛНИТЕЛНИ КОНСУЛТАНТСКИ УСЛУГИ ЗА РАЗВИТИЕ НА МАЛКИ И СРЕДНИ ПРЕДПРИЯТИЯ В СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ.....	147
Наталия Неделчева	
АНАЛИЗ НА ПРОБЛЕМИТЕ И ПЕРСПЕКТИВИТЕ В УСТРОЙСТВОТО И РАЗВИТИЕТО НА СЕЛСКИТЕ ОБЩИНИ В ОБЛАСТ РУСЕ.....	152
Албена Митева, Атанас Тотляков	
ВИНЕНИЯТ ТУРИЗЪМ – СРЕДСТВО ЗА РАЗШИРЯВАНЕ ПРОИЗВОДСТВОТО И ТЪРГОВИЯТА НА БИОВИНО.....	158
Гергана Славова, Ангелина Пейчева	
ИКОНОМИЧЕСКИ И СОЦИАЛНИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИ, ЕКОЛОГИЧЕН, ВИНЕН И КУЛИНАРЕН ТУРИЗЪМ В РАЙОНА НА РОДОПА ПЛАНИНА В БЪЛГАРИЯ.....	164
Атанас Тотляков	
РОЛЯТА НА ВИНАРКАТА ИЗБА ЗА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ (ПО ПРИМЕРА НА ВИНАРСКА ИЗБА ТОДОРОВФФ).....	170
Ралица Терзийска	
СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ – ДЕМОГРАФСКИ И СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ.....	174
Георги Алексиев, Константин Станков	
ДИВЕРСИФИКАЦИЯ НА БИОЛОГИЧНИТЕ ПРОИЗВОДСТВА, ФАКТОР ЗА РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ.....	180

Константин Стоянов, Дора Дончева ПОТЕНЦИАЛ НА БИОЛОГИЧНОТО ЗЕМЕДЕЛИЕ ЗА ПОВИШАВАНЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТТА НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ	185
Силвия Томова-Захариева КОНЦЕНТРАЦИЯ И СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ НА РЕГИОНАЛНАТА ИКОНОМИКА В БЪЛГАРИЯ.....	191
Михаил Кожухаров АНАЛИЗ НА КЛЪСТЕРНИЯ ПОТЕНЦИАЛ В ОБЛАСТ СТАРА ЗАГОРА.....	197
Николета Цариградска КОНЦЕПТУАЛНА РАМКА ЗА ИЗУЧАВАНЕ НА КОНФЛИКТИТЕ ПРИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕТО МЕЖДУ ДРЕБНИТЕ ЗЕМЕДЕЛСКИ СТОПАНИ И ПУБЛИЧНАТА АДМИНИСТРАЦИЯ.....	203
ТЕМАТИЧНО НАПРАВЛЕНИЕ „ЗЕЛЕН БИЗНЕС В СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ“.....	209
Дарина Заимова, Георги Желязков ЕКО-ПРОБЛЕМАТИКА И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ИНОВАЦИИ В АГРАРНИЯ СЕКТОР.....	210
Зорница Стоянова, Кристина Тодорова ПОЛЗИ ОТ РЕАЛИЗАЦИЯТА НА ВОДНИ ПРОЕКТИ В БЪЛГАРИЯ ЗА ПОСТИГАНЕ НА ЖИЗНЕСПОСОБНОСТ В СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ.....	216
Петър Маринов, Михаела Михайлова ЗЕЛЕНАТА ИНФРАСТРУКТУРА В ЮЖЕН ЦЕНТРАЛЕН РАЙОН.....	222
Павлина Иванова ЗЕЛЕНА ЗАЕТОСТ В СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ.....	227
Петя Брънзова ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД БИОПРОИЗВОДСТВОТО В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 10-ТЕ ГОДИНИ В ЕВРОПЕЙСКИЯТ СЪЮЗ.....	232
Милкана Мочурова, Мария Коцева-Тикова РАЗВИТИЕ НА ВЪЗОБНОВЯЕМИ ЕНЕРГИЙНИ ИЗТОЧНИЦИ В ОБЛАСТ КЮСТЕНДИЛ.....	236
Мария Топчиева ИЗМЕРВАНЕ НА ВЪЗДЕЙСТВИЕТО ВЪРХУ ОКОЛНАТА СРЕДА НА ЗЕМЕДЕЛСКОТО СТОПАНСТВО НА БАЗА ОЦЕНКА НА ЖИЗНЕНИЯ ЦИКЪЛ – ЕТАПИ, МОДЕЛИ И КРИТИЧНИ МОМЕНТИ.....	242
Моника Кабаджова РЕШЕНИЯ НА ЗЕМЕДЕЛСКИТЕ СТОПАНИ В УСЛОВИЯТА НА ЕКОЛОГИЗАЦИЯ НА ОСП.....	248
Христо Петров КОРПОРАТИВНАТА ЕКОЛОГИЧНА ОТГОВОРНОСТ – ИЗТОЧНИК НА КОНКУРЕНТНО ПРЕДИМСТВО НА ФИРМИТЕ.....	254

Антон Кръстев АНАЛИЗ НА ЕКОЛОГИЧНАТА ПОЛИТИКА НАСОЧЕНА КЪМ ПОДОБРЯВАНЕ НА КАЧЕСТВОТО НА АТМОСФЕРНИЯ ВЪЗДУХ	260
Татяна Гевренова МОТИВАЦИЯ ЗА РАЗВИТИЕ НА ЗЕЛЕНО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО	266
Любомир Левичаров ЗЕЛЕНИЯТ БИЗНЕС В СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ КАТО АЛТЕРНАТИВА ЗА ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА ЕКОКОНФЛИКТИ И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗВИТИЕ.....	271
Ива Костова НАГЛАСИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ И БЪЛГАРСКИТЕ ПОТРЕБИТЕЛИ КЪМ ОПАЗВАНЕ НА ОКОЛНАТА СРЕДА И ЕКОЛОГИЧНИТЕ МАРКИРОВКИ....	277
Руслан Коларов ИНСТИТУЦИОНАЛНАТА СТРУКТУРА НА ГОРСКОТО СТОПАНСТВО – ВАЖЕН ФАКТОР ЗА НЕГОВОТО СТРАТЕГИЧЕСКО И УСТОЙЧИВО УПРАВЛЕНИЕ.....	283

Content

<i>PLENARY REPORTS</i>	12
Agnieszka Wrzochalska	
AGING OF THE SOCIETY AS AN IMPORTANT CHALLENGE FOR THE SOCIO-ECONOMIC RURAL DEVELOPMENT IN POLAND	13
Dr. Petropoulos Dimitrios, Claudia Sandulescu	
ANALYSIS OF THE INDEX REVEALED COMPARATIVE ADVANTAGE (RCA) AMONG GREECE AND THE BALKANS EUROPEAN COMMUNITY COUNTRIES (2000-2015)	21
Aleš Kuhar, Hristo Hristov	
CHALLENGES OF THE RED MEAT SUPPLY CHAIN IN SLOVENIA: THE CASE OF PIG BREEDERS	28
<i>THEMATIC TOPIC “COMPETITIVE AGRIBUSINESS”</i>	41
Hristina Harizanova-Bartos, Anie Dimitrova	
A THEORETICAL FRAMEWORK OF AGRICULTURAL INNOVATIONS	42
Bozhidar Ivanov, Vasil Stoychev	
RESEARCH ON COMPETITIVENESS IN AGRICULTURE	48
Violeta Blazheva	
THE EU COMMON AGRICULTURAL POLICY AND THE COMPETITIVENESS OF THE BULGARIAN AGRICULTURAL SECTOR	62
Vladimir Dimitrov, Daniela Dimitrova, Yulia Dzhaharova	
MARKET OPPORTUNITIES FOR BULGARIAN QUALITY WINES	67
Daniela Dimitrova	
OPPORTUNITIES TO IMPROVE THE MARKET POSITION OF TABLE GRAPES GROWERS	75
Milen Vlaev	
FINANCING OF THE AGRICULTURAL SECTOR - ASPECTS AFTER BULGARIA'S ACCESSION IN THE EU	82
Ivelina Petkova Jetcheva-Radeva	
MECHANISMS FOR FINANCIAL CONTROL OF THE STRUCTURAL FUNDS IN THE AGRARIAN SECTOR FOR THE PROGRAMMING PERIOD 2014-2020	90
Svilen Kolev	
THE PROJECT MANAGEMENT OF STATE FUND AGRICULTURE	96
Rositza Nenova	
EVALUATION THE EFFICIENCY OF FINANCIAL MANAGEMENT OF WINE-PRODUCING ENTERPRISES	103

Pavel Sheytanov	
METHODOLOGICAL ASPECTS IN DEFINING THE RISK IN AGRICULTURE..	109
Teodora Semerdjieva	
FOOD SAFETY STANDARDS AS A COMPETITIVENESS FACTOR OF THE AGRICULTURAL EXPORT	114
Anton Blagoev	
STATE OF BEEKEEPING SECTOR IN BULGARIA.....	120
<i>THEMATIC TOPIC VIABLE RURAL AREAS.....</i>	<i>126</i>
Julia Doitchinova, Kristina Todorova, Ralitsa Terziyska	
AGRICULTURAL MODELS AND THEIR IMPACT ON RURAL AREAS.....	127
Nelly Bencheva, Teodora Stoeva	
IMPACT OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP FACTORS ON RURAL DEVELOPMENT.....	135
Rayna Dimitrova	
STATE AND DEVELOPMENT OF THE LABOR POTENTIAL IN RURAL AREAS.....	141
Mariya Stanimirova, Yuri Zarev	
NECESSITY OF ADDITIONAL CONSULTING SERVICES FOR DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM SIZED FARMS IN NORTEASTERN BULGARIA.....	147
Nataliya Nedelcheva	
ANALYSIS ON PROBLEMS AND PROSPECTS IN THE DEVICE AND THE DEVELOPMENT OF RURAL COMMUNITIES IN RUSE REGION.....	152
Albena Miteva, Atanas Totliakov	
WINE TOURISM - A WAY TO EXPAND THE PRODUCTION AND MARKETING OF BIO-WINE.....	158
Gergana Slavova, Angelina Peicheva	
ECONOMIC AND SOCIAL PREREQUISITES FOR THE DEVELOPMENT OF RURAL, ECOLOGICAL, WINE AND CULINARY TOURISM IN THE RHODES OF THE MOUNTAINS IN BULGARIA.....	164
Atanas Totlyakov	
THE ROLE OF THE WINE CELLAR IN RURAL AREAS (FOLLOWING THE EXAMPLE OF TODOROFF WINE CELLAR).....	170
Ralitsa Terziyska	
RURAL AREAS – DEMOGRAPHIC AND SOCIO-ECONOMIC PROBLEMS.....	174
Georgi Aleksiev, Kostantin Stankov	
DIVERSIFICATION OF BULGARIAN ORGANIC FARMING AS A FACTOR FOR THE DEVELOPMENT OF RURAL AREAS.....	180

Konstantin Stoyanov, Dora Doncheva	
POTENTIAL OF ORGANIC FARMING TO INCREASE THE COMPETITIVENESS OF RURAL AREAS.....	185
Silvia Tomova-Zaharieva	
CONCENTRATION AND SPECIALIZATION OF THE REGIONAL ECONOMY IN BULGARIA.....	191
Mihail Kozhuharov	
CLUSTER POTENTIAL ANALYSIS IN STARA ZAGORA REGION.....	197
Nikoleta Tsarigradska	
A CONCEPTUAL FRAMEWORK FOR STUDYING CONFLICTS IN THE INTERACTION BETWEEN SMALL FARMERS AND THE PUBLIC ADMINISTRATION	203
THEMATIC TOPIC GREEN BUSINESS IN RURAL AREAS.....	209
Darina Zaimova , George Zheliazkov	
ECO- ISSUES AND OPPORTUNITIES FOR INNOVATION IN THE AGRARIAN SECTOR	210
Zornitsa Stoyanova, Kristina Todorova	
BENEFITS FROM THE IMPLEMENTATION OF WATER PROJECTS IN BULGARIA FOR THE ACHIEVEMENT OF VIABILITY IN RURAL AREAS.....	216
Petar Marinov, Mihaela Mihaylova	
GREEN INFRASTRUCTURE IN THE SOUTH CENTRAL REGION.....	222
Pavlina Ivanova	
GREEN EMPLOYMENT IN RURAL AREAS.....	227
Petia Branzova	
ORGANIC PRODUCTION CHALLENGES IN BULGARIA DURING THE 10 YEAR EUROPIAN UNION MEMBERSHIP.....	232
Milkana Mochurova, Maria Kotseva-Tikova	
DEVELOPMENT OF RENEWABLE ENERGY SOURCES IN KYUSTENDIL DISTRICT.....	236
Mariya Topchieva	
EVALUATING FARMS' IMPACT ON THE ENVIRONMENT THROUGH LIFE CYCLE ASSESSMENT – PHASES, MODELS AND CRITICAL MOMENTS.....	242
Monika Kabadzhova	
DECISION-MAKING OF FARMERS IN THE CONDITIONS OF THE CAP GREENING.....	248
Hristo Petrov	
CORPORATE ENVIRONMENTAL RESPONSIBILITY AS A SOURCE FOR COMPETITIVE ADVANTAGE OF COMPANIES.....	254

Anton Krastev	
ENVIRONMENTAL POLICY ANALYSIS AIMED AT IMPROVING THE QUALITY OF ATMOSPHERIC AIR.....	260
Tatiana Gevrenova	
MOTIVATION FOR DEVELOPMENT OF GREEN ENTREPRENEURSHIP.....	266
Lyubomir Levicharov	
GREEN BUSINESS IN RURAL AREAS AS AN ALTERNATIVE TO OVERCOMING ECOLOGICAL CONFLICTS AND OPPORTUNITIES FOR DEVELOPMENT.....	271
Iva Kostova	
EUROPEAN AND BULGARIAN CONSUMERS' ATTITUDES TOWARDS ENVIRONMENTAL PROTECTION AND ECO-LABELS.....	277
Ruslan Kolarov	
THE INSTITUTIONAL STRUCTURE OF FORESTRY - A KEY FACTOR FOR ITS STRATEGIC AND SUSTAINABLE MANAGEMENT.....	283

ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ

PLENARY REPORTS

**ЗАСТАРЯВАНЕТО НА ОБЩЕСТВОТО КАТО ВАЖНО
ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО ЗА СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ
НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ В ПОЛША**

Агниешка Вжохалска¹

**AGING OF THE SOCIETY AS AN IMPORTANT CHALLENGE FOR THE SOCIO-
ECONOMIC RURAL DEVELOPMENT IN POLAND²**

Agnieszka Wrzochalska

The problem of the aging of the population is a part of the long-term process of societal modernisation, whose permanent part is a programme to activate people of retirement age. In view of the progressing of the aging process of the European population, including Poland and Bulgaria, the issue which is more and more clearly noticeable is and will be the alienation of people of retirement age in the future. The issue of aging societies is increasingly dominant in public debate, where demographic changes are not seen as a threat any longer, but as a challenge and a great opportunity for the economic, social and infrastructure development in many areas, inter alia: healthcare, social welfare, education, culture, tourism, both in the city and in the countryside. A growing group of senior citizens means also a great potential, being an active consumer group perceived by many economic entities as potential customers. This article analyses specific problems associated with the growing group of senior citizens³ in rural areas in Poland.

Analyses were based mainly on the mass statistics data (CSO) and the results of the IAFE-NRI⁴ surveys, which were used primarily to identify the future social developments in rural areas and to formulate general conclusions.

Key words: Poland, rural areas, life expectancy, active old age, social inclusion
JEL J14; J24; I19

Introduction

In rural areas in Poland, the clear socio-economic changes have been observed for a number of years [Wrzochalska 2014]. The economic changes and accompanying overall

¹ Проф., д.ик.н. Агниешка Вжохалска, Institute of Agricultural and Food Economics – National Research Institute Swietokrzyska 20, 00-002 Warsaw, Poland agnieszka.wrzochalska@ierigz.waw.pl

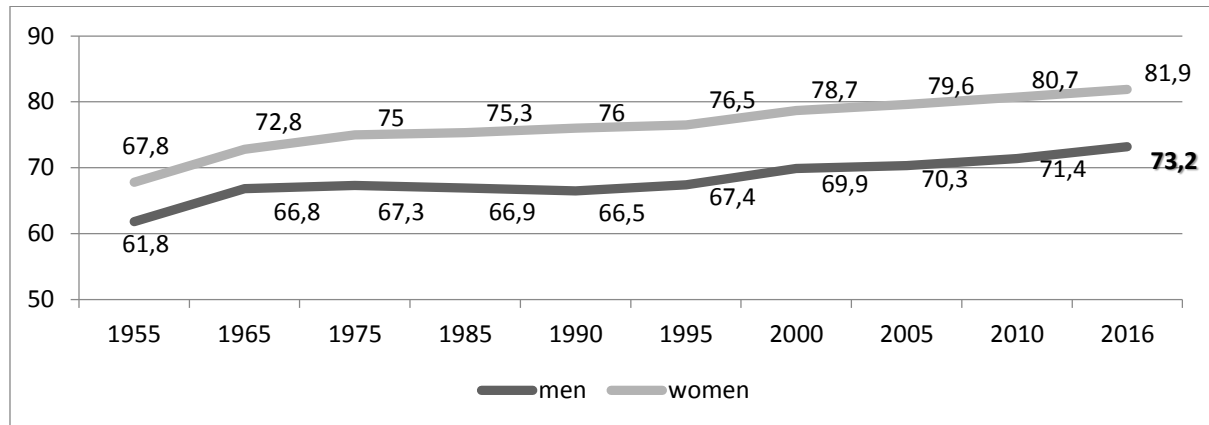
² In Poland, areas classified as rural occupy the vast majority of the country. In 2016, the countryside was inhabited by more than 15 million people, which accounted for nearly 40% of the Polish population.

³ The term „senior citizen/s” applies to persons older than 60, this article also includes the issue of persons aged 70 and older.

⁴ In the years 2000, 2005 and 2011, the IAFE-NRI survey covered 76 rural towns, and in 2016 it was only 10 villages which had been selected from among the towns surveyed in previous years. The survey included all households in the analysed villages. In 2000, 2005 and 2011, the surveyed entities accounted for about 0.2% of the actual number of rural households and in 2016 – 0.03%. The last survey covered about 1.4 thousand households, in which more than 0.4 thousand were families with a user of an individual (family) farm – farming population, and less than 1 thousand – families without land or having a plot of not more than 1 ha – landless population. The surveyed villages were selected deliberately so that they could reflect the actual socio-economic characteristics of rural areas, in particular, the agrarian structure of farms with an area exceeding 1 ha of arable land. These surveys mainly serve to analyse changes in the agrarian structure and to determine socio-economic conditions in the agricultural production. In addition to the data constituting the source material for the above-mentioned issues, the survey also provides much information which is also characteristic of the local community composed of rural residents.

socio-demographic transformations also were associated with the accession of Poland to the European Union (EU). Among a number of positive transformations, we should mention, first of all, the change in the lifestyle of the rural society, including improving the level of education, dissemination of information and communication technologies as well as a significant increase in the average life expectancy, which, according to the CSO data in 2016 was nearly 82 years for women and slightly more than 73 years for men. The process of the extending life expectancy has been observed in Poland, also in rural areas, for many years (Fig. 1).

Fig. 1. The process of the extending life expectancy in rural areas in Poland

Source: own elaboration based on the CSO data.

Consequently, the size of the population older than 70 has significantly increased in Poland, also in rural areas, including those from the oldest age group (more than 80 years). In 2016, women older than 70 years represented 11.9% of the total population of rural women, and men – 6.7%, thus rural areas in Poland are inhabited by more than 1.4 million people older than 70, where those older than 80 account for nearly 600 thousand. It should be stressed that the human aging process is very individualised. Nevertheless, it should be considered that a slightly different group are persons belonging to younger subpopulations of the elderly and enjoying relatively good health. This group of the elderly requires the implementation of specific tasks within the social policy, tasks aimed at the broadly understood activation to delay the effects of aging. Their needs differ from the needs of the group of the oldest seniors (people aged 80 and older) and those who are younger but ill (including persons with reduced mobility).

In Poland, just like in many European countries, there are several forms of activation of senior citizens. In addition to the Third Age Universities⁵, there are also Seniors' Associations and programmes such as: Senior+, Senior WIGOR. Also, under the patronage of the Ministry of Labour and Social Policy, the Government Program for the Elderly Social Activity for 2012-2013 was implemented, the programmes for seniors are also prepared by the Ministry of Health (e.g. Academy of Seniors, under the patronage of the International Institute of Physiotherapy and Health). In our country, there is also the programme National

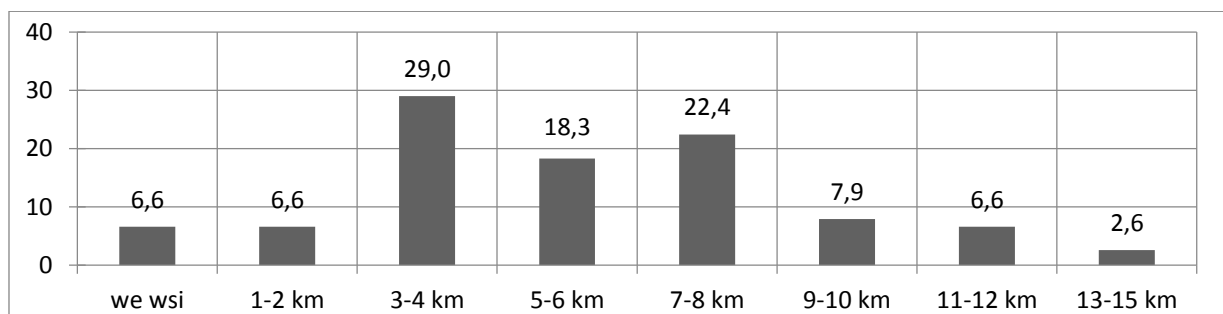
⁵ These are educational establishments for persons of post-working age, aimed at activities to improve the quality of life of the elderly and activate them through participation in lectures, seminars, training courses, work in special interest clubs as well as in physical, recreation, rehabilitation activities etc. They are usually associated with academic centres and universities. The first TAU in Europe was established in France in 1973, in Poland in 1975, as the third establishment in Europe. In other western-European countries, such establishments were founded in the 80s and 90s of the 20th century.

Senior Card, under which each person aged 60 or more can receive a personal, free and open-ended card, at an establishment authorised to issue such (e.g. TAU). This card authorises senior citizens to receive discounts on selected products and services [Chmielewska 2016]. However, due to spatial conditions, they are in most cases addressed to urban residents. Therefore, the elderly in rural areas have fewer offers of leisure, including, above all, fewer opportunities for self-development [Wrzochalska 2016].

Transport connections of villages with municipalities and district cities

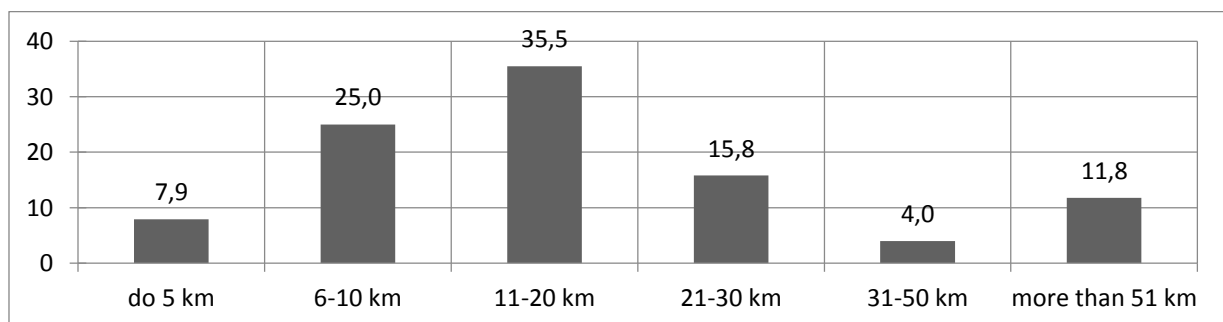
The studies show that the location of villages in relation to municipalities and district towns is diversified in Poland (Fig. 2 and Fig. 3).

Fig. 2. Distance of surveyed villages from municipalities (% of villages)

Source: based on the IAFE-NRI survey, 2011.

Fig. 3. Distance of surveyed villages from district towns (% of villages)

Source: based on the IAFE-NRI survey, 2011.

In the case of the distance from municipalities, residents of nearly every seventh village had to cover a distance of up to 2 km, in nearly every third village this distance was no more than 5 km, in every fourth village this was a distance of up to 8 km, and in every tenth village – more than 10 km. On average, the distance was 5.6 km. District towns were located farther from villages than municipalities. It was mostly a distance of 11-20 km (more than every third village) and 6-10 km (every fourth village), while residents of every sixth village were forced to cover even more than 30 kilometers to get into a district town. The average distance of the surveyed village from the district town was 28.6 km.

Table 1. The spatial distance to bus stops and railway stations in the surveyed villages

year	In the village	1-2 km	3-4 km	5-7 km	8-10 km	more than 10 km	the max. distance
bus stop							
2016	80.0	10.0	10.0	-	-	-	3 km
2011	80.0	20.0					2 km
2005	90.0	10.0					1 km
railway station							
2016	10.0	10.0	10.0	20.0	-	40.0	17 km
2011	10.0	10.0	10.0	30.0	10.0	30.0	19 km
2005	20.0	-	10.0	20.0	20.0	20.0	17 km

Source: based on the IAFE-NRI surveys, 2005, 2011, 2016.

The movement of the rural population to nearby towns was mostly difficult. In 80% of the surveyed villages there are bus stops, in 10% of the villages they are located at a distance of 1-2 km (Table 1). In the remaining villages, the farthest stop was at a distance of 3 kilometers. Despite relatively good access to bus services and the provision of this type of transport services, often by several carriers, residents of the majority of the villages claimed that during the day the number of bus rides is definitely too low, making it difficult to move and arrange all kinds of matters.

Particularly difficult is transport in the afternoon, even the return of persons employed in nearby towns to their homes. It often happened that the only bus passing through the village was that transporting children to and from nearby schools. The situation was significantly worse in terms of railway transport. Only every tenth village had a railway station, and in the case of the significant percentage of the villages (40%), residents had to cover a distance of more than 10 km. Especially for the elderly, relatively often covering a distance of several kilometres to be able to travel by bus or train is impossible. As already noted above, the percentage of equipping households with passenger cars increased, also in families of pensioners and disabled pensioners. The surveys showed that in the countryside in 2016 85.7% of all rural families, on average, had a car but in most villages it was noted that the families without a car were mostly those of persons from the oldest age groups, including single persons. In turn, the use, if necessary, of cars of other family members by seniors was not possible due to the fact that those persons had no driving licence. This situation was related to the majority of cases where the elderly were somehow dependent on other members of the family or third persons, if it was necessary for them to move (also to a remote bus stop), for example, to arrange official matters, do shopping or visit a doctor).

Possibilities for the rural population to access healthcare institutions and cultural centres

The elderly relatively more often than those in younger age groups use medical advice, undergo medical examinations or use rehabilitation service and purchase medicines. In rural areas, there are much fewer healthcare institutions, and as a consequence, there are almost twice as many people as in the city per one such institution⁶. The IAFE-NRI survey reveals that rural residents particularly lack medical specialists and thus the waiting time for such consultation is very long [Wrzochalska 2016]. From the point of view of rural residents, the most important thing is not only the number of healthcare institutions, but above all their spatial distance, i.e. the distance of the institution from their place of residence and how quick it is possible to reach this institution, if necessary. The IAFE-NRI surveys show that in 2016 22.2% villages had outpatient clinics (health centres), 37.5% had medical offices and 11.1% had dental offices. However, residents of more than half of the surveyed villages were forced to cover a distance of 5 and more kilometers to the given healthcare institution (Table 2).

Table 2. Spatial distance to healthcare institutions

year	in the village	1-2 km	3-4 km	5-7 km	8-10 km	more than 10 km	the max. distance
Health centre/municipal health centre							
2016	22.2	-	22.2	44.5	-	22.2	17 km
2011	30.0	-	20.0	40.0	10.0	-	8 km
2005	20.0	10.0	10.0	50.0	10.0	-	8 km
Medical office							
2016	37.5	-	37.5	12.5	-	12.5	17 km
2011	22.0	-	33.3	33.3	10.1	-	8 km
2005	30.0	10.0	10.0	40.0	10.0	-	8 km
Dental office							
2016	11.1	-	22.2	55.5	11.1	11.1	10 km
2011	10.0	-	20.0	40.0	20.0	10.0	16 km
Pharmacy							
2016	-	-	44.4	44.4	11.1	11.1	10 km
2011	11.1	11.1	22.2	33.4	22.2	-	10 km
2005	20.0	10.0	10.0	40.0	10.0	10.0	16 km
Emergency room							
2016	-	-	-	44.5	11.1	44.4	17 km
Medical assistance facility*							
2016	55.6	-	33.3	11.1	-	-	5 km
2011	30.0	10.0	20.0	30.0	10.0	-	8 km
2005	30.0	10.0	10.0	40.0	10.0	-	8 km

(*health centre, physician or dentist in the village)

Source: based on the IAFE-NRI surveys, 2005, 2011, 2016.

⁶ According to the CSO data, in 2016 per one outpatient clinic in the city there were 927.4 people when compared to 3,189.6 in the countryside, per one pharmacy – 2.1 and 7.2 thousand, respectively. The number of pieces of advice per capita was 11.9 in the city and 3.2 in the countryside.

Also other medical institutions, especially pharmacies and emergency rooms, were located at a significant distance. The situation with regard to the availability of medical advice in rural areas deteriorated in the surveyed villages, when compared to the previous years, especially for less wealthy residents, as the percentage of villages with outpatient clinics decreased, to the benefit of private medical offices. Admittedly, in more than half of the villages, in case of emergency, it is possible to use medical assistance (there is a physician or dentist there). But in most cases these are the above-mentioned private medical offices, more rarely health centres. This situation is also a difficulty for senior citizens, especially given a need to pay for medical advice and/or to cover a significant distance to a public medical institution providing services free of charge.

In Poland, the so-called long-term home care and home hospice system has been working for several years. This is assistance provided to the elderly by well-qualified nurses and consisting in individual visits (as appropriate, most often several times a month) to the patient's house. During the visit, *inter alia*, the nurse monitors the patient's health status, administers medicines, takes material for laboratory tests, provides advice in relation to the patient's health status and, if required, calls a physician. Such a visit is also psychological support for the senior and their closest relatives and a very important element of care and medical education. Services of this type are provided under contracts with the National Health Fund. They are provided by medical facilities (in the near future, they are to change their names into medical institutions), which most often cover districts. This care system is much cheaper than hospitalisation. It is primarily intended for geriatric patients. This system is an important instrument for the abolition of barriers to care for the elderly in Poland. It is very important that the system be also widely disseminated in rural areas.

All the above-mentioned positive changes related to healthcare (including in the countryside) and the environmental values: own food, fresh air, opportunities of recreation, as well as the physical effort that is permanently needed to perform a number of work result in the fact that the life expectancy of rural residents is comparable to that of urban residents.

Another important aspect is to encourage senior citizens to undertake the social activity, by offering them opportunities to spend their free time, enabling them to come into contact with other rural residents. In most villages, there are community halls and every tenth village has libraries and community centres (Table 3).

If necessary, school buildings or seats of the municipal authorities may also be used as meeting places. Analyses carried out show that in 2016 70.0% of the villages had at least one cultural facility (community hall, library, community centre). The maximum distance from the village was 7 km. Including the primary school, the percentage of such villages was 80.0% and the maximum distance was reduced to 4 km. It may be assumed that in almost all villages or in their close vicinity there is a possibility of organising activities for seniors in terms of premises. Such actions should involve, in the first place, the municipal authorities and local government units. In such rural social activity centres, it would also be possible to organise transport for senior citizens to e.g. a nearby Third Age University, activities at the swimming pool, or cultural event e.g. in the municipality or district town. However, it should be stressed that it is essential to activate all rural residents to take initiatives focused on the social inclusion of the elderly but what is also needed are local activity organisers (free time organisers) and developing such an offer of activities following the needs of local communities.

Table 3. Spatial availability of cultural institutions and other

year	In the village	1-2 km	3-4 km	5-7 km	8-10 km	more than 10 km	the max. distance
Community hall							
2016	70.0	-	10.0	20.0	-	-	7 km
2011	66.7	11.1	-	22.2	-	-	5 km
2005	100.0	-	-	-	-	-	0 km
Library							
2016	10.0	-	30.0	30.0	10.0	10.0	10 km
2011	20.0	10.0	30.0	30.0	10.0	-	9 km
2005	60.0	10.0	-	30.0	-	-	5 km
Community centre							
2016	10.0	-	30.0	50.0	10.0	-	10 km
2011	20.0	10.0	20.0	30.0	10.0	10.0	20 km
2005	30.0	10.0	10.0	30.0	20.0	10.0	10 km
School (primary)							
2016	60.0	10.0	10.0	20.0	-	-	6 km
2011	60.0	10.0	10.0	20.0	-	-	5 km
2005	70.0	10.0	-	20.0	-	-	6 km
Cultural facility*							
2016	70.0	-	10.0	10.0	10.0	-	7 km
2011	70.0	10.0	-	20.0	-	-	5 km
2005	100.0	-	-	-	-	-	0 km
Cultural facility or school (primary)							
2016	80.0	10.0	10.0	-	-	-	4 km
Municipal office							
2016	10.0	-	40.0	40.0	10.0	-	10 km
2011	10.0	-	30.0	30.0	30.0	1-	10 km
2005	10.0	20.0	20.0	30.0	20.0	-	10 km

**Community hall, library, or community centre

Source: based on the IAFE-NRI surveys, 2005, 2011, 2016.

Summary

In Poland, there are numerous projects and programmes within the framework of the pursued senior policy, responding to the social need i.e. the social inclusion of the elderly, the ill and those in need of support. However, demographic processes require further action, mainly focused on rural areas, where the situation of the elderly and different shades of old age still have a different dimension, narrower than in the city.

Analyses carried out showed that in almost every village or in its close vicinity there are cultural institutions whose premises can be used for the needs of senior citizens. Many senior citizens are able to make use of the offer available in nearby municipalities or district towns, including even participation in the classes of Third Age Universities, as their new establishments are opened not only in large cities. However, there is a need for action to

improve the overcoming of the spatial barrier (organised transport, but also driving courses, mainly for the younger, more active group of senior citizens).

Important is also the increased level of education of the population from older age groups and that approaching the older age, also in rural areas. It is also a very important signal for the topic raised here, as it suggests that the needs of this population category are subject to considerable changes, which entails a need to develop specific forms of services to this population group. It should also be emphasised that modern technologies can provide opportunities for senior citizens and their full participation in the social life. However, it is necessary to take educational measures in this regard. It is also necessary to launch financial support for projects addressed to senior citizens and to co-finance already existing initiatives, including, e.g. activities carried out under existing structures, since the possibilities of a broad group of retirees are limited and it often happens that they cannot pay required fees (membership dues, various classes or fees for transport and movement).

It is therefore necessary not only to provide care, especially for single and ill persons, improving their quality of life, but also to guarantee actions aimed at including a relatively large group of the elderly in the rural social life and thus to use their potential. It is important to meet the social needs of this group of persons such as self-study, environmental awareness, development of knowledge and skills, performing socially useful activities, being recognised as a part of the society and of the group, filling out free time, maintaining social ties, mental and physical stimulation. It is also often important to create opportunities for implementing youthful passions, which in the past were restricted by, e.g. the lack of time and numerous professional and family duties.

There is therefore a need to develop a concept of support and creation of instruments for senior citizens at different stages of old age; for younger active seniors and those who are older and have limited social activity and are dependent on their health status. Therefore, it is necessary in our country to implement specific examples of the effective seniorial policy pursued successfully in other European Union countries, as well as to develop own solutions.

References

1. Chmielewska B., „Zmiany jakości życia na obszarach wiejskich”, [in]: A. Kowalski, M. Wigier (red.), „Konkurencyjność gospodarki w kontekście działań polityki społecznej – perspektywa krajowa”, Monografie PW 2015-2019, nr 26, IERiGŻ-PIB, Warszawa, p. 57-75, 2016
2. Dudek M., Wrzochalska A., “The level of farmers human capital in Poland”, [in:] Changes and perspectives in the rural areas and in the agriculture of Bulgaria, Poland and other EU Member States, (red. nauk.): Nikolov D., Wrzochalska A., Bencheva N., Yovchevska P., Avangard Prima, Sofia, s. 153-164, 2015.
3. Kinsella K., Taeuber C.M., “An Aging World II. International Population Reports”, Washington, D. C.: United States Bureau of the Census (P95/92-3), 1993.
4. Wrzochalska A. (red. nauk.), „Kapitał ludzki w procesach przemian strukturalnych wsi i rolnictwa. Synteza”, Seria PW 2011-2014 nr 130, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 2014.
5. Wrzochalska A., „Przemiany społeczne na obszarach wiejskich w Polsce”, [in]: A. Kowalski, M. Wigier (red.), „Konkurencyjność gospodarki w kontekście działań polityki społecznej – perspektywa krajowa”, Monografie PW 2015-2019, nr 26, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 44-56, 2016

**ANALYSIS OF THE INDEX REVEALED COMPARATIVE ADVANTAGE (RCA)
AMONG GREECE AND THE BALKANS EUROPEAN COMMUNITY COUNTRIES
(2000-2015)**

Dr. Petropoulos Dimitrios⁷, Claudia Sandulescu⁸

In this paper the competitiveness of key agricultural industries in Greece is analyzed in relation to the rest of the world, using the index RCA (Revealed Comparative Advantage) for the period 2000-2015. The evaluation of the comparative advantage of Greece based on the so-called Balassa index is used to determine if a country has "disclosed" comparative advantage (RCA). The competitiveness against two Balkan countries, Romania and Bulgaria is also analyzed. These two countries were selected on the grounds that they are members of the European Union - and thus trade is made without restrictions - and that they are adjacent to Greece, which facilitates trade. Finally, these countries are in a constant rise in their living standards, which have an impact on consumption habits.

The progress and long-term competitiveness of agriculture is not associated with both short-term factors, such as prices or input costs, but with productivity and organization at farm level and at the state level. Apart from the quantity, the natural wealth of the regions and technologies to reduce costs, more attention is given to adding value to the quality of the services they offer and other "off-price" factors.

For a country like Greece, integrated into a key international financial institution such as the European Union, with a fully open economy and thus faced with the developments of the changing international environment, the analysis of the competitiveness of individual sectors of the economy never ceases to be timely and important. The measuring of the competitiveness of the agricultural sector is used to draw attention to the strengths and weaknesses in order to create a framework for corrective action, if needed, and suggestions for the future.

Keywords: competitiveness, international competitiveness, rural sector, trade balance.

JEL: Q10, Q17, F10

Introduction

The liberalization of international trade through the abolition of limits of markets between the states and the implementation of preferential trade agreements and the development of globalization contributed to intensification of competition observed in markets, in geographical and sectoral level. For individual productive sectors, concepts such as: growth, productivity, efficiency and competitiveness are to acquire a new dimension, while the more open an economy is the more it enhances the competitiveness of dualism, namely that of the internal (national) and international competitiveness (Gopinath et al, 1997).

The agricultural sector, since the integration of Greece into the European Economic Community (EEC) in 1981 and the implementation of the Common Agricultural Policy (CAP) has been unprepared to deal with the new data. The income growth of Greek consumers, due to the influx of money from the EC, and the rising costs of large number of products, due to the emulation of the prices with the European average, resulted in causing major upheavals in the market. The trade balance for agricultural products and food had a surplus until 1981 (36, 65 million €) but in 1982, that is one year after accession, it was in deficit (-34.8 million €), a deficit that is growing (Papageorgiou, Petropoulos, 2010).

The appearance of the deficit reflects on both quantitative and qualitative parameters. As regards the first category, the demand of Greek consumers increased more than the

⁷ Associate Professor, Technological Educational Institution of Peloponnese – Greece, e-mail: d.petro@teikal.gr

⁸ Msc economist, UEB Bucuresti – Romania, e-mail: clausandu77@yahoo.com

production capacity of the local economy, increasing imports, while increasing the production cost helped to become less competitive in both domestic and in the international market, reducing revenue from exports. As to the second category of quality parameters, the trade balance was aggravated by the structure of imports relative to exports, as we import mainly expensive forage and high added value products and export clearly cheaper herbal products, and because the EU preferential state increased the imports of expensive EU products (Maraveyas, Duguenne, 1994).

Our work is divided into two parts. In the first part we present the theoretical background of competitiveness and international competitiveness of products and the recommended assessment tools, an analysis that leads us to the methodology used. In the second part we analyze the competitiveness index Balassa for the main groups of Greek agricultural products and food as well as the trade flows (imports and exports) for the basic categories of agricultural products. The analysis of the Balassa index is for both the total trade of Greece, as well as separately for the countries of Romania and Bulgaria.

The competitiveness and how we can evaluate it.

The competitiveness of an economic sector, such as agriculture or food, focuses on the level and changes in the trade balance and/or performance of the industry. Sharples and Milham (1990) note that "being competitive is the ability to dispose of goods and services on time, place and form sought by buyers at prices as good or better than other potential suppliers, ensuring a satisfactory level efficiency of the resources used »(Abbott, Bredahl, 1992).

Porter (1990), analyzing the importance of partnerships (clusters), states that "the modern competition depends on productivity rather than access to inputs or scale of operation of any business." He argues that it is important how a company operates and not where, adding thereby elements of business organization in analyzing the long-term course of competitiveness and therefore the competitiveness of the productive sector.

Competitive is the sector that has the capability of lasting and successful presence and maintaining its position in the internal and external markets. The comparative advantage of an industry always holds an important place in the approach to competitiveness (Porter, 1990), while stressing the importance of the overall productivity of the industry (Gopinath et al, 1997), particularly with regard to labor costs, is considered a key indicator of national productivity (Abbott, Bredahl, 1992).

Because the international competitiveness is a dynamic and changeable meaning (Traill, da Silva, 1996), the importance of long-term competitiveness and the dynamics of comparative advantage are discussed. There is interest in their long-term preservation at a satisfactory level and the needs and obligations arising on technological changes and improvements through the implementation of investment strategies are highlighted (Abbott, Bredahl, 1992).

Fagerberg (1988) notes that "factors related to the technology and production capacity are very important for the medium-term evolution of differences in market shares between countries and GDP, while the cost competitiveness plays a more limited role than is commonly believed." He proposes a model of international competitiveness that connects the development of market shares with three kinds of factors: the ability for technology competitiveness, for price competitiveness and for effective access to markets.

The new theory of "strategic" trade showed that the details of the structure of economic sectors help achieve maximum efficiency of investment projects and policies. The role of state and government which should ensure a competitive economic environment is underlined. You need to provide public goods and infrastructure that the private sector does

not provide and make all the necessary measures to ensure the health and safety of society and the environment (Abbott, Bredahl, 1992; Porter, 1990).

If we look at the competitiveness on the part of businesses, it is defined as "the ability of the profitable creation and disposal of securities at prices equal to or lower than those offered by other vendors in a particular market," through the competitive cost and product differentiation (Harisson and Kennedy, 1997). The European Management Forum (1984) defines competitiveness as the immediate and future ability and/or opportunity for entrepreneurs to design, produce and market products worldwide, whose price and other properties form a more attractive set of their foreign and local competitors (Buckley et al, 1988). In international terms, the competitiveness measures when a product can compete with a similar commodity in the international market, taking into account the cost of production (Mubarik, 2001). If a product is competitive it can coexist with imports within a country and/or be exported. Conversely, if it is not competitive, the product needs to be protected from imports, while exports are usually minimal or can be subsidized in order to improve competitiveness in terms of price (Petropoulos, 2012).

The school of strategic management defines competitiveness as the ability to profitably create and release values. The five main parameters of competitiveness is the technology, the characteristics of the input, the economies of the production process, product differentiation and external factors. These parameters will affect the competitive advantage of the business and could be divided into two main categories: those that affect the cost of production and those that affect the quality or the perception of the quality of both the product and the way the business is organized (Harisson and Kennedy, 1997). As businesses gain advantage in these parameters, this fact increases their market share and their profits, instruments used as a yardstick of competitiveness. However, the use of its share of the market as an indicator of competitiveness involves certain risks:

1. At the macro level, the share of the export market countries is measured based on all product groups, consistent with the hypothesis that the total size of our exports shows the competitive performance. However, this approach does not inform us as to individual productive sectors. A better approach to competitiveness is achieved by looking at the share of export markets in productive sectors.
2. The estimate of the shares of export markets does not give the picture of the competitiveness of the productive sectors and businesses in the internal market. This can be addressed by analyzing the trade balance.
3. The share of export markets is often modest estimate of competitiveness at the enterprise level, but take no account of the way it is accomplished. If this percentage is maintained thanks to a drastic price reduction, it will have an adverse effect on the profitability and possibly long-term performance of the company.
4. Finally, the measure does not serve cases pluripotent companies operating in different markets, as well as for multinational enterprises (Buckley et al, 1988).

The "cost competitiveness" is a commonly used measure of competitiveness at the production industry and businesses. The general assumption behind this is that the lower the cost the more competitive is the enterprise or the productive sector. However, although the cost of production allows us to have some idea of the comparative positions of industries between nations, it fails to take into account their performance. The business can be competitive with the cost but lose in economic performance due to low market position or poor image of the product.

The most widely used measure of competitiveness is the "competitive price". It is closely related to cost competitiveness and plays an important role in determining the location of production to markets. Although it is an indication of the capabilities of an industry or product in terms of competitiveness, it is not enlightening as to the performance of business or

industry - a business can be competitive in price, but due to poor quality and bad marketing cannot turn this feature into sales and profits.

Another indicator of competitiveness is the "competitiveness" of quality. To compete with anyone in price is not necessarily the best form of competition. When quality is a key competitive element, as in many Mediterranean agricultural products and food, to produce at low prices is an unsuccessful strategy. Prices may serve as an indicator of quality and consequently low prices can imply low quality and thus limited sales.

The competitiveness analysis based on individual indicators, such as cost, price or quality, is not a sufficient tool for predicting the effects of trade policy; either it concerns the State or an industry or a business, let alone their development process. We need a multifaceted approach that includes various tools such as growth analysis by product, price competitiveness, the trade balance, as well as the share of export markets. So we will have a complete picture of both the dynamics of development and competitiveness in domestic and international market.

In the agricultural sector such tools are the development of production, productivity and international competitiveness, which is equally important to analyze either singly or in combination (Mubarik, 2004). However, because of the difficulty of measuring them, the one which is commonly used is the international competitiveness, expressed through a country's ability to recommend products at affordable prices, better quality and differentiated. Also, the competitiveness is influenced by the country's ability to supply products to importers, which cannot be produced in their countries during a season or throughout the year. The export competitiveness of a country is usually measured by two criteria: competitiveness and price competitiveness performance, which included quality and competitiveness (Lipchitz, 2006).

In this paper the competitiveness of the agricultural sector in Greece is analyzed in relation to the rest of the world, using the Balassa index for the period 2000-2012. The Balassa index is used to determine if a country has "disclosed" comparative advantage (Revealed Comparative Advantage, RCA), but not to determine the sources of comparative advantage. The evaluation, therefore, of the comparative advantage of the country by the index is based on the specialization of (net) exports in relation to the rest of the reference group (in this analysis, all countries of the world). The **revealed comparative advantage** (RCA) is an index used in international economics for calculating the relative advantage or disadvantage of a certain country in a certain class of goods or services as evidenced by trade flows. It is based on the Ricardian comparative advantage concept. It most commonly refers to an index introduced by Béla Balassa (1965):

$$RCA = (E_{ij} / E_{it}) / (E_{nj} / E_{nt}). \quad (1)$$

Where: E:Exports, i:Country index, n:Set of countries, j:Commodity index and t:Set of commodities. Therefore, the Balassa index measures the comparative advantage of export as follows:

$$RCA_{ij} = (x_{ij} / X_j) / (x_{iw} / X_w) \quad (2)$$

RCA_{ij} where is the index of comparative advantage in the sector i in country j, x_{ij} is exports of industry i to country j, X_j is total exports of country j, x_{iw} are global exports of industry i, and X_w is the set of world exports. If the ratio is greater than one, then the country j has a comparative advantage in industry i. If the index is less than one, then the country j has a comparative disadvantage in sector i. Therefore, if the index takes, for example, the value 1.1 then the proportion of exports of country j in industry is 10% higher than the proportion of total exports worldwide.

Table 1 shows a relative stability of the commercial volume of the various branches of the Greek agricultural sector as to the rotation of comparative advantage indices for all countries that transact business in Greece. An analysis of the index shows that Greece has comparative advantages for the eight product groups, as exception is meat. The categories of cereals and milk are marginal advantage as the ratio stands just above the unit. Important factors arising from the analysis of the index is that the size of the markers is reduced to six teams sectors compared to 2000. Also this reduction is important when dealing with sectors of strategic importance for Greek agricultural economy, such as cotton, olive oil, the fruit and citrus. The reduction of comparative advantage in sectors of strategic importance is worrisome for the rural economy but also for the entire national economy. This highlights problems and weaknesses in previous years, where the agricultural sector has not been able to combine the comparative advantages (quality characteristics) with the practices of modern marketing and the coordinated penetration into new markets. Specifically it marked a downturn in cotton, olive oil, meat, wine, fruit and citrus, while an increase of comparative advantages are the branches of cereals, milk and vegetables. Constant fluctuations observed, finally, to the branches of other products. The results of this indicator are important because they have virtually all the strategic sectors of the agricultural sector in Greece.

The competitiveness of the agricultural sector in Greece

Table 1 Index RCA (Balassa) Greece relative to the rest of the world.

	2000	2003	2006	2009	2012	2015
Cereals	1,32	1,74	2,00	1,78	1,54	1,68
Cotton	26,61	26,08	23,13	24,51	25,61	27,82
Oils and Fats	57,59	52,31	52,90	55,62	56,11	59,74
Meat and meat preparations	1,32	0,026	0,30	0,29	0,25	0,24
Dairy	1,09	1,29	1,84	1,95	1,86	2,18
Wine	2,55	2,22	1,70	1,49	1,50	1,75
Horticultural	5,52	4,95	5,75	5,97	6,11	8,92
Fruit	4,27	2,16	4,20	3,43	3,80	5,25

Source: Hellenic Ministry of Rural Development

Table 2 shows the comparative advantage of industries examined in relation to trade with Romania. From the quote it is showed that the comparative advantage is only for the branches of Vegetables and fruit. Marginal advantage presents the industry and meat preparations. The rest of the industries have very low competitiveness.

Table 2 Index RCA (Balassa) compare Greece with Romania Balassa

	2000	2003	2006	2009	2012	2015
Cereals	0,30	0,41	0,39	0,69	0,62	0,83
Cotton	0,45	0,58	0	0	0	0
Oils and Fats	0,2	0,21	0,69	0,89	0,83	0,92
Meat and Preparations	1	1,04	0,33	0,98	0,97	0,90
Dairy	0,2	0,37	0,41	1,41	1,23	1,56
Wine	0,45	0,6	0,27	0,5	0,7	0,9
Horticultural	1,9	1,75	1,03	1,05	1,18	1,54
Fruit	1,7	1,45	1,5	1,7	1,5	2,1

Source: Hellenic Ministry of Rural Development

Table 3 shows the comparative advantage of industries examined in relation to trade with Bulgaria. From the quote it is showed that material and temporal comparative advantage

have only the branches of Horticultural and Fruit. The advantage of the branches meat preparations and the cotton industry until 2003 is reduced for the next reporting period. This suggests that the terms and trade flows for specific industries with Bulgaria have altered and Greece failed to maintain its competitiveness. The rest of the industries have very low competitiveness.

Table 3 Index RCA (Balassa) compare Greece with Bulgaria

	2000	2003	2006	2009	2012	2015
Cereals	0,99	0,81	0,6	0,2	0,13	0,18
Cotton	1,32	1,1	0	0,01	0,02	0,01
Oils and Fats	0,66	0,54	0,4	4,9	0,25	0,49
Meat and Preparations	3,07	1,5	0,6	0,3	0,2	0,3
Dairy	0,33	0,45	0,6	0,14	0,13	0,18
Wine	0,37	0,3	0,2	0,2	0,4	0,4
Horticultural	1,13	1,5	1,2	1,5	1,4	1,9
Fruit	1,1	1,4	1,3	1,4	1,4	1,8

Source: Hellenic Ministry of Rural Development

Conclusions

The display of the comparative advantages of strategic agricultural sectors in Greece is limited, and hence the competitiveness of individual sectors. This trend is growing because of the decline of the agricultural population and structural weaknesses of agriculture. However, analysis of individual assets, such as shares of products in the formation of imports and exports, as well as their respective prices allow us some optimistic assumptions as to the competitiveness of products in the future.

Basic and prominent branches of the rural sector have been declining in competitiveness and this caused a further adverse change in the balance of trade of agricultural products. Regarding the benefits of Greek agriculture from the enlargement of the European Union - as shown by the analysis of trade flows between Greece and Romania and Bulgaria - positive effects arise mainly from the increase in the volume of export trade, repeal of duty and improving the institutional framework. (Petropoulos 2007). The positive effects of enlargement for Greek agriculture are limited, however, by the low competitiveness of the farming in Greece and the low income of the new member states. (Petropoulos 2008).

The unfavorable change in the balance of trade of agricultural products is a result of many factors. The main factor is that the rural economy of Greece effectively drew on the support policies for agricultural income and price support for agricultural products. This resulted in inactivation of these forces, which would contribute to the adjustment of agricultural production to market requirements (new products, new varieties, new cultivation methods, etc.). The second important factor is the structural characteristics-problems of the agricultural sector in Greece. The most important of these are: the small average clergy (5 hectares) of farms, the secting of farms, large ages of the farmers, and the low educational level of farmers. All these structural features-problems inhibit mobility, especially the factors of production in agriculture. This results in high production costs and low competitiveness of agricultural production. Also the effects of structural problems operate largely as a factor blocking their confinement. Finally, the third important factor is the lack of precise and unambiguous national program for the agricultural sector, with the active, meaningful and selfless participation of all (state, producers, cooperatives, scientists) stakeholders (Petropoulos, 2010).

The agricultural diversity and diversity of Greece, combined with the quality of our products allow you to enrich the elements of competitiveness through quality competitiveness, including the quality system organization marketing products as cost competitiveness.

The progress and long-term competitiveness of agriculture is not associated with both short-term factors, such as prices or input costs, but with productivity and organization at farm level and at the state level. Apart from the quantity, the natural wealth of the regions and technologies to reduce costs, more attention should be given to adding value to the quality of the services they offer and other "off-price" factors (Abbott, Bredahl , 1992).

Due to the importance of the agricultural sector for the Greek economy, the competitiveness of agricultural and food products remains an open challenge for the present and the future and the study of all basic parameters will always be timely, or relates to specific products either in geographical markets.

Bibliography

1. Abbott Ph. And Bredahl M. "*Competitiveness: Definitions, Useful Concepts and issues*". Infoagro.net., 1992
2. Balassa, B., "*Trade Liberalisation and Revealed Comparative Advantage*", The Manchester School, 33, pp 99-123, 1965
3. Buckley P., Pass C. and Prescott K., "*Measures of International Competitiveness: A Critical Survey*". Journal of Marketing Management 4, pp 175-200, 1988
4. Fagerberg J. "*International Competitiveness*". *The Economic Journal* 98, pp 355-374, 1988
5. Gopinath M., Arnade C., Shane M. and Roe T., "*Agricultural competitiveness: The case of the United States and major EU countries*". *Agricultural Economics* 16, pp 99-109, 1997
6. Harrison R. and Kennedy P., "*A neoclassical economic and strategic management approach to evaluating global agribusiness competitiveness*", *Competitiveness Review* 7, pp 14-25, 1997
7. Lipchitz A., "*La compétitivité agricole et agroalimentaire de l'UE, comparaison internationale*". Paris: Ministère de l'Économie, 2006
8. Maraveyas N. et Duquenne M.-N., "*L'agriculture grecque dans le processus d'intégration européenne*". *Économie Rurale* 224, pp 58-60, 1994
9. Mubarik A. (ed), "*Report of the APO Study Meeting on Agricultural Diversification and International Competitiveness*", Tokyo: Asian Productivity Organization URL: www.apo-tokyo.org, 2004
10. Papageorgiou A., Petropoulos D., "*The competitiveness of agricultural products in Greece*" 11th National Conference of Agricultural Economics, Athens 26-27/11/2010
11. Petropoulos D., "The enlargement of the European Union and the position of Greek agriculture" *Review of Economic Sciences, TEI of Epirus*, Issue 11 2007
12. Petropoulos D., Fatouros D., Kyriazopoulos G., Paschalidis D., «Evolution of The magnitudes of the foreign trade of agricultural products in Greece during The period 1994-2008 "National Conference on Management and Economics 2010, Kavala, 04-06/06/2010
13. Petropoulos D., Drakopoulos S., "Comparative analysis of the structural characteristics of the agricultural sectors of Greece and the new member-states of the European Union" *Agricultural economics and management, Agricultural Academy, Sofia* 6/2008
14. Petropoulos D., Papageorgiou A., Kyriazopoulos G., "The competitiveness of Agricultural products (trade relations between Greece-Bulgaria)" 4th International

- Conference "The Economies of Balkan and Eastern Europe Countries in the changed Word" Sofia, 11-13 May 2012
15. Porter M. (1990) "The *Competitive Advantage of Nations*". Harvard Business Review March-April, pp 73-93, 1990
16. Trail B. and da Silva J.G., "Measuring International Competitiveness: the Case Of the European Food Industry. *International Business Review* 5, pp 151-166, 1996

CHALLENGES OF THE RED MEAT SUPPLY CHAIN IN SLOVENIA: THE CASE OF PIG BREEDERS

Aleš Kuhar⁹ and Hristo Hristov

The research comprises of an in-depth analysis of the models of vertical integration of Slovenian pig producers. The data were collected in a nation-wide survey (n=152). Besides the structural characteristics of farms, the key focus was on vertical integration of the pig breeders and a set of questions related to beliefs and attitudes towards the contemporary food supply chains. The survey data were analysed with the latent class cluster analysis focused on researched constructs related to cooperation and pig meat supply chain. The results show that rather obsolete and informal organisation structures prevail in Slovenia, which is in contrasts with hypothesis and expectations. Furthermore, farmers significantly differ according to their attitude towards supply chain coordination and business engagement in actual activities of supply chains. The research concludes with various policy implications and business guidance.

Key words: Slovenia, pig production, supply chain management, latent class cluster analysis

JEL: Q13

1. INTRODUCTION

Effective collective action is the key approach to improve competitiveness in majority of business sectors and the positive implications from strategic collaboration are expected particularly in fragmented economies (Chandrasekaran and Raghuram, 2014). Supply chain management and integration in agro-food sector brings economic benefits to all chain participants (Swinnen and Maertens, 2007). Slovenian agriculture is characterized by dispersed farm structure, which is beside lack of efficient supply chain operation an important factor for unfavourable economic performance. Among the subsectors of Slovenian agriculture, the red meat supply chain shows several symptoms of a sector in intensive transformation, yet many characteristics are annotating pre-transitional operation models (Kuhar et al., 2010).

A significant body of literature exists on supply chains and contracting in general economy, but also a notable amount of specific research is available for agro-food sector. General conclusion is that existing arrangements in supply chain show varying complexity and sophistication and thus finding ways to increase their effectiveness is of a critical importance (Ondersteijn et al, 2006). Therefore, it is clear why majority of research focus on relationships management which is defined as supply chain management (SCM) and the widely accepted definition of SCM is the one by Christopher (2011) which states: "Supply chain management is the management of upstream and downstream relationships, with customers, suppliers, and key stakeholders in order to increase value and reduce cost for all members of the supply chain". Furthermore, it is proposed that the benefits of SCM will only be achieved from very close collaborative relationships. Wilding and Humphries (2006) add in this perspective that collaboration in the supply chain means working together to bring resources into a required relationship to achieve effective operations in harmony with the strategies and objectives of the parties involved thus resulting in mutual benefits.

⁹ Assoc. prof. Dr , University of Ljubljana, Biotechnical faculty; ales.kuhar@bf.uni-lj.si

In reality various forms of buyer-supplier relationships might be established in supply chains and (at-least) two different schools of thought can be distinguished in literature on business relationship management (Cousins, 2002; Reynolds et al, 2009). The first stream is so called “behavioural” which compares relationships in the supply chain as relationships between people and concepts like trust, commitment, mutual understanding and cooperation are in focus. The second stream of theory is built on economical foundations and chain relationships are formulated in dependence of power differences, size of firms and underlying economic power.

Swinnen (2006) summarises that vertical coordination can take various forms, which can be thought of as institutional arrangements varying between the two extremes of spot market exchanges and full ownership integration. Between these two extremes several types of hybrid relationships have been distinguished (van Plaggenhoef, 2007): 1) Spot market relationships (trading partners are interchangeable); 2) Short term focus (coordination activities and planning on a limited basis); 3) Long-term focus (progress beyond coordination to integration of activities); 4) No end of date (a significant level of operational integration); 5) Joint ventures (newly created and independent firms); 6) Vertical integration (activities from sourcing raw materials to delivering the products are coordinated). Henschion and McIntyre (2008) propose a simplified definition of a business relationship which can be a single or a series of interactions and financial transactions between a seller and a buyer and can be distinguished by the type of governance involved. They single out four types of governance among partners; spot markets, repeated market transactions, formal contracts and financial participation. While the former two relationship types can be categorised as informal relationships, the latter two can be characterised as formal. In agro-food supply chains some relationships will be quite rare (e.g. joint venture and vertical integration) and Swinnen (2006) propose a distinction between marketing contracts and production contracts which are types of relation between Spot market and long-term focus, as described above. Marketing contracts are (verbal or written) agreements between a contractor and a grower that specify some form of a price (system) and outlet ex ante. Production contracts are more extensive forms of coordination and include detailed production practices, inputs supplied by the contractor and quality and quantity of a commodity and a price (system). Furthermore, key factors determining the use of various contract forms or other forms of vertical coordination are the costs and uncertainties involved in the transactions, which themselves are affected by the economic and institutional environment, the need for asset- or transaction-specific investments, the frequency of interacting, commodity characteristics such as perishability, costs of measuring and monitoring product characteristics, uncertainty over product quality or reliability of supplies.

Although it is widely recognised that supply chain management can contribute substantial benefits for the participants, it is also apparent that there are potential disadvantages (Fischer et al, 2009). Among most often are reduced flexibility and competition options, the risk of increased dependence, the risk of losing intellectual property rights and, more complex, onerous organisation and management arrangements (Cooper et al., 1997). It is thus not surprising that supply chain management is often a source of challenges, frustrations and cost (Matopoulos et al, 2007). In addition to the lack of skills, tools and resources available to managers, a number of behavioural problems are evident. Agri-food partners very often take a short-term view when faced by high business complexity and uncertainty which often lead to limited extent of their collaborative focus (van Plaggenhoef, 2007). Furthermore, adversarial practices such as power abuse, lack of transparency, poor and misleading communication and reluctance to adopt changes in attitude appear which reduce collaborative effectiveness (Kemppainen and Vepsäläinen, 2003). It is important to recognise that the development of relationships in agro-food supply chains is not always a sequential

process (Claro, 2003). Empirically successful supply chain in agriculture is commodity specific, transition stage-specific, heterogeneous and often non-traditional. Swinnen (2006) point out some specific characteristics of agro-food supply chains in transition economies. In the early stages most of the emphasis in supply chain goes on basically securing supplies, in more advanced situations there will be more emphasis on product quality. For this, more sophisticated forms of engagement are needed.

The Slovenian pig meat supply chain is in constant downward trend which was a strong rationale for the research. One of the key deficiencies certainly lies in weak chain performance, particularly pig farmer-processor interface that represents a potential point of substantial improvements in terms of cost saving and productivity growth and better two-way communication on issues such as market conditions, production planning, quality requirements, performance benchmarking etc. Certainly, significant improvements are also possible also at the farm level including production technology, farm management and organisation however this is not the focus of the research. Furthermore, also the national policy makers are strongly emphasising the importance of the value chain efficiency. The Slovenian Resolution on strategic development objectives of agriculture and food industry 2020 (MAFF, 2011) aims among other objectives also to reinforce the strategic links between agricultural production, the food processing industry and food distribution (retail and HORECA) as part of wider process of strengthening competitiveness and economic viability of the sector.

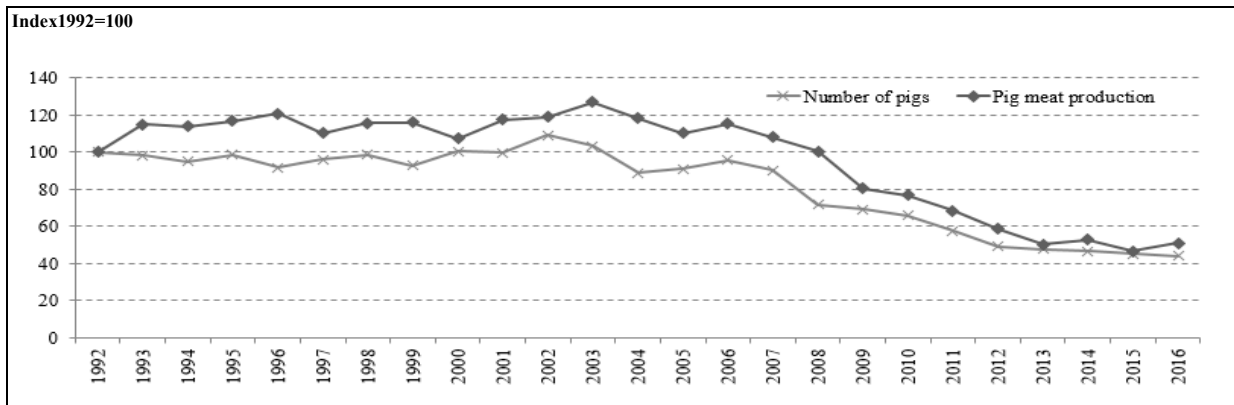
However, to develop such linkages one needs an understanding of the current situation and attitudes of the supply chain participants. The purpose of this paper is therefore to identify the modes of chain participation for Slovenian pig farmers .i.e. marketing channels and the nature of their chain downstream relationships and in particular their attitudes towards collective activities and experiences. The research, therefore seeks to identify the challenges to the establishment of resilient supply chain and the strengthening of strategic links between farmers and other segments of the Slovenian pig meat supply chain. The conclusions of this research may be of value to pig farmers, their business associations and other chain participants, but also to policy makers as it tries to highlight key impediments that may hamper the development of strategically managed pig meat supply chains.

The structure of the paper comprises the following parts. First, the Slovenian pig breeding sector is presented, followed by the methodology used and sampling. Finally, the results are presented with discussion and conclusions.

2. The Slovenian pig breeding sector

Production of pig represented less than 4% of the Slovenian gross agricultural value (GVA) in 2016 and about 8% of animal production value. Both indicators have more than halved since 2000 which shows a serious diminishing of performance in comparison with other sectors of agriculture. Immediately after the breakup of the former regime, the hog herd accounted for more than 600 thousand animals, and has even increased to more than 655 thousand in 2002, however since then, the size of the sector has constantly decreasing (Figure 1). The recent herd size is approximately 50% smaller than two decades ago and the same goes for the live-weight production. In 1992 Slovenia produced about 83 thousand tons of live-weight pigs which increased with oscillations for almost 30% until 2003, but the production then followed the trend of herd size and sharply dropped to 37 thousand tons of live-weight pigs in 2016.

Figure 1. Evolution of the Slovenian pig sector between 1992 – 2016 Index 1992=100
(Source SORS, 2018)

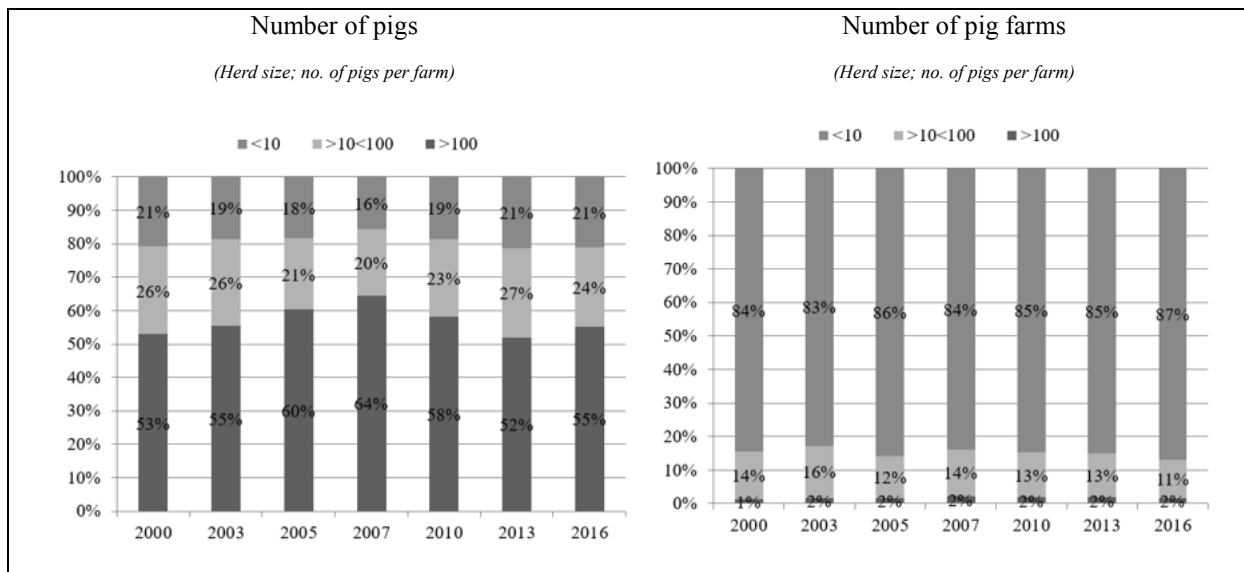
Almost 24 thousand farms reared pigs in 2013, which is about one third of all farms in Slovenia (Table 1). Expectedly, the prevalence of pig growing decreased significantly in the last decade, since in the year 2000 the number of farms with pigs was double and more than half of the farms than had pigs. On average, there is no evident trend of specialisation or radical structural change in the sector in the last years if measured by average number of animals per farm. The figure has decreased since 2007 structural survey, when on average a pig farm had slightly more than 17 pigs. The last available figure is 12,1 pigs per farm which is ten percent less, than in the year 2000. The average pig herd size is also around 30% smaller than in the year 2007 with the highest figure in the observed period.

Table 1. Key structural data on the Slovenian pig sector / structural survey and census data

	2000	2003	2005	2007	2010	2013	2016	Indeks 16/00
Number of farms with pigs (000)	44,6	39,5	34,0	31,7	26,4	23,7	22,7	50,9%
- share in all farms	51,6%	51,2%	44,0%	42,1%	35,4%	32,7%	32,4%	62,8%
Average no. of pigs/farm	13,5	15,4	14,9	17,2	14,4	12,1	12,1	89,4%

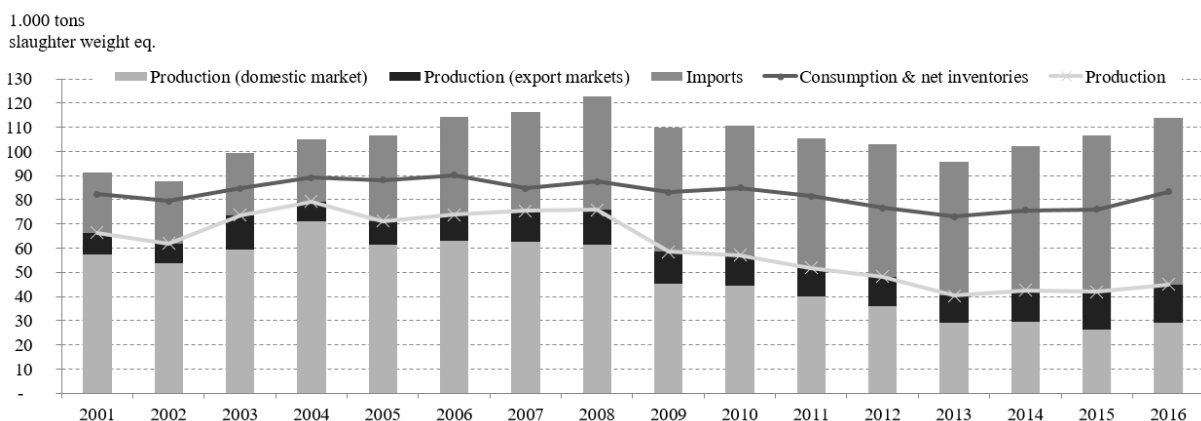
Source: SORS, 2018

Given the Slovenian farm structure, where small-scale farms predominate, it is not surprising that also in pig farming small farms prevail. In the year 2016 as much as 87% of pig farms had herd size smaller than 10 animals and only 2% of farms reared more than 100 pigs (Figure 2). If we analyse the distribution of pigs according to the herd size, we can find that the largest farms (>100 pigs) contribute more than half of the pig population, the midsize farms (>10<100) adds 24% and the smallest category of pig breeders with less than ten animals on farm accounts for 21%. It is further obvious, that there have been some limited structural changes in the first half of the analysed period (Figure 2). Between years 2000 and 2007 the proportion of animals kept at the largest pig holdings increased by 11 percentage points to 64%, however the trend reversed in the following ten years. Recent data show, that farms with more than 100 pigs, which represent only 2% of all pig farms, keep 55% of the pig population, which is two percentage point more, than in year 2000.

Figure 2. Distribution of animals and pig farms by pig herd size (*Source SORS, 2018*)

Obviously, the herd size reduction and live-weight production drops have effects on the structure of Slovenian pig meat market (Figure 2). Total production in SWE (slaughter-weight equivalent) halved, as expected from the abovementioned live-weight trends. Consequently, the imports almost tripled in the period between 2001 and 2016 from around 25 thousand tons SWE to almost 69 thousand tons SWE. It is interesting to note the pig meat consumption changes on the Slovenian market. In the first five years of the analysis the figure increased by 10% up to 91 thousand tons SWE, in the following years until 2013, we can observe constant reduction, when again the quantities increased to reach 83 thousand tones of total consumption SWE in 2016.

However, despite the vast reduction of pig meat production in Slovenia, there is still a notable export activity which is even showing a positive trend. In absolute terms there was around 16 thousand tons of pig meat exports SWE in 2016 which is roughly double the quantity from 2001. Consequently the share of exports in total pig meat production has increased almost threefold from 13% to 35% in the same period. A more detailed analysis of the international trade with pig meat reveals that Slovenia exports high value added processed pig meat, while the majority of imports are fresh pig carcasses for retail distribution.

Figure 3. Evolution of market balance for pig meat and products between 2001 – 2016. 1.000 tons, slaughter-weight equivalent (*Source SORS, 2018*)

Undoubtedly, the Slovenian pig sector is changing rapidly with negative trends. It is evident that the largest professional farms are losing the share in the farm structure and the smallest probably semi-subsistence farms are remaining and the structural changes are reactionary. The Slovenian pig meat sector is de-professionalising and losing competitive potential. It is therefore necessary to gain a thorough understanding of the current status of the sectorial chain relations and their drivers.

This research, therefore seeks to identify the challenges to the establishment of resilient supply chain and the strengthening of strategic links between farmers and other segments of the Slovenian pig meat supply chain. Implementation of the findings can help members of the pig meat supply chains to successfully strengthen their competitiveness with improved relationships and commercial interactions.

3. The methodology and sample characteristics

This paper is based on a wider national study on red meat (beef and pig) supply chain management. The data were collected between November 2009 and March 2010 through a postal survey. This particular part of the analysis was targeted to 700 Slovenian pig farmers enrolled in a central register of breeders at the Ministry of Agriculture Forestry and Food as farms. The simple stratified random sampling was applied using by farm size and geographical region as a proportion condition. Despite its variability it should be noted that the sample is not random, since we deliberately targeted medium sized market oriented producers in the traditional pig producing regions of Slovenia which represent a dynamic part of the sector yet vulnerable and with no formal system of integration. Consequently, the smallest subsistent holdings with pigs were omitted, whereas the largest segment of pig producers (*former large-scale state owned pig farms*) were excluded from this particular part of the survey and were analysed in a separate part of the overall national survey. In total 152 fully completed questionnaires were received e.g. the response rate was at around 21,7%.

The questionnaire was divided into five sections: 1) sales channels, 2) transaction characteristics, 3) relationship characteristics, 4) general attitudes towards cooperation in agro-food chain 5) farm characteristics and socio-demography.

The particular focus of the research was on the construct development describing pig farmers' attitude towards collective action (ACA) which was measured using six indicators on a five point Likert's scale. The variance explained by one factor using six indicators was 64,8% with a reliability of 0,712 measured by Cronbach's alpha indicator. The segmentation items and their means, the values for construct reliability, items' factor loadings and explained variance are presented in the Table 2.

Table 2. Measurement scales characteristics "Attitude towards collective action" (n=152)

Construct and items	Overall mean	Cronbach's Alpha	Factor* loadings 1	Factor* loadings 2	Per cent of total variance explained
Attitude towards collective action:	2,91	0,712	/	/	64,83%
<i>"Agricultural cooperative is the best intermediary between a farmer and food industry."</i>	2,57	/	,617	-,728	/
<i>"Agricultural cooperatives support a pig farmer towards better profitability."</i>	2,53	/	,736	-,597	/

<i>“Cooperation between pig farmers and meat processors improves meat quality.”</i>	2,85	/	,541	,337	/
<i>“Contract with buyer reduces economic risk for farmer.”</i>	3,71	/	,700	,324	/
<i>“Contract with buyer assures better price for pigs than spot market.”</i>	2,21	/	,566	,421	/
<i>“Long term collaboration with buyer improves business performance of a pig farmer.”</i>	3,62	/	,674	,357	/

Notes: *Extraction method: Principal axis factoring

Source: The survey

Latent class cluster analysis

Of the available analytical methods for respondent segmentation, the study applies latent class cluster analysis (LCA) in order to divide the pig farmers into the useful categories according to their individual-level scores on the construct “Attitude towards collective action”. Latent class cluster analysis provides a useful division of a population into a number of classes which best fit the data, assigning a probability of each variable to each class (Vermunt and Magidson, 2002) and a class membership prediction to each sample as well as calculating the predicted modal posterior membership probabilities. In order to determine the best underlying model, goodness-of-fit measures such as log-likelihood, likelihood-ratio chi-square (G²) and a corresponding p-value as well as parsimony statistics such as the Bayesian information criterion or BIC (Nylund et al., 2007) and the Akaike information criterion or AIC (Lin and Dayton, 1997) were used in this study. To perform the latent class analysis, the poLCA package for the R software environment (Linzer and Lewis, 2011), version 3.0.2, was used. Since the number of latent variables was unknown, the analysis was repeated for a number of classes, starting with 2 until the best values for the likelihood-ratio chi-square (G²) and the p-value were achieved. As recommended by Iglesias-Pradas et al.(2013), 10,000 iterations with 100 estimations were made for each model in order to find the global maximum of the log-likelihood function.

3. Results and discussion

Clustering based on attitude towards collective action

As it is observable from Table 4, the highest goodness-of-fit measures were obtained from the four -cluster solution when dividing the respondents according to their attitude towards collective action. Relevant measures were used to determine the optimal number of clusters, namely the BIC criteria (Nylund et al., 2007) and the chi-square statistics (Hardigan et al., 2013). The ‘p-value’ column provides the p value for each model under the assumption that the G² statistic follows a chi-square distribution. Generally, among the models for which the p-value is greater than 0.05 (i.e. the model provides an adequate fit), the one that is most parsimonious should be selected (Vermunt and Magidson, 2002). Following this criteria, the best score is given by using the four-cluster model (Table 3).

Table 3. Latent class cluster models' goodness-of-fit measurements (n=152)

Model	LL	BIC(LL)	AIC(LL)	Npar	L	df	p-value
One-cluster model	-1202,208	2524,9888	2452,4157	24	1159,311	128	1,20E-165
Two-cluster model	-1140,371	2436,4827	2342,7425	31	1035,638	121	4,30E-145
Three-cluster model	-1109,452	2409,8104	2294,903	38	973,7986	114	1,70E-136
Four-cluster model	-1077,111	2380,2963	2244,2217	45	909,1174	107	2,50E-127
Five-cluster model	-1061,969	2385,1792	2227,9374	52	878,8331	100	8,50E-125

Source: *The model*

Mean scores for attitude towards collective action of the four identified clusters together with the cluster sizes are presented in Table 4. The segment loadings found on each cluster were strong with no cross-loadings, and all six indicators significantly differ between the clusters.

The first cluster is denoted "Traditional pig breeders" and represents 41% of the sample which is the largest group of farmers. Members of the cluster 1 are tepidly in favour of collaboration and have relatively positive attitude towards agricultural cooperatives. The cluster 2 represents 25% of the respondents and is named "Against everything", since the members show very low scores towards the items regarding agricultural cooperatives as well as almost all items regarding benefits of collaboration in agricultural sector. The cluster 3 is named "For cooperation – against cooperatives" and represents 23% of participants. From the construct items mean scores it is obvious that members may express some kind of disappointment with agricultural cooperatives, but have positive attitude towards contracting as a tool to reduce risk and are in favour of long term collaboration with a buyer as a way to improve business performance of the farm. The cluster 4 is named "In favour of everything" which represents 11% of the sample. The members of the cluster strongly believe in positive role of agricultural cooperatives, effects of contracts on risk reduction and long term collaboration on better farm performance.

Table 4. Cluster sizes and mean scores for attitude towards collective action (n=152)

	Cluster 1	Cluster 2	Cluster 3	Cluster 4	p-value	R ²
Cluster size (% of total sample; N=152)	41,04	25,12	22,71	11,14	/	/
Attitude towards collective action:						
<i>"Agricultural cooperative is the best agent between a farmer and food industry."</i>	3,26	1,51	1,38	4,93	0,000	0,71
<i>"Agricultural cooperatives support pig farmers towards better profitability."</i>	3,20	1,25	1,74	4,82	0,000	0,72
<i>"Cooperation between pig farmers and meat processors improves meat quality."</i>	3,05	1,72	3,74	2,92	0,000	0,24
<i>"Contract with buyer reduces economic risk for farmer."</i>	3,81	2,44	4,68	4,43	0,000	0,40
<i>"Contract with buyer assures better price for pigs than spot market."</i>	2,24	1,28	3,03	2,74	0,000	0,26
<i>"Long term collaboration with buyer improves business performance of a pig farmer."</i>	3,66	2,58	4,36	4,36	0,000	0,33

Source: *The survey*

On average the participants of the survey were born in year 1959. This is substantially younger population than is the overall situation in the total population of Slovenian farmers.

The data for year 2010 shows that 57% of the farmers were older than 55 years, whereas among the specialised pig farmers the same segment represents 39% (SORS, 2015). Seemingly, the pig farmers in the survey sample are older than national average, since 48% of the participants are older than 55 years.

Among the four clusters, the representatives in the third one are significantly older than the rest of the groups therefore the opponent attitude towards agricultural cooperatives may be grounded on real experiences from the previous economic system. On the contrary, the youngest group of pig breeders is in cluster 1, where no explicit favouring neither resistant towards cooperative or business collaboration. The difference in mean year of birth is ten years among the two clusters. The other two clusters does not significantly differ in age, but relatively small age difference between the cluster 2 and 4 it is definitely puzzling, since the clusters are obviously distinct in terms of attitudes towards cooperation.

As far as the education is of concern, there is a slight pattern of relationship observable, since the highest share of pig farmers with only primary school or lower is in the cluster 4 (“In favour”), whereas the lowest share with this level is in the cluster 2 (“Against”). The latter has also the highest share of members with the university degree.

The employment status of a holding owner significantly determines farming model, including marketing channels, business conduct and development strategy. The Slovenian agriculture is determined with unfavourable demographic structure also from this perspective, since in 2010 part time farming represented 31% of the entire structure, full-time farmers 19%, while the majority (43%) of the farm holders in Slovenia had status of retiree (SORS, 2015). There is no recent national statistical data on employment status by farming activity to compare the survey sample and the national average, but our figures show very high rate of full-time farmers. Significantly highest share of professional farmers was observed in the third cluster “For cooperation-against cooperatives”, where more than 80% of farm-holders reports full time status. Less than one tenth of the cluster members are part time farmers and there are no retired representatives. The “Traditional” cluster (CL1) structure is closest to the overall Slovenian average with highest share of part-time farmer (22%) and retired status (16%), which corresponds with the cluster characteristics. The cluster 4 is dominated by full-time farmers or retired, whereas the cluster 2 has notably higher share of retired representatives.

Table 5. Socio-demographic characteristics of the sample and four clusters (N=152)

Variables	Whole sample	CL1 “Traditional”	CL2 “Against”	CL3 “For cooperation – against coops”	CL4 “In favour”
<i>Age of farm holder:</i>					
Mean year of birth	1959	1963	1962	1953	1960
<i>Education:</i>					
Primary or below	31,1%	32,4%	26,5%	28,1%	42,9%
Secondary	65,5%	63,3%	67,7%	71,9%	57,1%
Tertiary	3,4%	4,3%	5,8%	0,0%	0,0%
<i>Employment status:</i>					
Professional farmer	67,3%	59,4%	67,6%	81,3%	73,3%
Part time farmer	16,7%	21,7%	17,6%	9,4%	6,7%
Retired	10,0%	15,9%	5,9%	0,0%	13,3%
Other	6,0%	3,0%	8,9%	9,3%	6,7%

Source: The survey

As it is clear from the results in the Table 6, the pig farms included in the survey clearly falls within the category of “vital representatives”, since in the year 2010 they sold on average more than 300 hogs and have in cultivation 17,5 hectares of agricultural land (i.e. own & rented fields and grassland). Both figures are in concordance with the survey objective

to focus on dynamic and market oriented pig farmers. The smallest farms, both in terms of fattened pigs sold and land in cultivation are grouped in the second cluster (CL2 “Against”). The cluster representatives are also notably less active in financial aspects of the farm management, since only 15% of them run a detailed farm accountancy system. Furthermore, they were also least investment active with only 6% of the cluster members underwent a major reconstruction in pig production.

Table 6. Characteristics of the farm holding for the sample and four clusters (N=152)

Variables	Whole sample	CL1 “Traditional”	CL2 “Against”	CL3 “For cooperation – against coops”	CL4 “In favour”
<i>Farm size and characteristics:</i>					
No. of hogs sold in 2010	301,2	295,2	254,8	350,7	324,0
Land in cultivation (ha)	17,5	18,4	14,0	16,9	22,2
Detailed farm accountancy	27,2%	27,9%	14,7%	38,7%	28,6%
Major investment in pig farming in the last 10 years	10,1%	8,8%	6,1%	12,5%	20,0%
<i>Change of farm's pig business in the last three years</i>					
Reduced notably	21,1%	20,6%	36,4%	6,5%	20,0%
No changes	49,7%	55,9%	36,4%	51,6%	46,7%
Increased notably	29,3%	23,5%	27,3%	41,9%	33,3%
<i>Prospects for farm's pig business in the next three years</i>					
Notable reduction	20,9%	17,4%	35,3%	10,0%	26,7%
No changes	60,8%	63,8%	44,1%	76,7%	53,3%
Notable expansion	18,2%	18,8%	20,6%	13,3%	20,0%

Source: The survey

Not surprisingly, the cluster 2 shows also the most unfavourable past trends in pig production with 36% of respondents claiming that they had notably reduce the activity in the last three years (Table 6). Moreover, also the stated perspectives are not encouraging for this segment with more than one third expects to reduce the pig farming in the next three years significantly. On the other side of the spectrum is the cluster CL3 with strong support towards collective activities but against engagement in agricultural cooperatives. The representatives in this cluster had largest average sales of hogs (351 per annum), and second largest land in cultivation (17 ha). Almost forty percent of them run detailed farm accountancy and 13% invested substantially in pig production. The cluster reports with the highest incidence (42%) a notable increase of their pig business in the past three years and majority of them (77%) expects no change in the future. The cluster 4, which includes pig farmers with strong positive attitude towards cooperatives and cooperation differs significantly in high share of members with major pig farming investment in last decade (20%). Likely, these farmers, being members of agricultural cooperatives, consequently perceives risk differently and were thus encouraged to invest in y farming activity. Moreover, one should not underestimate the services of efficient cooperatives in acquiring investment capital (e.g. special investment credit lines) and other support to active and engaged members.

The Table 7 reveals key differences in selling channels and typology of underlying transactions and shows quite a few challenging features of the Slovenian pig meat supply chain. On average, the most important sales channel is provision of slaughtering pigs to very small buyers for home consumption, since more than thirty percent of the total sample chose this category as a key buyer. The supply chain is rather country specific, probably more present in considerably less developed countries, but in Slovenian countryside a strong tradition of home meat processing still exists. This particular supply chain is by far not primarily stimulated by economic motives of the buyers, it is rather the perception of higher quality an uniqueness of sausage or died ham according to personal receipt. Another thing is

particular too. Quite a substantial part of the transactions are interregional, where buyers from Southwest of Slovenia are coming to buy pigs in Northeast regions.

Table 7. Pig selling channels and typology of transactions for the sample and four clusters (N=152)

Variables	Whole sample	CL1 "Traditional"	CL2 "Against"	CL3 "For cooperation – against coops"	CL4 "In favour"
<i>Type of the main sales channel</i>					
Agricultural cooperative	26,3%	34,7%	7,4%	14,8%	63,6%
Large meat processor	26,3%	32,7%	14,8%	29,6%	18,2%
Small meat processor	6,1%	4,1%	14,8%	3,7%	0,0%
Very small buyers for own consumption	31,6%	18,4%	51,9%	40,7%	18,2%
Other buyers (<i>trader, farm tourism, restaurant</i>)	9,7%	10,1%	11,1%	11,2%	0,0%
<i>Type of transaction for the main sales channel</i>					
Written contract	46,2%	56,9%	17,9%	41,9%	69,2%
Oral agreement	18,5%	20,7%	21,4%	19,4%	0,0%
No agreement-spot sale	35,3%	22,4%	60,7%	38,7%	30,8%
<i>Type of grading & pricing for the main sales channel</i>					
EUROP system	53,4%	64,4%	23,3%	44,8%	86,7%
Weight classes	32,3%	25,4%	43,3%	44,8%	13,3%
No grading	14,3%	10,2%	33,4%	10,4%	0,0%

Source: The survey

The largest share of transactions with very small buyers is found for the cluster 2 ("Against") which is within expectations (Table 7). These pig farmers explicitly oppose to any form of collaboration or strategic interaction which is evident also from the type of transactions. More than 60% of transactions are spot sale, and likely they literally wait customers to come to buy their hogs. The most important type of grading and pricing is by weight classes (43%) or even without grading (33%). However, also the small part of the cluster 2 members sells primarily to large or small meat processors, and even to cooperatives. Also about 15% of the third cluster states an agricultural cooperative as their most important buyer, however they again sell the majority of their production to households. The difference is, however in the type of transaction, since 42% of the farmers in this cluster operate via written contract (42%) or oral agreement (19%). Clearly, the most vertically integrated farmers are members of the fourth cluster. They sell majority of their pigs through agricultural cooperatives (64%) based on written contracts (69%) and pricing is done using EUROP classification of conformation of carcasses of slaughtered pigs (87%).

4. Conclusions

Reinforcement of the strategic links between agricultural producers food processors and food distribution is one of the key objectives of the Slovenian Resolution on strategic development of agro-food sector until 2020 (MAFF, 2011). The research presented in this paper has examined attitudes and experiences of Slovenian mid-sized pig farmers towards cooperation and towards agricultural cooperatives as intermediators in supply chain. Based on these criteria clustering was performed in order to form four distinct groups, namely "CL1_Traditional", "CL2_Against", "CL3_For cooperation, against cooperatives" and "CL4_In favour".

As the research results show there is inevitable need for supply chain modernisation in Slovenian pig sector, since the largest share of the targeted farmers use an informal channels, selling their pigs to very small buyers for individual consumption. The business environment within which these farmers are operating is dynamic with considerable economic and

technological uncertainties, however, on average more than one third of them do not have any kind of agreement with the agents in their key selling channels and transactions are done on the spot frequently to coincidental buyers. The cluster with the most explicit contrariety opinion against vertical collaboration ("CL2_Against") has as much as 60% of respondents which perform transactions with main buyers without any kind of agreement. Seemingly, the farmers in this group do not see potential benefits of forming a contractual arrangement, including price risk reduction and improved production results with enabled intensity planning. Although, there was no explicit question about the profitability of pig farms, however, implicitly we can assume that the cluster 2 performance was inferior in comparison to other. The "Against" cluster had a) the lowest share of farmers that underwent a major investment on farm in last ten years, b) the highest proportion of respondents that reduced production considerably in last three years and c) the highest share of farmers with negative prospects of considerable size reduction in the following three years. On the contrary the cluster three (CL3_ "For cooperation, against cooperatives") has the highest share of farmers stating considerable growth in pig farming in the last three years the lowest share of farmers expecting notable reduction in the future three years. Further, it is interesting to point out the sales channels of this cluster of progressive pig breeders which show positive attitude towards collective actions, however, the key buyers are households which purchase slaughtering pigs for own consumption, following by large meat processor and agricultural cooperatives. Furthermore, to make things even more complex, the largest share of transactions is under a written contract with buyer (from the second and third most important category of buyers). Seemingly, the members of the cluster 3 are aware of principles and benefits of collective action in agro-food supply chain and do prefer collaboration but in reality they sell most of their output under spot market conditions. Obviously, these farmers either behave opportunistically with optimising short-term perspective or the conditions at the downstream supply chain participants are not assuring attractive enough conditions for formation of contemporary business relations. Most probably the combination of both factors prevents the development of supply chain. Complexity of large meat processors business conditions (i.e. long lasting post-socialist transformation process and ownership restructuring), their exposure to intensive international competitive pressures and vertical domination of retailers most probably drive back chain participants at both stages from developing contemporary business relationship based on intensive vertical integration. Seemingly, the notable share of pig farmers in Slovenia including those with positive attitude towards the collaboration does engage in spot markets and sell to very small random buyers. In doing so they balance and/or omit potential vulnerability of transactions with bigger buyer on long term basis, however all the benefits of collaborative approach are lost including improved production results, specialisation, exploiting potentials for further growth and also price risk reduction.

Understanding of vertical coordination and awareness of vertical chain benefits are of great importance for improvement of Slovenian pig sector conditions. Furthermore, the key question in risk management within a pig supply chain is the extent to which a capability to cope with risk is developed and how the costs and benefits of that risk management are shared. As our research showed a significant proportion of pig breeders do not see a lack of chain integration as adversely impacting on their performance. This is partly an expression of lack of understanding the principles of collective acting and lack of awareness of vertical chain benefits among chain participants. Further, this research revealed surprising significance of the marketing channels which do not poses the characteristics of contemporary supply chains. Therefore, additional insight would seem appropriate to understand better the conditions which are necessary for Slovenian pig supply chain to be developed into a modern economically efficient and competitive sector and the approaches by which this can be achieved.

5. Literature

1. Chandrasekaran, N., and Raghuram. G. *Agribusiness Supply Chain Management*, CRC Press. 2014
2. C.J.M. Ondersteijn et al. *Quantifying the agri-food supply chain*, Springer. 2006
3. Claro, D.P., *Managing business networks and buyer-supplier relationships. How information obtained from the business network affects trusts, transactions specific investments, collaboration and performance in the Dutch Potted Plant and Flower Industry*, Wageningen University, Wageningen. 2003
4. Cooper, M., L. M. Ellram, J. T. Gardner, A. M. Hanks. *Meshing Multiple Alliances,*” *Journal of Business Logistics*, Vol. 18, No. 1, pp. 67-89. 1997.
5. Cousins, P. D. *A conceptual model for managing long-term inter-organisational relationships. European Journal of Purchasing & Supply Management*, 8(2): 71-82. 2002.
6. Fischer, C., Hartmann, M., Reynolds, N., Leat, P., Revoredo-Giha, C., Henschion, M. Albisu, L.M. & Gracia, A. *Factors influencing contractual choice and sustainable relationships in European agri-food supply chains. European Review of Agricultural Economics* 36 (4): 541–569. 2009
7. Henschion, M., McIntyre, B. *Key factors influencing economic relationships and communication in European agri-food chains*. Ashtown Food Research Centre, Teagasc. 2008
8. Kempainen, K. and Vepsäläinen, A.P.J. *Trends in Industrial Supply Chains and Networks, International Journal of Physical Distribution and Logistics Management* 33(8): 701- 719. 2003
9. Kuhar A., Volk T., Žnidaršič A., Cerk U., Iličič I., Travnikar T. *Oskrbne verige rdečega mesa v Sloveniji – analiza stanja in oblikovanje razvojnih modelov za doseganje konkurenčnosti*. Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Katedra za agrarno ekonomiko, politiko in pravo, Domžale. 2010.
10. MAFF. *Predlog Operativnega programa za izvedbo Resolucije o strateških usmeritvah slovenskega kmetijstva in živilstva do leta 2020 »Zagotovimo.si hrano za jutri«* 2011
11. Matopoulos, A., M. Vlachopoulou, V. Manthou, and B. Manos. *A conceptual framework for supply chain collaboration: Empirical evidence from the agri-food industry. Supply Chain Management* 12(3): 177–186. 2007.
12. Plaggenhoef van, W. *Integration and self-regulation of quality management in Dutch agri-food supply chains: A cross-chain analysis of the poultry meat, the fruit and vegetable and the flower and potted plant chains. International chains and networks*, Volume 4, Wageningen Academic Publishers. 2007.
13. Reynolds, N., Fischer, C. & Hartmann, M. *Determinants of sustainable business relationships in selected German agri-food chains. British Food Journal* 111 (8): 776–793. 2009.
14. SORS Statistical office of Republic of Slovenia, various databases found on www.stat.si, 2018
15. Swinnen, J. *The Dynamics of Vertical Coordination in Agri-food Supply Chains in Transition Countries*. In: Swinnen J. (Eds.), *Global supply chains, standards and the poor* (pp. 42–58). Oxon: CABI Publishing. 2006
16. Swinnen, J.F.M. and M. Maertens. *Globalization, privatization, and vertical coordination in food value chains in developing and transition countries. Agricultural Economics* 37(S1): 89–102, 2007

ТЕМАТИЧНО НАПРАВЛЕНИЕ

**„КОНКУРЕНТНОСПОСОБЕН
АГРАРЕН БИЗНЕС“**

THEMATIC TOPIC

“COMPETITIVE AGRIBUSINESS”

ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВИ НА АГРАРНИТЕ ИНОВАЦИИ

Христина Харизанова-Бартос¹⁰, Ани Димитрова²

A THEORETICAL FRAMEWORK OF AGRICULTURAL INNOVATIONS

Hristina Harizanova-Bartos¹, Anie Dimitrova¹¹

Agriculture innovations have a major role in the development of the agriculture sector, in the presence of scarcity of resources and the increasing demands of society for safety, quality and sufficient quantity of agricultural commodities at affordable prices. Implementation of innovation will contribute to the increased competitiveness of Bulgarian agriculture. The main aim of the paper is to analyze the theoretical and empirical literature that explores and evaluates agricultural innovations, focusing on the different sub sectors. Various authors' views and definitions of agricultural innovation are summarized. The effect of agricultural innovation is based on researches of possible innovations and their impact on the agricultural sector. The expected results of the publication are to define the range of the sectors according to their possibility to adopt innovations in their activities.

The data used in the report is based on a literature review and expert study. On this base are made general conclusions.

Key words: agricultural innovation, clusters, agricultural sector

JEL: Q10, Q16, O3

Увод

Иновациите са присъствали във всеки етап от човешкото развитие по един или друг начин. През годините те са видоизменяли формата и смисъла си, но винаги са били движеща сила и път към прогреса на човечеството. От Индустриалната революция насам се създават все повече нововъведения, които целят да улеснят живота на хората, да рационализират труда им, да увеличат благосъстоянието им, да използват най-ефективно ресурсите предлагани от заобикалящата ги среда и да максимизират ползностите ѝ. В съвременния свят вече се обръща и голямо внимание на опазването на околната среда и съхранението на ограничените ресурси, както и шадящото им използване. С напредването на науката това става все по-лесно постижимо. Иновациите в земеделието се променят и усъвършенстват, от механизмирането на процесите през 19 век до биологичните и биотехнологичните постижения на 21 век. Важна роля в иновационното земеделие има световната политика и политиките на различните държави в частност, отпускането на средства за научни изследвания в областта, обсъждането и популяризирането на проблемите, пред които е изправен модерния земеделски производител и света. Комуникацията и обратната връзка между държавата и земеделските производители е изключително важна и е условие за провеждане на успешна и адекватна селскостопанска политика, както и за внедряването на иновации в сектора. Необходимостта от иновативни решения в аграрния сектор е предизвикана от няколко основни проблема: ограничения ресурс земя, която се изхабява и не може да се възпроизведе; нарастващото население на Земята и недостатъчното количество храна за изхранването му; замърсяването на околната среда и нуждата от опазването ѝ.

Теоретични основи на аграрните иновации – литературен преглед

Думата „иновация“ се среща за първи път през 1540г., определя се като късно латинска дума с корен „innovatio“, означава още нещо ново или различно представено; въвеждане на нови неща и методи; акт на новаторство; нова идея. Най-често срещаните синоними на иновация са: новост, мода, реформа, откритие, изобретение, подобрене, модернизация, новаторство, изменение, промяна и др.(dictionary.com) Но често иновациите се разглеждат като прилагане на по-добри решения, които отговарят на

¹⁰ Доцент, доктор при катедра Икономика на природните ресурси, БФ, УНСС. h.harizanova@gmail.com

¹¹ Докторант при катедра Икономика на природните ресурси, БФ, УНСС

новите изисквания или съществуващите пазарни нужди (Maranville 1992). Това се постига чрез по-ефективни продукти, процеси, услуги, технологии или бизнес модели, които са лесно достъпни за пазарите, правителствата и обществото (Frankelius 2009). Терминът „иновация“ може да се определи като нещо оригинално и по-ефективно, което навлиза на пазара или в обществото и е с подобрени характеристики. Иновациите често се проявяват в следствие на инженерния процес, когато решавания проблем е от технически или научен характер (Bhasin 2012). Някои автори свързват иновациите с изобретение, но това сравнение е не точно, тъй като иновацията може да е подобряване на съществуващо изобретение или неговата оптимизация.

Две са основните измерения на иновациите: 1) степента на новост (т.е. дали иновациите са нови за фирмата, нови за пазара, нови за индустрията или нови за света); 2) вида на иновациите (т.е. дали е процес или иновации на системите за обслужване на продукти). В бизнеса и в икономиката иновациите могат да станат катализатор за растежа. Икономистът Джоузеф Шумпетер, който е допринесъл значително за изучаването на икономиката, твърди, че индустриите непрекъснато трябва да революционизират икономическата структура отвътре, т.е. иновации с по-добри или по-ефективни процеси и продукти, както и пазарно разпределение като връзката от занаятчийския магазин до фабриката. (Shumpeter 1943).

Някои автори (Jeffrey Sayer Kenneth G. Cassman 2013) изразяват мнение, че иновациите в селското стопанство могат да улеснят производството на по-голямо количество храна без да се увеличава натискът върху околната среда. Изследват последиците от различните комбинации от технологии, институционални споразумения и политиките за селското стопанство, околната среда и се опитват да направят мост между световната дискусия за управление на ресурсите и реалността, пред която са изправени земеделски стопани в развиващите се страни. Авторите подкрепят четири стратегически цели, чрез които може да се постигне: осигуряване на производство на адекватна храна, облекчаване на бедността, постигане на по-добро здраве и хранене за нарастващото население и опазването на природните ресурси. Основно откритие е нуждата за спазване принципите на устойчивостта, чрез нововъведения с цел обвързване на науката и взаимодействието между фермерите и общностите.

Друг автор (BIGGS 1990) представя два контрастиращи модела на селскостопански научни изследвания и технологична дифузия. Първият е „централизираният иновационен модел“, който е в основата на теоретичната рамка използвана от институциите за въвеждане на аграрни иновации. Вторият е „многоцелевият иновационен модел“ и се базира на изследвания и дифузия в историческия, политическия, икономическия, агроклиматичния и институционалния контекст, в които се осъществяват технологичните промени. Извеждат се доказателствата и причини за доминирането на централизирания модел, но се представя и значимостта на множествения модел за политиките насочени към развитие на аграрния сектор, тъй като технологиите са фундаментално интегрирани във времето с политически, икономически и институционални събития.

Някои автори (David Sunding; David Zilberman 2000) разглеждат прагови модели, дифузионни модели и влиянието на риска, несигурността и динамиката и факторите за приемане. Описва се влиянието на институциите и държавната намеса при приемането на иновациите. Авторите дефинират иновациите като нови методи, обичаи или устройства, които изпълняват нови задачи. Те разграничават няколко категории иновации на политики или моделиране. Дават пример с разликата между нововъведения, които са въплътени в капиталови стоки или продукти (семена) и онези, които са безгръбначни (интегрирано управление на вредителите схеми) е полезно за насочване на публичните инвестиции към създаването на иновации. Инвестициите в

генерирането на внедрени иновации изискват подходящи институции за защита на интелектуалната собственост. Иновациите могат да бъдат разграничени според тяхното въздействие върху икономическите агенти и пазари, които оказват влияние върху тяхното моделиране; тези категории включват увеличаване на доходността, намаляване на разходите, повишаване на качеството, намаляване на риска и опазване на околната среда; и удължаване на срока на годност. Повечето нововъведения попадат в няколко от тези категории.

Автори работещи в областта на аграрните иновации (Amir K. Abadi Ghadim David J. Pannell 1999) представят концептуална рамка на решенията на отделните земеделски стопани за приемане на иновация, използвайки пример за нови видове култури. Рамката е представена като възможност за внедряване в динамика решения, обхващащи най-малко няколко години. Моделът позволява генериране на потенциална ценна информация от проучването на иновациите, като стойността на такива се дължи на развитието на идеите във времето, както и на намаляване на несигурността относно дългосрочната устойчивост на иновациите. Моделът е базиран на „Статичен модел на индивидуалното приемане“, „Динамичен модел за приемане“ и „Теорема на БЕЙЛ“. Авторското мнение е, че въпреки многобройните проучвания, резултатите от изследванията в тази област са разочароващи. Много от разработените статистически модели имат ниски нива на обяснителна мощ, въпреки дългите списъци с обяснителни променливи, резултатите от проучванията често са противоречиви по отношение значението и влиянието на всяка променлива. Рискът често се счита за основен фактор за намаляване на темпа на възприемане на иновациите.

Други автори, също представят обяснение на моделите на възприемане на иновациите в селскостопанския сектор, обхващат както емпирични, така и теоретични изследвания (Gershon Feder; Richard E. Just; David Zilberman 1985). Подчертава се разнообразието от наблюдавани модели сред различните категории ферми както и разликите в социално-икономически области и околната среда. Специално внимание е обърнато на често използваните методики използвани в проучвания на приемането на иновации и предложения за подобрения работата чрез използването на подходящи икономически методи. Фокуса пада върху приемането и разпространението на селскостопанските иновации в по-малко развитите страни. Интерес представляват направените изводи, че иновациите които включват по-високи фиксирани разходи се приемат по-лесно от големите земеделски стопани. Иновациите, които не са свързани с мащаба, се приемат от всички групи земеделски стопани, но по-големите земеделски стопани са сред първите, които са ги внедрили Извеждат, че "интензивността" чрез приемането на нови сортове, рефлектира върху количество тор на декар, като то е по-високо в малките стопанства.

Някои автори (Laurens Klerkx; Barbara van Mierlo; Cees Leeuwis 2012) разглеждат иновациите като ко-еволюционни процес, т.е. комбинирани технологични, социални, икономически и институционални промени, катопроизводството и обменът на технически знания не са единствените предпоставки за иновации. Авторите изследват допълнителни фактори, които имат ключова роля, като политика, законодателство, инфраструктура, финансиране и развитие на пазара. Иновациите следователно не само приемането на нови технологии, а и баланса между новите технически практики и алтернативните начини на организиране.

Методическа рамка

Методологията на доклада е в съответствие с основна цел – да се анализират теоретична и емпирична литература, която изследва и оценява аграрните иновации, като се преразглежда с акцент върху селскостопанските технологии. В първата част на

доклада се разглеждат редица изследователски потребности и възникващи въпроси относно възможностите за внедряването на иновации в аграрния сектор. На база изведения теоретичен модел е разработена анкетна карта, с която се цели да се подредят аграрните подсектори според тяхната податливост за възприемане и внедряване на иновациите. Участниците в проучването са експерти в областта на земеделието и/или иновациите. Проучването е направено през 2018 г.

Анализ на данните от проучването

Резултатите от проведеното проучване, в което бяха застъпени въпроси свързани с податливостта на аграрния сектор за внедряване на иновативни решения и фактори влияещи върху възможното внедряване на иновации са представени в тази точка.

Данните от проучването показват, че 70% от респондентите посочват сектора с маслодайни култури като най-силно податлив на иновативни решения. На второ място е оценен сектора на зърнопроизводство (65%). Участниците в проучването оценяват секторите – трайни насаждения, лозя, медицински и ароматни култури и с зеленчуци като средно податливи към иновации.

Таблица 1. Податливост към иновации в растениевъдните подсектори

Сектор	Податливост-ниска	Неутрална	Податливост-висока
Трайни насаждения и лозя	-	✓	-
Технически култури	-	✓	-
Медицински/арома култури	-	✓	-
Зеленчуци	-	✓	-
Маслодайни култури	-	-	✓
Зърнопроизводство	-	-	✓

Източник: Собствено анкетно проучване

Таблица 2. Податливост към иновации в растениевъдните подсектори

Сектор	Податливост-ниска	Неутрална	Податливост-висока
Коневъдство	✓	-	-
Свиневъдство	-	✓	-
Пчеларство	✓	-	-
Овцевъдство и козевъдство	-	✓	-
Говедовъдство/биволовъдство	-	✓	-
Птицевъдство	-	-	✓
Зайцевъдство	✓	-	-

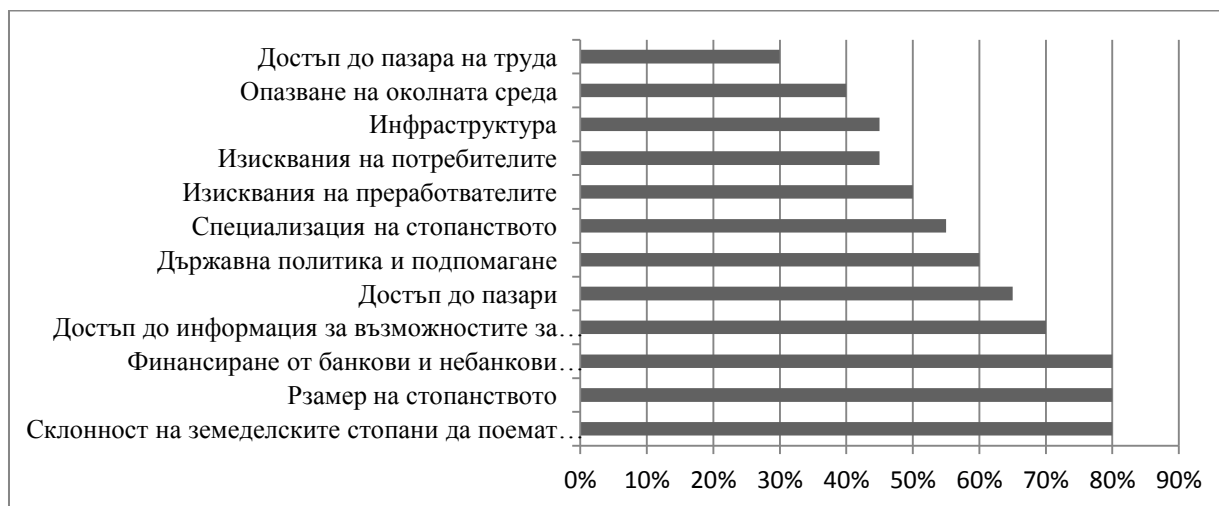
Източник: Собствено анкетно проучване

В сектор животновъдство се наблюдават по-големи разлики в приемането на иновациите (Таблица 2). Най-силно податлив подсектор е птицевъдството със 75%, най-слабо влияещи се от иновациите анкетиранияте са определили коневъдството – 25%, а зайцевъдството и пчеларството с по 40%. В неутралната зона са останалите три подсектора: свиневъдство, овцевъдство и козевъдство и говедовъдство и биволовъдство.

Фигура 1 представя влиянието на факторите относно вземането на иновационни решения в аграрния сектор. Най-силно влияещи са първите три фактора: склонност на ЗС да поемат риск; размер на стопанството и финансиране от банкови и небанкови институции (80%). Достъпът до информация за възможностите за внедряване на иновации е оценен на 4-то място с 70%. С най-слабо влияние върху внедряването на иновации в аграрния сектор са следните фактори: достъп до пазара на труда (30%); опазване на околната среда (40%); инфраструктура (45%) и изисквания на

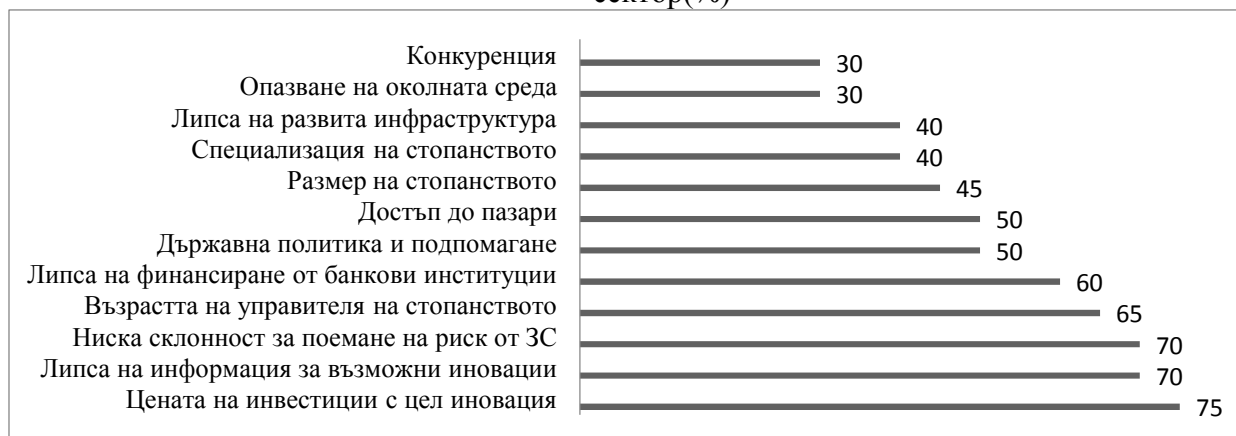
потребителите (45%). Като средни анкетирани са определили факторите, които имат някакво влияние върху внедряването на иновации в аграрния сектор, но то не е толкова силно и отчетливо: изисквания на преработвателите (50%); специализация на стопанството (55%); държавна политика и подпомагане (60%) и достъп до пазари (65%).

Фигура 1. Влияещи фактори върху внедряването на иновации в аграрния сектор

Източник: Собствено анкетно проучване

Фигура 2. Фактори ограничаващи внедряването на иновации в аграрния сектор (%)

Източник: Собствено анкетно проучване

На Фигура 2 са представени факторите ограничаващи внедряването на иновации в аграрния сектор. Първите четири фактора са най-слабо ограничаващи внедряването на иновации: конкуренция (30%); опазване на околната среда (30%); липса на развита инфраструктура (40%); специализация на стопанството (40%). След тях са наредени факторите, които имат ограничаващо влияние, (между 45-60%). Като най-ограничаващи фактори за възможно внедряване на иновации в земеделското стопанство проучването определи: цената на инвестиции с цел иновация (75%); липсата на информация за възможни иновации (70%); ниска склонност за поемане на риск от ЗС (70%) и възрастта на управителя на стопанството (65%).

От получените резултати може да се обобщи, че българските земеделски производители са слабо информирани относно иновациите в сектора, което от части се дължи на провежданата аграрна политика от държавата. Не добрите условия за

кредитиране от банковите институции, които не са гъвкави спрямо земеделските стопани както и застаряващите управители на стопанствата с традиционно мислене и никаква склонност за поемане на риск, допринасят за непопуляризирането на нововъведения в българското земеделие.

Основни изводи и заключение

От анализираниите различни теории за аграрни иновации и с помощта на направеното проучване може да се обобщи, че в отделните сектори и подсектори на земеделието, степента за готовност и приемственост на иновативните решения не е еднаква. По-силно податливия сектор като цяло се оказва растениевъдството, а неговия най-податлив подсектор – Маслодайните култури. Зърнопроизводството е също силно склонно да приеме иновативни решения. В животновъдния сектор нагласите към иновации са по-динамични. Птицевъдството е определено като най-иновативния подсектор със 75%, докато Коневъдството заема последно място не само в животновъдния сектор, но и в целия аграрен сектор с 25% склонност към приемане на иновативни практики. Факторите, които влияят най-много в положителна степен за приемането на иновациите са размера на стопанството и склонността на земеделския стопанин да поема риск. Като най-ограничаващи внедряването на иновации, респондентите са определили цената на инвестицията за иновация и липсата на информация за възможните иновации.

Използвана литература

1. Amir K. Abadi Ghadim David J. Pannell. „A conceptual framework of adoption of an agricultural innovation.“ *Agricultural Economics* , 1999: 145-154.
2. Bhasin, Kim. „This Is The Difference Between 'Invention' And 'Innovation' “. *Business insider*, 2012: 1-2.
3. BIGGS, STEPHEN D. „A Multiple Source of Innovation Model of Agricultural Research and Technology Promotion.“ *World Development*, Vol. 18. No. 11, 1990: 1481-1499.
4. David Sunding; David Zilberman. „The Agricultural Innovation Process: Research and Technology Adoption in a Changing Agricultural Sector.“ *Handbook of Agricultural Economics*, 2000: 1-95.
5. Frankelius, Per. „Questioning two myths in innovation literature.“ *Journal of High Technology Management Research*, 2009: 40-51.
6. Gershon Feder; Richard E. Just; David Zilberman. „Adoption of Agricultural Innovation in Developing Countries.“ *WORLD BANK STAFF WORKING PAPERS*, 1985: 1-50.
7. Henry Edison; Nauman bin Ali; Richard Torkar. „Towards innovation measurement in the software industry “. *Journal of Systems and Software* , 2013: 1390-1407.
8. Jeffrey Sayer Kenneth G. Cassman. „Agricultural innovation to protect.“ *SPECIAL FEATURE: INTRODUCTION*, 2013: 8345–8348.
9. Laurens Klerkx; Barbara van Mierlo; Cees Leeuwis. „Evolution of systems approaches to agricultural innovation: concepts, analysis and interventions.“ *Farming Systems Research into the 21st Century: The New Dynamic*, 2012: 457-483.
10. Maranville, Steven. „Entrepreneurship in the Business Curriculum.“ *Journal of Education for Business*, 1992: 27-31.
11. Shumpeter, Joseph Alois. „Capitalism, Socialism, and Democracy “. *Routledge*, 1943: 81-84.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТТА В ЗЕМЕДЕЛИЕТО

Божидар Иванов¹², Васил Стойчев¹³

RESEARCH ON COMPETITIVENESS IN AGRICULTURE

Bozhidar Ivanov, Vasil Stoychev

In the literature and in the variety of economic theories, there is no commonly accepted definition of competitiveness, and the different definitions and perceptions of competitiveness are mainly due to a different view of the notion and conceptual breadth that is being invested. In the present study, we will look at it from a market performance perspective using an existing theoretical framework based on the definition of the Canadian Competitiveness Group, where competitiveness is related to "the ability to win and maintain a sustainable market share." The purpose of the paper is based on a developed methodological framework from SARA, which is based on two measurement vectors - maintaining market share and adding added value, analyzing the level of competitiveness in key sectors of Bulgarian agriculture. The results of this study will be compared with another well-known and widely-used methodology for analyzing the comparative competitiveness of products and products covered on external markets, known as the Ballasse indexes, allowing for a fuller study of the state and trends in the competitiveness of Bulgarian agriculture.

Keywords: competitiveness, agriculture, market share, added value

JEL:

Приложен подход и използвани методи на изследване при оценка на конкурентоспособността

В исторически план са разработени различни подходи за изследване на конкурентоспособността. Направеният анализ за определяне състоянието и динамиките в развитието на отделните сектори се базира на изчисляване на индекса на конкурентоспособност. Адам Смит я изследва, от гледна точка на специализацията и абсолютните предимства на страните. Давид Рикардо я допълва с теорията за ефекта от сравнителните предимства и разликите в технологиите за производство на стоките. Моделът е доразвит от шведските икономисти Ели Хекшер и Бертил Олин, отразявайки разликите в стойността на факторите за производство между страните участващи в международната търговия, като всяка страна ще се специализира в производството на стоката, за която има ценово предимство.

В изследване на ОИСР на подходите за измерване на конкурентоспособността и ефективността в аграрното производство Latrufe, L. (2010) отбелязва, че в икономическа теория няма общоприета дефиниция за конкурентоспособността, и че тя може да бъде дефинирана, като „способността да бъдеш успешен, когато се изправиш пред конкуренция“. В случая ще я разглеждаме от гледна точка на пазарното представяне използвайки разработената от Martinet. al. (1991) теоретична рамка за измерване на представянето на отделна държава или сектор от националната икономика, основана на дефиницията на канадската Група за конкурентоспособността: „Способността устойчиво да се печели и запазва пазарен дял“. В нея са заложени две концепции - за изменение на пазарния дял и формиране на печалба, за да бъде постигнатото развитие устойчиво във времето.

На база на разработената методология за оценка на конкурентоспособността е направена оценка на сектор „Зърнопроизводство“, млечното и месодайно говедовъдство, секторите „Зеленчуци“ и „Плодове“. Представеният подход е

¹² Доцент, д-р, Институт по аграрна икономика

¹³ Докторант, Институт по аграрна икономика

възможно да бъде широко приложен при квантифициране състоянието на конкурентоспособността в динамика, не само в областта на горните сектори, но и в други подотрасли на земеделието, като цяло и между отделните страни.

Оценка на конкурентоспособността на сектор „Зърнопроизводство“

Тази оценка идва да покаже мястото на българското зърнопроизводство на световния пазар на зърно и каква е динамиката, и какви са измененията, които се изразяват в конкурентоспособността през годините на членство в ЕС. Периода, който е използван обхваща 2007–2016 година. Зърнопроизводството е ключов сектор за българското земеделие и неговата роля нараства през годините на членство, като се увеличава, както по отношение на площите, средните добиви и производството. От оценката на индекса на производствената компонента на конкурентоспособността се вижда, че в световен план, българското зърнопроизводство е силно конкурентоспособно, като тази конкурентоспособност дори расте в периода 2007–2016 г. и от коефициент около 0,7 в началото на периода нараства до 0,76 (Фиг. 1.). В разработената скала на индекса на конкурентоспособността, това означава силна конкурентоспособност, която е определена като такава, ако индексът е в диапазона (0,61–0,8). Ако индексът е над 0,81, това отговаря на доминираща конкурентоспособност на съответния пазар и означава, че самата страна е незаобиколим и централен играч на вътрешната и международен пазар при съответния продукт. При стойности на индекса позициониращи се в рамките на 0,41-0,6, страната има съпоставима с останалите конкуренти конкурентоспособност на съответния пазар, а между 0,21-0,4 – конкурентоспособността е ниска, страната не само, че не е фактор, но е и на равнище по-ниско от средното за сравняваната общност. Индекс под 0,2 означава, че страната е напълно неконкурентоспособна при съответния продукт, почти отсъства от световната сцена и е в пълна зависимост, както за снабдяване, така и за формиране на вътрешното потребление от внос.

Фигура 1. Производствена компонента на индекса на конкурентоспособността в зърнопроизводството

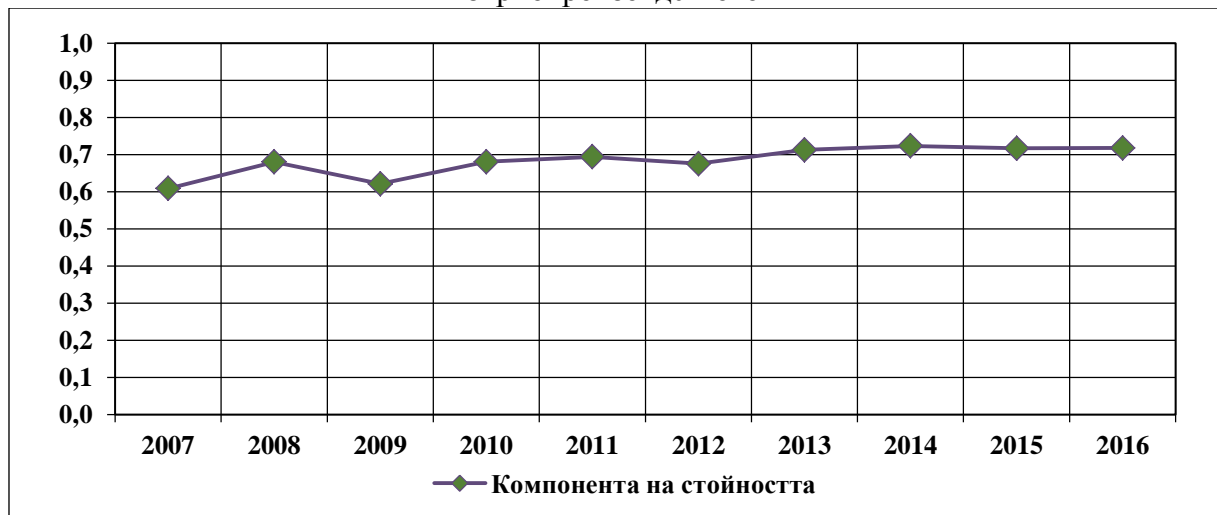

Източник: Eurostat, НСИ, ИТС.

По отношение на стойностната компонента на индекса на конкурентоспособността се вижда, че индексът расте за периода от 0,61 до 0,72, което означава, че и по този компонент конкурентоспособността е на много високо равнище (Фиг. 2.). Това означава, че страната получава цена на зърното на цени по-високи от

средните за света и продукцията ѝ се оценява по-високо отколкото са средните равнища на пазара. Това също е много важен измерител защото едностранният анализ на конкурентоспособността само на база пазарен дял на определен пазар може да показва много високи равнища, но това да се постига заради ниски цени на предлагане, което идва да покаже, че ефектите от постигната конкурентоспособност и присъствие на глобалния пазар е за сметка на икономическия резултат.

Фигура 2. Стойностна компонента на индекса на конкурентоспособността в зърнопроизводството

Източник: Eurostat, НСИ, ИТС.

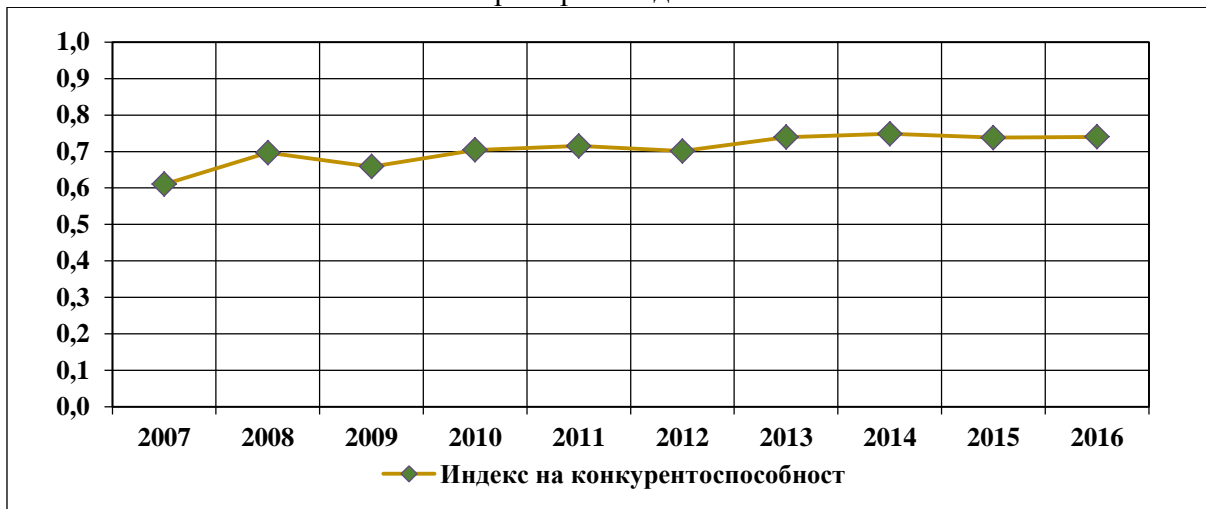
Това, което е също показателно при наблюдаването на резултатите на стойностния и производствен компонент на конкурентоспособността в зърнопроизводството е неговата стабилност и ниска вариативност, което показва, че първо самият индекс е надежден и второ, че конкурентоспособността се увеличава със здрави и устойчиви темпове, което намалява риска от някакви извънредни колебания и сринове, от които за кратко време могат да произтекат по-големи поврати в установените високи нива на конкурентоспособност.

Цялостният индекс на конкурентоспособност в зърнопроизводството показва висок резултат, който дава основание да се обобщи, че зърнопроизводството е не само важен и стратегически сектор в българското земеделие, но той има много добри позиции на глобалния пазар и една силна, определяща и успешно вписваща се роля на международната сцена (Фиг. 3.). Независимо, че страната представлява под 1% от световното производство на зърно, това не пречи на страната да се разглежда като конкурентоспособна на този пазар и да не отстъпва по този показател и на водещите производителки и сили в света. Още по-важно е да се отбележи, че независимо, че страната е приемаща по отношение на световните цени, българските зърнопроизводители успяват да получат по-висока цена на своето зърно и да бъдат по-добре позиционирани отколкото са средните световни равнища.

Разработената и използвана методология е приравнена към човек от населението, което дава възможност да се игнорира до голяма степен мащабите на производство, което много често се превръща като решаващ фактор при оценка на конкурентоспособността, което е случай при индексите на Balassa и по този начин характеристиките от естеството на размера да не бъдат надценявани и предопределящи. Малките икономики, които успяват да постигнат много високо ниво на производство към потреблението на човек от населението и да имат високи стойности по отношение на световното потребление на човек биха получили сравнително висок индекс на

конкурентоспособност, независимо че може в абсолютно изражение да нямат толкова висок дял и присъствие. Това обаче не означава, че самата малка икономика няма и не може да има висок резултат за конкурентоспособност защото самият факт, че успява да се постигнат такива високи равнища на производство и на добавена стойност свидетелстват, че страната вероятно присъства успешно и поддържа своето място на световния пазар и успява да намери контрагенти и да реализира много добре своя потенциал. Заедно с това, че от световното производство се изважда местното производство и по този начин световното потребление включва само онова без въпросното местно производство, това се явява параметър, който претегля значението на мащаба.

Фигура 3. Стойностна компонента на индекса на конкурентоспособността в зърнопроизводството

Източник: Eurostat, НСИ, ИТС.

Конкурентоспособност на млечното говедовъдство

Конкурентоспособността, като състояние в статичен аспект, се определя от способността на млечното говедовъдство в България да запазва и разширява своя местен и национален пазарен дял, да поддържа и увеличава добавената стойност на продукцията си в национален и световен мащаб. Посредством тази концепция се прави опит да се направи комплексна оценка на конкурентоспособността на българското млечно говедовъдство, съчетавайки производствената и стойностната и страна. Ако пазарното присъствие изразява количественото представяне на вътрешния и международните пазари, то брунтната стойност на произведената продукция обвързва представянето с постигнатите икономически резултати. Данните за тези показатели са достъпни и чрез тях могат да бъдат сравнявани, както отделни сектори, така и представянето на страните.

Изхождайки от тази дефиниция, за да квантифицираме представянето е съставен индекс на конкурентоспособността на млечното говедовъдство. За да има сравнимост между млечните продукти количествата са преизчислени в единици млечен протеин. Доколкото, количеството на протеините и мазнините в литър мляко е почти изравнено, е достатъчно да работим с една от компонентите за изчисленията. Производството и консумацията са претеглени към броя на населението, което позволява създаването на единна база, и сравняването на резултатите по различни признаци. Тъй като не можем да установим с точност размера на запасите от млечни продукти в световен мащаб, ще допуснем, че те не се формират и световното производство е идентично на световното

потребление. Компонентата PIC_{DC} разкрива дела на местното производство на мляко във вътрешното и световно потребление. Този компонент има два варианта, които зависят от това дали нивото на самозадоволяване на страната е осигурено или страната е несамозадоволяваща се. В случай, че страната е самозадоволяваща се по конкретния продукт, тогава формулата за изчисляван на PIC_{DC} , представя:

$$PIC_{DC} = \frac{MP_{BG}}{MC_{BG} + MC_{WR} + ME_{BG}}, \quad (1), \text{ където}$$

MP_{BG} е българско производство на мляко на човек от населението, в млечен протеин, MC_{BG} – потреблението на мляко в България на човек, от населението, в млечен протеин а MC_{WR} - потребление на мляко в света на човек от населението в млечен протеин, докато ME_{BG} – износ на млечни продукти, в млечен протеин.

Когато страната има пълно самозадоволяване, тогава производството е по-високо от потреблението и тогава разликата от производството и потреблението е предназначен за износ. Изнесените количества трябва да се включат в знаменател в този случай, за да се запази свойството на производствения компонент на индекса на конкурентоспособност PIC_{DC} да бъде в диапазона от 0 до 1 защото в противен случай, това няма да е възможно.

Във втория вариант PIC_{DC} има израза:

$$PIC_{DC} = \frac{MP_{BG}}{MC_{BG} + MC_{WR}}, \quad (2) \text{ и}$$

знаменателя на уравнението е без ME_{BG} – износ на млечен протеин от България защото при случаите, когато потреблението е по-високо от производството, винаги знаменателят ще бъде по-голям от числителя и коефициентът ще бъде в посочения диапазон 0 до 1. В тези случаи, изчисляването на ME_{BG} , представлява:

$$ME_{BG} = MP_{BG} - MC_{BG}, \quad (3)$$

Това се прилага, когато самозадоволяването е на нива, където производството надвишава вътрешното потребление и излишъците са предназначени за износ, като износните количества са получавани по формула (3). Потреблението на мляко е изчислено на човек от населението, като целта е да се види какъв дял формира стойността на производството на българското млечно говедовъдство в рамките на световното производство. Обхвата на този компонент на индекса е от 0 до 1. Теоретично погледнато индексът приема стойност 0 всеки път, когато липсва местно производство. Стойност 1 може да се достигне, когато националното производство е единствено в света. Когато стойността на българското и световното производство се изравнят, индексът приема стойност 0,5. Във формула (1) не фигурира вноса на млечни суровини и продукти, и износът ME_{BG} е включен в знаменателя, за да се отчете възможността за реекспорт. При изчисляване на показателите свързани със световното производство и потребление трябва да се отчете българското присъствие в обеми. Това се прави, като от световното производство на мляко се извади българското производство на млечен протеин MP_{BG} , а при потреблението това световно производство с изключена частта от местното производство се раздели на броя на световното население, което е без населението на България.

Компонентът VIC_{DC} представя изменението на брутна стойност на българската млечна продукция, и се изразява с уравнението:

$$VIC_{DC} = \frac{MV_{BG}}{MV_{BG} + MV_{WR}}, \quad (4), \text{ където}$$

MV_{BG} - дял от брутна стойност на производството на българското говедовъдство, на човек от населението, а MV_{WR} - дял от брутна стойност на производството на говедовъдството в света, на човек от населението. Във формула (4) колкото е по-голяма разликата между брутна стойност на местното производство и световната стойност на

произведеното краве мляко, толкова по-голям от 0,5 е значението на VIC_{DC} . Изчисляването е направено на база износните цени на млечните продукти в България и света, което отразява не само производството на мляко, но и добавена стойност по веригата на стойността.

Съставният индекс на конкурентоспособността е изчислен по формула (5). Според нас пазарния дял и добавената стойност имат еднакво значение при представянето и, поради това компонентите са равно претеглени:

$$IC_{DC} = \frac{PIC_{DC} + VIC_{DC}}{2} \quad (5)$$

Той може да приеме стойности в диапазона от 0 до 1. Теоретично погледнато, приема стойност 0 когато съответната страна няма такова производство, а стойността е близка до 1, теоретично винаги, когато световният пазар се доминира от изследваната страна. Изследването на конкурентоспособността в българското земеделие направено по преведената методология за изчисляване на индекс на конкурентоспособност IC_{DC} е приложена за повечето важни сектори – млечен, месен, зърнен, зеленчуци. Това дава възможност да се правят както сравнения, за да се види представянето на отделните сектори - кои са успели и кои са влошили своето положение, но и да се проследят какви промени са настъпили в българското земеделие по време на членството.

Устойчивото във времето представяне на фирмите и нациите водещо до високи нива на доходите и предопределящо възвращаемостта на капитала е представлявано посредством концепцията за конкурентоспособност, определяща възможността за растеж на националната икономика. Представени са резултатите от разработеният индекс измерващ конкурентното представяне на млечното говедовъдство, който обхваща производствените и стойностните аспекти.

Изменението на производствената компонента на индекса в динамика (Фиг. 4.) представя влошаването на конкурентоспособността по-отношение на производството. Спадът под 0,5 представя намалението на вътрешното производство на глава от населението, докато потреблението в България и в света нараства. Увеличението на българския износ също допринася за намалението на стойността на компонентата.

Фиг. 4. Производствена компонента на индекса в динамика

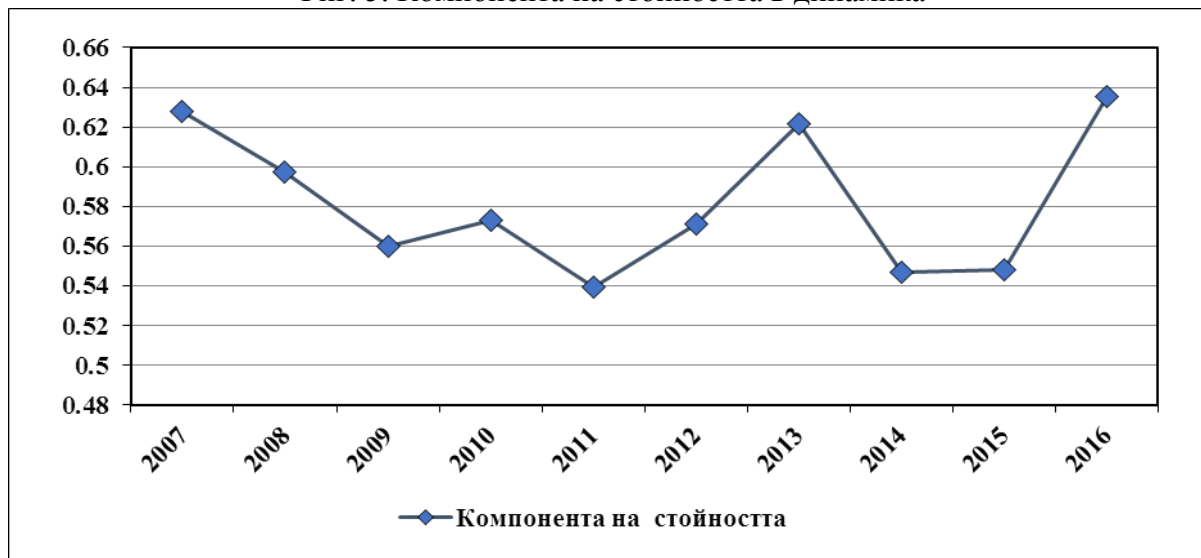

Източник: НСИ, система „Външна търговия” и International Trade Centre, собствени изчисления.

За разлика от производствената компонента, компонентата на стойността VIC_{DC} (Фиг. 5.) се колебае в границите 0,54 и 0,64. Тя приема стойност над 0,5; защото

стойността на изнасяната продукция на човек от населението е по-висока от брутната стойност на единица протеин на човек от световното население, т.е. от България се изнася продукция с по-висока добавена стойност от средната стойност на продукцията търгуваната на световните пазари.

Фиг. 5. Компонента на стойността в динамика

Източник: НСИ, система „Външна търговия”, International Trade Centre, собствени изчисления.

Измененията в стойността на изнасяния протеин са свързани с конюнктурата на световните пазари, като минимумите са през 2009 и 2015 години. Положителна тенденция е, че след 2015 г. се наблюдава повишение на стойността на изнасяния български протеин, респективно повишение на стойностната компонента.

Съставния индекс на конкурентоспособността, показва тенденция към намаление (Фиг. 6.). Възстановяването през 2013 и 2016 години се дължи основно на стойностната компонента, т.е. на пазарната конюнктура. Доколкото тенденцията при българското население в средносрочен период е негативна, очакваме че вътрешният пазар ще продължи да се свива.

Подобрение може да се наблюдава при увеличение на производството респективно продуктивността, което е свързано със значителни инвестиции. Или ако се постигнат намаление на разходите, в следствие на коопериране между стопанствата и колективно закупуване на входящи ресурси, както и съвместно използване на техника.

Конкурентоспособност на месопроизводството

Въз основа на разработената методика за оценка на конкурентоспособността на производството на месо в България е изчислен индекс на конкурентоспособност за три основни групи меса – говеждо, свинско и птиче месо. Разгледани са последователно двете компоненти, формиращи индекса, след което е изчислен и обобщаващият показател (Фиг. 7.).

Изменението на стойността на индекса на производствената компонента представя динамиката на конкурентоспособността по отношение на производството на всяка една от групите меса. И при трите групи меса индексът на производството е под 0,5 за разглеждания десет годишен период, като тенденцията за развитие е отрицателна.

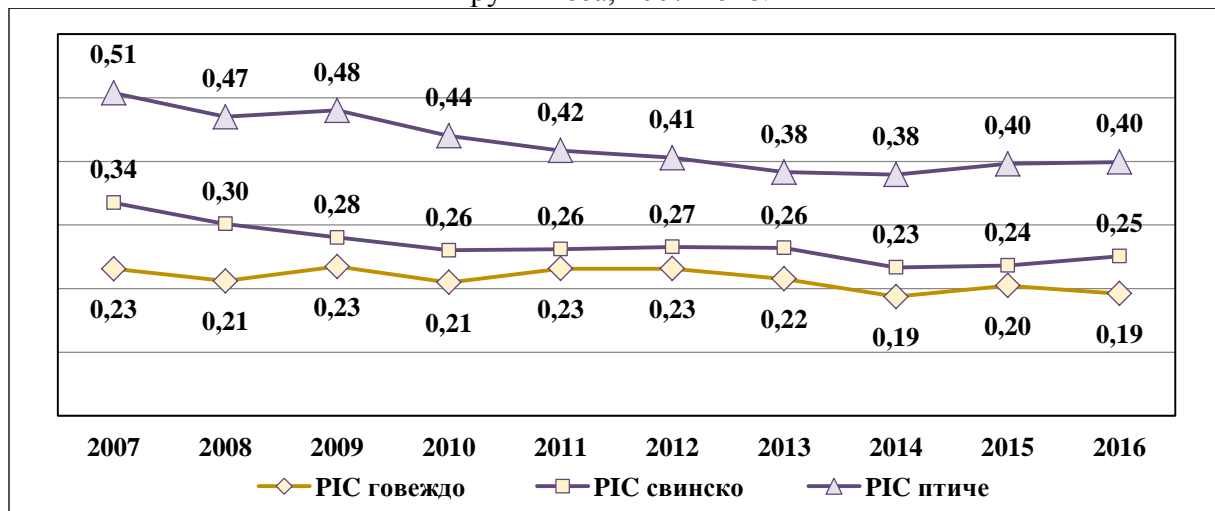
Фиг. 6. Индекс на конкурентоспособността в динамика

Източник: НСИ, система „Външна търговия”, International Trade Centre, собствени изчисления.

Най-ниски са стойностите на показателя за производството на говеждо месо (max. 0,23). Имайки предвид изоставащото развитие на месното говедовъдство в страната и недостатъчното производство на фона на развиващото се производство в световен мащаб не може да се очаква скоро преодоляване на негативното състояние в близко бъдеще.

Фиг. 7. Производствена компонента на индекса на конкурентоспособност за трите групи меса, 2007-2016.

Източник: Собствени изчисления.

Малко по-добри стойности има производствената компонента при свинското месо, където в последните три години се наблюдава повишение. С оглед по-стабилното развитие на свинепроизводството у нас и стабилното търсене на свинско месо, спокойно може да се очаква повишаване на конкурентоспособността на производството и в бъдеще.

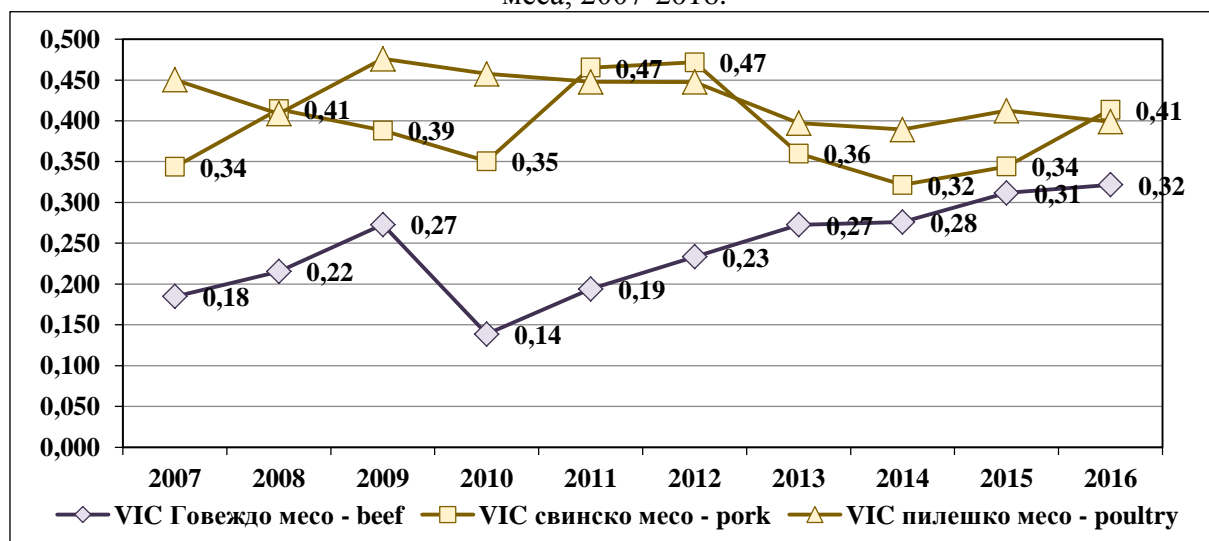
Най-висока е стойността на производствената компонента при птичето месо. Там стойностите са най-близки до условната граница от 0,5, което отразява нарастването на производството с темпове равни на това на българското и световното

потребление. Все пак негативна е тенденцията през разглеждания десетгодишен период, което от една страна се дължи не на достатъчно бързо развиващото се производство, така и на факта, че потреблението на пилешко месо в световен мащаб нараства ежегодно. Последните две години е отбелязан лек ръст, като стойността на компонентата достига 0,40.

Като най-търсеното и консумирано месо в страната, птичето има пред себе си добри възможности за развитие, като е възможно дори развитие на производство, позволяващо износ на международни пазари. От друга страна, това което прави впечатление при производствената компонента на конкурентоспособността и при трите меса е, че индекса намалява през периода на членство, което означава, че производствената конкурентоспособност се влошава. Причина за това е, намалението на производството на тези меса и увеличаващото се в същото време световно производство и потребление.

За разлика от производствената компонента, компонентата на стойността се колебае на нива около 0,33, като най-ниска е индекса при говеждото месо (Фиг. 8.). В тази компонента най-ниска е стойността на индекса за говеждото месо, но тенденцията тук е на отчетливо увеличение и подобрение в сравнение с началото на периода. Това означава, че стойността и цената на реализация на българското говеждо месо продължава да бъде под средната за света, но стартирайки от много ниски равнища в края на периода, говеждото месо в стойностно изражение се изравнява приблизително с положението при останалите меса. И при свинското и при пилешкото месо, стойностната компонента на конкурентоспособността в края и в началото на периода се променят, като при свинското месо се забелязва подобрение в равнищата, докато при пилешкото месо, обратното стойностната конкурентоспособност се влошава, но въпреки това остава на нива около 0,4, което нарежда това месо в границите на съизмерими със световните равнища на добавена стойност.

Фиг. 8. Компонента на стойността на индекса на конкурентоспособност за трите групи меса, 2007-2016.

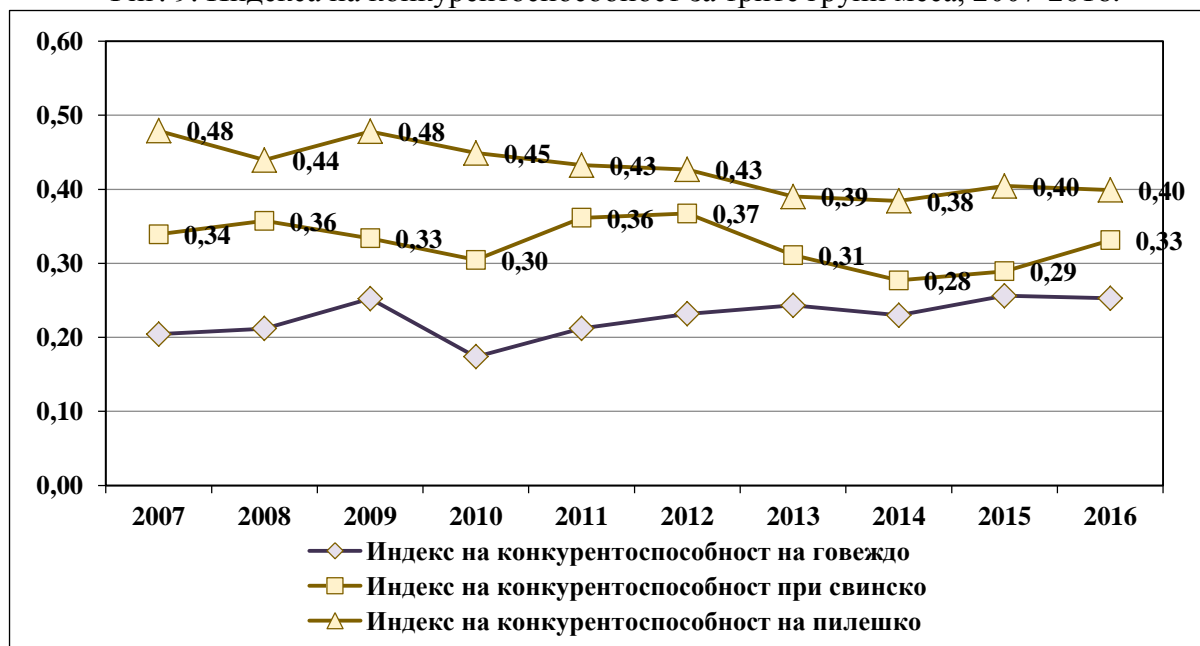

Източник: Собствени изчисления.

Съставният индекс на конкурентоспособността за трите групи месо показва разнопосочни тенденции (Фиг. 9.). При говеждото тенденцията е на увеличение, при свинското месо не се отчита изменение през периода, докато при пилешкото се забелязва известно намаление. Единствено при пилешкото месо за разглеждания период може да се каже, че се намираме в рамките на средните стойности за конкурентоспособност и страната в този пазарен продукт е в позиция, която е

съпоставима със средните световни равнища. Потреблението и консумацията са съпоставими със средните световни равнища, и в стойностно изражение получаваме съизмерими резултати, каквито се наблюдават на глобалния пазар. Като цяло обаче страната има ниска конкурентоспособност на световния пазар на месо, което показва, че страната е високо зависима от вноса, не успяваме да постигнем и по-добра добавена стойност на месото, което произвеждаме и тази ниска конкурентоспособност означава, че очакваното увеличение на месо в страната ще става все повече за сметка на импорт.

Фиг. 9. Индекса на конкурентоспособност за трите групи месо, 2007-2016.

Източник: Собствени изчисления.

Оценка на конкурентоспособността на зеленчукопроизводството

Оценката на конкурентоспособността при зеленчуците е правена чрез изчисляване на индекса на конкурентоспособността на домати, които са приети като референтна култура при зеленчуците. Доматите са най-разпространената и отглеждана зеленчукова култура в страната, като производството през последните години достига 130-140 хил. тона В световен мащаб тя остава най-отглежданата и произвеждана зеленчукова стока, заради което е избрана, за да се установи мястото на българското доματοпроизводство на световния пазар. Основната причина при изследване на конкурентоспособността в зеленчукопроизводството да стане на базата на референтна култура е, че в групата на зеленчуците попадат много и разнообразни растения, което прави много трудно тяхното обединение под някакъв общ еквивалент, който да позволи тяхното сравнение. Такъв еквивалент би могло при известни условности да се приеме съдържанието на сухо вещество или съдържанието на витамини и минерали или на хранителната им стойност, но при всички положения такава изследване би било трудоемко и свързано с различни рискове.

Ето защо изборът да домати, като референтна култура в зеленчукопроизводството е добро решение. Самото изследване показва, че в производствено отношение, българското производство на домати, средно за периода 2007-2016 г. е на нива около 0,37, което дава основание да се заключи, че страната има проблеми с производствената конкурентоспособност, която е ниска и се намираме далеч под средните стойности на световното производство (Фиг. 10.).

По отношение на стойностната компонентна на индекса на конкурентоспособността, тя е в рамките също на около 0,37, което показва не само ниска конкурентоспособност, но и голямо сходство между мястото на страната в производствено и в стойностно изражение.

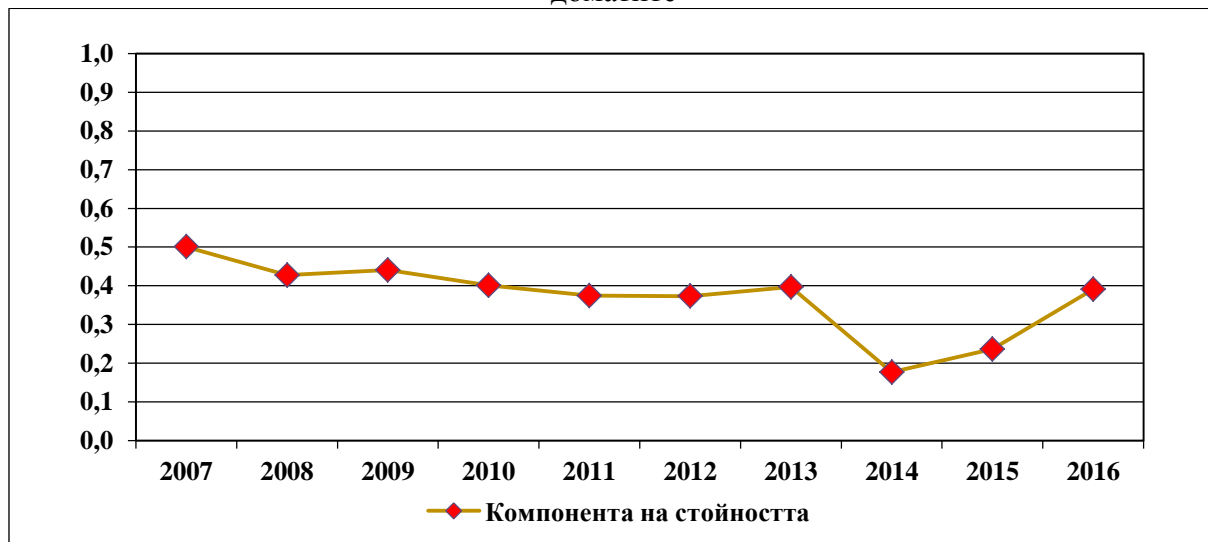
Фигура 10. Производствена компонента на индекса на конкурентоспособността при доматиите

Източник: Eurostat, НСИ, ИТС и собствени изчисления.

Има известни различия между производствената и стойностна компонента на конкурентоспособността, като производствената се движи малко по-гладко и уравновилочно в сравнение със стойностната компонентна, където през 2014 г. има рязко снижаване на индекса, след което отново се покачва (Фиг. 11.).

Фигура 11. Стойностна компонента на индекса на конкурентоспособността при доматиите

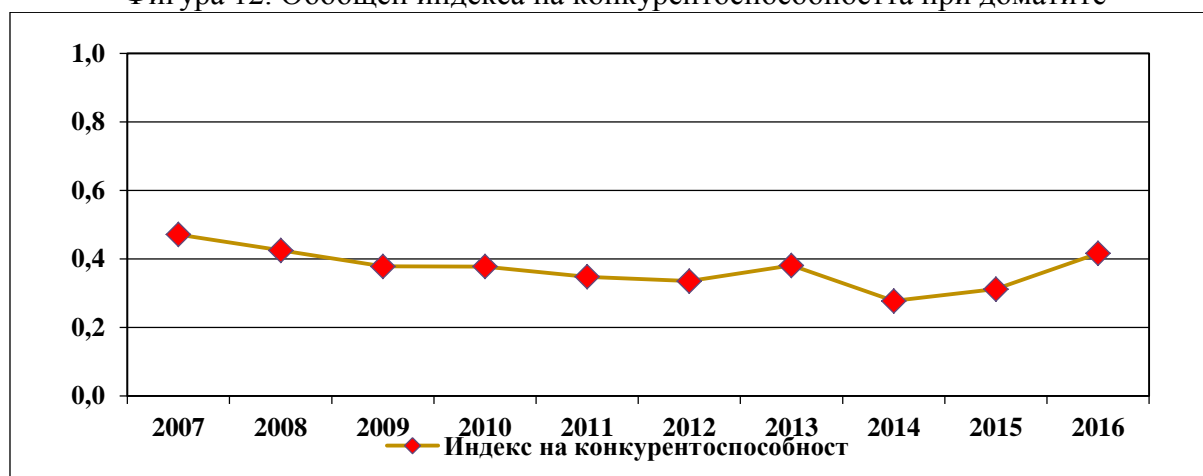

Източник: Eurostat, НСИ, ИТС и собствени изчисления.

Обобщеният индекс на конкурентоспособността при доматиите представлява средно аритметично между двата съставни компонента и оттам се равнява на ниво от 0,37. Това дава основание да се каже, че България се намира на равнища по отношение на конкурентоспособността по-ниска отколкото средната за света и позициите, които в момента заемаме не ни дават основание да претендираме, както за повишаване на

пазарното ни присъствие, така и за получаване на по-висока добавена стойност отколкото са средните световни равнища (Фиг. 12.).

Фигура 12. Обобщен индекса на конкурентоспособността при домати

Източник: Eurostat, НСИ, ИТС и собствени изчисления.

През целия разглеждан период, индексът на конкурентоспособност на домати производството в страната намалява, като най-ниските нива са достигнати през 2014 година, откогато има известно възстановяване. Независимо от това, средните равнища за периода са ниски, поставят страната на ниво на оценка доста под средните световни показатели, което показва, че страната губи производствени позиции и се явява силно зависима от вноса и външните цени, което е лошо не само за производителите, но и за потребителите.

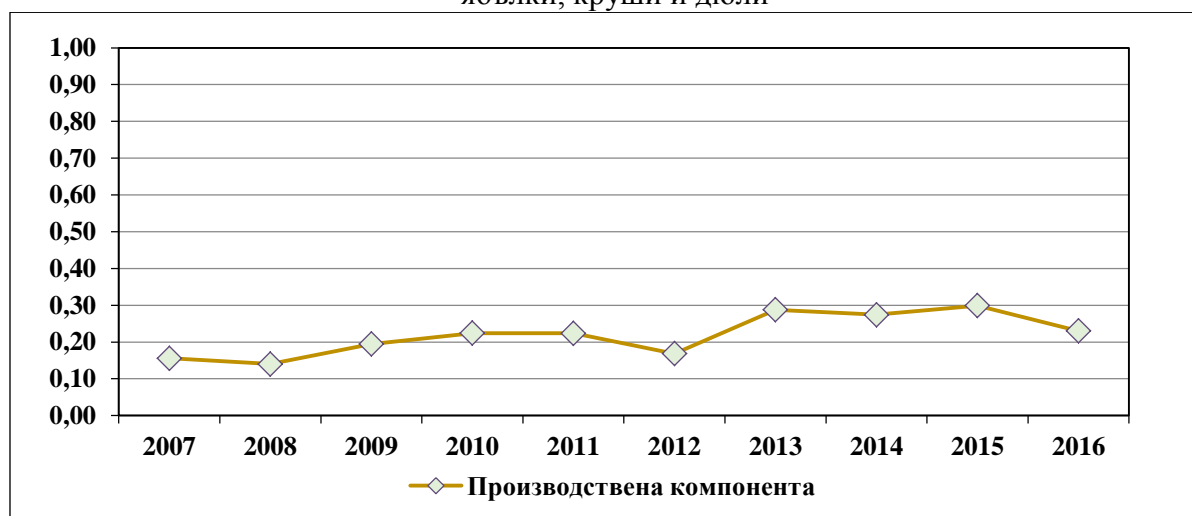
Оценка на конкурентоспособността в сектор „Плодове”

Оценката на конкурентоспособността при плодовете е осъществена чрез изчисляване на индекса на конкурентоспособността на три вида плодове – ябълки, круши и дюли. Те са приети като референтна група при плодовете. По принцип е ясно, че поставянето на различни култури в една обща група води до изкривяване на анализа и до трудности в правенето на обобщения винаги когато автоматичният сбор не е подложен на претегляне, на базата на количествени тегла на присъствие на всеки един от групирани видове плодове. Основното ограничение при провеждане на изследването за нивото на конкурентоспособността при плодовете се свързва с липсата на информация за средните цени за търговия на отделните продукти, като в използваната база данни на Евростат се предлага обща цена за цялата група, което налага използването на такъв групов подход. Заради тези условности, получените резултати в анализа, както за отделните компонентни на конкурентоспособността – производствена и стойностна, така и за обобщената оценка ще бъдат тълкувани по-скоро в посока на наблюдавани тенденции, а не като абсолютни равнища на това понятие (Фиг. 13., 14., 15.).

Избраните видове плодове – ябълки, круши и дюли в българската, а и в световната структура на производство са доминиращи от ябълките, които са сред най-разпространения отглеждан плод. Общото производство в България на тази група за периода 2007-2016 година се повишава 85%, като от 27,4 хил. т достига 47,3 хил. т. Световното производство нараства с по-бавни темпове отколкото българското, което спомага за положителната тенденция в производствената компонента на конкурентоспособността. Производствената компонента на конкурентоспособността на тези плодове се повишава през годините, като достига в периода между 20013-2015 година равнища около 0,3. За целия период производствената компонента на

конкурентоспособността е около 0,23, което свидетелства за влошени производствени условия в страната в сравнение със световното земеделие.

Фигура 13. Производствена компонента на индекса на конкурентоспособност при ябълки, круши и дюли

Източник: Eurostat, НСИ, ИТС и собствени изчисления.

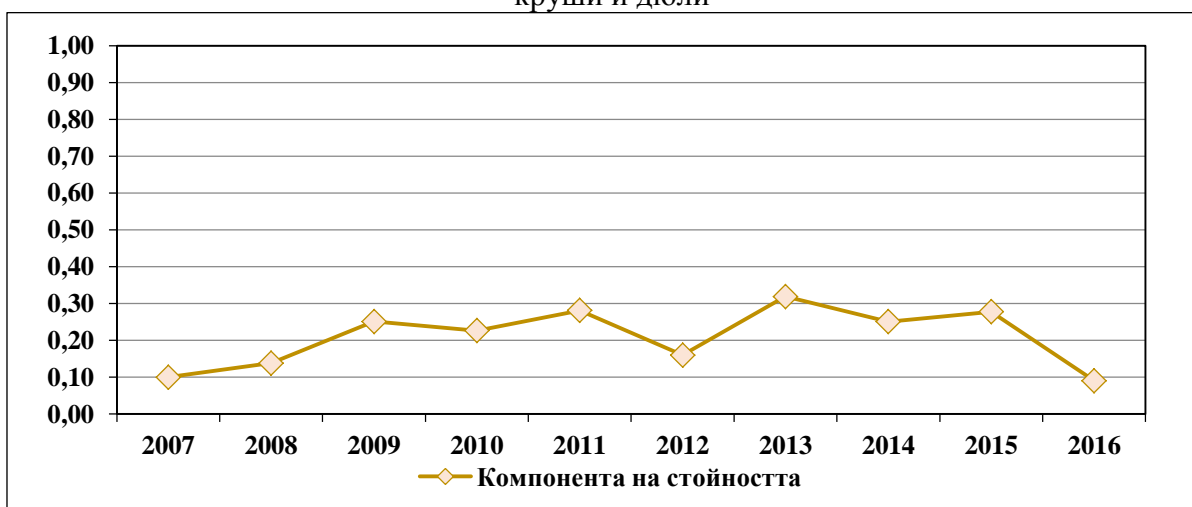
По отношение на стойностната компонентна на индекса на конкурентоспособността, тя е в рамките на около 0,21, което показва дори по-нисък резултат на тази компонента в сравнение с нейната производствена снадка. При анализа на стойностната компонентна не трябва да се правят категорични изводи и да се вземат крайни становища защото тук количествата не са претеглени и една част от по-големите вариации, по специално наблюдавани през 2016 г могат да се дължат на различна структура на продуктите в групата между България и света.

Това което прави разликата обаче между производствената и стойностната компонентна на конкурентоспособността е, че при стойностния елемент не се наблюдава ясна тенденция на нарастване, такава каквато се наблюдава при производствената. Това означава, че в България, независимо, че се отчита увеличение на производството на цялата група, по-голямата част от това увеличение е за сметка на онзи вид, който се характеризира с по-малка цена и дава по-малко стойностно изражение във формирането на бруtnата продукция и добавената стойност.

Обобщения индекс на конкурентоспособността при ябълки, круши и дюли представлява средно аритметично между двата съставни компонента и се равнява на ниво от 0,22. Това дава основание да се каже, че България има незадоволителна, влошена конкурентоспособност при тези видове плодове, което означава, че страната не само, че произвежда много по-малко отколкото се произвежда в света на човек от населението и че е зависима силно от вноса, но и че се намира под средните равнища за формиране на добавена стойност и че остава силно зависима, както от производствените, така и от ценовите колебания на световните пазари.

Макар да се потвърди, че обобщеният индекс на конкурентоспособност при тези видове плодове да върви във възходяща посока, все още страната е на равнища на ниска конкурентоспособност, където присъствието ни на световните пазари е в частта на нетните вносители и на страна с по-лоши показатели при формирането на добавена стойност, отколкото са средните равнища за света.

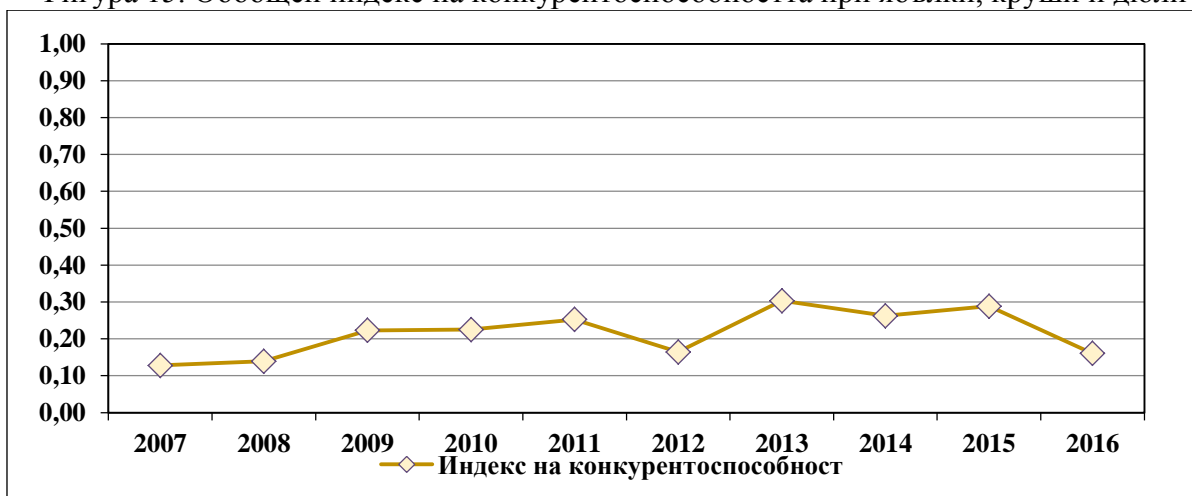
Фигура 14. Стойностна компонента на индекса на конкурентоспособност при ябълки, круши и дюли

Източник: Eurostat, НСИ, ИТС и собствени изчисления.

Като характеристика на тази група в сектор „Плодове” са и големите колебания, като особено това личи през 2016 г., когато и производството, а и стойностната компонента на конкурентоспособността потъват. Това са едни от последствията при ниска конкурентоспособност, като в този случай по-големите турбуленции на световните пазари правят такъв ниско конкурентен производител по-силно уязвим и нестабилни.

Фигура 15. Обобщен индекс на конкурентоспособността при ябълки, круши и дюли

Източник: Eurostat, НСИ, ИТС и собствени изчисления.

Големият въпрос, който обаче остава е доколко направеното изследване за тази група плодове може да бъде пренесена за целия сектор. Това е трудно да се каже, но с оглед на фактите, че сектор „Плодове” се намира в криза и че страната продължава да бъде сериозен нетен вносител на плодове, поради също причина, че много от плодовете не могат да бъдат произведени в страната може да се предположи, че оценката за конкурентоспособността за целия сектор не е много далеч от така измерената.

ОБЩАТА СЕЛСКОСТОПАНСКА ПОЛИТИКА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТТА НА БЪЛГАРСКИЯ АГРАРЕН СЕКТОР

Виолета Блажева¹⁴

THE EU COMMON AGRICULTURAL POLICY AND THE COMPETITIVENESS OF THE BULGARIAN AGRICULTURAL SECTOR

Violeta Blazheva

In order to generate economic growth and create European jobs, the Common Agricultural Policy promotes effective and competitive agricultural production. The European model requires the use of modern machines and production technologies to ensure sufficient food for the population.

The topicality of this issue stems from the desire to secure viable food production through increasing productivity in the agricultural sector and ensuring an acceptable standard of living for European farmers in the context of the EU Common Agricultural Policy.

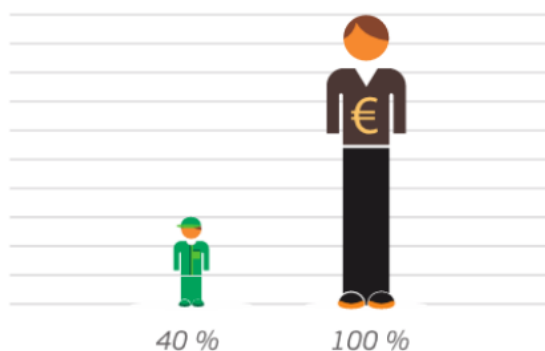
Key words: Common Agricultural Policy, agricultural sector, competitiveness.

JEL: Q18, D41

Общата селскостопанска политика е общностна политика за държавите, членуващи в Евросъюза. Нейното управление и финансиране на европейско равнище се осъществява със средства от бюджета на Европейския съюз.

За да гарантира продоволствената сигурност на населението на Общността европейската селскостопанска политика има ключово значение за използването на природните ресурси и за икономическото развитие на селските райони. Несигурността на сектора налага използването на различни инструменти: подпомагане на дохода, пазарни мерки, мерки за развитие на селските райони. Силната диференциация в дохода на стопанствата от аграрния сектор спрямо дохода, реализиран в други сектори на икономиката, е представена чрез следната фигура 1.

Фиг. 1 Представяне на доходите (в%) на аграрните стопанствата и доходите извън аграрния сектор – 2014 г.

Източник: Европейска комисия

Данните представят семейния доход от аграрния сектор в сравнение със средната стойност на заплатите в цялата икономика.¹⁵

Парите са начин за постигане на дадена цел. През 2015 г. (първата година от изпълнението на последната реформа на Общата селскостопанска политика на Европейския съюз) 20% от земеделските стопани получиха около 80% от директните

¹⁴ Доц. д-р, СА „Д. А. Ценов“ – Свищов, v.blazheva@uni-svishtov.bg

¹⁵ Политиките на Европейския съюз: Селско стопанство, Служба за публикации на Европейския съюз, ISBN 978-92-79-59633-9, by Bietlot in Belgium, 2017.

плащания. Това поражда въпросът за икономическата ефективност и социалната справедливост при разпределението на предоставяните средства. Този факт е показателен за реалната концентрация на земята и силната подкрепа по райони. С очакваното през май 2018 г. предложение на Комисията, относно бъдещата Обща селскостопанска политика на Европейския съюз, предстоят законодателни промени. След проведени онлайн обществените консултации в целия Евросъюз, проведени от февруари до май 2017 г., се отдава приоритет на добавената стойност от управлението на провежданата аграрна политика на европейско равнище, тъй като се счита, че това гарантира равнопоставени условия на конкуренция в рамките на единния пазар.¹⁶

На национално ниво, стремежът на правителството за постигане на конкурентоспособен аграрен сектор, в контекста на Общата селскостопанска политика на Европейския съюз, се проявява под формата на инструменти, мерки, цели и т.н., заложи в различни стратегии, програми и други¹⁷, а именно:

- В съответствие със заложените в стратегия „Европа 2020“ приоритети усилията на общностната аграрна политика са насочени към предотвратяване на негативното изменение на климата. За постигане на по-устойчиво селско стопанство за периода 2007-2013 г., чрез Общата селскостопанска политика на Европейския съюз, са инвестирани около 4 млрд. евро в българския аграрен сектор и селските райони. Акцентът е поставен върху конкурентоспособността и подобряването на качеството на живот в селските райони.

- В изпълнение на целите на европейската политика за развитие на селските райони Програмата за развитие на селските райони 2014-2020 г. си поставя три цели:

- 1) подобряване на конкурентоспособността и балансираното развитие на селското стопанство и хранително-вкусовата промишленост;

- 2) опазване на екосистемите и устойчиво управление, използване на природните ресурси в селското стопанство, горското стопанство и хранително-вкусовата промишленост, предотвратяване на изменението на климата и адаптиране към него;

- 3) социално и икономическо развитие на селските райони, осигуряване на нови работни места, намаляване на бедността, социално включване и по-добро качество на живот.

В тази насока на България за периода 2014-2020 г. се предоставят 2,9 млрд. евро публични средства (2,4 млрд. евро от европейския бюджет (от които 28 млн. евро държавни средства за директни плащания в изпълнение на Общата селскостопанска политика на Европейския съюз)) и национално финансиране от 0,5 млрд. евро.

- В Програмата за национално развитие „България 2020“ в подприритет 4.6 се акцентира върху „установяване на конкурентен рибен сектор, осигуряващ устойчиво управление на рибарството и аквакултурите“.

- Конкурентоспособността на аграрния сектор се насърчава и чрез Общата стратегия за управление и развитие на хидромелиорациите и защита от вредните въздействия на водите. Напоителните и отводнителни практики ще създадат предпоставки за увеличаване на производителността и намаляване загубата на доход за земеделските производители в години с неблагоприятни климатични явления.

¹⁶ Бъдещето на прехраната и селското стопанство – Съобщение относно Общата селскостопанска политика след 2020 г., Европейска комисия - Информационен документ, Брюксел, 29 ноември 2017 г., http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-17-4842_bg.htm, 2 май 2018 г.

¹⁷ Секторна оценка на селското стопанство, Република България, Консултантски услуги по Национална стратегия и план за действие за адаптация към изменението на климата, Проект – 29 юни 2017 г., www.moev.government.bg/?wpfb_dl=18574, 3 май 2018 г., с. 39, 43, 48, 56.

▪ Политиката за държавните помощи в аграрния сектор предоставя финансова подкрепа на земеделските производители за компенсиране на щети от природни бедствия, превантивни мерки срещу болести по растенията и животните, насърчаване на земеделски застрахователни практики и подкрепа за тези, чието производство е уязвимо от промените в климата.

Какво се случи с българския аграрен сектор след 11 години членство в Европейския съюз?

С присъединяването на България към Евросъюза промените са осезаеми за националния аграрен сектор, чиито външнотърговски баланс се е увеличил 8 пъти – от 150 млн. евро през 2006 г. на 1,2 млрд. през 2016 г. Две трети от износа на българските аграрни продукти се реализира на европейския конкурентен пазар.¹⁸

През 2016 г. националната политика,¹⁹ от гледна точка на конкурентоспособността на аграрния сектор, продължава да е насочена към следните области:

➤ защита интересите на животновъдите, засилване на пазарната ориентация, повишаване на производителността и конкурентоспособността на българското производство;

➤ Схема за дребни земеделски стопани цели повишаване на конкурентоспособността и осигуряване на допълнителни доходи на малките земеделски стопанства;

➤ Схема „Групи производители на плодове и зеленчуци“ допринася за засилване влиянието на производителите в процеса на договаряне на произведената продукция, както и за повишаване на тяхната конкурентоспособност;

➤ Схема „Организация на производителите“ е насочена към създаване на:

- *Организации на производители на плодове и зеленчуци* за обединяване на групи производители в маркетингови организации от гледна точка на възможностите за предлагане, понижаване себестойността на произвежданата продукция и скъсяване на търговските канали;

- *Организации на производители на земеделски продукти*, които към края на 2016 г. наброяват 56 и членска маса над 340 земеделски стопани;

➤ Подмярка 4.2 „Инвестиции в преработка/маркетинг на селскостопански продукти“ цели подобряване на цялостната дейност, икономическата ефективност и конкурентоспособността на предприятия от хранително-преработвателната промишленост;

➤ по отношение на краткосрочното кредитиране, за стимулиране на инвестиционния процес, повишаване на конкурентоспособността и качеството на произведената селскостопанска продукция посредством облекчаване на достъпа до кредитен ресурс, чрез Кредитна схема на Държавен фонд „Земеделие“ за инвестиции в селското стопанство, се предоставят средства в три направления - „Растениевъдство“, „Животновъдство“ и „Техническо обезпечаване“;

➤ провеждане на дейности, свързани със земеделското производство, а именно техническо и технологично обновяване като един от основните фактори за повишаване на ефективността и конкурентоспособността на земеделското производство;

¹⁸ Вельова, В. Българското селско стопанство след 2007 г.: Какво се случи? Много хора напуснаха, а онези, които останаха не искат да работят в сектора, <https://www.dnes.bg/notifikacii/2018/01/20/bylgarskoto-selsko-stopanstvo-sled-2007-g-kakvo-se-sluchi.365670>, 20 април 2018.

¹⁹ Аграрен доклад, 2017, Министерство на земеделието, храните и горите, www.mzh.government.bg/media/filer_public/2018/01/24/agraren-doklad-2017.pdf, 4 май 2018 г., с. 35, 83, 92, 93, 102, 111, 144-1116, 166-168, 172, 195, 211, 217-219, 224.

➤ дейностите, свързани с експлоатацията на хидромелиоративния фонд и с услугата „водоподаване за напояване“, са възможности за насърчаване на конкурентоспособността на селското стопанство, чрез подобряване на производителността в сектора;

➤ стимулиране учредяването на сдружения за напояване с цел създаване на модерно, пазарно ориентирано и конкурентно поливно земеделие;

➤ трансфер на знания и научни продукти за повишаване квалификацията на селскостопанските специалисти и фермери от земеделските кооперации, част от които са насочени към конкурентоспособността и рентабилността на отделните видове производства и разработване на технологии;

➤ съветническа дейност, чрез предоставяне на консултантски услуги (технически и икономически знания и умения в земеделския и горския сектор) с цел прилагане на Общата селскостопанска политика на Европейския съюз и повишаване конкурентоспособността на българския производител на единния европейски пазар;

➤ агрохимични анализи - лабораторната дейност е свързана с изискванията за подобряване на дейността и повишаване конкурентоспособността на стопанствата;

➤ създадена система на горскостопанско планиране на национално, регионално и местно ниво, която позволява динамично и реалистично конкурентно развитие на горския сектор, основано на изпълнение на определените в горските стратегически документи цели, приоритети, мерки и дейности;

➤ превръщане на рибарството в конкурентоспособен, модерен и динамичен сектор, базиран на устойчиво развитие на рибарството и аквакултурата, както и подобряване качеството на живот в рибарските области.

Приоритетите и целите на политиката в аграрния отрасъл, мерките и действията за тяхното постигане през 2018 г. по отношение на конкурентоспособността са заложили по-конкретно в *Приоритет 1*: Постигане на устойчиво, конкурентоспособно и пазарноориентирано селско стопанство и *Приоритет 4*: Развитие на сектор „рибарство и аквакултури“ чрез устойчиво използване на природните ресурси и предпазване на екосистемите от свръхексплоатация, при отчитане на високата социална функция на риболова в крайбрежните райони (Цел 2: Конкурентоспособен и устойчив рибарски сектор и Цел 3: Конкурентоспособни и устойчиви аквакултурни стопанства).

Предизвикателствата пред аграрния сектор (в т.ч. на България) като: конкуренцията в глобален мащаб, икономическите и финансови кризи, изменението на климата, ценовата нестабилност на торовете и горивата и други, са предпоставка за несигурната и непредвидима икономическа среда.

Националната аграрна политика е ориентирана към повишаване на конкурентоспособността на българското земеделие и подобряване условията на труд и качеството на живот в селските райони. Усилията са насочени към ефективно разходване на средствата от европейските фондове, устойчиво управление на природните ресурси и спазване на високи стандарти за безопасност на храните.

Стратегически значимият аграрен сектор за България се характеризира със силна поляризация от гледна точка размера на стопанствата. Преобладават малко на брой, но големи стопанства, от една страна и значителен брой дребни стопани, от друга страна, което е предпоставка за ограничаване конкурентоспособността на сектора като цяло. Приоритетно се запазва очерталата се тенденция растениевъдството да има превес над животновъдството. Въпреки увеличената производителност на българския аграрен сектор от 2007 г. към настоящия момент като цяло секторът е изостанал.

Библиография:

1. Аграрен доклад, 2017, Министерство на земеделието, храните и горите, www.mzh.government.bg/media/filer_public/2018/01/24/agraren-doklad-2017.pdf, 4 май 2018 г., с. 35, 83, 92, 93, 102, 111, 144-1116, 166-168, 172, 195, 211, 217-219, 224.
 2. Бъдещето на прехраната и селското стопанство – Съобщение относно Общата селскостопанска политика след 2020 г., Европейска комисия - Информационен документ, Брюксел, 29 ноември 2017 г., [http://europa.eu/rapid/press-release MEMO-17-4842_bg.htm](http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-17-4842_bg.htm), 2 май 2018 г.
 3. Вельова, В. Българското селско стопанство след 2007 г.: Какво се случи? Много хора напуснаха, а онези, които останаха не искат да работят в сектора, <https://www.dnes.bg/notifikacii/2018/01/20/bylgarskoto-selsko-stopanstvo-sled-2007-g-kakvo-se-sluchi.365670>, 20 април 2018.
 4. Политиките на Европейския съюз: Селско стопанство, Служба за публикации на Европейския съюз, ISBN 978-92-79-59633-9, by Bietlot in Belgium, 2017.
 5. Секторна оценка на селското стопанство, Република България, Консултантски услуги по Национална стратегия и план за действие за адаптация към изменението на климата, ПРОЕКТ – 29 юни 2017 г., www.moew.government.bg/?wpfb_dl=18574, 3 май 2018 г., с. 39, 43, 48, 56.
-

ПАЗАРНИ ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА БЪЛГАРСКИТЕ КАЧЕСТВЕНИ ВИНА

Владимир Димитров²⁰, Даниела Димитрова²¹, Юлия Джабарова²²

MARKET OPPORTUNITIES FOR BULGARIAN QUALITY WINES

Vladimir Dimitrov, Daniela Dimitrova, Yulia Dzhabarova

Ten years are passed since Bulgaria joined the EU-28, but unfortunately this membership has not brought serious success and growth in wine production. The relative share of grape production for this period decreased by half in the total output of agriculture output to just over 1%. The decline in the production of wine grapes have a negative impact on the production of quality wines. The share of quality wines in total wine production is only 1/3. Global trade in wine has grown, reaching annual sales of 29 billion euros, according to the International Organization of Vine and Wine data, as quality wines are significant niche market. The aim of the report is to outline the opportunities and prospects in the production of quality bulgarian wines and their marketing through local initiatives and government policies.

Key words: viticulture, wine production, quality wines, markets

JEL: M39, O13, Q13

Негативните тенденции в развитието на българското лозарство и винопроизводство започват да се проявяват още през 80-те години на ХХ-ти век, първоначално поради очертаващия се недостиг на квалифицирана работна ръка, а след това и под въздействието на икономическите промени, реализирани по време на прехода от централно-планова към пазарна икономика. През периода 1986-1990 г. страната ни заема 14-то място сред водещите държави-производители в глобален план при средно количество на произведеното вино 4 434 хил. хектолитра (OIV, 1999). За същия период износът на българско вино се равнява на 1 804 хил. хл, което представлява 4,4% от общия европейски износ. Произведеното в страната ни вино по това време е с утвърден имидж, освен на руския пазар и сред държавите от Източна Европа, и на пазарите във Великобритания, Германия, Нидерландия и др. По време на кризисните години рязко намаляват инвестициите във виненото лозарство и винопроизводството, което се отразява и върху качеството на произвежданите вина. Ориентацията на инвеститорския интерес към по-евтиния вносен лозов посадъчен материал доведе до по-широкото разпространение на интродуцираните сортове като Каберне совиньон, Мерло, Шардоне, Мускат Отонел, които постепенно заемат мястото на местните винени сортове – Димят, Тамянка, Керацуда, Гъмза, Мавруд и Широка мелнишка лоза. В световен мащаб Каберне совиньон е най-разпространеният червен винен сорт, чиито площи представляват 4% от общата площ на винените лозя (OIV, 2017). Сортът е масово застъпен не само в традиционните държави производителки на вино – Франция, Испания и Италия, но и в т.нар. „държави от Новия свят” – Австралия, Чили, Аржентина, ЮАР. Подобна е ситуацията и при червените винени сортове Мерло и Пино ноар, и белите Сира, Шардоне, Совиньон блан, които се отглеждат в повече от 30 държави. На пренаситеният международен пазар българските вина срещат конкуренцията едновременно на утвърдените с качеството си европейски вина, но също и на евтините вина от „Новия свят”. На фона на тази ситуация, ориентацията на българските винопроизводители се реализира в две основни посоки – производство на по-непретенциозни и евтини трапезни наливни и бутилирани вина или производство на лимитирани серии качествени вина, които имат шанс да се позиционират успешно на все по-сегментирания и конкурентен пазар на вино. Производството на вина от ниския ценови клас у нас се наложи поради ситуацията на вътрешния пазар, определена от ограничените доходи на потребителите. Търсенето на евтини вина от туристическия

²⁰ Гл. ас. д-р, Институт по лозарство и винарство, Плевен, e-mail: vladimitrov@abv.bg

²¹ Гл. ас. д-р, Институт по лозарство и винарство, Плевен, e-mail: vachevska_d@abv.bg

²² Доц., д-р, ПУ „П. Хилендарски”, e-mail: j.jabarova@yahoo.com

бизнес, особено от страна на обектите, които предлагат All inclusive, както и в заведенията за обществено хранене също стимулират производството предимно на трапезни вина. От друга страна, качествените вина – със *защитено наименование за произход* (ЗНП) и *защитено географско указание* (ЗГУ), по смисъла на *Закона за виното и спиртните напитки на РБългария*²³ (ЗВСН), са носители на потенциал за разширяване пазарните позиции на страната ни в международната търговия с вино, но също и за съхраняване на местните традиции в производството.

Целта на доклада е да се разгледат възможностите за производство на качествени вина в страната ни и да се посочат перспективите за тяхната пазарна реализация.

Аналитичната дейност се основава на официални данни с източник МЗХ, Дирекция „Агростатистика”, Изпълнителна агенция по лозата и виното, Главна дирекция „Земеделие и развитие на селските райони” към Европейската комисия. Приложени са методите на сравнителен и динамичен анализ, индексен метод.

Възможности за производство на качествени вина (вина със ЗНП и ЗГУ) в България

Развитие на лозарския потенциал

Съгласно действащата към момента в страната ни нормативна регламентация, произвежданите вина се класифицират като (ЗВСН, чл. 35-40):

1. Вина със ЗНП (*Защитено наименование за произход*) – произведени в определен географски район, микрорайон или местност и чиито качествени характеристики се определят основно от специфичната географска среда и присъщите и природни и човешки фактори. Гроздето произхожда изцяло от производствения район.;

2. Вина със ЗГУ (*Защитено географско указание*) – наименованието на района на производство се използва за означаване на виното, като най-малко 85% от гроздето, от което е произведено виното, произхожда от указания район;

3. Сортови вина без ЗНП/ЗГУ – означават се на основа наименованието на винен сорт лоза и/или годината на реколта. Предлагащото им на пазара изисква регистрация на производителите и получаване на удостоверение за производство;

4. Вина без ЗНП/ЗГУ – всички останали вина, различни от по-горе изброените.

Възможностите за производство на качествени вина в България са в пряка зависимост от състоянието на производствения потенциал на сектора. Лозарският потенциал обхваща реално засадените площи с винени лозя, Националният резерв от права на засаждане на винени сортове лози и неусвоените от производителите права на презасаждане, ново засаждане и предоставените от Националния резерв права. Въпреки договорената квота с права за засаждане на лозя до 130 000 ха в периода на преговорите за присъединяване на страната ни към ЕС, от данните, посочени в табл. 1 е видно, че общата площ на лозовите насаждения постоянно намалява и към настоящия момент представлява по-малко от половината на определения размер. Разгледано на база периода 2007-2017 г., площите на лозята в стопанствата са намалели с 47,4%. Още по-сериозна е редуцията по отношение площта на реколтираните насаждения с винени сортове лози, които през 2017 г. представляват 62,3% от площта на лозята в стопанствата. За изследвания период е отбелязан спад в размер на 54,6%, което рефлектира негативно и върху равнището на производство на винено грозде. Количеството на продукцията възлиза на 186 131 тона през 2017 г. или с 45,4% по-малко от произведеното винено грозде през 2007 г. – 341 818 тона.

²³ Закон за виното и спиртните напитки от 2012 г. ,Обн. ДВ. бр. 45 от 15.06.2012 г., последно изм. ДВ бр. 58 от 18.07.2017р в сила от 18.07.2017 г.

Таблица 1: Изменение на площите с лозови насаждения в България през периода 2007-2017 г. (ха)

Го дина	Площи с лозови насаждения в стопанствата	В т. ч. площ на реколтираните лозя с винени сортове	Неподдър жани лозя извън стопанствата	Общо площи с лозя
2007	97 387	70 408	22 954	120 341
2008	88 570	78 738	22 246	110 816
2009	74 018	51 626	27 416	101 434
2010	56 968	46 809	25 707	82 675
2011	52 567	43 772	25 901	78 468
2012	62 701	58 192	14 640	77 341
2013	58 236	47 350	4 900	63 136
2014	52 587	30 282	10 298	62 885
2015	50 705	36 458	12 086	62 791
2016	50 892	34 542	12 024	62 916
2017	51 272	31 985	12 680	63 952
2017/2007, %	52,6	45,4	55,2	53,1

Източник: МЗХ, дирекция "Агростатистика"

С хармонизирането на законодателството в лозаро-винарския сектор на България спрямо европейското законодателство и в съответствие с действащата в рамките на ЕС Обща организация на пазара на вино, в страната ни са обособени два основни района за производство на регионални вина със знак *Защитено географско указание* (ЗГУ): **Дунавска равнина** и **Тракийска низина**, които от своя страна са разделени на 5 лозаро-винарски района: **Северен**, **Източен(Черноморски)**, **Южен**, **Подбалкански** и **Югозападен**²⁴. За производство на качествени вина със *Защитено наименование за произход* (ЗНП) са очертани 51 лозаро-винарски микро-района²⁵. Съгласно официалната информация на Изпълнителната агенция по лозата и виното (ИАЛВ) към 2017 г. площите със сортове, подходящи за производство на вина със ЗНП са определени на 15 952 ха, за производство на вина със ЗГУ – 21 149 ха и за производство на други вина – 23 472 ха. Данните са изведени на база действително засадената площ с лозя. Като се има в предвид значителния размер на неподдържаните площи с лозя извън стопанствата, както и ежегодното намаление при реколтираните площи с винени сортове лози, следва да се отбележи, че реалният потенциал за производство на качествени вина с географски означения е значително по-малък. Като проблем в този аспект трябва да се посочи, че най-комплексното научно-обосновано райониране в лозарството на България е проведено в далечната 1960 г., когато са очертани 4 лозарски региона - Северен, Източен (Черноморски), Южен и Югозападен район (Стоев и др., 1960). На практика е явна необходимостта от реализирането на ново райониране на основа актуалната сортова структура на винените лозя, посредством което да се изясни необходимостта от законодателни промени в подкрепа утвърждаване на уникалния образ на българското вино, като една от целите, заложена във визията за стратегическото развитие на сектора към 2025 г.

²⁴ Приложение № 1 към чл. 10, ал. 3 от Наредба за условията и реда за класифициране на лозарските терени по категории и тяхното кадастрално очертаване.

²⁵ ДВ бр. 67/16.08.2005

Производство и търговия с вино

По данни на Националната лозаро-винарска камара през 2009 г. регистрираните винарски предприятия с малък, среден и голям капацитет на преработка са 220, като броят им нараства до 264 през 2016 г. Този ръст показва инвестиционен интерес в бранша, което формира потенциала на винопроизводството в средносрочен план.

Съгласно данните на Изпълнителната агенция по лозата и виното (ИАЛВ) за периода 2009-2017 г. (табл. 2) общото количество на произведеното в страната вино се движи в границите от 1 079 795 до 1 724 470 hl годишно. Изключение от изведената тенденция се наблюдава през 2010 г. и 2014 г., поради по-слабите реколти на винено грозде. В структурата на производството най-съществен дял заемат вината без географски означения и без удостоверение за сортово вино – 47,4% от общото произведено количество през 2017 г. Разгледано в динамика, произведеното вино в тази категория е почти на нивото от 2009 г., но при съществени годишни колебания, обусловени, както от измененията в производството на винено грозде, така и от натрупаните запаси, поддържани от предприятията.

През анализирания период е най-ярко изразено прогресивното намаление на произведените количества качествени вина със знак ЗНП – с 83,6%. Физическият обем на производството представлява едва 0,7% от общото производство на вино в страната през 2017 г. при 3,7% през 2009 г. Негативният тренд е показателен за все по-ограничения лозарски, а вероятно и икономически и социален потенциал в обособените микрорайони за производството на вина със Защитено наименование за произход.

Таблица 2: Количество на произведените вина реколти за периода 2009 -2016 г. (hl)

Година	Произведени вина (hl)					
	със ЗНП	със ЗГУ	Сортови вина без ЗНП/ЗГУ	без ЗНП/ЗГУ	Други	Общо
2009	45 250	424 721	224 508	518 871	2 452	1 213 350
2010	30 480	383 959	327 212	249 971	1 199	991 622
2011	23 911	422 655	176 282	425 407	1 542	1 049 797
2012	22 451	381 569	195 538	670 119	2 034	1 271 711
2013	20 892	554 015	104 342	1 040 539	4 682	1 724 470
2014	10 530	322 228	38 436	373 369	2 388	746 951
2015	16 861	503 719	196 900	591 742	928	1 310 150
2016	9 420	360 984	239 293	596 575	-	1 206 272
2017	7 410	375 224	184 144	511 542	1 575	1 079 895
2017/2009, %	16,4	88,3	82,0	98,6	64,2	89,0

Източник: ИАЛВ, Годишни доклади за дейността на ИАЛВ (2009-2017)

*Забел.: В данните не влизат производство на вино в извънпромишлени условия и мът. След приемането на страна в ЕС шумящите и специални вина се отчитат в категорията други вина.

По слабо е намалението при производството на вино със Защитено географско указание, което възлиза на 11,7% през 2017 г. спрямо 2009 г. Относителният дял на тази категория вина в общото производство през последната година от изследвания период е 34,7%, като през отделни години достига до 38-40,0%.

Производството на сортови вина също забавя темпа си на развитие, като отчетеният спад е с 18,0% в рамките на деветте изследвани години. Количеството на произведените сортови вина представлява 17,1% от общия обем на производството.

Продуктовата специализация предимно в предлагането на трапезни спрямо качествени вина, определя по-слабия потенциал за разширяване на пазарните позиции на българското вино на международния пазар. Усилията на производителите са насочени към понижаване на себестойността на литър вино за сметка на нестабилното качество, което се отразява негативно върху конкурентоспособността и влошава пазарните позиции на българското вино в международната търговия. В подкрепа на това твърдение са и данните, описващи търговското представяне на страната ни през периода 2007-2016 г. (табл. 3). Наблюдава се драстично намаление в общото количество на изнесеното вино в размер на 74,8%. Снижението в стойността на износа е по-слабо – с 61,6%, поради бавния темп на увеличение в средната експортна цена на изнасяната продукция. По данни на НСИ за 2016 г. най-значителни количества вино са реализирани на пазарите на Европейския съюз – общо 25 713 хил. литра (89,2% от целия износ), като от тях - 14 878 хил. литра е износът за Полша. Други важни експортни дестинации в рамките на ЕС са Обединеното кралство, Чехия, Румъния, Германия, Белгия, Швеция, Нидерландия и др. Износът за трети страни (Руска федерация, Китай, САЩ, Япония, Беларус и др.) възлиза на 3 108 хил. литра.

Динамиката на вноса на вино в стойност също отчита намаление сравнено с началото на периода, но през последните две години се наблюдава увеличение спрямо нивото от 2012—2014 г. Сумата на нетния експорт продължава да е положителна величина, но при ясно изразена тенденция на спад. Размерът на постъпленията от търговията с вино във външнотърговския баланс на страната ни представлява едва 27,4% от реализираната стойност през 2007 г.

Таблица 3: Износ, внос и външнотърговско салдо от търговията с вино през периода 2007-2016 г.

Година	Износ на вино, хил. евро	Внос на вино, хил. евро	Нетен експорт, хил. евро	Общ износ на вино, литра	Бутилирани вина, литра	Средна експортна цена на бутилирани вина/ литър (евро/ л.)
2007	86323,6	22868,0	63455,6	114 244 791	92 584 576	0,86
2008	74296,9	11330,8	62966,1	87 314 230	72 428 467	1,10
2009	50055,2	8255,1	41800,1	53 791 298	43 343 388	1,58
2010	47619,1	9214,9	38404,2	50 325 963	42 127 179	1,08
2011	47910,5	10902,8	37007,7	53 971 000	41 152 896	1,11
2012	48741,1	12597,4	36143,9	54 561 100	35 815 381	1,08
2013	46651,7	13386,5	33265,2	49 990 600	35 076 607	1,15
2014	41463,6	12889,3	28574,4	43 276 400	36 791 175	1,09
2015	35852,4	18606,6	17245,8	39 917 000	29 618 714	1,02
*2016	33159,8	15806,7	17353,1	28 821 000	20 016 515	1,32
2016/2007, %	38,4	69,1	27,4	25,2	21,6	153,5

Източник: Агенция „Митници” и собствени изчисления

* Предварителни данни на НСИ, публикувани в Аграрен доклад`2017 на МЗХ.

Бутилираните вина заемат основен дял в износа на вино – 69,5%. Като положителен белег за българското участие в международната търговия може да се

отбележи увеличението в средната експортна цена – от 0,86 евро/л през 2007 г. до 1,32 евро/л през 2016 г. Въпреки това, равнището на показателя, което изостава от средно европейското - 4,71 евро/л²⁶, показва, че българското вино е в ниския ценови клас – до 5-6 евро за бутилка. В този пазарен сегмент срещаме конкуренцията на страните от Новия свят, които реализират икономии от мащаба и чието производство получава целенасочена национална подкрепа.

Потенциал за реализация на качествените български вина на европейския и международния пазар

Световното производство на вино през 2000 г. възлиза на 60 млн. хл, а световният стокообмен е в размер на 12 млрд. евро. През 2016 г. се наблюдава увеличение в производството до 104 млн. хл, а стойността на международната търговия достига 29 млрд. евро. Посочените данни очертават положителната динамика в световната търговия с вино, която нараства над 2,5 пъти в рамките на 16 години и вероятно ще продължава да се разширява в перспектива. Според официалната информация на Международната организация по лозарство и винарство (O.I.V., 2017)²⁷ за стопанската 2015-2016 година България заема 21 място в света с дял около 1,2-1,3% от световното производство на вино.

Позитивната динамика в международната търговия създава предпоставки за разширяване на износа на вино от страната ни, включително на качествени вина. Според Меглена Михова – управител на **Probegex** (фирма износител на български вина) възможност за експорт представлява непрекъснато нарастващия пазар на вино в САЩ и по-специално в северните части на страната. Потребителите търсят вина с плодov вкус, ароматни, леки, с балансирана киселинност. На този тип потребителско търсене успешно могат да отговорят вината, произведени от местни и селектирани в страната ни сортове, като Мелник 55, Рубин и особено Мавруд, които вече са спечелили интереса на много американци²⁸.

В рамките на европейския пазар основните държави, където потребителското търсене е преобладаващо насочено към вината със ЗНП и ЗГУ са Великобритания (73,5% от общия внос на вино през 2017 г.), Нидерландия (65,5% от внесеното в страната вино), Швеция (66,9%), Белгия (75,4%), Дания (57,5%)²⁹. Логично на повисокото качество е повишеното равнище на средната експортна цена на вината с географски означения. Средната стойност на износа от ЕС на един литър вино със Защитено наименование за произход през 2016 г. е 7,27 евро, като бележи увеличение с около 2% спрямо стойността на вината в тази категория средно за периода 2013-2015 г. – 7,13 евро/л³⁰. Вината със Защитено географско указание се търгуват в по-нисък ценови клас – 3,03 евро/л, като увеличението в ценовото равнище на база средното за посочения период е по-съществено в сравнение с ръста на цените при вината със ЗНП – 7,5%. Тенденцията при сортовете вина показва намаление в средната експортна цена, която за периода 2013-2015 г. е 2,47 евро/л, но се снижава до 2,40 евро/л през 2016 г. С най-ниска стойност на единица експорт са вината от категория „други“ – 1,33 евро/л, като това ниво се запазва сравнително непроменено през последните четири години.

²⁶ Committee for the Common Organisation of the Agricultural markets – Sector Wine. 2.1. Exchange of views on the Wine market. 2016 Comext Wine Trade results, 2017.

²⁷ State of the Vitiviniculture World Market, OIV, april 2017, PDF.

²⁸ Как се възприема българското вино по света? <http://www.economy.bg/featured/view/21216/Kak-se-vyzpriema-bylgarskoto-vino-po-sveta>

²⁹ EC, Civil Dialogue Group on Wine, 4. Exchange of views on the Wine market, 2017 Comext Wine Trade results, 2018.

³⁰ Committee for the Common Organisation of the Agricultural markets – Sector Wine. 2.1. Exchange of views on the Wine market. 2016 Comext Wine Trade results, 2017.

Анализът на структурата на българския износ за Единния европейски пазар показва, че най-голям дял в количествено отношение заемат вината без географски означения и без удостоверение за сорт – 52,4% от общия физически обем на износа, реализиран през 2017 г. (табл. 4). Това определя и ниското равнище на средната експортна цена на българските вина. Структурата на износа е отражение на структурата на производството, което означава, че усилията за поддържане и разширяване на пазарните позиции на българските вина на европейския пазар трябва да се насочат предимно към нарастване делът на вината с географски означения в общото производство на страната. В това отношение положителен факт е, че изнесеното количество вино със ЗГУ заема сравнително висок относителен дял – 33,2% от общия експорт на вино. Тук, обаче, възниква въпроса, доколко потенциалът за производство на вино в тази категория е достигнал пределната граница за страната ни, което отново ни връща към неотложната необходимост от актуално райониране и конкретизиране на микрорайоните, като основа за регистрацията и поддържането на географски означения в базата данни на Европейската Комисия.

Таблица 4: Структура на износа на вино от България през 2017 г. по основни експортни дестинации, хектолитра

Основни експортни дестинации	Износ на вино (hl)				Общо
	със ЗНП	със ЗГУ	Сортови вина без ЗНП/ЗГУ	Други	
Полша	6 313	54 341	18 968	139 728	219 350
Белгия	3 079	3 591	1 557	38	8 265
Швеция	554	29 722	-	1	30 277
Великобритания	2 798	12 306	2 069	3 632	20 805
Германия	1 197	1 669	30	1 030	3 926
Нидерландия	777	906	173	399	2 255
Румъния	17	61	8 278	2 664	11 020
Словакия	6	1 196	11	2 748	3 961
Други	686	4 352	507	20 491	26 036
Общо:	15 427	108 144	31 593	170 731	325 895

Източник: ЕС, Civil Dialogue Group on Wine, 4. Exchange of views on the Wine market, 2017 Comext Wine Trade results, https://ec.europa.eu/agriculture/wine/statistics_bg

Положителна тенденция по отношение утвърждаване имиджа на българските вина на световния пазар през последните години е завоюването на престижни награди от международни изложения за вино, какъвто например е Concours Mondial de Bruxelles⁷ 2016, който се проведе в Пловдив. На изложението 42% от представените български вина спечелиха медали. През последните години българското вино се представя с успех и на други световни форуми, като Vinalies Internationales (Париж, Франция), Mundus Vini (Дюселдорф, Германия), Decanter (Лондон, Великобритания) и Le Mondialdu Rose (Кан, Франция) (Любенов и Пеловска, 2017). Това потвърждава мнението, че българското лозаро-винарство може да се възроди и отново да заеме престижно място в „световната винена чаша“.

Не малка е и тази част от българските вина, която се реализира посредством туризма. Виненият туризъм е един от видовете туризъм, който се развива в лозаро-винарските региони и набира все по-голяма популярност сред местните и чуждестранни туристи. Може да се каже, че към момента над половината изби в страната предлагат дегустация на вино и други разнообразни дейности, допълващи пакета от туристически услуги (Димитров, 2017). Българският винен туризъм е все още непопулярен и почти не се рекламира на национално ниво и извън страната.

Следователно и в този нов сегмент, подпомагащ реализацията на българското вино е необходима подкрепа на национално ниво.

Заключение

Развитието на лозаро-винарския сектор в България в дългосрочна перспектива е пряко свързано с необходимостта от преоценка на производствения потенциал и преосмисляне на цялостната политика по отношение стимулиране на търсенето на вино на вътрешния пазар и на реализацията му на международния. Очевидно е, че световната търговия с вино се разраства и тази тенденция ще се запази. Основна роля в политиката за утвърждаване на българското вино ще заемат прилаганите маркетингови подходи в реализацията му на съществуващите и проникването на нови пазари. Такава политика например може да се реализира в подобряване и увеличаване производството на качествените вина със знак ЗНП, както и по отношение поддържане на качеството им през годините. Това от своя страна ще гарантира доверието на българските и чуждестранните потребители.

На този етап маркетинга и реализацията на качествени български вина изискват насочване на усилията в следните направления:

- създаване на разпознаваеми лейбъли на качествени вина;
- брандиране на отделни лозаро-винарски региони с определени местни сортове грозде;
- отъждествяване на лозаро-винарските региони с местните традиции, бит и култура;
- сдружаване между производители, с цел взаимна реклама и промоция;
- реклама на отделните региони и на България, като страна с традиции в производството на качествени вина – например: „България – страна на древни тракийски вина”;
- държавно подпомагане в организирането у нас и в чужбина на панаири, конгреси и фестивали, свързани с лозаро-винарството.
- популяризиране на българското вино, чрез публикации в специализирани списания и сайтове, което може да се реализира, посредством организиране на обиколки в страната за световноизвестни журналисти – специалисти по виното;
- реклама на подходящи места – в магазини; супермаркети; различни международни форуми провеждани в страната и в чужбина.

Литература:

1. Димитров, В. Лейбъли и брандове в българския винен туризъм: възможности и бъдеще, *Journal of Mountain Agriculture on the Balkans*, 20 (3), 312-332;
2. Любенов, Л., Д. Пеловска, 2017, Маркетинг на българските вина, *Journal of Mountain Agriculture on the Balkans*, 20 (4), 137-150; 2017,
3. Стоев, К., и др. Райониране на лозарството в България, Научни трудове том III, изд. Земиздат, С., 168 с.; 1960
4. Как се възприема българското вино по света? На сайта: <http://www.economy.bg/featured/view/21216/Kak-se-vyzpriema-bylgarskoto-vino-po-sveta>
5. International Organisation of Vine and Wine. Focus OIV. Distribution of the world's grapevine varieties, 53 pp., www.oiv.int, 2017
6. State of the Vitiviniculture World Market, OIV, april 2017,
7. Office International de la Vigne et du Vin. The State of Vitiviniculture in the World and the Statistical Information in 1999, 94 pp., www.oiv.int

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ ПАЗАРНИТЕ ПОЗИЦИИ НА ПРОИЗВОДИТЕЛИТЕ НА ДЕСЕРТНО ГРОЗДЕ

Даниела Димитрова³¹

OPPORTUNITIES TO IMPROVE THE MARKET POSITION OF TABLE GRAPES GROWERS

Daniela Dimitrova

Over the last decade, the production of table grapes has grown steadily, with the entry of new producer countries such as Chile, Peru, Argentina, South Africa, Egypt. The strong international competition and the change in consumer preference are the two major factors in the environment that require an improvement in the organization of marketing activities along the supply chain. The use of marketing tools, such as branding, is an opportunity to improve the market performance of table grapes growers and, at the same time, a mechanism to stimulate consumer demand. In this study were analyzed the development of the table grapes market and were outlined the main marketing approaches applied by producers in traditional and emerging countries.

Key words: table grapes, market, competitiveness, branding

JEL: M39, O13, Q13

В глобален план производството на десертно грозде се развива динамично, достигайки 27 млн. тона през 2014 г., което представлява ръст с близо 71% на база произведеното количество през 2000 г. (FAO-OIV, 2016). Устойчивият растеж се дължи предимно на разширяване площите с лозови насаждения, респективно производството, в азиатските държави (Китай, Индия) и държавите от Южното полукълбо (Чили, Аржентина, Перу, Бразилия, ЮАР, Египет). Наличието на сравнителни предимства – сух и топъл климат и обезпеченост с работна ръка, обуславя промяната в географската концентрация на производството. Докато през 80-те години на миналия век Европа (предимно държавите Италия, Испания, Гърция, както и България) заема доминираща позиция на световната карта на десертното гроздопроизводство с дял от 42% в общия обем на продукцията, през 2014 г. европейските държави отстъпват позициите си до 14,8% от произведеното количество. Понастоящем Китай е водещ производител на десертно грозде с относителен дял от 34% в общото производство в световен мащаб, а Индия реализира най-висок ръст в продуктивността със среден добив 30 т/ха. С растежа на производството се увеличава и консумацията на плода, като водещите държави производители - Китай, Индия, Турция са и държавите с най-голямо потребление. Нарастването на глобалното производство и консумация стимулира световния стокообмен. Експортът на десертно грозде в глобален план достига 4,2 млн. тона през 2014 г., което представлява ръст с около 50% в сравнение с отчетеното през 2000 г. равнище – 2,8 млн. тона. Основните фактори, определящи рамката на глобалната търговия са свързани предимно с променящите се потребителски вкусове, развитието на нови пазари и пазарни сегменти, навлизането на нови държави-производители и износители, протичащите процеси на концентрация в търговията на едро и дребно, технологичния напредък – селекция на нови сортове грозде, усъвършенстване технологиите на отглеждане, подобряване възможностите за съхранение, опаковане и транспорт на продукцията, употребата на иформационни и комуникационни технологии (Seccia et al., 2015, Seccia et al., 2017). Новонавлезлите държави конкурират все по-успешно традиционните европейски производители, едновременно в качествено и ценово изражение на предлаганата продукция. Изострената международна конкуренция и промяната в потребителските предпочитания, са двата основни фактора на средата, които определят необходимостта от по-рационална организацията на

³¹ Гл. асистент, д-р, Институт по лозарство и винарство – Плевен, e-mail: vachevska_d@abv.bg

дейностите по веригата на доставки. Приложението на маркетингови инструменти, като брандирането, представлява възможност за подобряване пазарното представяне на производителите и едновременно с това – механизъм за стимулиране на потребителското търсене (Любенов, 2015; Canavari, 2018; Diamond et al., 2014; Halaswamy and Subhas, 2014; Hamid et al., 2012).

Целта на настоящото изследване е да се анализира развитието на пазара на десертно грозде в България и да се разгледа брандирането, като подходящ маркетингов подход за подобряване пазарните позиции на гроздопроизводителите.

Анализът се основава на официални статистически данни с източници Министерство на земеделието и храните (МЗХ), Отдел „Агростатистика” и Националния статистически институт (НСИ). В изследването са приложени методите на сравнителен и динамичен анализ, индексен метод, индукция, дедукция, анализ и синтез.

Характеристика на пазара на българско десертно грозде

Осигуреността на вътрешния пазар с необходимото количество десертно грозде е в пряка зависимост от обема на производството в страната.

Таблица 1: Индикатори за развитието на пазара на десертно грозде в България

Показатели	2007	2010	2012	2015	2016	2017	2017/2007, %
Производство, т в т.ч.:	21318	13071	12033	17463	11536	15398	72,2
от десертни лозя, т	13641	7989	8659	16320	10066	14297	104,8
от смесени лозя и асми, т	7677	5082	3374	1143	1470	1101	14,3
Износ, тона	23,7	949	966	1086	970	910	3839,7
Износ, хил. евро	32,3	939,7	1142,5	621,9	397,0	418,3	1295,0
Внос, тона	1627	2888	5737	8095	11945	9532	585,9
Внос, хил. евро	902,2	1848,3	3154,1	2472,6	3142,7	2790,8	309,3
Средна цена на вноса, евро/кг	0,55	0,64	0,55	0,31	0,26	0,29	52,7
Средна цена на износа, евро/кг	1,36	0,99	1,18	0,57	0,41	0,46	33,8
Вътрешно потребление, тона	22921	15010	16804	24472	22511	24020	104,8
Потребление на лице от домакинство, кг*	3,0	2,0	2,3	2,2	2,1	2,3	76,7
Равнище на самозадоволяване, %	93,0	87,1	71,6	71,4	51,2	64,1	x

Източник: МЗХ, Отдел „Агростатистика”, НСИ (<http://trade.nsi.bg/>) и собствени изчисления

* По данни на НСИ

Данните, посочени в таблица 1 показат слабо увеличение на производството на грозде от лозята с десертни сортове с 4,8% през 2017 г. спрямо 2007 г. Стойността на индикатора следва да се анализира в контекста на сериозните годишни колебания в равнището на производството, които са показателни за съществуващите проблеми по отношение нивото на производителността и технологичното развитие на подсектора. Постигнатата известна стабилност в произвежданите количества през последните три години се дължи в определена степен на предоставените субсидии по схемата за обвързана подкрепа, чието получаване изисква деклариране на реализираната продукция.

Позитивна динамика се наблюдава и в развитието на вътрешния пазар. Вътрешното потребление, изчислено по балансовия метод (производство+внос-износ) нараства от 22,9 хил. тона през 2007 г. до 24,0 хил. тона през 2017 г. Увеличените потребности се покриват основно от внос, като физическият обем на импорта се повишава близо 6 пъти за изследвания период. По-бавното нарастване в стойността на вноса определя понижението в средната цена на единица внесена продукция. Вносът на евтино грозде, предимно от съседните държави – Гърция, Македония и Турция, оказва сериозен натиск върху българските производители. Позовавайки се на данните на НСИ, средното потребено количество на лице от домакинство* намалява от 3,0 кг в началото на анализирания период до 2,3 кг през последната година, което показва, че голяма част от внесеното грозде покрива потребностите на заведенията за обществено хранене и обектите за настаняване на туристи. Увеличеният импорт не провокира ръст в средното равнище на консумацията, като причините могат да се търсят както в ценовите, така и в качествените параметри на предлаганата продукция.

Физическият обем на износът на десертно грозде през периода периода 2010-2017 г. се задържа относително стабилен в границите от 910 до 1086 тона годишно. В същото време стойността на импорта намалява с 55,5%, което се дължи на снижението в средната експортна цена на изнасяната продукция. Негативната тенденция произтича от нестабилното представяне на българското десертно грозде на международния пазар. Докато в периода 2011-2013 г. основните експортирани количества са предназначени за пазара във Великобритания (между 422 и 685 тона) при средна цена на износа между 0,70 и 1,70 евро/кг, през последните няколко години експортът е ориентиран основно към Румънския пазар при много по-ниска средна стойност – от 0,31 до 0,52 евро за килограм. Проблемите, свързани с неспособността за поддържане и разширяване на пазарните позиции, освен че произтичат пряко от състоянието на десертното гроздопроизводство в страната и се свеждат най-вече до ограничените възможности за формиране на големи партии продукция с необходимите качествени параметри, се отнасят също и до начина на позициониране на българската продукция.

Позициите на производителите на десертно грозде по веригата на доставки на вътрешния пазар се определят от равнището и стабилността на производствените цени, както и маржините в съотношението им към равнището на цените в търговските обекти на едро и дребно. Анализът на динамиката на производствените цени показва известно увеличение в средното им равнище, в годините след присъединяването на страната ни към ЕС, достигайки най-високо ниво през 2012 г. – 1,06 лв./кг при спад в производството (табл. 2). След задържане на сравнително високо ценово равнище, спрямо предходните години през периода 2012-2014 г., изкупните цени на продукцията отново бележат спад, което влияе негативно върху доходността в земеделските стопанства. В това отношение приложението от 2015 г. на схемата за обвързана подкрепа на производството на плодове (в частност десертно грозде) позволява да се ограничи неблагоприятния ефект от пониженото ценово равнище върху доходността на земеделските производители, но устойчивото развитие на производството в дългосрочен план не може да се основава единствено на политическите механизми. Следвайки динамиката на производствените цени, по-съществено увеличение в цените на едро и дребно на десертно грозде се наблюдава през периода 2012-2016 г.

Трябва да се отчете, че причините, определящи посоката на ценовото движение имат комплексен характер, формиран от стопанската конюнктура, свързана с количеството и качеството на предлаганата продукция и спецификата на

* Данните на НСИ включват закупеното и потребено количество десертно грозде в домашни условия, но не и в заведенията за обществено хранене.

потребителското поведение, под въздействие на редица социално-икономически фактори.

Таблица 2: Равнище на цените на производител, на едро и на дребно на десертно грозде и маржините между тях

Години	Цени на :						Марж между цените на:	
	производител, лв./кг	Индекс (%)	едро, лв./кг	Индекс (%)	дребно, лв./кг	Индекс (%)	едро и на производител,%	дребно и на производител,%
2006	0,49	100,0	1,76	100,0	2,04	100,0	359,2	416,3
2007	0,62	126,5	1,74	98,9	1,98	97,1	280,6	319,4
2008	0,68	138,8	1,62	92,0	1,99	97,5	238,2	292,6
2009	0,53	108,2	1,39	79,0	1,77	86,8	262,3	334,0
2011	0,42	85,7	1,69	96,0	1,87	91,7	402,4	445,2
2012	1,06	216,3	1,86	105,7	2,26	110,8	175,5	213,2
2013	0,83	169,3	1,34	76,1	1,82	89,2	161,4	219,3
2014	0,87	177,6	2,07	117,6	2,53	124,0	237,9	290,8
2015	0,69	140,8	2,52	143,2	2,97	145,6	365,2	430,4
2016	0,56	114,3	1,88	106,8	2,79	136,8	335,7	498,2

Забележка: цените на едро и дребно са без ДДС

Източник: за цените на производител Евростат и НСИ, а за цените на едро и дребно САПИ

Въпреки реализирания темп на увеличение при производствените цени, маржините между тях и цените на едро и дребно се задържат високи. Делът на производителя в крайната реализационна цена на десертното грозде се движи от 22,2% до 34,0% през периода 2006-2011 г. Значителният ръст в производствените цени, отбелязан през 2012 г. и 2013 г. увеличава участието на производителя в стойността на продукцията, съответно на 46,9% и 45,6%, като през посредните две години отново се наблюдава намаление до 23,2% през 2015 г. и 20,1% през 2016 г. Поддържането и разширяването на пазарните позиции на българските гроздопроизводители в цялостната организация на веригата на доставки изисква приложението на организационни и маркетингови решения, позволяващи скъсяване на дистанцията с потребителите, от една страна и осигуряващи условия за договориране на по-високо ценово равнище, на основа качествените параметри на продукцията, с търговците на едро и дребно, от друга.

Брандирането като инструмент за повишаване пазарната сила на производителите

Традиционно пазарът на пресни плодове, от гледна точка на производителите, се възприема като пазар на продукти с относително слаба степен на диференциация. В този аспект, усилията за заемане и поддържане на пазарен дял са насочени предимно към повишаване на ценовата конкурентоспособност на продукцията на основа оптимизиране на технологичните процеси и нарастване икономическата ефективност от производствената дейност. Промяната в потребителските предпочитания, с акцент върху качеството на търсените стоки, настъпила с повишване на жизнения стандарт, най-вече в вропейските държави, изисква преориентиране в поведението на

производителите. Брандирането, като маркетингов подход, целящ да диференцира трайно предлаганата стока в съзнанието на потребителя, намира все по-широко приложение и в аспекта на пазарната реализация на пресни плодове (Hamid et al., 2012; Halaswamy and Subhas, 2014; Canavari et al., 2018). Брандът, по своята същност, представлява понятие с широк съдържателен характер, включващ елементи с определящо въздействие върху конкурентоспособността на стоката, като качество, дистрибуция, цена. В този смисъл съществува разлика между бранда и търговската марка, която на практика е отделен негов елемент (Любенов, 2015). Основната цел на брандирането се свежда до формирането на уникална идентичност на предлагания продукт, която да се възприеме трайно в съзнанието на потребителя. Ползите за производителя се изразяват в (Горанова и др., 2015, Любенов, 2015, Innes et al., 2007; Hamid et al., 2012; Halaswamy and Subhas, 2014; Canavari et al., 2018): създаване на условия за по-бързо проникване и утвърждаване на продукта на нови пазари или пазарни ниши; успешно налагане на нов продукт; разширяване на пазарния дял на традиционните пазари; позициониране в по-висок ценови сегмент и реализиране на по-високи приходи; повишаване пазарната сила на производителя в преговорите с търговците на едро и дребно; формиране на чувство за лоялност в клиентите и ограничаване влиянието на ценовата нестабилност върху икономическите резултати от производствената дейност; повишаване възможността за концентриране на финансови и материални ресурси и привличане на квалифицирана работна сила; стимулиране икономическото развитие на местно и регионално равнище.

В аспекта на брандирането на аграрни стоки се разграничават четири основни типа брандове (International Institute for Environment and Development, 2012):

- бранд на производителя – стоката се отъждествява с марката на производителя, като под едно и също наименование могат да се предлагат различни видове земеделски продукти;

- бранд на основата на конкретен сорт – акцентът се поставя върху спецификата, произтичаща от основните качествени параметри на предлагания продукт, като например при плодовете това са големината, форма, цвят, вкусови качества и др.;

- географски бранд – отличителните характеристики на стоката се свеждат до произхода или специфичния производствен метод, прилаган в конкретна географска област. В условията на провежданата политика по качеството в рамките на ЕС такива означения са *защитеното наименование за произход (ЗНП)*, *защитеното географско указание (ЗГУ)* и *храни с традиционно специфичен характер (ХТСХ)*;

- бранд, на основа сертификационна схема – процесът на сертификация, удостоверяващ поддържането на определени качествени параметри също представлява възможност за идентифициране на земеделските продукти в съзнанието на потребителите. Пример за такъв тип брандиране е обозначението за биологично производство.

Като трудност, свързана с приложението на брандирането от земеделските производители, трябва да се отбележи сложността на процедурите по защитата на интелектуалната собственост и необходимостта от допълнителни финансови средства. За множеството обикновено малки по размер земеделски стопанства, това често пъти е непостижимо. В този случай приложим подход е брандирането на регионално или национално равнище.

Пример за национален бранд в десертното гроздопроизводство е „Viviana, Italian grapes (Viviana l'uva italiana)”, обединяващ пазарните усилия на 351 производители на десертно грозде от различни региони на Италия. Гроздопроизводителите са обединени в 12 организации на производители, които са част от Италианския съюз на производителите на плодове и зеленчуци (Unione Italia Ortofrutta). Под тази марка

годишно се предлагат около 120 хил. тона грозде от различни сортове – семенни и безсеменни на стойност над 100 млн. евро. Почти половината от произвежданата продукция е предназначена за износ и се реализира посредством големите вериги за търговия на дребно.

По подобен начин функционира и бранда „Grapes from California”, регистриран от Калифорнийската комисия за десертно грозде (California Table Grape Commission) в САЩ. От създаването си през 1967 г., основната цел на организацията е поддържането и разширяването на пазарния дял на калифорнийското десертно грозде на вътрешния и международния пазар.

Пример за брандиране на регионален принцип в десертното гроздопроизводство в Гърция е марката „Pegasus Coop Producer Organisation - 7 grapes”. Марката обединява 51 производителя на десертно грозде, отглеждащи насаждения на площ от 200 ха, предимно в региона на провинцията Коринтия. Около 95% от продукцията се предлага в чужбина, главно на пазарите във Великобритания, Германия и Нидерландия.

След като в продължение на десетилетия десертното гроздопроизводство не беше сред приоритетите на националната ни политика в земеделието, площите с лозови насаждения драстично намаляха, а производството се концентрира предимно в районите от Южна България. Въпреки че вече втори програмен период в страната ни се предоставя подкрепа за създаване на организации на производители и групи производители, обединяването в подсектора се оказва трудно осъществима задача. Наблюденията през последните години показват стремеж по-скоро за сдружаване между производители на различни видове плодове и производители на десертно грозде. Добър пример в това отношение са групата производители “Фрут логистик” ООД, създадена в района на област Пловдив и сдружението с нестопанска цел „Съюз на Дунавските овощари”, обединяващ производители на плодове и десертно грозде в Северна България. В този смисъл приложението на брандирането може да се основава на марката на производителя. Не бива да се изключва и възможността за реализиране на регионален бранд в районите, където е съсредоточено производството на десертно грозде. Предвид необходимостта от обновяване на сортовата структура на лозовите насаждения, подходящ модел може да бъде брандирането на основа сортовото многообразие, като в този случай следва да се обединят усилията между научно-изследователските организации, производителите на лозов посадъчен материал и производителите на десертно грозде.

Заклучение

Постоянното нарастване на вноса на трапезно грозде в страната ни, годишните колебания в цените равнища и нестабилността на предприемаческите доходи рефлектират върху отслабващите пазарни позиции на българските производители на вътрешния и международния пазар. Едновременно с това, консумацията на плода се задържа на изключително ниско ниво – едва 2,3 кг на глава от населението, като неблагоприятно е наблюдаваното изоставане от средното равнище при младите хора и децата – 1,8 кг. Субсидирането посредством директните плащания и схемата за обвързана подкрепа осигурява известни стимули за гроздопроизводителите към настоящия момент, но и създава условия за нестабилност при евентуална промяна на провежданата политика. Поради тази причина е необходимо приложението на маркетингови инструменти за ограничаване на пазарния риск.

Анализът на световната практика показва все по-широкото разпространение на брандиндирането в търговията с десертно грозде, както на фирмено ниво, така и на национално и регионално равнище. В България съществуват редица ограничителни условия, възпрепятстващи употребата на посочения подход, сред които водещо място

заемат маломерността и разпокъсаността на производството на десертно грозде, ниския икономически потенциал на стопанствата и недостига на финансови средства, слабия стремеж на производителите към сдружаване. В регионален аспект, Югоизточен и Южен централен са двата района, където се наблюдава по-голяма жизнеспособност на стопанските единици, което предполага по-големи възможности за сътрудничество между производителите по посока подобряване на маркетинговите дейности и повишаване конкурентоспособността на производството на десертно грозде.

Литература

1. Горанова, П., Тананеева, Ж., Тодоров, Е., Василева, С., Димитров, Д. Брандът – катализатор за интелигентен и устойчив регионален растеж, *Алманах „Научни изследвания”*, АИ „Ценов”, Свищов, том 22, 385-415, 2015.
2. Любенов, Л. Брандиране на земеделски продукти, *Икономически изследвания*, 4, 138-159, 2015.
3. Branding agricultural commodities: The development case for adding value through branding, International Institute for Environment and Development/Sustainable Food Lab, 2012., Available to download at www.iied.org/pubs.
4. Canavari, M., Marketing Research on Fruit Branding: The Case of the Pear Club Variety “Angelys”, In: Case Studies in the Traditional Food Sector, Elsevier Ltd., pp. 239-254, 2018.
5. Diamond, A., Tropp, D., Barham, J., Muldoon, M. F., Kiraly, S., Cantrell, P., Food Value Chains: Creating Shared Value to Enhance Marketing Success. U.S. Dept. of Agriculture, Agricultural Marketing Service, May 2014.
6. FAO-OIV Focus 2016. Table and dried grapes, 62 pp., <http://www.fao.org/3/a-i7042e.pdf>
7. Hamid, T., Rizky, D., Abu Darak, R., Branding as a strategy for marketing agriculture and agro-based industry products, *Economic and Technology Management Review*, vol. 7, pp. 37-48, 2012.
8. Halaswamy, D., Subhas, M. S., Branding of fresh fruits and vegetables (FFV): an overview, *International Journal of Application or Innovation in Engineering & Management (IJAIEM)*, vol. 3, issue 4, pp. 191-196, 2014.
9. Innes, G. B., Kerr, A. W., Hobbs, E. J., International product differentiation through a country brand: An economic analysis of national branding as a marketing strategy for agricultural products, Canadian Agricultural Trade Policy Research Network (CATPRN) Commissioned Paper CP 2007-05, pp. 34, 2007.
10. Seccia, A., Santeramo, F. G., Nardone, G. Trade competitiveness in table grapes. A global view, *Outlook on Agriculture*, vol. 44, 2, pp. 127-134, 2015.
11. Seccia, A., Santeramo, F. G., Nardone, G. Old and new competitions in the world trade of table grapes, Presentation on the 8th International Table Grapes Symposium, 1st-7th October, Apulia & Sicily (Italy), 2017. www.8itgs2017.it
12. <https://www.vivianaluvaitaliana.it/>
13. <https://www.grapesfromcalifornia.com/>
14. <http://www.7grapes.gr/>

**ФИНАНСИРАНЕ НА АГРАРНИЯ СЕКТОР –
АСПЕКТИ СЛЕД ПРИЕМАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ В ЕС**
Милен Влаев³²

**FINANCING OF THE AGRICULTURAL SECTOR -
ASPECTS AFTER BULGARIA'S ACCESSION IN THE EU**
Milen Vlaev

The purpose of this report is to analyze the more important structural changes in the bank lending of agribusiness in Bulgaria for the period since Bulgaria's accession to the EU and to identify the potential problems and challenges as a result of the economic crisis in our country, on this basis to propose recommendations for improving the financing of the sector.

Key words: Agribusiness; Structural changes; Financing; Challenges; Lending;

JEL: Q140

В съвременните условия кредитът е основен източник на финансови средства за предприятията от агробизнеса. Като обезпечения по тези кредити все по-голям дял намират освен залога на движими и недвижими активи, така също и залог на европейски субсидии и различни гаранции. Основен източник на финансови ресурси в краткосрочен план (за оборотен капитал) си остава банковият кредит, необходим за авансиране и поддържане на възпроизводствения процес. Друг все по-широко навлизащ източник на кредитен ресурс се явява използването на търговски кредити предлагани от търговци на семена и препарати, както и предлагането на отложено плащане на техника със собствени схеми на лизинг. Кредитните отношения свързани с осигуряването на дългосрочно финансиране на предприятия от агробизнеса са в пряка връзка с инвестициите в основни средства. Инвестициите в проекти от растениевъдството, животновъдството, преработката на продукцията и други мероприятия, предполагат нуждата от дългосрочно банково кредитиране.

Целта на настоящия доклад е като се анализират по-важните структурни промени в банковото кредитиране на агробизнеса у нас за периода след приемането на България в ЕС да се изведат потенциалните проблеми и предизвикателства възникнали в резултат и на икономическата криза, като на тази основа да се предложат препоръки за подобряване на финансирането на сектора.

Аграрният сектор през последните 10 години у нас в голяма степен следва общите тенденции в развитието на икономиката. Основните макроикономически показатели на аграрния сектор за последните 10 години се характеризират най-общо със следното:

- Делът на Брутната добавена стойност (БДС) след 2017 е с тенденция да намалява до 4,5% от БДС на икономиката.
- Разходите за придобиване на Дълготрайни материални активи (ДМА) в аграрния сектор през последните 10 години са на сравнително високо ниво като дял - 6.3% спрямо другите сектори. Това е и почти два пъти по – високо в сравнение с периода 2000 – 2006 година когато този показател е бил средно 2,8%.
- Процентът на кредитна задлъжнялост в сектора е все още много по-малък от този в другите сектори на икономиката. Коефициентът Дълг към финансови институции спрямо собствения капитал на фирмите в сектора е 31% към 2016 (за сравнение общо за икономиката е 40%).

Запазване на обема на БДС в селскостопанския сектор на едно ниво въпреки увеличеното финансиране, увеличените разходи за инвестиции и субсидирането в този

³² Докторант Милен Влаев, Икономически университет – Варна, email: milen_vlaev@yahoo.com

сектор запазва ниският дял в общата структура на икономиката. Това до голяма степен не съответства на определяното стратегическо значение на сектора за страната ни както и за конкурентноспособната му предвид глобализацията на този бизнес. Фокуса на институциите и подкрепата която се оказва на сектора следва да бъде насочена в нова посока, която да отговори на ръста както на икономиката в България така и на новите предизвикателства пред бизнеса. Безспорно, една от важите пречки за растеж на сектора се явява недостига на капитал в стопанствата за текущи нужни и инвестиции.

Друга причина за ограничаване на темповете на растеж са особеностите на отрасъла – зависимостта от природо-климатичните условия; сезонния характер на производството; нерядко дългият производствен процес; спецификата на факторите за производство; спецификата на организационните структури; ниското равнище на доходите на заетите и др. Още една важна причина е и все по – нарастващата роля на зърно производството в този сектор, който се влияе пряко от цените на международните пазари. Прибавяйки и фактори като обезлюдяване на селските райони свързани с липсата на работна ръка за трудоемки производства като животновъдство, овощарство и зеленчукопроизводство оказват влияние върху нестабилния ръст при БДС. Сектора се развива предимно ресурсно без да добавя допълнително стойност върху крайния продукт. Тези особености се отразяват върху по-ниската конкурентноспособност на сектора спрямо останалите сектори на икономиката и затруднения достъп до кредитен ресурс и чуждестранни инвестиции. Тук е и основната роля на държавата активно да се намеси в подsigуряването на ключовия сектор с финансиране на работещи предприятия, чрез предоставянето на гаранционни схеми и инструменти и реализирането на инвестиционни програми. Въпреки това, прякото обратното финансиране и кредитите срещу субсидиите представляват средно 40 % от общия кредитен ресурс за сектора.

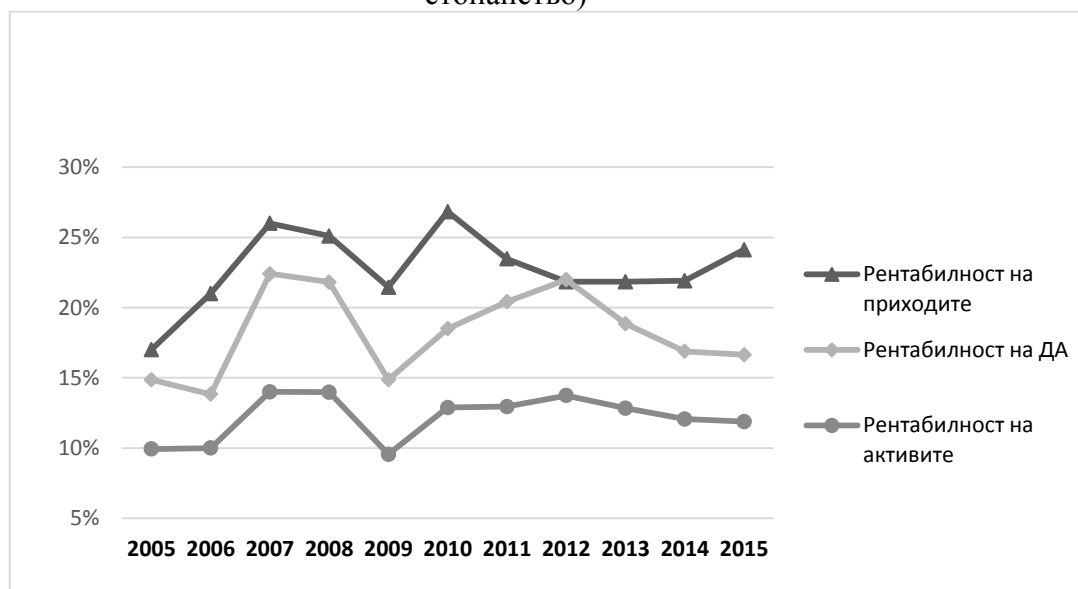
Самофинансирането е основен източник на финансови средства за предприятията от сектора, ниската рентабилност предопределя значителната нужда от банкови кредити за агробизнеса. Кратък преглед на рентабилността на аграрния сектор показва, че собственият капитал е достатъчен само за частично обезпечаване на земеделската дейност. Нетния доход измерен спрямо брутната продукция за периода 2005-2015 г. показва нарастване с 6,7 п.п. от 17,4% на 24,1%. За изследвания период се наблюдава и почти 3 пъти нарастване на дълготрайните активи както и общата доходност на активите на земеделските стопанства с 1,8 п.п от 14,9 % до 16,6% през 2015 година. Нарастването на абсолютния размер на дълготрайните активи подпомагано от Програмата за развитие на селските райони (ПРСР), води до задържане на нетния доход и съдейства от една страна за подобряване на самоиздръжката на стопанствата, но в същото време им позволява по-свободно да оперират с повече кредитен ресурс. Това се доказва от нарастването на заемите и задълженията на стопанствата. По-важните икономически резултати от функционирането на земеделските стопанства (на база средно стойности за анкетирано стопанство) са представени в таблица и фигура № 1.

По-ниската рентабилност на аграрния сектор както и бурното развитие през последните години предопределя някои негативни тенденции, а именно: ниска норма на възвращаемост на земеделското производство; невъзможност да се осигури в голяма степен собствено финансиране на инвестициите или по-голямо самоучастие. От друга страна дълготрайните активи имат нетно увеличение с 72 250 лева а заемите и задълженията се увеличават с 28 413 лева за период от 10 години. Това преди всичко е пряко следствие от субсидирането на сектора и увеличената рентабилност на стопанствата но не и на по ефективно използване на активите, която рентабилност за този период се увеличава с 2 п.п. от 9,9% на 11,9%.

Таблица 1. Икономически резултати от земеделските стопанства (средно за едно стопанство)

Показател	мярка	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Нетен доход	лева	5645	7758	11356	13202	10263	14348	15633	16161	17776	18660	18341
Брутна продукция	лева	32379	36337	43475	52602	47837	53479	66599	74015	81374	85159	76036
Дълготрайни активи	лева	37987	56087	50680	60513	69068	77532	76558	73479	94283	110503	110237
Дълготрайни и краткотрайни активи	лева	56837	79787	81973	94487	107428	111376	120720	117641	138445	154665	154399
Заеми и задължения	лева	8956	7122	14444	19188	21785	24669	36458	27602	32958	43103	37369
Рентабилност на приходите	%	17%	21%	26%	25%	21%	27%	23%	22%	22%	22%	24%
Рентабилност на ДА	%	15%	14%	22%	22%	15%	19%	20%	22%	19%	17%	17%

Фигура 1 Икономически резултати от земеделските стопанства (средно за едно стопанство)

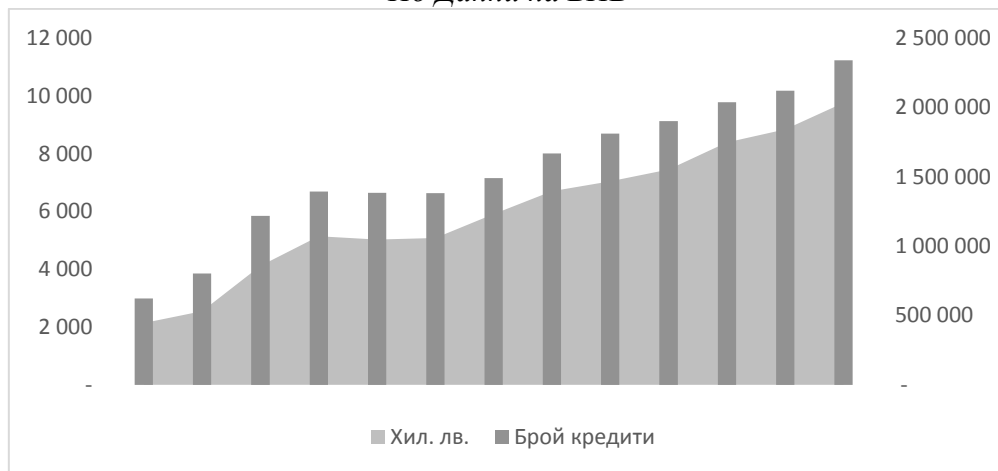
Източник: Система за земеделска счетоводна информация, МЗХ, Агростатистика

Недостигът на собствени капитали заради ниската рентабилност на отрасъла предопределя предприятията от сектора да търсят външни източници. В този смисъл банковият кредит се явява основен източник на външно финансиране на аграрния сектор следван от лизинг на активи за производство и търговско финансиране.

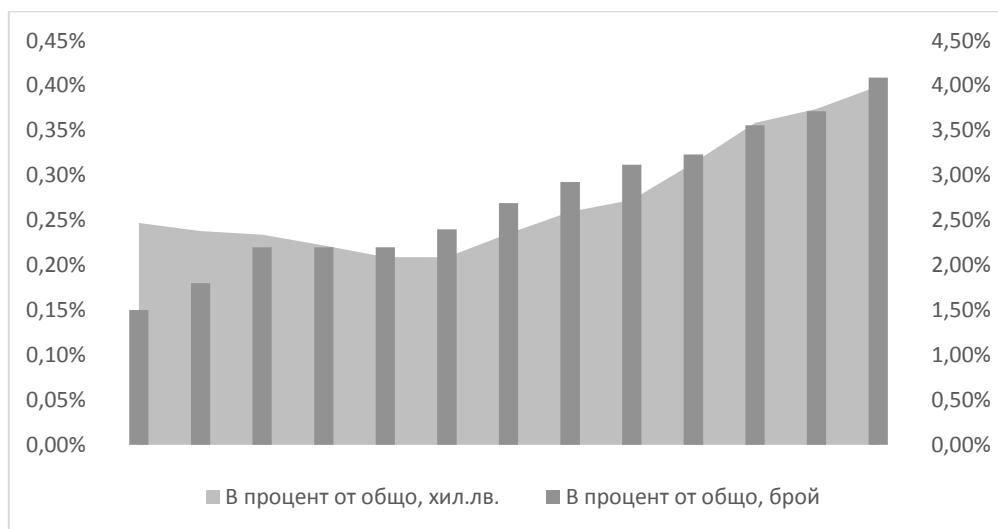
За периода от 2005 до 2017 година, броят на отпуснатите кредити от търговските банки за предприятията от сектора расте приблизително 5 пъти а като размер финансиране почти 4 пъти. Фактът, че темповете на изменение на броя на отпуснатите кредити нараства с еднакъв процент с размерът на кредитния портфейл води до липса на изменение при средния размер на кредит, който е средно 164 000 лева. Наблюдаваме слабо увеличение през последните три години, което основно се дължи на отворените

мерки от ПРСР. Нарасналата рентабилност на предприятията от сектора води след себе си и до по-агресивната политика на някои банки в сектора като Банка ДСК ЕАД, УниКредит Булбанк, Райфайзенбанк, ОББ-Сибанк, ПроКредит Банк и др.

Фигура 2 - Кредити за сектор селско, горско и рибно стопанство
По Данни на БНБ

Фигура 3 - Динамика на банковия кредит за селско, горско и рибно стопанство
По Данни на БНБ

Въпреки това делът на кредитите за сектора като бройка са на много ниско равнище в икономиката през по-голяма част от разглеждания период и бележат постоянен ръст след кризата през 2010 година. Спрямо общо отпуснатите кредити за икономиката, кредитите за селското стопанство са 3,99 %, което е почти колкото е и делът на БДС на сектора в икономиката. Този ръст се засилва значително и от факта, че общия бизнес портфейл за останалите сектори от икономиката за последните години стагнират и сектор селско стопанство се явява един от успешно движещите сектори в икономиката. Причина за това има основно ПРСР и инвестициите в активи от страна на фермерите така също и увеличаващото се перо с директни плащания на фермери. Спад в темпа на кредита се забелязва от 2008 година главно заради проявлението на финансовата криза в икономиката и добрите международни цени на селскостопанската продукция в този период. Темповете на намаление на количеството на отпуснатите

кредити са много по-малки от останалите сектори на икономиката – като строителство, индустрия и някои услуги. Броя на отпуснатите кредити през 2009 година е с едва 41 по-малко от този през 2008 г., като в за същото време намалението в размера на отпуснатите средства е по-малко от 2%. Това в голяма степен показва, че въпреки започналата същата година финансово-икономическа криза в страната, селското стопанство като сектор на икономиката стои относително стабилно на пазара на кредитен ресурс и запазва в голяма степен доверието към себе си.

Данни за състоянието на отпуснатите кредити за селско, горско и рибно стопанство по количество, брой от относителен дял са представени в таблици 2 и 3. От данните в таблица 2 е видно, че размерът на кредитите по размер расте с относително постоянен темп за изследвания период. След 2008 г. се забелязва увеличение във всички категории на отпуснатите кредити като малките по размер кредити до (25 хил.лв.), остават с най-малкия процентен ръст като суми, но същите бележат ръст като бройка. Обратна е тенденцията при финансиране на кредити с размер от 100 до 500 хил. лева., което показва желанието на Банковите институции да увеличат апетита си към кредитен риск в следствие на действието на правителствените програми за подкрепа на сектора.

Таблица 2. Кредити за селско, горско, ловно и рибно стопанство по количество

Година	Мярка	до 25 хил.лв.	25-50 хил.лв.	50-100 хил.лв.	100-250 хил.лв.	50-500 хил.лв.	500-1000 хил.лв.	над 1000 хил.лв.
2005	хил. лв.	8,522	22,072	39,754	70,182	56,524	68,156	180,365
2006	хил. лв.	10,634	27,303	48,671	93,702	78,952	62,965	208,860
2007	хил. лв.	16,440	40,466	73,116	141,427	120,853	104,315	361,284
2008	хил. лв.	19,021	45,762	79,779	174,083	175,751	159,567	417,250
2009	хил. лв.	19,867	44,987	76,499	160,898	183,794	157,343	403,976
2010	хил. лв.	18,050	40,622	81,897	173,494	181,674	147,577	378,365
2011	хил. лв.	18,708	44,973	93,095	201,283	197,180	167,277	508,700
2012	хил. лв.	21,850	49,849	99,845	212,108	226,232	176,308	610,003
2013	хил. лв.	23,562	53,602	107,859	233,187	234,931	190,727	623,648
2014	хил. лв.	24,265	51,602	105,554	253,460	257,484	189,945	670,248
2015	хил. лв.	23,903	51,730	107,510	263,246	265,087	226,688	716,762
2016	хил. лв.	26,988	54,974	114,036	278,036	284,247	269,398	814,057
2017	хил. лв.	26,683	57,874	127,577	313,189	306,519	292,503	908,777

Таблицата е по данни на БНБ

Запазването на кредитната активност в земеделието се влияе в по-малка степен от приетата рестриктивна кредитна политика за другите сектори поради няколко причини:

1. Висок е относителния дял на кредитите с малка стойност – до 25 хил. лв – почти 38-40%, а кредитите от 25 хил. лв. до 250 хил. лв. са основната част от кредитите, като концентрират 49 % от всички кредити. Кредитите над 500 хил. лв. са едва 5-5,5%

от общия брой. Това показва, че в селското стопанство е най-голямо търсенето на кредити в сегмент малки и средни предприятия. Това произтича и от малкия размер на стопанствата, по-ниската рентабилност на земеделското производство, трудностите във връзка със залог на стоково материални ценности, ограничената кредитоспособност на земеделските производители, характера на производството и др.

Таблица 3. Кредити за селско, горско, ловно и рибно стопанство по брой и относителен дял

Година	Мярка	до 25 хил.лв.	25-50 хил.лв.	50-100 хил.лв.	100- 250 хил.лв.	250- 500 хил.лв.	500- 1000 хил.лв.	над 1000 хил.лв.
2005	брой	1129	573	516	434	157	96	81
2006	брой	1539	715	633	572	219	89	87
2007	брой	2343	1054	959	865	343	146	139
2008	брой	2491	1196	1052	1050	493	223	186
2009	брой	2584	1180	1020	966	507	217	176
2010	брой	2490	1058	1091	1049	502	202	159
2011	брой	2524	1115	1158	1120	522	206	187
2012	брой	2892	1244	1260	1186	571	235	199
2013	брой	2490	1058	1091	1049	502	202	159
2014	брой	3527	1309	1341	1499	675	302	258
2015	брой	3782	1374	1429	1607	739	310	279
2016	брой	3923	1413	1530	1736	835	364	281
2017	брой	2490	1058	1091	1049	502	202	159

Таблицата е по данни на БНБ

Запазването на кредитната активност в земеделието се влияе в по-малка степен от приетата рестриктивна кредитна политика за другите сектори поради няколко причини:

1. Висок е относителния дял на кредитите с малка стойност – до 25 хил. лв – почти 38-40%, а кредитите от 25 хил. лв. до 250 хил. лв. са основната част от кредитите, като концентрират 49 % от всички кредити. Кредитите над 500 хил. лв. са едва 5-5,5% от общия брой. Това показва, че в селското стопанство е най-голямо търсенето на кредити в сегмент малки и средни предприятия. Това произтича и от малкия размер на стопанствата, по-ниската рентабилност на земеделското производство, трудностите във връзка със залог на стоково материални ценности, ограничената кредитоспособност на земеделските производители, характера на производството и др.

2. Ниският дял на банковото кредитиране в сравнение с останалите отрасли на икономиката предопредели по-малък риск за банките за работа в отрасъла.

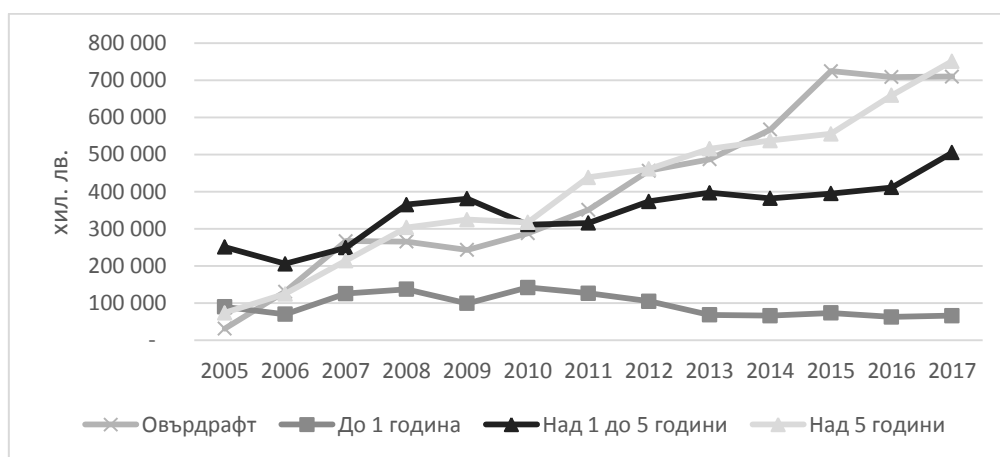
3. Търговските банки активно се включиха във финансирането на земеделските производители получаващи държавни помощи и средства по пресъединителните и следприсъединителните програми на Европейския съюз, като създадоха условия за повишаване на ликвидността на предприятията от сектора при относително по-нисък риск за самите банки. Предоставените преки оборотни кредити и кредити срещу субсидии представляват близо 50 % от изплащаните субсидии по директни плащания на ДФ“Земеделие“.

4. С времето, повечето банки утвърдиха трайни и сериозни кредитни отношения с повечето си клиенти-земеделски производители и това им позволи да намалят кредитния риск.

Определящо за земеделските кредити през изследвания период е увеличаващото се търсене на средни по размер кредити. Търсенето на малки по размер кредити от земеделските производители произтича най-вече от следните проблеми:

- необходимост от осигуряване на средства за текущи нужди в резултат на продължителния производствен и възпроизводствен процес в сектора;
- трудностите, които срещат при изпълняване на изискванията на търговските банки във връзка с обезпечаването на кредита;
- изискването на собствено участие на земеделските производители при осъществяването на инвестиционни проекти намалява риска за банката, но за някои производители имащи проблеми с ликвидността се забавя възпроизводството на капитала.

Фигура 4 – Тенденции за предоставени кредитите по вид и срочност за сектор селско, горско и рибно стопанство

По данни на БНБ

Анализ на срочността на кредита показва следните тенденции:

- относително висок дял запазват кредитите по текуща сметка за финансиране на временния недостиг на средства на земеделските производители;
- намалява дела на краткосрочния кредит за сектора;
- расте размерът на дългосрочните кредити и предоставени овърдрафти.

Независимо от съществуващите тенденции за нарастване на кредитирането на аграрния сектор то е различно и в пряко следствие от процесите свързани със сектора. Независимо от условията на преминалата икономическа криза и политиката на Европейския съюз за подпомагане на фермерите от сектора се забелязва следното:

- запазва се ниският размер на банковия кредит за селското стопанство, въпреки че нараства дела на големите и дългосрочните кредити;
- търговските банки намалят рестриктивната си политика и увеличават делът си в кредитния портфейл в сектора;
- условията по получаването на банковите заеми ще продължат да се облекчават но предимно клиентите от малки и средни предприятия с потенциал да ползват финансиране от 100 000 до 500 000 лева;
- подобряването на рентабилността на земеделието ще действа благоприятно върху предлагането на кредити за сектора.
- ако през първите години от влизането на България в ЕС фермерите са търсили кредити в резултат на желанието си да обновят предприятията си с цел да отговарят на

изискванията на Европейския съюз за начините на производство, в близко бъдеще те ще търсят кредити за да направят производството си конкурентно способно, произвеждащи продукция с висока добавена стойност за да отговорят на глобалната конкуренция и изискванията на все по платежоспособното население.

Препоръките за подобряване на кредитното финансиране на аграрния сектор могат да се търсят в следните насоки:

- разширяване на финансовото посредничество на търговските банки за земеделските производители не само с кредитни продукти а и с небанкови продукти и услуги.

- подобряване на достъпа до финансовите и капиталови пазари за компании от сектора.

- съдействие от страна на банките за осъществяване на инвестиции, които не се реализират с проекти по програмите за развитието на селските райони;

- предоставяне на кредитни продукти съобразени в най-голяма степен с изискванията и особеностите на земеделските производители;

- съдействие и подкрепа на фермерите с цел сдружаване и осъществяване на колективни инвестиции.

Литература:

1. Кредити на нефинансови предприятия, домакинства и НТООД по вид и икономически дейности, 2005 - 2017, БНБ

2. Бюлетини на Агростатистика, МЗХ

МЕХАНИЗМИ ЗА ФИНАНСОВ КОНТРОЛ НА СТРУКТУРНИТЕ ФОНДОВЕ В АГРАРНИЯ СЕКТОР ЗА ПРОГРАМНИЯ ПЕРИОД 2014-2020 Г.

Ивелина Петкова Жечева-Радева³³

MECHANISMS FOR FINANCIAL CONTROL OF THE STRUCTURAL FUNDS IN THE AGRARIAN SECTOR FOR THE PROGRAMMING PERIOD 2014- 2020

Ivelina Petkova Jetcheva-Radeva

The purpose of this report is to review and evaluate the financial control mechanisms and systems of the Structural Funds in the agrarian sector for the programming period 2014-20210 and to put forward proposals to improve them. On the basis of comparative analysis for both periods are identified key areas and problems they have made the necessary recommendations and guidelines.

Key words: financial control, agrarian sector, Structural Funds

JEL:H83,M42

Усвояването на средства от Структурните фондове на ЕС изискват строги механизми на мониторинг и контрол. Изискванията към изграждането на системите за контрол в страните членки изисква да се запази добавената стойност на финансовите инструменти, крайните получатели, към които е насочено финансирането, като не трябва съответно те да се обременяват с прекалена административна тежест. През различните програмни периоди вида и характера на контролните механизми се различава, тъй като следват в голяма степен политиките на ЕС и приоритети към които се насочва финансовият ресурс. За програмен период 2007-2013 г. действат няколко приложими регламента, което създава известно неудобство в приложението от отделните страни членки и съответно неточно тълкуване и транспониране на нормите в националното законодателство. В настоящия програмен период 2014-2020 г. логиката, която се следва е въвеждане на правилата и нормите за управление на средствата от Структурните фондове чрез един общ регламент за Структурните фондове и конкретни отделни регламенти за всеки фонд. Всяка една страна членка трябва да въведе специални правила относно размера на средствата, които могат да бъдат приемани като допустими разходи при приключването на дадена програма, за да се гарантира, че размера на финансовия ресурс, включително разходите и таксите за управление, изплатени от европейските структурни и инвестиционни фондове на финансови инструменти, се използват ефективно за инвестиции в крайни получатели. Правилата трябва да са достатъчно гъвкави, за да позволяват подпомагането на инструменти с дялово участие в полза на целеви предприятия, и да отчитат някои особености, характерни за инструментите с дялово участие, насочени към предприятия, като пазарните практики във връзка с предоставянето на последващо финансиране в областта на фондовете за рисков капитал. Тъй като програмния период обхваща седем години, в общия регламент 1303/2013 г. [1] се поставя условие за разработване на специални правила относно повторното използване на средства, от европейските структурни и инвестиционни фондове, като се цели да не се финансират едни и същи инвестиции.

Органите, които отговарят за одита на програмите, трябва първо да извършват одити на равнището на управляващите органи и на организациите, изпълняващи финансовите инструменти. Целта на този подход е да се осигури интегрирана рамка за управление на средствата и същевременно добра демаркация между отделните

³³ Гл.ас. д-р Ивелина Петкова Жечева-Радева, катедра „Финансов контрол“ УНСС,
e-mail: ivapetkov@abv.bg

стратегически приоритети. Основанието за въвеждане на този подход е конкретно посочен в Договора за функционирането на Европейския съюз. Следвайки именно тази логика, общият регламент (ЕС) № 1303/2013 на Европейския парламент и на Съвета от 17 декември 2013 година дава рамката за управление на помоща от Структурните фондове за новия програмен период, процедурите, които всяка страна членка трябва да предприеме и необходимия административен капацитет, който трябва да създаде. На практика този регламент се явява ключов в следващия седемгодишен период. Тъй като обхваща финансирането от Структурните фондове именно за новата финансова рамка, той отменя досега действащия Регламент (ЕО) № 1083/2006 [2] на Съвета. Необходимостта от въвеждане на общ регламент за всички Структурни фондове се налага с оглед подобряване на координацията и хармонизиране на прилагането на фондовете, които оказват подкрепа в рамките на политиката на сближаване, както и интегрирането ѝ с фонда за развитието на селските райони (ЕЗФРСР), и за морския сектор и сектора на рибарството. Поради спецификата, която е налице при всеки европейски структурен и инвестиционен фонд, конкретните правила, приложими към всеки европейски структурен и инвестиционен фонд и към цел „Европейско териториално сътрудничество“ по ЕФРР се определят в отделни регламенти.

Важно значение за въвеждане на единна европейска рамка имат и споразуменията, които се сключват с държавите членки по отношение на стратегиите за развитие на ЕС.

Системи за финансово управление и контрол по Оперативните програми

Системите за финансово управление и контрол са винаги един от най-чувствителните моменти в европейската регламентация. В общия регламент 1303/2013 за Структурните фондове е определено, че „държавите членки следва да приемат адекватни мерки, за да гарантират правилната структура и правилното функциониране на своите системи за управление и контрол, за да дават гаранции за законосъобразното и редовно използване на европейските структурни и инвестиционни фондове“. Това предполага да се определят задълженията на държавите членки по отношение на системите за управление и контрол на програмите, както и по отношение на превенцията, разкриването и отстраняването на нередности и нарушения на правото на Съюза. Спазвайки принципите на споделеното управление държавите-членки и Комисията са отговорни за управлението и контрола на програмите. Държавите членки носят основната отговорност чрез своите системи за управление и контрол за изпълнението и контрола на операциите в рамките на програмите. Освен европейските норми, имплементирани в националното законодателство, съществен момент имат и сертификационните системи, които много често допълват именно системите за контрол по Структурните фондове. Според някои автори [3] през последните години българските бизнес организации и държавни органи са изправени пред нарасналите нужди да се прилагат нови стандарти, които биха могли да донесат по-високи ползи за дружествата и също така да не засягат някои чувствителни области, като околна среда и др. Въвеждането на тези изисквания освен като задължение, могат да бъдат определени и като добри контролни механизми във връзка с инвестиции и по Структурните фондове.

За унифициране на системите за финансово управление и контрол, както и докладването в регламента са разписани детайлно отговорностите на управляващия орган, сертифициращия орган, одитиращия орган. Този модел на управление на Структурните фондове е залегнал още в предходния програмен период. Ползват се добрите практики по отношение на механизмите за контрол в отделните страни членки

и именно те са разписани по-подробно в регламентите от програмния период 2014-2020 г.

Според други автори [4] именно въз основа на добре развитите управленски механизми през предходния програмен период страната ни постигна добри резултати в аграрния сектор, като инвестициите например целенасочено бяха ориентирани към зърнения сектор и се отчете необходимия ръст в производството.

Процедурните механизми по отношение на управлението, контрола и одита, и произтичащите отговорности, държавите членки разписват съобразно правилата относно споделеното управление, съдържащи се в регламент 1303/2013 г., във Финансовия регламент и в правилата за отделните фондове. Всяка страна членка, трябва да гарантира, че е въведена ефективна уредба за разглеждане на жалби във връзка с европейските структурни и инвестиционни фондове. В съответствие с принципа на субсидиарност държавите членки следва да разглеждат, по искане на Комисията, подадените до нея жалби, попадащи в обхвата на тяхната уредба, и при поискване да я информират за резултатите от разглеждането. Съществен момент при разписване на правилата за контрол по отношение на отделните страни членки е изграждане на интегрираната рамка за контрол, където съответно са и посочени правомощията и отговорностите на ЕК. Този елемент от системите за финансово управление и контрол е изключително важен, тъй като се дава възможност на ЕК да проверява ефективното действие на системите за управление и контрол на ниво страна членка и да изисква нужните промени. Същевременно ЕК има и правомощието да провежда одити на място и проверки, съсредоточаващи се върху въпроси във връзка с доброто финансово управление, с цел да може да направи изводи относно усвояването на европейските структурни и инвестиционни фондове. Споделеното управление и интегрираната рамка за контрол в програмния период 2014-2020 г. на практика е една добра приемственост на развитите контролни механизми от предходния програмен период.

Сред основните финансови въпроси, които са съотносими към системите за финансово управление и контрол е и поемането на задължения от бюджета на Съюза. Това трябва да става ежегодно. Именно, за да се гарантира ефективното управление на оперативните програми е необходимо да бъдат предвидени общоприложими правила за предварително финансиране, искания за междинни плащания и окончателно салдо, без те да засягат специалните правила, изисквани за всеки европейски структурен и инвестиционен фонд. Плащането за предварително финансиране при започването на програмите гарантира, че дадена държава членка има средствата да оказва подкрепа на бенефициентите още от началото на изпълнението на програмата, така че тези бенефициенти да получават аванси, когато е необходимо, за да осъществяват планираните инвестиции и сумите да им се възстановяват бързо след подаването на исканията за плащане. Поради тази причина е необходимо в нормативната уредба на национално ниво да бъдат предвидени контролни разпоредби за първоначални суми за предварително финансиране от европейските структурни и инвестиционни фондове.

Страната ни има негативен опит от предходния програмен период именно по отношение на авансовите плащания към бенефициентите в аграрния сектор. Липсата на ясно разписани правила, както и на достатъчно ефективни контролни по отношение на именно на авансовите плащания към бенефициенти наложи възстановяване на средства от националния бюджет.

Използваните подходи при финансирането на проекти са от съществено значение за изграждане на контролните механизми. Така например според някой автори [5] предпочитан модел за финансиране на проекти е публично частното партньорство. „В резултат на този подход на управление са постигнати устойчиви и

икономически ефективни решения за управление и контрол на проекти във водния сектор“.

Първоначалното предварително финансиране следва да бъде изцяло уравнено към момента на приключване на програмата. От друга страна важен момент е предвиждането на мерки с цел да бъдат предпазени финансовите интереси на Съюза, които позволяват оправомощеният разпоредител с бюджетни кредити да може да преустановят плащания, когато са налице явни доказателства, сочещи значителни недостатъци във функционирането на системата за управление и контрол, доказателства за нередности във връзка с дадено искане за плащане или не са подадени документи за целите на проверката и приемането на отчетите. Продължителността на срока на прекъсване следва да бъде до шест месеца, с възможност за удължаване на този срок до девет месеца при споразумение с държавата членка, за да се осигури достатъчно време за преодоляване на причините за прекъсването, с което да се избегне прилагането на спирания. Такива например случаи, България, като страна членка има в програмния период 2007-2013 г. по Оперативна програма „Околна среда“ и ОП „Регионално развитие“. При регистриране на такива случаи, с оглед да бъде предпазен бюджетът на ЕС, ЕК съгласно регламент 1303/2013 г., е в правомощията си да прави финансови корекции. За да се гарантира тази правна сигурност за държавите-членки, е важно да се определят обстоятелствата, при които нарушенията на приложимите право на Съюза или национално право, свързано с неговото прилагане, могат да доведат до финансова корекция от страна на Комисията. При налагане на финансовите корекции от ЕК, на държавите членки, свързани със защитата на финансовите интереси на Съюза, тези корекции следва да бъдат ограничени до случаи, при които нарушението на приложимите право на Съюза или национално право, засяга пряко или косвено допустимостта, редовността, управлението или контрола на операциите и съответстващите им разходи, декларирани пред Комисията. За да се гарантира справедливост и пропорционалност, е важно, когато се взема решение за финансова корекция от ЕК да се разглежда естеството и тежестта на нарушението, както и свързаните с него финансови последици за бюджета на Съюза.

Освен мерки свързани с нарушения отнасящи се до системите за финансово управление и контрол е необходимо и разписване на процедури за отмяна на санкционни механизми. Поради това и процедурата по отмяна е също така необходима част от механизма за разпределяне на резерва за изпълнение, като в такива случаи трябва да има дадена възможност бюджетните кредити да се възстановят за последващото им разпределяне за други програми и приоритети. При прилагането на определени специални финансови инструменти в полза на МСП, когато отмяната е резултат от прекратяване на участието на дадена държава членка в такива финансови инструменти, се предвижда последващо възстановяване на бюджетните кредити за разпределянето им за други програми. Важен момент при изграждане на системите за финансово управление и контрол е ясното и точно определяне, на ниво държава членка, на управляващ орган, сертифициращ орган и функционално независим одитен орган за всяка оперативна програма.

Сравнителна новост в този програмен период е предвидената гъвкавост за държавите членки при изграждането на системите за контрол, с възможността функциите на сертифициращия орган да се изпълняват от управляващия орган. Това от своя страна ще позволи на държавите-членки също така да могат да определят междинни звена, които да изпълняват определени задачи на управляващия или на сертифициращия орган. Държавите членки в своите вътрешни нормативни документи следва да определят ясно техните отговорности и функции. Отчитането на специфичната организация на системите за контрол и управление за фондовете и на

ЕФМДР, както и необходимостта от осигуряване на пропорционален подход изискват да се предвидят специални разпоредби във връзка с определянето на управляващия орган и на сертифициращия орган. За да се избегне излишна административна тежест, предварителната проверка за спазване на критериите, на които трябва да отговарят управляващия и сертифициращия орган, посочени в регламент 1303/2013 г. и в съответствие с условията, предвидени в регламента е възможно да не се изисква допълнителна одитна дейност, когато системата по същество е същата като през програмния период 2007 г.-2013 г.

Както в предходния период, така и в настоящия в регламент 1303/2013 г. ясно са разписани функциите на Управляващият орган, който носи основната отговорност за ефективното и ефикасно изпълнение на фондовете и на ЕФМДР и следователно изпълнява значителен брой функции, свързани с управлението на програмата и мониторинга, финансовото управление и контрола, както и подборът на проекти. В регламента подробно са разписани и функциите на Сертифициращият орган, който следва да изготвя и подава до Комисията заявления за плащане. Той изготвя счетоводните отчети и сертифицира тяхната пълнота, точност и достоверност, както и удостоверява, че записаните в тях разходи съответстват на приложимите правила на ЕС и национални правила.

Одитният орган, както и в предходния програмен период следва да гарантира провеждането на одити на системите за управление и контрол, на подходяща извадка от операции и на счетоводните отчети. Според автори [6] вътрешният одит има съществено значение при изграждането на контролната система. Вътрешният одит като част от корпоративното управление и от системата за мониторинг изпълнява оценъчна функция, като предоставя обективни оценки, които са ценен източник на информация и подпомагат процеса на вземане на управленски решения и стратегията като цяло.

Одитите на декларираните разходи се провеждат на базата на представителна извадка от операции, която позволява екстраполация на резултатите. Като общо правило се използва статистически извадков метод, за да се осигури надеждна представителна извадка. При надлежно обосновани обстоятелства одитните органи могат да използват нестатистически извадков метод. Според някои автори [7] важен и съществен момент в контролната система се явява изграждането на информационни системи. Системата на ИСУН за електронни обмен на данни и нейния приемник UMIS 2020 са разработени във връзка с изискванията на ЕС за електронен обмен на данни информация относно усвояването на средствата от ЕС. Чрез нейното изпълнение функционалности, ИСУН 2020 е ключов инструмент за оптимизиране на процесите на управлението и контрола на средствата от ЕС и намаляването на административното натоварване.

Осъществяването на контрола на ниво държава членка включва и намеса от страна на ЕК. Правомощията на ЕК по отношение на финансовия контрол, изисква координация и сътрудничество между държавите членки и Комисията в тази област и установяване на критерии, които да позволят на Комисията да определи в контекста на стратегията си за контрол на националните системи степента на гаранциите, които тя следва да получи от националните одитни органи.

Във връзка с обсъдените и дискутирани по-горе въпроси могат да бъдат направени следните изводи:

- Регламентирането на системите за финансово управление и контрол в настоящия програмен период в сравнение с предходния следват по-опростена и унифицирана форма;

- Изграждането на ефективни системи за контрол е отговорност и задължение на всяка страна членка, като остават правомощията на ЕК да взема решения и налага санкции в случай на несъответствия;

- Споделеното управление и контрол, както и налагането на финансови корекции следва да се извършва приоритетно от страна на държавите членки, следвайки принципа на солидарността.

- Всяка страна членка има свободата и отговорността да използва различни подходи при изграждане на системите за финансово управление, които не следва да противоречат на действащите регламенти.

Предизвикателството в този програмен период е именно позицията на европейските институции, към обединяване на различните видове помощи, политики и насърчителни мероприятия с цел постигане на оптимални крайни резултати. Изграждането на действащи системи за финансово управление и контрол, които да гарантират законосъобразното разходване на средствата от Структурните фондове се явява и съответната гаранция за успешното реализиране на политиките на ЕС.

Използвана литература:

1. Регламент № 1303/2013 НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ И НА СЪВЕТА от 17 декември 2013 година за определяне на общоприложими разпоредби за Европейския фонд за регионално развитие, Европейския социален фонд, Кохезионния фонд, Европейския земеделски фонд за развитие на селските райони и Европейския фонд за морско дело и рибарство и за определяне на общи разпоредби за Европейския фонд за регионално развитие, Европейския социален фонд, Кохезионния фонд и Европейския фонд за морско дело и рибарство, и за отмяна на Регламент (ЕО) № 1083/2006 на Съвета.

2. Регламент № 1083/2006 НА СЪВЕТА от 11 юли 2006 година относно определянето на общи разпоредби за Европейския регионален фонд, Европейския социален фонд и Кохезионния фонд и за отмяна на Регламент (ЕО) № 1260/1999

3. Harizanova H., Implementation of ISO 14001 in Bulgaria, Scientific Papers Series: Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development, Vol. 15, Issue 1, 2015 p.193

4. Harizanova H., Stoyanova Z., Scientific Papers: Management, Economic Engineering in Agriculture & Rural Development, Vol. 15, Issue 4, p 102, 2015

5. Стоянова З, Атанасов Б, Управление на проекти във водния сектор-добри практики, изд. Икономика държава и общество, стр. 344-345, Свищов, 2016

6. Динева В, Вътрешният одит в подкрепа на управлението на устойчивото развитие, сп. Управление и устойчиво развитие, Лесотехнически университет, бр.1, стр. 59, 2015

7. Lecheva I., Information Services in Absorption of Funds from the European and Structural Funds in Bulgaria, 5th International Conference on Application of Information and Communication Technology and Statistics in Economy And Education (Icaictsee – 2015), November 13-14th, 2015, UNWE, Sofia, Bulgaria, p. 687, 2015.

ПРОЕКТНО УПРАВЛЕНИЕ НА ДЪРЖАВЕН ФОНД ЗЕМЕДЕЛИЕ

Свилен Колев³⁴

THE PROJECT MANAGEMENT OF STATE FUND AGRICULTURE

Svilen Kolev

The general trend for global population growth is a precondition for the development of agriculture. For that reason management decision-making structures should apply appropriate analytical methods to contribute to their effectiveness.

The main objective of the report is to take out and systematize perspectives suitable for project management of SFA, with the following tasks:

1. The main theories for decision-making process in project management at SFA (State Fund for Agriculture).

2. Model of decision-making process in the EU public sector at EU countries.

On these base are presented collected information, general conclusions and guidelines for development of SFA Agriculture.

Keywords: Management, Consultancy, Decision-making process, Agriculture sector

JEL: Q10, Q14, Q18

1. Въведение

Държавен Фонд „Земеделие“ ДФЗ е държавна структура, чрез която политически се изпълняват икономически подходи към сектора.

Ръководството на ДФЗ се определя от управителен съвет включващ 11 членове под председателството на Министъра на земеделието и храните, след съгласуване с премиера на Р България.

Оперативното ръководство се осъществява от Изпълнителен директор. Структурата на ДФЗ „Земеделие“ включва Централно управление и 28 областни дирекции и 11 регионални структури.

Управлението на ДФЗ е организирано спрямо основните функции на фонда – подпомагане на българското селско стопанство посредством целеви средства.

Държавен фонд „Земеделие“ е създаден през 1998 г. със Закона за подпомагане на земеделските производители. Чрез ДФЗ „Земеделие“ заетите в селското стопанство получават финансово подпомагане по линия на държавните помощи, по предприемаческа програма САПАРД, по мерките от Общата селскостопанска политика (ОСП) и Обща политика в областта на рибарството (ОПОР) на Европейския съюз (ЕС). Държавен фонд „Земеделие“ изпълнява и функция на Разплащателната агенция. По този начин се предоставя финансово подпомагане от Евро фондовете за българското селското стопанство чрез четири инструмента - директни плащания, към които има национални доплащания, средства за пазарна подкрепа, мерките от Програмата за развитие на селските райони и по Програмата за развитие на сектор „Рибарство“. Основен предмет на дейността на ДФЗ „Земеделие“ е подпомагане на земеделските производители. Управлението на дейността се осъществява чрез програмно ориентиран, приет, като класически модел на управление, който кореспондира с философията на общата селскостопанска политика.

В настоящия доклад е изведена тезата, че класическият управленски подход в ДФЗ може да бъде развит и това да даде възможност за по добри резултати при прилагане на Програмата за развитие на селските райони (ПРСР) и Общата селскостопанска политика (ОСП) в България.

¹ Докторант, Университет за национално и световно стопанство svilenkolev@abv.bg

В настоящата разработка се дават вариативни подходи за възможни насоки и мерки.

Основна цел на доклада е да се изведат и систематизират перспективите подходящи при проектно управление на ДФЗ.

2. Основни теории за вземане на управленски решения при проектно управление в ДФЗ.

Решението е сложен мисловен процес. Взимането на решение е на база натрупани знания, опит, интуиция и различни свързани фактори. Всяко решение отчита какъв ще бъде крайния резултат и дали ще постигне заложените цели. Взимането на решение силно се влияе от емоционалното състояние на индивида и средата, в която се взима. В голяма степен това дава също големи отклонения от оптималното решение за достигане на целта.

В някои случаи едно решение може да изглежда нелогично и неправилно към даден момент, но да се окаже сполучливо за постигане на крайната цел. При различния подход при взимане на решение се набляга на опита и на интуицията, която се изгражда на база подобни ситуации, които са дали добър резултат. С времето в практиката се доказва, че това не всеки път води до оптимални решения. Това от своя страна дава възможност да се създаде търсене на научен подход, да се търси научното изследване на процеса на взимане на решение. През годините този процес и всяко ново знание в тази област е развивано, като към днешна дата позволява да има предложения за модели и теории за различни по своята сложност ситуации свързани с взимане на решение.

При взимане на решение има логична последователност от процеси, затова е необходимо Класифициране на задачите за вземане на решения.

Съвременни теории за взимане на управленски решения от икономическа гледна точка - когнитивен дисонанс, теория на съвместимостта, на ангажираността, ефекта на сигурността, избор на стратегия, утвърдителна стратегия, стратегия - подкрепяща отклонение, утвърдителна стратегия - потвърждаващи отклонението,

Анализа на решенията обхваща познатите ни математически, физически и аналогови подходи.

От гледна точка на позиционирането те биват: структурни, функционални и субстанционални.

Реализацията на един модел обхваща определени стъпки:

Формулиране ясно на целта на модела. Правилното структуриране на една задача е основа за нейното правилно решение. На тази база, която се използва като основа се изгражда модел. При него се дефинира основната цел и изходящата информация, която може да е във вида на справки или обобщени данни, с които да се стигне до решение на поставената задача пред модела. Задава се и предварително финансовата рамка, в която трябва да се вмести този модел.

След това се прави проверка на модела, доколко той ще даде обективен резултат който може да бъде използван. На този етап се проверява доколко удачно е при така направения модел, резултатите от него да са полезни за заложените цели. В повечето случаи модела се тества когато се наслагва върху задачи които вече са минали и резултатът е в голяма степен известен, т.е. имаме пълни данни за минали ситуации и решения, реализирани на практика със завършен резултат. На базата на всичко това до момента се създава устойчив модел, който се прилага в реална ситуация. Неговата реализация е и завършек на цикъла, започнат от създаването на модела до крайния резултат свързан с използването му. В практиката голяма част от създадените модели не се използват, ако междуременно техните создатели са сменени от ръководни

позиции. В други случаи, обективните резултати от създадени модели дават възможност много по адекватно да бъдат откривани грешки в определени управленски решения и това води до реално желание те да не бъдат прилагани, за да не се проследи логиката на взимане на решение при даден тип ръководители. И в двата случая може да се отбележи, че при равни други условия, създаването на модели е по-адекватен, проследим и полезен модел при взимането на управленски решения. При прилагане на даден модел, във времето се взимат под внимание промените в заобикалящата действителност, което налага постоянното му осъвременяване.

Ефективността заема важно място при публичната администрация. Развитие на публичния мениджмънт е в посока повишаване на ефективността чрез приемане на бизнес модели.

Съществуват различни теории, като терминът на икономиста Парето е лесно приложим, разбираем и използваем.

Неговото определение гласи:

При ситуация на определено разпределение на ресурсите и фиксиран брой участници, когато не е възможно положението на поне един участник или група да се подобри без да се влоши положението на друг участник или група е Ефективност на Парето.

Т.е. подобряването на благосъстоянието на единия потребител означава влошаване благосъстоянието на друг.

От друга страна се смята, че публичните разходи могат да позволят да се подобри благосъстоянието на едни субекти, без да се влошават на други. Възможно е заложените разходи да не постигнат своите цели или с времето различни субекти да наложат взимането на решения в тяхна полза. В такъв случай на обществеността се представят лица или обстоятелства, които биха били потенциално виновни и регулярно възприемани като такива. Както коректно е отбелязано - „Когато програмите влизат в сила, но поставените с тях цели не се постигат, вината се прехвърля върху дребните бюрократи или се акцентира върху политически спънки” - (Стиглиц Д, 1996г.)

В повечето случаи ефективността не е водещ показател при публичната администрация. Решенията изпълнявани от нея в по голямата си част са свързани с изпълнение на сложни политически решения чиято цел е балансиране на различни по своята посока мнения и достигане на консенсус по отношение заложените крайни цели.

Желанието за ефективност налага централизирането на публичните дела. В следствие от централизирането се увеличава бюрокрацията, което от своя страна води до увеличаване на бюджетите свързани с нейната дейност. Ефективността е свързана в голяма степен и търсенето и постигане на бързи резултати без оглед на направените разходи. Повишаването на ефективността може да се превърне и в проблем. Смята се, че всяко едно оптимизиране на работата в администрацията, неминуемо довежда до намаляване на работните места и оттам до съкращаване на позиции (Стиглиц Д, 1996г.). От тази гледна точка съпротивата на служителите в публичната администрация са естествен процес, който трябва да бъде отчетен. При публичните организации не се търси повишаване на ефективността, при условия, че основния инвеститор е държавата и тя преследва други функции, като ефективността се явява странична полза. Ако обаче това е заложено като цел, която да бъде отчитана на определен период от време и правилно мотивирана то тя ще даде в кратък срок резултат.

Взимането на управленско решение обхваща няколко етапа:

I. Събиране на информация за определен проблем за който има нужда от решение.

II. Предлагат се варианти за решение.

III.Разглеждат се всички възможни варианти, които са познати към момента с потенциалните последици.

IV.Избор.

V.Реализация.

3. Модел на вземане на управленски решения в държавите на ЕС публичния сектор в ЕС

Политиката за развитие на селските райони, систематизирана посредством Регламент (ЕО) № 1698/2005 е че нито един от проблемите в селското стопанство не може да бъде решен без комплексни мерки, които да са насочени към подобряване на конкурентоспособността на сектора, който доставя специфични обществени блага и насърчаване на диверсификацията на икономическата дейност и качеството на живот в селските райони. Тази чувствителност на сектора обуславя и много внимателния подход при нейното управление. Порада тази причина подхода може да се нарече класически.

Класическите управленските похвати съществуват от създаването на човечеството, но в миналото са били използвани главно при организиране на тактически, стратегически и военни действия по време на война, където, където качествените пълководци са имали винаги своето място и са били подкрепяни и лансирани. Тяхната основна роля е печелене на битки и задържане на власт. Тази идея е била водеща векове наред и печеливши. Добрият ръководител/пълководец е налагал своите принципи над по-слабите и неумели ръководители. С времето тази теза постепенно придобива и по-широк смисъл. Развитието на стопанските взаимоотношения дават възможност за развитие на управленски умения и качества и в други сфери. Така с развитието на науката се търсят все повече нови управленски похвати, като целта е извличане на максимални ползи от управленските умения за постигане на заложените цели. С времето обикновеният подход с наблюдение, измерване на работния процес се развива и освен основополагащите икономически принципи се търсят психологическите страни. Търсят се логични варианти на сложната човешка психика и как един или друг подход биха повлияли за крайната цел. На тази база се реализират и много теории. Тези теории от една страна се опитват да опишат и анализират човешкото поведение, от друга да предугаждат как определен подход ще спомогне за постигане на зададена задача.

Сложността на човешките взаимоотношения в голяма степен налагат и варианти когато дадени теории, които могат да бъдат резултатни, но поради смяна на управленски кадри тези теории да не достигнат до реализация, което води до икономически загуби за обществото.

Това води до принципа на Парето с неговото правило 20-80, използвайки една от неговите вариации, че 20 % от грешните решения водят 80% от лошите резултати.

С времето и с развитието на управленските похвати в частните организации, от гледна точка на търсената максимална ефективност публичната сфера остава в периферията, като поддържаща функционирането на частната ефективност.

Развитието на управлението и като умение и компетентност води до специфични знания и умения. Често доброто ръководство обхваща – термини като организацията, ръководство, координация и събординация, контрол и планиране. Планирането е последно в изброяването, но първо в процеса на целеполагане. Модела на планиране, кореспондира със стратегията и стратегическото управление и многогодишна рамка в която да се заложат и изпълнят целите.

В по тесен смисъл управленското решение обхваща: процесите по дефиниране на даден проблем, с неговото наблюдение, анализ, дефиниране на решения, изпълнение с цел избягване на отговорност.

Тези процеси са пряко свързани с база данни на потенциални решения и юридическата правна рамка в която се работи.

Важна функция в начина на управление при селското стопанство е характерно наличие на много фактори, които в голяма степен не могат да бъдат предвидени. Решенията се взимат в голяма степен в среда на неопределеност и висока степен на риск. Поради тази причина се наблюдават варианти в опити да се реши този въпрос. Обособени са две големи групи със съответната специфика, аргументи и подкрепящи страни.

Едната група се базира на аграрно подпомагане, чрез дейности, подкрепящи аграрния сектор, с цел намаляване на външното влияние върху сектора. Втората група управление е чрез прилагане на либералния модел, в който нито един сектор не се подпомага, включително и аграрния.

Обективните обстоятелства поставят Р България в група едно. Управленските елити са изправени пред варианти за различни видове субсидии. Това предопределя и начините за тяхното управление. Правилното планиране и плавно изпълнени концепции и стратегии водят до благоденствие на сектор земеделие и обратното лошото планиране, управление и стратегическа рамка водят до промени в насоките на паричните потоци, разходване на средства в непланирани цели и в крайна сметка до липса на резултат.

Стратегическите решения на национално ниво в голяма степен са обусловени от политически решения. При политическите решения се търсят много и различни резултати. В голяма част от тях те не кореспондират с икономическата ефективност. Този тип липса на гъвкавост съчетана и с подобен вид контрол от донорските организации правят ПРСР мудна и още по трудно предсказуема. Този вид управление изисква бърза реакция, набор от средства за обратна връзка и постоянен подход на наблюдение на взетите решения. ПРСР като въздействие за икономиката се явява един от най-големите и регулярни институции със основно влияние върху целия сектор селско стопанство и дори в голяма степен оказва влияние и на други съпътстващи сектори, като финансов, консултански, правен и политически.

Програмата има съществен принос за придадена нетна добавена стойност в подпомогнатите стопанства и създадена добавена стойност на Годишна работна единица. Този принос обаче не е бил търсен като цел и неговото постигане е по скоро процес на случайност отколкото на закономерен акт. Залагането на цел при която инвестирането на една единица да се планира така, че да донесе минимум още пряко или косвено още една ще позволи умножаването на обществения ресурс и естествено благоденствие. Всяко друго действие е праросване на средства в преследване на краткосрочни цели, които в крайна сметка са с негативен резултат за обществото, поради факта, че този ресурс е загубен.

Както бе посочено планирането е основополагащо за постигането на успешни управленски практики. Това важи при управлението на публичния сектор. Познаването на собствените ресурси, ясната посока за развитие и възможностите и заплахите на различните нива - микро, мезо, макро и мега са ключови за правилното управление. В сектор като селското стопанство, където неопределеността при взимането на решения е висока е важно и творческото начало при управлението. Новите идеи, интуицията, фантазията и правилния усет за печелившите решения дават възможност за реализация на точните решения в моменти когато прагматизма и логиката не дават резултат.

Доброто управление в миналото се е смятало, че се извършва от едно лице. Има различни фактори, които подлагат на съмнение това твърдение. В този случай се смята, че груповото решение, дава по голяма точност от индивидуалното защото в него са отразени различни вариации.

При управлението на държавните институции се използват методи при които се прави опит за визуализиране на бъдещи събития, като метод на сценария. Взимане на решение на базата на най-важната цел и всичко се гради около нея. Използват се чисто механични методи като „шесте мислещи шапки” с даване на определени роли до сложни и детайлни модели като Стратегическите карти.

Друго направление за управление са количествените методи при които в основата са математически и статистически методи, като се смята, че те дават по ясна, детерминантно обусловена и точна представа за крайния резултат.

Във времето управленския модел се усложнява и детайлизира, предаването на натрупаните знания във времето става все по трудно и непосилно за повечето управленски кадри. Така се заражда и следващия модел за управленски решения и практики, които са налични и доказани като ефективност и това се прави чрез различни видове софтуер. Софтуерът дава подобно на машините в началото на промишлената революция автоматизиране на дадени процеси.

Колкото повече възможности съчетава в себе си един софтуер толкова повече полезност дава при управлението на обекта. Основното предимство е посетене на време поради готови за ползване модели при стандартизирани ситуации и бърза обратна връзка при взимане и проследяване на решенията.

4.Заклучения и насоки за развитие

Спазвайки основните постулати на ЕК и на ПРСР като цяло ДФЗ използва модел доказал се със своята стабилност и предсказуемост.

Този модел може да се нарече класически от гледна точка на това, че се прилага във всички страни членове на ЕС с малки вариации и отклонения от общите правила.

Тези подходи в голяма степен определят дълъг процес за преглед на документацията и поредица от срещи и съвещания за достигане на консенсус на база ограничена информация. Пределегиране на отговорности свързано с човешкия фактор и времеемка обработка на информацията. Ограничени в количествено отношение, разгледани проектни предложения в резултат от управленските решения. Ниско ниво на контрол, поради невъзможност да бъдат обхванати всички аспекти на контрола, въпреки наличните процедури. Принципа на входирание „Пръв приет, пръв разгледан”, с цялото му многообразие от варианти и развитие свързани с ползвателите. Обратна информация зависи от човешкия фактор. Ниско ниво на достоверност на информацията с възможност от субективно мнение, даващо допълнителен грешен нюанс в качеството на информация. Висока численост на персонала и хаотично разпределение на работа, без ясни правила и очакван общ краен резултат. Влошени условия на труд, поради висока концентрация на трудов ресурс в пикови моменти. Висока стойност на обработка на 1 ца информация.

Тези резултати могат да бъдат оптимизирани посредством развитие на управленските подходи и биха допринесли за:

- ✓ Скъсено време за взимане на управленски решение
- ✓ Директна обработка в реално време
- ✓ Максимизация на количеството обработени проекти за единица период
- ✓ Създаване на среда с високо ниво на контрол, чрез обратна информация в реално време и параметри от контролни точки.
- ✓ Едновременна обработка на всички входирани проекти в реално време и бърза реакция
- ✓ Автоматизиран процес при обратната информация
- ✓ Невъзможност за манипулиране на информацията

- ✓ Оптимизация на ресурсите, намалена нужда от персонал
- ✓ Ниска стойност при обработка на 1-ца информация

На базата на дадения модел, автора на доклада има за цел и в перспектива да развива темата за постигане на управленска ефективност в ДФЗ.

Използвана литература:

1. <http://www.dfz.bg/bg/za-dfz/>
2. Structural Changes and Labour Adjustments in Rural Bulgaria Mishev P. Ivanova N., Harisanova C. Researchgate, 2010.
2. Стиглиц, Д., Икономика на държавния сектор, УИ „Стопанство”, София, 1996.
3. 2018, Последваща оценка ex-post на ПРСР, Report for the implementation of the Rural Development Programme 2007-2013 Ministry of Agriculture and Food, Януари, 2018г.).
4. Activation Of Local Communities For Development Of Rural Areas, Doitchinova J., Stoyanova Z., 2014, Economics of Agriculture 3/2014, Year 61, №3(553-828), 2014.
5. Регламент (ЕО) № 1698/2005 на Съвета

ОЦЕНКА НА ЕФЕКТИВНОСТТА НА ФИНАНСОВОТО УПРАВЛЕНИЕ НА ЛОЗАРО-ВИНАРСКИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ

Росица Ненова³⁵

EVALUATION THE EFFICIENCY OF FINANCIAL MANAGEMENT OF WINE-PRODUCING ENTERPRISES

Rositza Nenova

The purpose of this study is to analyze and evaluate the financial situation and financial efficiency of the wine-producing enterprises in our country as a result of the overall management of these business organizations. A special methodology for assessing the effectiveness of financial management of wine-producing enterprises is being developed and adapted. We are analyzing liquidity, profitability and return, debt management, revenue and cost effectiveness and managing investment in these organizations.

Key words: the wine-producing enterprises, efficiency, liquidity, profitability and return.

JEL: M21, M41, M42

Увод

Години наред лозаро-винарското производство в страната има значението на интензивен високосток и структуроопределящ отрасъл. Наличието на добри природно-климатични условия, на потенциал от местни и интродуцирани сортове и обособени лозаро-винарски райони са реална предпоставка за качеството на българското вино на международния пазар. Въпреки това, тези фактори не са достатъчни за постигане на конкурентни предимства на международния пазар, който се определя с интензивна конкуренция (Иванов, Димитрова, 2012) Необходимо е да се обърне внимание на стратегията на управление на предприятието, как тя съчетава интересите на инвеститорите с изискванията на пазара. В тези условия ръководството на предприятието трябва да балансира между това да навлиза на пазари с по-висок потенциал на печалба и възможността да се изложи на допълнителен пазарен риск. Лозаро-винарството спрямо останалите земеделски дейности изисква значителни първоначални инвестиции за изграждане на лозови масиви и производствен капацитет, които се правят за дълъг период от време. (Борисв, Радев, Копривленски, 2014). С други думи в тези предприятия еластичността на капитала намалява поради по-високия размер на фиксиранияте разходи, произтичащи от сравнително по-високите инвестиции в сектора спрямо останалите сектори на селското стопанство.

Винопромишлените предприятия като цяло са по-слабо адаптивни на промени в бизнес средата спрямо потребителите на вино (Радев, 2014). Докато потребителя лесно може да „превключи“ своето потребление от един продукт към друг, то за лозаро-винарските предприятия е необходимо време да откликнат на тези пазарни промени. Всички тези особености на този вид дейност определят високи предизвикателства пред ръководството за ефективно управление на финансите.

Целта на настоящото изследване е да се анализира и оцени финансовата ефективност на лозаро-винарските предприятия у нас като резултат от цялостното управление на тези бизнес организации.

Предметът на изследване е ефективността на управлението на финансите на предприятията в сектора, а обект на изследване са лозаро-винарските предприятия, функциониращи на територията на Р България.

Методически подход

³⁵ Докторант, Аграрен университет – Пловдив, e-mail: tron_85@abv.bg

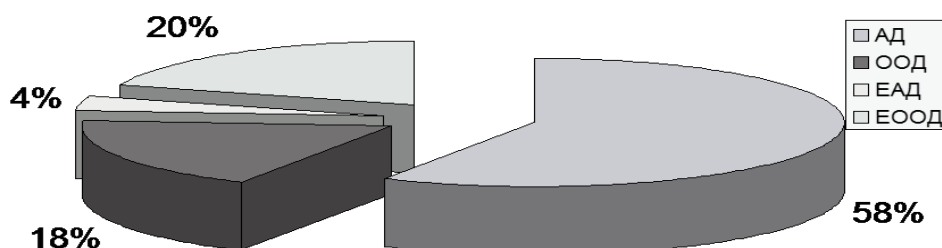
За оценка на финансовото управление на предприятията се използват показателите – обща ликвидност, възвръщаемост на ресурсите, структура на задълженията, размер на брунтните приходи, разходи и печалба (Тодоров, 2017). Изследваната съвкупност от предприятия се анализира чрез метода на сравнителния анализ, като предприятията се групират според юридическия им статут и се сравняват по изследваните показатели.

Изследвани са 56 винопромишлени предприятия на територията на Р България. Основни източници на финансова информация са одиторските доклади на предприятията, които те обнародват чрез услугите на Агенцията по вписванията. Периода на изследване е 2015-2016 година.

Анализ и резултати

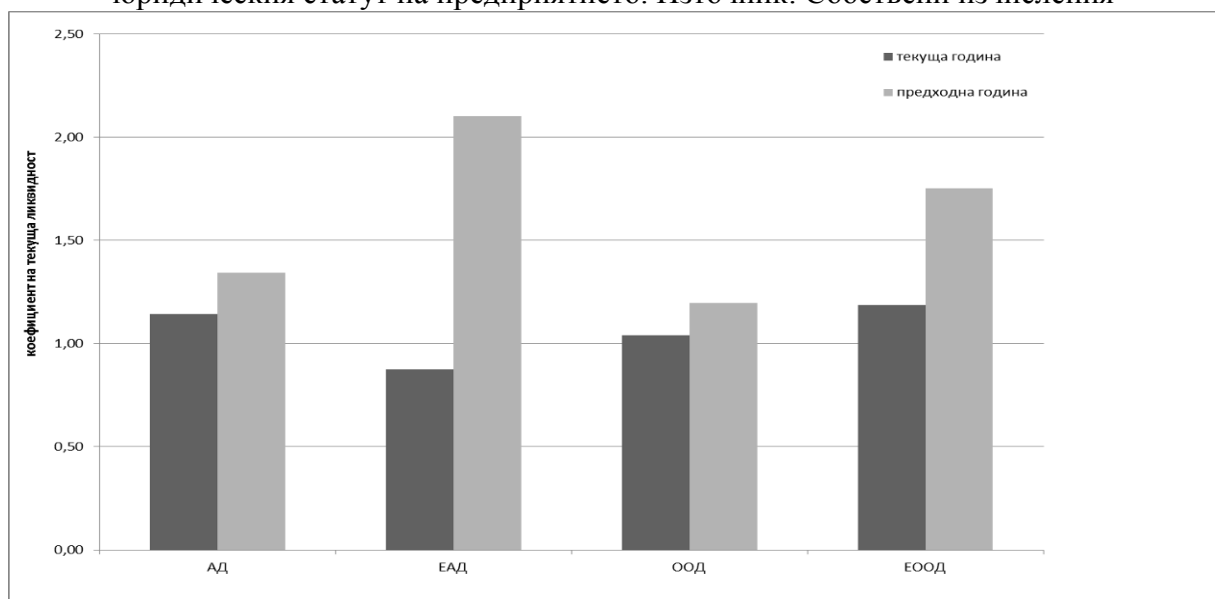
Според юридическата си статут в структурата на извадката преобладават АД с дял 58%, следват ЕООД с дял 20%. Структурата на изследваната съвкупност от винопромишлени предприятия показва, че предпочитания юридически статут за организиране и развитие на бизнес в сектора е акционерното дружество.

Фигура 1. Структура на извадката според юридическия статут. Източник: Собствена

На фигура Фигура 2. е показана общата ликвидност на предприятията в сравнителен аспект. Ликвидността в сектора през текущата година като цяло намалява в сравнение с предходната. Най-чувствително при компаниите със статут на ЕАД. При останалите юридически единици също се наблюдава сходна тенденция, но в по-малки размери. Общата тенденция обаче е затвърдена и не можем да отличим нито един вид дружество, което да е увеличило текущата си ликвидност за разглеждания времеви период. Въпреки това, почти всички предприятия са ликвидни, което е предпоставка за това те да бъдат финансово стабилни.

Фигура 2. Сравнителен анализ на общата ликвидност в сектора, според юридическия статут на предприятието. Източник: Собствени изчисления

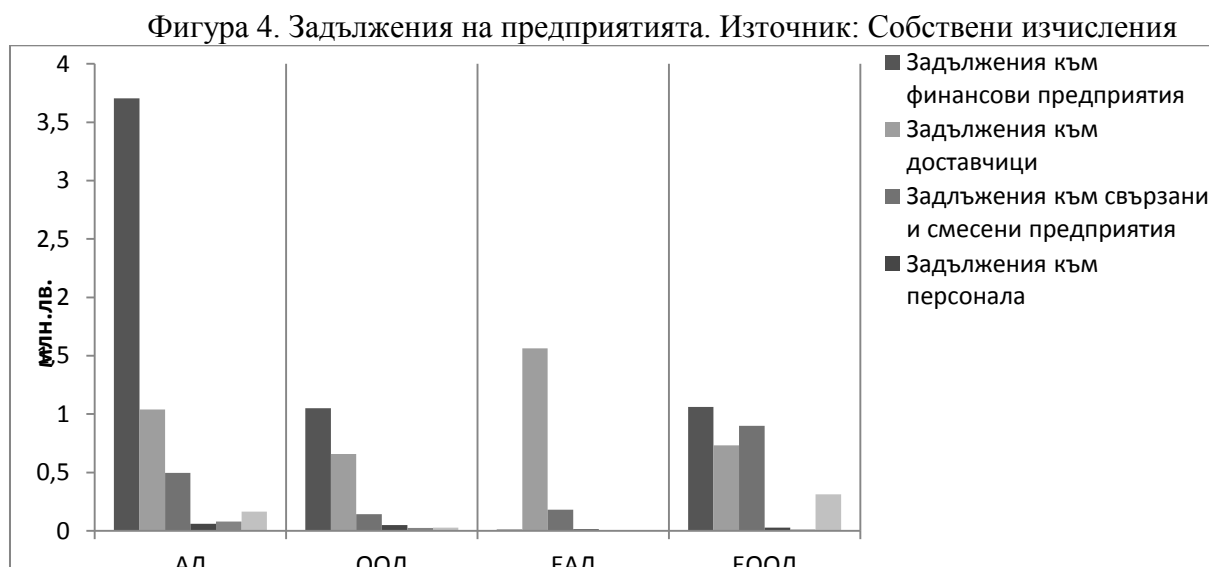

На Фигура 3 е илюстрирана възвръщаемостта на ресурсите на винопромишлените предприятия. Сравнителния анализ на предприятията според тази група показатели разкрива преимуществото на АД. Тези дружества реализират най-висока възвръщаемост на активите, на материалните запаси и на основните фондове използвани в производството. Съсредоточаването на значителен капитал в тези дружества е предпоставка за по-високата им възвръщаемост на използваните ресурси. При останалите дружества, стойностите са твърде близки, за да се отличи преимущество сред някои от тях. Възвръщаемостта на ресурсите е положителна при всички видове дружества, което е показател за финансова стабилност.

Фигура 3. Сравнителен анализ на възвръщаемостта на ресурсите според юридическия статут на предприятията. Източник: Собствени изчисления

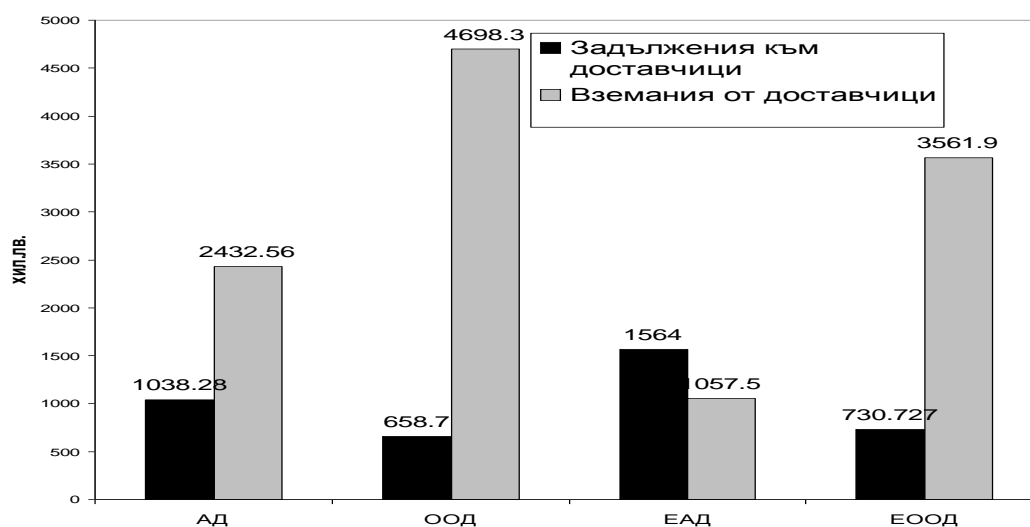

Фигура 4 илюстрира задължията на предприятията към институции и партньорски организации. Най-задължнели са АД и то най-вече към финансовите предприятия. ЕАД имат дългове най-вече към доставчиците си, но от друга страна това са единствените им по-сериозни задължения, които инкасират. За разлика от ЕАД, дружествата - ООД и ЕООД регистрират по-малък размер на задълженията си, но за сметка на това те се явяват длъжници към всички свързани индустрии, а именно към смесени и свързани предприятия, доставчици и персонал.

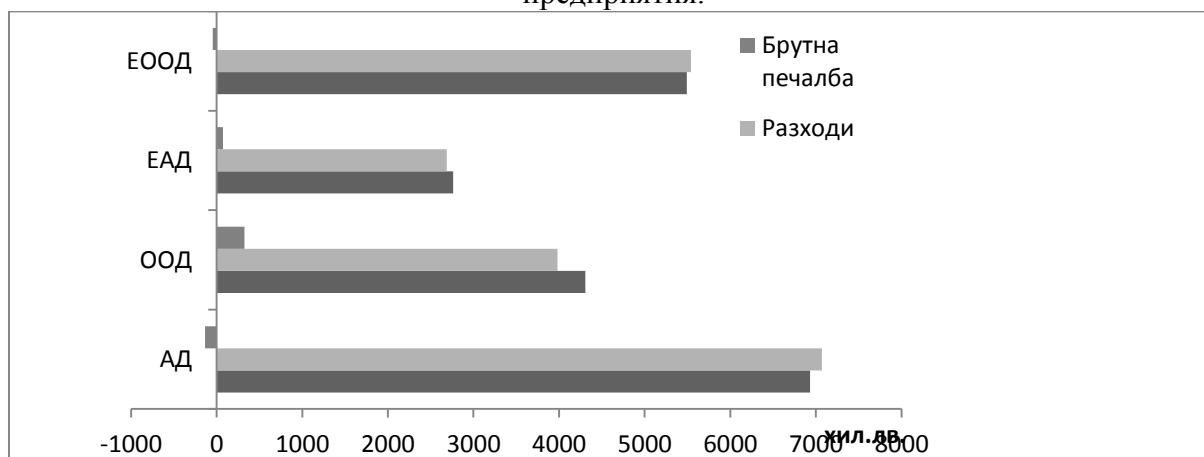
На Фигура 5 е показана междуфирмената задължияност в сектора. Сравнителния анализ разкрива, че винопромишлените предприятия дължат по-малко към свързаните индустрии, отколкото имат да вземат от тях. Най-големи задължения към доставчиците са натрупали предприятията със статут ЕАД, следвани от тези със статут АД. Най-много вземания от доставчици имат ООД и ЕООД. Данните, сочат че междуфирмената задължияност в сектора е осезаема и е предпоставка за финансова нестабилност както на винопромишлените предприятия, така и на целия лозаро-винарски клъстер.

Фигура 5. Задължения и вземания от доставчици. Източник: Собствена.

Фигура 6 показва, приходите, разходите и brutната печалба на винопромишлените предприятия според техния юридически статут. Резултатите от сравнителния анализ, разкриват, че в сектора печалбата се постига с „цената“ на много високи приходи, които почти трудно покриват и изпреварват размера на разходите, необходими за организиране на дейността. Икономически ефективно се нарича онова производство или дейност, генериращо възможно най-високи нива на печалбата, или чистия доход. Разграничени по юридически статут само ЕАД и ООД от четирите вида дружества реализират brutна печалба, при това минимална. Другите два вида дружества (АД и ЕООД) регистрират противоположни резултати- т.е. brutна загуба. Тези загуби не са в огромни размери, но все пак са предпоставка за финансова нестабилност.

Фигура 6. Приходи, разходи и brutна печалба на лозаро-винарските предприятия.

Източник: Собствени изчисления

Изводи

При сравнителен анализ на Общата ликвидност за сектор винопромишлено производство става ясно, че ликвидността в сектора намалява. Като цяло всички изследвани винопромишлени предприятия са ликвидни, като най-стабилни по отношение на този показател остават АД.

Възвръщаемост на ресурсите според юридическия статут на предприятията силно варира. АД се справят най-добре при управлението на ресурсите в сектора. При тези производствени структури възвръщаемостта на активите, на основните фондове и на материалните запаси е най-висока. Изключително бързо те възвръщат своите материални запаси спрямо останалите предприятия в сектора.

Структурата на задълженията разкрива по-какъв начин влияе сектора към свързаните сектори и отрасли. Резултатите от извършения анализ показват, че структуроопределящи в сектора са задълженията към финансовите предприятия, към доставчиците и към свързаните предприятия. Като цяло в сектора се наблюдава осезаема междуфирмена задължнялост, в която винопромишлените предприятия имат повече да вземат от колкото да дават по веригата от доставки.

Относно ефективността от управлението на приходите, разходите и печалбата най-добре се представят ООД. При тези винопромишлени предприятия brutната печалба е най-висока, като тя се постига с относително най-ниски разходи спрямо останалите изследвани предприятия в сектора. АД постигат най-високи приходи от дейността, благодарение на по-големите обороти от продажба на продукция и услуги спрямо

останалите предприятия. Рентабилността от дейността в сектора остава ниска и тази рентабилност се постига с „цената“ на високи разходи.

Заклучение

Ефективността от управлението на финансите на винопромишлените предприятия пряко зависи от избора на юридическа форма за развитие на този вид бизнес. Резултатите от сравнителния анализ показват, че АД имат видимо преимущество в ефективността на управлението на финансите. При тези структури възвръщаемостта на ресурсите е най-висока, те разполагат с най-много капитал и обикновено успяват да изградят големи производствени мощности, които им дават възможност да се възползват от ефекта „икономия от мащаба“. ООД са бизнес структурите в сектора, които най-добре управляват паричните потоци и умеят да постигат висока ефективност както по отношение на разходите, така и по отношение на приходите. Това рефлектира положително както върху възвръщаемостта на инвестициите така и върху рентабилността на разходите.

Използвана литература

1. Борисов, П., Т. Радев, В. Копривленски (2014). Инвестиционна активност на лозарските стопанства и вторични ефекти от нея в условията на ОСП (по примера на община Любимец). Сп. Аграрни науки, Пловдив, 2014 г.
2. Иванов, Б., Т. Радев, П. Борисов, Д. Димитрова, П. Кировски. Оценка на устойчивостта на стопанствата в лозаро-винарския сектор. Доклад, Юбилейното честване по случай 110 годишнината на Институт по лозарство и винарство – Плевен, 2012.
3. Радев, Т. Маркетингови дейности при диверсифициране на дейността на винарските изби. Сп. Икономика и управление на селското стопанство. 2014, №2.
4. Тодоров, Л. (2017). Доходност на бизнеса – методологични и приложни аспекти на анализа и контрола. Сп. Анализ, брой 2. София, 2017.

МЕТОДИЧЕСКИ АСПЕКТИ ПРИ ОПРЕДЕЛЯНЕ НА АГРАРНИЯ РИСК

Павел Шейтанов³⁶

METHODOLOGICAL ASPECTS IN DEFINING THE RISK IN AGRICULTURE

Pavel Sheytanov

The agricultural sector is very comprehensive, and because of its essence and dynamics it can be defined as a highly risky sector. The developing uncertainties, risks and crisis originating from the natural environment, technology, economic and political environment and not least globalization constitute new challenges that the risk management in the sector is facing. The improvement of this process (risk management) will bring better results not only in economic and social aspects, but it will also enhance the sustainability in agriculture.

To manage the risk is important to be defined and valued it through different methods. The measurement of the risk is carried out based on different parameters from previous periods. Since, not all of the methods are using the same criteria there is a precondition for variations in the outcome.

The main aim of the paper is to analyze and assess various methods for measuring the risk that are applicable for the agricultural sector in Bulgaria as well as to draw conclusions for their implementation together with their abilities and limitations. The gathered information is based on the result of a PhD thesis related to the risk management in agriculture as well project NID.

Key words: agricultural risk management, risk assessment, methodology

JEL: Q10, Q14

Увод

Аграрният сектор се характеризира с високи нива на риск породени от неговата специфика. Колебанията на стабилността в земеделието са повлияни от различните резултати от дейността, както и сравнително бавната реакция на цените вследствие на търсенето и предлагането.

Оценяването на риска и неговите форми на проявление е сложен и динамичен процес. На този етап няма универсален модел за неговото изчисляване, а съществуват редица модели прилагани при остойностяването на риска, повечето от които се базират на счетоводни данни за дълъг период от време или се концентрират само върху даден аспект, от който трудно може да се направи извод за цялостното състояние.

Теоретични основи при управлението на аграрния риск– литературен преглед

Риска е бъдещо събитие, чието събъждане може да има значително негативно въздействие върху дейността на земеделския производител. Най-често риска се дели на систематичен (голяма вероятност от настъпване и предвидими последици) и случаен (ниска вероятност от настъпване и непредвидими последици) (Newbery and Stiglitz, 1981).

-Систематични рискове - свързани са с повтарящи се събития и определен модел от вероятности, които могат да бъдат анализирани с възможност за оценяване на финансовите показатели

-Случайни рискове - характеризират се с кратки и непоследователни периоди на проявление, което поражда и затруднения при измерването на вероятността от тяхното настъпване

Управлението на риска може да се определи и като специфична система, която отговаря изцяло за ефективността от откриването, превенцията, облекчаването и намаляването на заплахите (рисковете) и техните последиствия. Формата за управление

³⁶ Докторант към катедра Икономика на природни ресурси, Бизнес Факултет, Университет за национално и световно стопанство e-mail: p_sheitanov@yahoo.com

на риска зависи от вида риск, институционалната среда, прогреса на науката и технологиите, културата, еволюцията на естествената среда и др. Справянето с риска е интегрирана и съществена част от управленския процес, като най-общо има три основни цели: ограничаване на загубите, управление на нестабилността и оптимизиране на риска и печалбата. Този процес е изключително важен за селскостопанския отрасъл поради високите колебания в цените на земеделската продукция и сравнително честите промени в аграрната политика.

Процеса по управление включва няколко стъпки (Hardaker, 1997). Първата от тях е да се идентифицира самият риск и неговата природа. Втората е анализиране на риска, което включва определяне на възможността от настъпване и определяне на размера на евентуалните последици, както и корелацията между честотата на настъпване и големината на загубите. Управлението на риска включва избирането на стратегия или комбинация от стратегии за намаляване на ефекта на риска върху благосъстоянието и уверяване във вземането на правилните управленски решения. Последният етап от управлението на риска е наблюдаването и преразглеждането на избраните стратегии с цел оценяване на баланса между приходите и разходите, в случаите при използване и неизползване на стратегии за намаляване на риска.

Анализирането на риска се състои от неговото идентифициране и оценяване. При идентифицирането на риска се очертават няколко различни категории риск, които земеделските стопанства могат да срещнат като производствен, финансов, личностен, ценови, институционален, природен, политически и др. Оценяването на риска може да стане чрез различни методи, от по-елементарните субективни методи като попълване на карта с показатели за оценка на риска, до по-сложни методи включващи различни количествени изчисления (Boehlje and Lins, 1998). Оценяването на риска може да се извърши по две направления: потенциал и вероятност. Потенциала на риска е големината на негативните последици за стопанството, които биха настъпили вследствие на дадено събитие, а вероятността е шанса на потенциалното събитие да се случи (Detre et al., 2006).

Анализ на методите и стратегиите за преодоляване на последиците от риска в аграрния сектор

Един от основните термини, с който се свързва управлението на риска е ефективността. Ефективното управление може да бъде зададено като минимизиране на риска при предварително определени нива на други цели (печалба/приход) или като максимизиране на другите цели (печалба/приход) при зададено ниво на риск (Rasmussen, 2013). Съществена част при управлението на риска заема решението относно избора на подходящи средства и инструменти за управление на риска, чрез които да се предпази фирмата от изпадане в несъстоятелност в следствие на различни непостоянни събития (Каен, 2005).

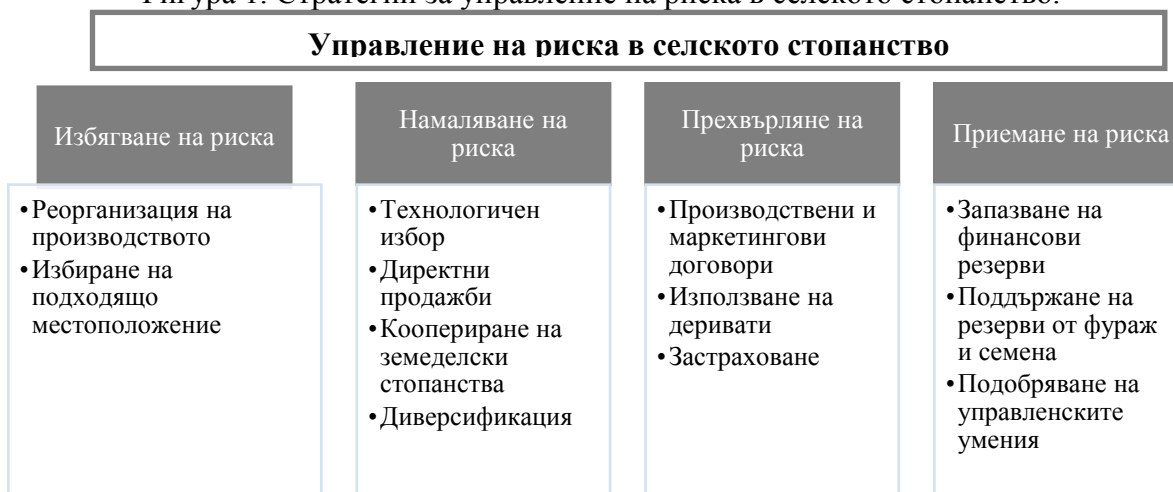
Последициите от повечето рискове засягащи селските стопанства могат да бъдат намалени, чрез прилагането на няколко вида стратегии (Schaper et al., 2009):

- Избягване на риска;
- Намаляване на риска;
- Прехвърляне на риска;
- Приемане на риска.

При избягването на риска, стопанството се формира по такъв начин, че да е невъзможно възникването на определени видове рискове (Miller et al., 2004). Намаляването на риска, включва използването на способности за ограничаване на вероятността от настъпване на нежелани събития. При стратегията за прехвърляне на

риска, се допуска неговото настъпване, но въздействието му е значително по-малко. Приемането на риска използва стратегии за справяне с последствията и възстановяване на загубите.

Фигура 1. Стратегии за управление на риска в селското стопанство.

За да бъде управляван риска е важно, той да бъде точно определен и устойчив. Това може да стане чрез помощта на различни методи. Изчисляването му, се извършва въз основа на различни параметри от предходни периоди, като различните методи изискват включването на различни показатели, което е и предпоставка за отклонения в резултатите за големината на риска. В таблица 1 са систематизирани избрани модели за измерване на риска от дейността на земеделските стопанства в аграрния сектор.

Таблица 1. Модели за оценка и управление на риска.

Метод	Автор	Основна постановка	Приложимост/ Слаб момент
Адаптиран модел по теорията на Марковиц	Tóth, M., Lančarič, D., Piterková, A. and Savov, R. (2014)	Приема се, че всички земеделски стопанства могат да се представят като търгуеми на борсата дружества, които образуват един портфейл, представляващ даден сектор.	Възможност за изчисляване на риска в аграрните подсектори.
Адаптиран модел МОКА	Rasmussen, S. (2013)	Оценява оптималните разходи за управление на риска в стопанствата на база на събрани показатели за дейността на стопанства.	Сравняване на различни инструменти за управление на риска. Недостатък - определянето на коефициент бета.
Модел на единичния индекс	Turvey, C. G. (1990)	Опростен модел за оценяване на активите, който измерва риска.	Изисква по-малко данни, което прави пресмятането бързо и лесно, но това също може да доведе и до отклоняване от реалните стойности.

Източник: авторово обобщение по различни източници

В теорията на Марковиц за портфейла, общия риск се измерва чрез модела на средното отклонение и на стандартното отклонение на възвръщаемостта от даден актив. Представената постановка на модела е, че не всички бизнес начинания предоставят възможност за увеличаване на собствения си капитал чрез продажбата на акции. Според системния подход аграрните стопанства са съпоставени с предприятия, които не се търгуват на борсата. Възвръщаемостта от инвестирания капитал е представен като ценни книжа. Приема се, че за да се измери риска на нетъргуемите дружества трябва да се има предвид тяхната възвръщаемост от собствения капитал (Toth et al., 2014). Модифицираният подход на теорията на Марковиц за портфейла се използва за определяне на риска на портфейли състоящи се от аграрни стопанства, капиталови дружества, кооперативи, растениевъдни и животновъдни стопанства. Приема се също, че възвръщаемостта на инвеститорите е базирана на печалбата на дружеството и инвестирания собствен капитал. Затова също се приема, че възвръщаемостта на собствения капитал е еквивалентна на възвръщаемостта от акции, използвана в случаите на компании, търгувани на стоковата борса. Измерването на колебанията на възвръщаемостта в теорията на Марковиц е основана на средната възвръщаемост през наблюдавания период за всяка инвестиция, като се пресмята средната възвръщаемост на собствения капитал за всяко едно стопанство.

Модела за оценка на капиталовите активи (МОКА) се основа на презумцията, че всяка фирма има за цел да увеличи своята пазарна стойност. При дружествата, търгувани на фондовите борси, това означава да повишат цената на акциите си, докато нетъргуемите на борсата стопанства се стремят да повишат нетната си стойност. Един от начините компаниите да повишат своята стойност е чрез въвеждане на интегрирана и всеобхватна стратегия за управление на риска (Chapman, 2011). Расмусен извежда адаптиран към селското стопанство модел МОКА (Rasmussen, 2013), като извежда оптималната цена за управление на риска за конкретно стопанство. Чрез този метод може да се определи дали дадена стратегия за намаляване на риска е рентабилна и дали ще доведе до увеличаване или намаляване на очакваната печалба. Моделът също така дава възможност за сравняване на различни инструменти за управление на риска, както и за установяване на оптимален профил на риска в дългосрочен план.

Едно от условията за прилагането на модела е, че инструментите за управление на риска се използват ефективно, т.е. риска се намалява с минимално изразходване на средства. Критичен момент при употребата на модела е избора на портфолио и определянето на бета коефициента.

Друг метод, чрез който може да се изчисли риска на микро ниво е модела на единичния индекс (Single Index Model) (Sharpe, 1963). Този модел представлява метод за анализане на риска и същевременно не изисква толкова голям обем от данни за да бъде ефективен и е сравнително лесен за усвояване. Приема се, че приходите на различни предприятия са свързани само, чрез тяхната ковариация с някой основен фактор или индекс. Моделът може да бъде използван на ниво земеделско стопанство (Turvey, 1990) за измерване и сравняване на риска от дейността им, както и риска на „портфолио” от стопанства. Единичният индекс често пъти се използва за изчисляване на риска по региони, области и др.

Основни изводи

Управлението на риска е важна част от управленския процес на земеделските стопанства. От разгледаните теории може да се обобща, че:

- Аграрният сектор е подвластен на множество рискове, част от които природен, технологичен, управленски, личностен, институционален и др.;

- Основните стратегии за преодоляване на риска са: избягване на риска, намаляване на риска, прехвърляне на риска и приемане на риска;
- Овластяването на риска ще повиши производителността и ще допринесе за стабилността в сектора.

От анализиранияте методи и модели в публикацията основните изводи са:

- Нито един от методите не покрива всички аспекти на риска в земеделските стопанства;
- Получените резултати за големина на риска, не следва да се приемат безусловно;
- Използването на моделите може да доведе до повишане на успешното управление на риска;
- Чрез изчисляването на риска могат да се изведат основни проблеми в земеделието на национално ниво.

Използвана литература

1. Boehlje, M., Lins, D., Risks and risk management in an industrialized agriculture, *Agricultural Finance Review*, no. 58, pp. 1-16, 1998.
2. Chapman, R. J., *Simple Tools and Techniques for enterprise risk management*, Second Edition, John Wiley and Sons Inc., 2011.
3. Detre, J., Briggeman, B., Boehlje, M., Gray, A.W., Scorecarding and Heat Mapping: Tools and Concepts for Assessing Strategic Uncertainty, *International Food and Agribusiness Management Review*, vol. 9, no. 1, pp. 71-92, 2006.
4. Hardaker, J., R. Huirne and J. Anderson, *Coping with risk in agriculture*, Cab International, 1997.
5. Kaen, F. R., *Risk Management, Corporate Governance and the Modern Corporation*, *Risk Management: Challenge and Opportunity*, ed. by Frenkel M., Hommel U., Rudolf M., Springer, 2nd edition, pp. 423-436, 2005.
6. Newbery, D.M. and Stiglitz, J., *The Theory of Commodity Prices Stabilization*, Oxford University Press, 1981.
7. Miller, A., Dobbins, C., Prichett, J., Boehlje, M., Ehmke, C., *Risk management for farmers*, Purdue University, Department of Agricultural Economics, Staff Paper 04-11, pp. 1-27, 2004.
8. Rasmussen, S., *A model for the optimal risk management of (farm) firms*, University of Copenhagen, Department of food and resource economics, IFRO Working Paper 2013/10, 2013.
9. Schaper, C., Lassen, B., Theuvsen, L., *Risk Management in Milk Production: A Study in Five European Countries*, 113th EAAE Seminar: A resilient European food industry and food chain in a challenging world, Chania, 2009.
10. Sharpe, W., *A Simplified Model for Portfolio Analysis*, *Management Science* 2: 277-293, 1963.
11. Toth, M., Holubek, I., and Serences, R., *Applying Markowitz portfolio theory to measure the systematic risk in agriculture*. *International Scientific Days 2016*, p. 985-992, 2016.
12. Toth, M., Lančarič, D., Piterková, A. and Savov, R., *Systematic risk in Agriculture: A case of Slovakia*, *Agris on-line Papers in Economics and Informatics*, vol.6, no.4, pp. 185-193, 2014.
13. Turvey, C. G., *An Application of the Single Index Model to Regional and Farm Level Risk Analysis*, University of Guelph, Department of Agricultural Economics and Business, Working Paper WP90/20, 1990.

СТАНДАРТИТЕ ЗА БЕЗОПАСНОСТ НА ХРАНИТЕ КАТО ФАКТОР ЗА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ НА АГРАРНИЯ ИЗНОС

Теодора Семерджијева³⁷

FOOD SAFETY STANDARDS AS A COMPETITIVENESS FACTOR OF THE AGRICULTURAL EXPORT

Teodora Semerdjieva

The agricultural commodity markets have a complex political and economic character, both domestically and internationally. The arcane nature of many policy interventions in these commodity markets and the many heterogeneous interests exacerbate this complexity. Identifying superior policy options is not difficult, but the feasibility of reform depends on the power of vested interests and the ability of governments to identify tradeoffs and possible linkages that will allow them to pursue multiple goals (food security, income transfers, expansion of domestic value added) more efficiently.

Key words: Food safety standards, competitiveness, export, agriculture, agricultural commodity markets

JEL: Q02

Стандарти за безопасност на храните

Въпреки че повечето стандарти за безопасност на храните са предназначени за преследване на легитимни цели за опазване на човешкото, растителното и животинското здраве, те могат да служат и като технически бариери пред търговията. Робъртс, Йослинг и Орден (1999) класифицират техническите търговски бариери в три категории: пълни (голям риск се свързва с определени здравословни проблеми на растенията и животните) или частични забрани за внос (само в определени сезони и от определени държави/региони); технически спецификации, включително стандарти за продукти и процеси; и мерки за защита на информацията, включително изискванията за опаковане и етикетирание (за внос и вътрешни доставки). (Jaffee, M. St., Henson, Sp.) Чрез повишаване на капацитета и необходими корекции в структурата и функционирането на веригите за доставки, стандартите могат да бъдат катализатор за повишаване на конкурентоспособността на износа. Тяхното въздействие върху търговията ще произтича от относителните способности на различните доставчици да спазват тези мерки, честотата на разходите за съответствие и как всяка от тях влияе върху относителната конкурентоспособност на различните доставчици.

Стандартите се променят заедно с повишената осведоменост на обществото за безопасността на храните в страните с високи доходи в резултат на поредица от силно популяризираните заплахи за храна или скандали (спонгиформна енцефалопатия по говедата или BSE в говеждо месо в Обединеното кралство, E .coli в хамбургери в САЩ, диоксини в храните за животни в Белгия, фипронил в яйчен прах в Белгия), или дълготрайни опасения, като остатъци от пестициди и ветеринарни лекарства, генетично модифицирани организми, микробни патогени, токсини и замърсители на околната среда, предизвиквайки значителни институционални промени в надзора на безопасността на храните и реформа на законодателството. Jaffee, 2003 отбелязва, че въпреки усилията на ЕС за хармонизиране на максималните нива на остатъци от пестициди при вноса на пресни храни и зеленчуци, големи различия остават в оперативните стандарти поради различните подходи на страните. За много продукти, вкл. плодове, зеленчуци, риба, говеждо месо, птици, билки и подправки, предизвикателствата на международната конкурентоспособност далеч надвишиха цената и базови изисквания за качество. С оглед неспособността на официалния стандарт и публичния надзор, частният сектор предприе бързи действия за

³⁷ Теодора Семерджијева, МЗХГ, tedi123@web.de

преодоляване на рисковете за безопасността на храните и загрижеността и предпочитанията на потребителите, което доведе до разпространение на многобройни и различаващи се частни практически кодекси, стандарти и системи за управление на безопасността на храните, които се прилагат все по-широко чрез инвестиции от многонационални вериги на супермаркети и ресторанти чрез интензивен надзор на веригата за доставки. Британският стандарт за хранителни продукти и стандартът за плодове и зеленчуци EUREPGAP³⁸ съчетават безопасността на храните, екологични и социални измерения, докато Социална отчетност 8000, Инициатива за етична търговия и Инициатива за управление на морската среда се съсредоточават върху социални или екологични въпроси. В хармонизирането на мерките за безопасност на храните, ЕС, воден от принципа на предпазливост, налага приемането на най-строгите стандарти, прилагани преди това от отделните държави-членки. Макар че много от стандартите са привидно доброволни, те се превръщат в фактически стандарти за придобиване или запазване на достъпа до определени купувачи или пазарни сегменти, оказвайки важно влияние върху международната конкурентоспособност на отделни участници на пазара, отрасъл или държава. Износителите от държави без система за сертифициране могат да бъдат принудени да използват услугите на акредитиран орган в друга държава при значителни разходи, затова е важно всяка страна да създаде капацитет за сертифициране и успоредни институции за акредитиране на сертифициращи органи.

Различията в климата, вкусовете, диетите, нивата на доходите, възприятията и наличните технологии (от замразяване до облъчване) влияят на толерантността на хората към рискове и предопределят различия в различните страни по отношение на стандартите за безопасност на храните. Както индустриални, така и развиващи се страни, имат по-ниска толерантност към рискове от внос на животни и растения, отколкото от вътрешни източници. Има случаи, при които страните ограничават вноса въз основа на опасения за растителни вредители или болести по животните, които преобладават в страната, например САЩ имат почти нулева толерантност към салмонела при внос на птичи продукти, но този патоген е широко разпространен във вътрешната верига на доставки. Австралия е забранила вноса на филипински сосове, съдържащи бензоена киселина, разрешавайки внос от Нова Зеландия на подобни продукти, съдържащи тази добавка. Стандартите отразяват осъществимостта на изпълнението, която се влияе от правните и индустриални структури, както и от технически, научни, административни и финансови ресурси. Слабостите във физическата инфраструктура предопределят рискове за безопасността на храните. (Jaffee, M. St., Henson, Sp.)

Стандартите осигуряват общ език в рамките на веригата за доставки и насърчават доверието на потребителите в безопасността на хранителните продукти, давайки мощен стимул за модернизирани на веригите на износни доставки и в полза на местното население. Редица предвидими и непредвидими ползи могат да възникнат от приемането на различни технологии и системи за управление. Вместо да унищожи сравнителното предимство на страната, подобряването на капацитета за изпълнение на по-строги стандарти би могло да създаде нова форма на конкурентно предимство, като предостави основа за по-устойчива и печеливша търговия в дългосрочен план. Игнорирането на проблемите, свързани с безопасността на храните, уврежда репутацията на отрасъла и износа. Силните организации на производителите могат да подобрят способността на дадена индустрия да отговори на предизвикателствата, свързани с безопасността на храните. Малки страни и продукти в ниша са много по-

³⁸ EUREPGAP е набор от добри селскостопански практики (GAP), основани на приетите стандарти и популяризирани от европейската група за производство на дребно (EUREP), прилаган основно от Нидерландия и Обединеното кралство. (Jaffee, M. St., Henson, Sp.)

уязвими към загубата на пазари и репутация при проблеми, свързани с безопасността на храните, отколкото големи страни / производители и генерични продукти. Както международните купувачи, така и потребителите вероятно ще бъдат по-толерантни и по-гъргеливи към основни доставчици, създали "марка", в която има доверие. Износът на малини от Гватемала в САЩ през 80-те години е практически ликвидиран, когато малините са идентифицирани като източник на паразита *Cyclospora*, но производството на други пресни плодове (манго и папая) се развива въз основа на създадения институционален капацитет. Експортът на Кения за прясна продукция от 1950-те се реформира от няколко водещи износители през 1980-те под „одита“ на големите вериги супермаркети в Обединеното кралство, които налагат усъвършенствани стандарти за безопасност на храните, позиционирайки кенийската индустрия в трудоемки функции като нарязване и производство на салати, т.е. някои страни благодарение на добра организация успяват да получат достъп до пазари с висока стойност в индустриалните държави въпреки строгите стандарти. Еквивалентните хигиенни изисквания за вносни и собствени рибни продукти на Европейската комисия спомагат експортът на нилски костур от Кения да се насочи и утвърди в Австралия, Япония и САЩ., (Jaffee, M. St., Henson, Sp., Hooker, N.H. et al.) Във Франция системата Label Rouge успява да привлече 51% от домакинствата въпреки огромната премия (17 френски франка за килограм промишлено пиле спрямо 38 френски франка за пиле Label Rouge)., (Westgren, R.E.)

Споразумението за прилагане на санитарни и фитосанитарни мерки, основано на Кодекса по стандартите на Генералното споразумение за митата и разрешенията за търговия от 1947 г. окуражава приемането на международни стандарти като тези на Комисията на Кодекс Alimentarius за безопасността на храните, Международната служба по епизоотични болести по животните и Международната конвенция за растителна защита. Опасностите, които трябва да бъдат наблюдавани, и мерките за контрол, които трябва да бъдат приложени, трябва да бъдат приоритизирани на ниво държава, индустрия и предприятие.

Сложността на стандартите произтича от променливостта им, бързината, с която промените настъпват и от различията в това как и с каква интензивност стандартите се наблюдават, прилагат и обнародват в множество сфери както на публично, така и на частно и национално и международно ниво. Липсата на хармонизация на стандартите и процедурите за оценка на съответствието повишава разходите за производство и трансакции за доставчиците, поради дублиране на тестовете и намаляване на тяхната способност да постигат икономии от мащаба в производството и в безопасността на храните. Обикновено съществуват разнообразни технологични и административни начини за постигане на съответствие с определен стандарт. Поради тази и други причини нивото на разходите за съответствие могат да варират значително между отраслите и страните. Мониторингът и сертифицирането могат да бъдат предоставени от трети страни - частни или публични субекти, което осигурява гаранции за преработвателите, икономии от мащаба при сертифицирането, удостоверява качеството на вертикално интегрирана производствена верига и дава увереност на потребителите, които имат по-голямо доверие в трета страна, отколкото в уверенията на една фирма. (Unnevehr, L.J. et al.)

На практика е доста трудно да се измерят "разходите за спазване". Безопасността на храните често е съвместен продукт, постигнат в комбинация с други бизнес функции и често е трудно да се направи разделение между отделните функции. Например, необходими са хладилни складове, за да се предотврати размножаването на бактерии в пресни продукти, като тези съоръжения също са от решаващо значение за постигане на качествени характеристики или удължен срок на съхранение. Важни са структурата и условията на веригата за доставки, нивото на административния и научния капацитет,

степената на сътрудничество между отраслите и между публичния и частния сектор и ефективността на техническите услуги. Когато експортната индустрия е добре и разумно развита, промените в стандартите за безопасност на храните могат да изискват само частична корекция от страна на производители и износители и скромни промени в разпоредбите за надзор в публичния сектор. Когато веригата за доставки е импровизирана или използва многофункционални съоръжения и когато ново изискване предполага значителни подобрения, някои фирми, както и по-малки отрасли като цяло, може да се наложи да пренасочат своите продукти към по-малко взискателни пазари и ще повишат капацитета си с по-бавен темп, избягвайки маргинализацията като малък играч, докато други ще трябва да предприемат значителни инвестиции, което води до консолидация на отраслите в дългосрочен план. Рядко има само един пазар за даден продукт. Доставчиците трябва да търсят пазар (или пазарен сегмент), на който имат предимства, а не недостатъци (вътрешни, регионални пазари).

Разходите са значителни и идват под различни форми, като стойността им може да бъде 2-3% от стойността на износа на страната, плюс годишните разходи за поддръжка за анализ на опасностите и критична контролна точка (НАССР), които са около 1% от стойността на износа, като доставчиците получават малко или никакво предимство извън непрекъснатия достъп до пазара. Но подобрената система за контрол и промените в технологиите могат да намалят отпадъците, да подобрят счетоводното отчитане на разходите, да повишат морала на персонала, да увеличат ефективността, да намалят производствените разходи и насърчат конкурентоспособността. Някои от необходимите инвестиции могат да изискват трудова заетост, особено квалифицирани и надзорни работници, създаващи допълнителни възможности за работа. Други разходи могат да бъдат насочени към строителни материали, изпълнители и технически услуги, голяма част от които могат да бъдат осигурени на местно ниво. Само когато подобряването се основава предимно на внесено оборудване или експертен опит, ще има малко мултиплициращи ефекти. Прилагането на система за НАССР и придобиването на сертификат изпраща положителни сигнали до съществуващи и потенциални клиенти, което дава възможност на фирмите да се позиционират отново на пазара или да получат достъп до нови пазари. (Jaffee, M. St., Henson, Sp.)

Мерките за безопасност на храните засягат силно международната търговия със селскостопански продукти, но няма консенсус относно значението на отделните мерки, тяхното въздействие в сравнение с други мерки, нарушаващи търговията, или съвкупния им нетен ефект. Изпитването на емпиричното въздействие на тези стандарти върху търговията е изключително трудно. Възпирането/насърчаването на големи/скромни корекции като променлива не може да се агрегира и се различава в различните държави и отрасли. Стандартите за безопасност на храните могат да имат вторични ефекти, например, смяна на доставчика, производството на допълващи и конкурентни продукти и разпространение на стандарта в други страни или да не са важна детерминанта на наблюдаваните търговски потоци и да не намаляват търсенето. Съществува опасност промените в търговията, ръководени от други икономически или технически фактори, погрешно да се припишат на дадени стандарти. Много мерки за безопасност на храните ще засегнат и местните доставчици, с разнообразни резултати от гледна точка на промени в относителната конкурентоспособност и пазарния дял на различните участници.

Официалните списъци на отхвърлянията на селскостопански и хранителни продукти от страна на индустриалните държави свидетелстват, че продуктите с най-висок процент на отхвърляне са и тези с най-висок темп на нарастване в международната търговия със селскостопански продукти, следователно, въпреки че са дразнещи за износителите, граничните отхвърляния не представляват сериозна пречка

за търговията. Месо и млечни продукти са с най-висока степен на отхвърляне в световната търговия, наред с риба, плодове и зеленчуци. В ЕС има висока честота на отхвърляне на ядки, докато в САЩ има много отхвърлени консервирани храни с ниска киселинност. САЩ разрешават вноса на говеждо месо от 33 държави-установени износители със стандартизирано производство като Аржентина и Австралия и на домашни птици от 4 държави. Сравнително малко са отхвърлените напитки, продукти от зърнени култури, фуражи или подправки. За ЕС най-големият (и нарастващ) дял от отхвърлянията засяга химическите и други замърсители в храните, особено ветеринарните лекарствени остатъци, пестицидни остатъци и микотоксини. За САЩ голяма част от отхвърлянията на границата през 90-те години се дължат на наличието на мръсотия или чужди тела (32%), микробни патогени (17%) или проблеми, свързани с опаковането или етикетиранията на консервирани хранителни продукти, за които ботулизъмът е риск (13%). По-малка част от отхвърлянията се дължат на химически замърсители (12%). С много по-силен ефект са мерките, свързани със здравето на животните и растенията, които изключват голям брой страни от износ на голям брой животински и растителни продукти. (Jaffee, M. St., Henson, Sp.)

Основният въпрос е как да се използват силните страни и да се преодолеят слабостите. По-строгите официални и частни стандарти могат да отслабят конкурентната позиция на малките и по-бедните страни и способността на малките предприятия и фермери да останат активни и печеливши. Но стандартите за безопасност на храните ще стават все по-строги и недопускащи изключения в резултат на потребителски страхове, търговски интереси и напредъка в технологиите. Дори някои много бедни страни са успели да реализират необходимия капацитет с добра организация на частния сектор и добре фокусиран публичен сектор, подкрепящ усилията на износителите. За да посрещне предизвикателствата, породени от стандартите на международните пазари за висококачествени селскостопански и хранителни продукти, България се нуждае от институционална рамка, която да ѝ помогне да преодолее проблемите, свързани с това, че е бедна и малка. Това може да включва програми за подкрепа на земеделски производители, системи за обучение и надзор на по-малки предприятия, организирани чрез групи и асоциации и регионално сътрудничество.

Основно послание е нуждата България (и нейните износители) да бъдат активни по въпросите за безопасността на храните, а не подтикнати от сериозна криза. Структурните резултати определят развитието на реформите. Премахването на една форма на защита може да влоши негативните ефекти на друга форма на защита (премахването на субсидиите за производство води до намаляване на производството и увеличаване на вноса). Няма сериозни теоретични аргументи, за да се определи кое е по-вредно. Чрез стратегическо мислене държавите, производителите и износителите могат да програмират подобряването на капацитета с дългосрочни усилия за подобряване на системите за вътрешна безопасност на храните и конкурентоспособността на износа. Публичният и частният сектор трябва да работят заедно, за да определят най-ефикасните и ефективни начини за развитие на капацитета. В дългосрочен план България ще спечели повече от реформирането на собствените си структури и политики за подпомагане, отколкото от подобрения пазарен достъп.

Използвана литература

1. Aksoy, M.A., Beghin, J.C., Global agricultural trade and developing countries, The World Bank, Washington D.C., 2005

2. Hooker, N.H., Nayga, R.M. Jr. and Siebert, J.W., Preserving and communicating food safety gains, *American Journal of Agricultural Economics*, Vol. 81, No 5, Proceedings, 1999
3. Jaffee, S., From Challenge to Opportunity, Transforming Kenya's Fresh Vegetable Trade in the Context of Emerging Food Safety and Other Standards in Europe, *Agriculture and Rural Development Discussion Paper 1*, World Bank, Washington D.C, 2003
4. Jaffee, M. St., Henson, Sp., Agro-food exports from developing countries: the challenges posed by standards, in Aksoy, M.A., Beghin, J.C., *Global agricultural trade and developing countries*, The World Bank, Washington D.C., 2005
5. Unnevehr, L.J., Miller, G.Y., Gomez, M.I., Ensuring food safety and quality in farm-level production: emerging lessons from the pork industry, *American Journal of Agricultural Economics*, Vol. 81, No 5, Proceedings, 1999
6. Westgren, R.E., Delivering food safety, food quality, and sustainable production practices: the label rouge poultry system in France, *American Journal of Agricultural Economics*, Vol. 81, No 5, Proceedings, 1999

СЪСТОЯНИЕ НА СЕКТОР ПЧЕЛАРСТВО В БЪЛГАРИЯ

Антон Благоев³⁹

STATE OF BEEKEEPING SECTOR IN BULGARIA

Anton Blagoev

Bulgaria has long-standing traditions in the production of honey and bee products, which are a prerequisite for the varied and rich honey-growing vegetation in the Balkans, creating excellent conditions for the growing of bee families. The paper presents the development of beekeeping sector in the country by analyzing statistical data and own survey. On this base are outlined the trends and recommendations for the development of the sector. The purpose of this report is to review the status of beekeeping sector in Bulgaria and analyze the structures in it. On the basis of the analyzed information are proposed general conclusions and recommendations for the future development of the beekeeping sector.

Key words: beekeeping, bee products, agriculture.

JEL: Q1, Q12

Увод

България има дългогодишни традиции при производството на мед и пчелни продукти, предпоставка за което са разнообразната и богата медоносна растителност на Балканския полуостров. Благоприятно влияние оказват и подходящите природни, климатични и екологични условия, които допринасят за постепенното увеличаване на добива на тези продукти през годините. Българският пчелен мед е бил винаги високо търсен на външните пазари (МЗХ, 2016). Причините за това са много, но една от тях е, че в България пчелините са разположени на ливади с много медоносни лечебни растения. Едновременно с това българският мед се произвежда в по-малки количества, но с изключително високо качество и поради това са въведените строги изисквания при производството на пчелен мед за износ.

Преглед на състоянието на сектор Пчеларство в България

Към 1-ви октомври 2016 година броят на пчелните семейства са с 1% повече спрямо предходната година и достига 754 105 броя. След неблагоприятните климатични условия през пролетта и началото на лятото на 2016 година, добитият пчелен мед е 10218 тона, което е с 10.3% по-малко в сравнение с 2015 година. По различни причини през 2016 година са загинали 37 628 пчелни семейства. Броят на стопанствата с пчелни семейства през 2016 година е 15 306 или с 14.8% по-малко (МЗХ, 2017). Средният брой на отглежданите пчелни семейства в едно стопанство се увеличава от 41.6 броя през 2015г. на 49.3 броя през 2016г. По данни на пчеларските организации, броят на пчеларите, организирани в пчеларски сдружения е 7 286. Част от пчеларите членуват в повече от едно сдружение. Пчелините с до 9 пчелни семейства намаляват. В останалите групи се наблюдава трайно увеличение, както и в броя на пчелните семейства. Страната ни изнася от 6000 до 8000 тона мед годишно през 2016г. България произвежда от този продукт над 1200 тона годишно (МЗХ, 2016). Най-големи количества еко мед изнасяме за Германия, следвани от Австрия, Италия и скандинавските страни. Цените на пчелния мед варират в широки граници в зависимост от района, в който се отглеждат пчелите и от медоносните култури, които се използват за производството на мед. Цените на продажбите на дребно са с диапазон от 4,00 лв./кг до 15,00 лв./кг, а на продажбите на едро са в границите от 3,80 лв./кг до 10,00 лв./кг (МЗХ, 2016). По-високи са цените в планинските райони на страната, където добивите са по-ниски поради по-оскъдната паша, но от друга страна разнообразието на такава в тези региони води до по-високо качество на меда. Подпомагането и финансирането на

³⁹ Антон Благоев, докторант, УНСС, a.blagoev@unwe.bg

пчелните семейства се извършва с помощта на мерки и подмерки включени в Националната програма по пчеларство 2014-2020г. и в Програмата за развитие на селските райони 2014-2020г. Едни от най-големите производители на пчелен мед в България са в област Стара Загора. Това се обяснява с факта, че подножието на Средна гора дава възможност при местене на пчелите да се добиват акациев, билков и лавандулов мед (Яхова, 2016). Броят на стопанствата, практикуващи подвижно пчеларство намалява с 23,9%. Сред факторите, ограничаващи този вид пчеларска дейност остават разпокъсаността на земеделските стопанства и произтичащата от това липса на пазар на пчелоопрашването, проблеми с отравяния на пчелните семейства при провеждане на растително-защитните мероприятия, както и повишените транспортни разходи (Василева, 2018).

Методическа рамка на изследването

Целта на доклада е да се направи преглед на състоянието на сектор пчеларство в България и се анализират структурите в него, като на тази база се изведат тенденции и препоръки за развитие на сектора.

Основните методологически стъпки са както следва:

- 1) преглед на състоянието на сектор пчеларство в България;
- 2) анализ на структурите в сектор пчеларство;
- 3) тенденции и предложения за развитие на сектора.

За целите на изследването е използван анкетният метод, като е разработена анкетна карта според методология, предложена от автори като Желев (Желев, 2008). Тя съдържа 9 въпроса и на тази основа са проведени структурирани интервюта сред 64 пчелари. От тях 40 са регистрирани като земеделски производители, 13 са ЕТ, 10- ООД и е анкетирана една кооперация (фигура 1). Проучването е извършено през месец април 2016 г.

Фигура 1. Разпределение на стопанствата с пчелни семейства според техния юридически статут

Източник: Собствено анкетно проучване

Разпределението на стопанства като животновъден обект представени на фигура 2 показва, че най-голям е брой на стопаните, които са регистрирали своите пчелини като животновъдни обекти – 79%, сравнително по-малко са тези, които мислят, че няма нужда от тази регистрация – 20%.

Фигура 2. Разпределение на стопанствата, регистрирани като животновъден обект

Източник: Собствено анкетно проучване

Анализ на структурите в сектор пчеларство

Разпределението на стопанствата, сегментирани по брой пчелни семейства показва, че 21% от анкетираните попадат в сегмента от 1 до 9 пчелни семейства. Това са т.нар. любителски стопанства (Таблица 1).

Таблица 1. Разпределение на стопанствата в зависимост от броя пчелни семейства

Етикет	Сегмент	Относителен дял, %
Любители	от 1 до 9 пчелни семейства	21
Малки стопанства	от 10 до 49 пчелни семейства	37
Полу- професионални	от 50 до 149 пчелни семейства	28
Професионални стопанства	от 150 до 199 пчелни семейства	9
Едри стопанства	над 200 пчелни семейства	3
Общо		100

Източник: Собствено анкетно проучване

Най-честият избор на пчеларите за отглеждане на пчелни семейства е от 10 до 49 пчелни семейства. Над 37% от респондентите попадат в този сегмент. Това са стопаните, които имат желание за реструктуриране и разрастване на своите стопанства с цел получаване на повече приходи. 28% от респондентите отглеждат от 50 до 149 пчелни семейства. Не на последно място се включват крупните земеделски стопани както и кооперациите. Тези стопанства имат най-нисък относителен дял, съответно 9% отглеждат от 150 до 199 пчелни семейства и едва 3% над 200 пчелни семейства. Разпределението на стопанствата според позиционирането на пчелното стопанство, показва, че най- много са анкетираните стопанства от Североизточен регион с 45%. Това се обяснява с факта, че Североизточният регион е най-благоприятен за развитието на пчеларството (МЗХ, 2016). На второ място по относителен дял на анкетираните е Югозападният регион - 20%. Наблюдава се тенденция за увеличаване на пчелните семейства в този регион. На трето място по относителен дял е Северен централен регион - 16%. Най-нисък относителен дял заемат стопанствата от Южен централен – 10% и Северен централен – 3%. В последните два региона няма тенденция и стремеж за увеличаването на пчелните семейства.

Респондентите не могат да посочат, коя от мерките от Националната програма по пчеларство 2014-2020г. е с най-голяма значимост за тях. Разпределението на стопанствата показва, че най-силен интерес според анкетираните е имало към мярка Б – Борба с вароатоза - 22% са одобрени за подпомагане (Таблица 2). На следващо място по предпочитание е подмярка закупуване на кошери – 19% от анкетираните са участвали

по нея, следвани от подмярка закупуване на отводки – 17% и мярка В – Мерки за подкрепа на извършването на физико- химичен анализ на пчелния мед – 16%.

Анкетиранияте споделят, че на този етап не биха се възползвали от под мярка – Закупуване на пчелни майки. Едва 5% са кандидатствали по нея. Това се обяснява с предпочитанията на пчеларите сами да произвеждат пчелните майки, тъй като сумата за закупуването им е висока и липсват нагласи за закупуване на пчелни майки от друго място.

Таблица 2. Разпределение на стопанствата в зависимост от интереса към мерките от Националната програма по пчеларство 2014-2020 г.

Мерки от НПП 2014-2020 г.	Относителен дял, %
Мярка Б - Борба с вароатозата	22
Мярка В - Мерки за подкрепа на извършването на физико-химичен анализ на пчелния мед	16
Мярка Г - Мерки за подкрепа на подновяването на пчелните кошери в Общността	12
Закупуване на кошери	19
Закупуване на отводки	17
Закупуване на пчелни майки	5
Мерки за подкрепа на извършването на физико-химичен анализ на пчелния мед	9
Общо	100

Източник: Собствено анкетно проучване

На въпроса, свързан с целите за развитие на стопанството, голяма част от анкетиранияте споделят, че имат идеи за увеличаване на стопанството си. Нито един от управляващите не смята да напусне аграрният сектор, а само 1 от респондентите би излязъл на нов пазар. От гледна точка на запазването на пчелните семейства, 19% от анкетиранияте смятат, че няма резон от разширяването на дейността и ще я запазят в тези граници. Едва - 15% (Таблица 3) от анкетиранияте са посочили, че биха преминали към биологично пчеларство.

Таблица 3. Разпределение на стопанствата в зависимост от нагласите за бъдещо развитие

Нагласи за бъдещо развитие	Относителен дял, %
Увеличаване на стопанството;	25
Запазване на пчелните семейства здрави;	19
Преминаване към биологично пчеларство;	15
Коопериране с други производители;	9
Развитие в професионален план;	5
Разнообразяване на асортимента от продукти;	5
Оптимизиране на продажбите;	8
Излизане на нови пазари;	2
Реклама на меда и пчелните продукти;	3
Запазване броя на пчелните семейства;	14
Прекратяване на дейността, заради ниската цена на реализация и високата себестойност на производството.	0
Общо	100

Източник: Собствено анкетно проучване

По отношение на целите за оборудване на стопанството, пчеларите споделят, че е налице частично обновление на кошерите. Процесът е бавен, тъй като стойността на един кошер все още остава твърде висока. Според анкетираните стопани след подновяването на кошерите, най-важен момент се явява закупуването на пчелните майки. По този начин пчеларите си гарантират по висока производителност и работа на пчелите.

Таблица 4. Разпределение на стопанствата в зависимост от направените инвестиции

Инвестиции	Относителен дял,
Нови кошери	28
Електрическа центрофуга	11
Разпечатващи ножове	5
Вана за разпечатване	3
Складови инвестиции	3
Дребен пчеларски инвентар	12
Платформа за подвижно пчеларство	3
Превозно средство	0
Пчелни майки	23
Засаждане на медоносна растителност	11
Общо	100

Източник: Собствено анкетно проучване

Повече от половината респонденти (64%) споделят като най-голям проблем замърсяването с пестициди и химикали, а 23% от анкетираните не срещат проблеми. Едва 8% от респондентите считат, че имат проблеми вследствие замърсяване от автомобили и 5% от индустриални и други източници. В тази връзка автори като Михайлов (2016) споделят, че проблемът с отравянето на пчелните семейства с пестициди и химикали би продължил въпреки създадената наредба №15 (за опазване на пчелите и пчелните семейства от отравяне), тъй като никой нормативен документ не е съвършен и би бил труден за прилагане и изпълнение (Михайлов, 2016).

Таблица 5. Разпределение на стопанствата в зависимост от определените проблеми

Проблеми	Относителен
Не срещат такива проблеми	23
Увреждане и смърт на пчелните семейства от третиране на земеделските площи с пестициди и	64
Замърсявания от автомобили	8
Индустриални и други източници на замърсяване	5
Общо	100

Източник: Собствено анкетно проучване

На базата на анализа на състоянието на сектор пчеларство могат да се направят следните изводи и препоръки:

➤ През 2016 г. добитият пчелен мед е с 10.03% по-малко в сравнение с 2015г., което се дължи на неблагоприятните климатични условия и загубата на 37628 пчелни семейства.

➤ Броят на стопанствата с пчелни семейства през 2016г. е с 14.8% по-малко, но средният брой на отглежданите пчелни семейства от едно стопанство се увеличава.

➤ Най-висок относителен дял от анкетираните стопанства (37%) имат малките стопанства, отглеждащи от 10 до 49 пчелни семейства, като тук са включени

всички малки земеделски стопанства, следвани от полу-професионалните стопанства с 28% и стопанства на любителите 21%.

➤ Най-висок относителен дял имат стопанствата, позиционирани в Североизточния район, тъй като се оказва най-благоприятен за развитие на пчеларството.

➤ Най-силен интерес от страна на стопаните се проявява към мярката за борба с вароатозата и закупуване на кошери. Това се обяснява със споделените проблеми на пчеларите за смъртност при пчелите и с техните нагласи за развитие в посока увеличаване на стопанството и запазване на пчелните стопанства здрави.

➤ Необходима е модернизация на производствените процеси в сектора, която би довела до повишаване на конкурентоспособността му. В тази връзка е целесъобразно пчеларите постоянно да повишават квалификацията си и да се информират за новите мерки, технологии и практики в пчеларството.

➤ За преодоляване на проблемите, свързани с високата смъртност и отслабването на пчелните семейства вследствие на пестицидите е необходимо да се засили контролът по отношение на използваните законови разпоредби, свързани с растителната защита. Целесъобразно е да се прилагат мерки за защита на околната среда и по-строг контрол.

➤ Сътрудничеството и комуникацията между пчеларите и земеделските производители може да се окаже не просто единственото решение, но и отправна точка за повишаване на добивите и на двете страни. Правилното опазване и поддържане на земеделските площи и стимулирането на биоразнообразието от страна на земеделците ще повиши медоносния капацитет, ще намали рисковете за пчеларите и ще увеличи приходите им. Здравите пчелни семейства от друга страна ще опрашват по-интензивно насажденията, а добивите на производителите могат да нараснат.

Използвана литература

1. Василева, Х., Подвижно пчеларство в цифри, 2018, <https://fermer.bg/novini/podvizhnoto-pchelarstvo-v-tsifri>
2. Желев, С., Маркетингови изследвания, София, 2008
3. МЗХ, Агростатистика, Пчеларство в България през 2015, Бюлетин № 298, 2016
4. МЗХ, Агростатистика, Пчеларство в България през 2016, Бюлетин № 322, 2017
5. МЗХ, Национална програма по пчеларство за тригодишния период 2017-2019, 2016
6. Михайлов, М., Какво е състоянието на българското пчеларство, 2016 <http://www.economy.bg/economy/view/23030/Kakvo-e-systoyanieto-na-bylgarskoto-pchelarstvo>
7. Яхова, А., Развитие на пчеларството 2014-2020, 2016, http://www.dobrichka.bg/files/news/1Presentation____16012016.pdf

**Тематично направление
„Жизнеспособни селски райони“**

**Thematic topic
Viable rural areas**

МОДЕЛИ НА ЗЕМЕДЕЛИЕ И ВЪЗДЕЙСТВИЕТО ИМ НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ⁴⁰

Юлия Дойчинова⁴¹, Кристина Тодорова⁴², Ралица Терзийска⁴³

AGRICULTURAL MODELS AND THEIR IMPACT ON RURAL AREAS

Julia Doitchinova, Kristina Todorova, Ralitsa Terziyska

This paper presents the models of agricultural development from the point of view of their impact on rural development. Based on the literature review, a discussion is presented regarding definitions, nature, characteristics and directions of the transition of the agriculture from productivism to post-productivism, neo-productivism and multifunctionality, as well as an analysis of the rural development.

Particular attention is paid to the directions and the criteria of the changes connected with the transition from one model to another, including the classifications of the models and their various manifestations in the countries from different regions within the European Union.

Keyword: post-productivism, neo-productivism, multifunctionality, agricultural models, rural areas

JEL: Q16, R1, Q57

Въведение

През своята многовековна история земеделието много повече от всяка друга човешка дейност е формирало обкръжаващата среда. Тя до голяма степен може да се приеме за продукт на хилядолетната фермерска дейност и прилагане на разнообразни техники за използване на природните ресурси. Основна причина за това е специфичната роля на земеделието - не само един от основните ползватели на природната среда и ресурси, но и в същото време осигуряващо възобновяеми ресурси и абсорбиращо редица замърсявания (Zegar, 2012 стр. 60). Затова начините на осъществяване на различните процеси в земеделието, неговата технология, организация и управление въздействат на развитието на ландшафта на териториите на селските райони, на тяхното социално-икономическо развитие, на доходите и качеството на живот на местното население. Селскостопанската дейност може да замърси и унищожи природната среда, но в същото време да я опази и защити и дори да създаде природни ценности.

Цел на доклада е да представи моделите на развитие на земеделието и тяхното въздействие на развитието на селските райони през последните десетилетия.

Постпродуктивизъм или неопродуктивизъм

Развитието на земеделието през продуктивистичния етап доведе до решаване на основните проблеми на развитите общества, свързани с осигуряване на изхранването на населението и доходите на земеделските производители. Но интензивните форми на земеделско производство, са свързани с нарастване на използването на ресурси, с прилагане на „фордистки“ тип управление, намаляване на използването на труда и съсредоточават производството главно към по-високи нива на продукцията и печалбата. При това продуктивистичния режим се характеризира с ключови измерения като строго определена позиция на земеделието в общността; индустриализирано и

⁴⁰ Докладът е разработен по проект „Устойчиви мултифункционални селски райони: преосмисляне на моделите и системите на земеделието при нараснали изисквания и ограничени ресурси“, финансиран от фонд „Научни изследвания“.

⁴¹ Проф. д. ик. н. Юлия Дойчинова, Университет за национално и световно стопанство, juliadoj@abv.bg

⁴² ас. д-р Кристина Тодорова, Университет за национално и световно стопанство, ktodorova@unwe.bg

⁴³ ас. д-р Ралица Терзийска, Университет за национално и световно стопанство, ralica_rvt@abv.bg

специализирано производство при наличие на протекционистична аграрна политика към производството и правата на собственост. На тази основа логичен резултат е „извеждането на хора извън земеделите и селските райони“ и в много случаи - намаляване на икономическата и социално-културна жизнеспособност на селските райони“ (Zegar, 2012). Негативните ефекти от този режим се появяват по време на фермерската криза от 80-те години и според някои автори (Walford, 2003; Willson, 2001) станаха причина за преход към т.нар. постпродуктивизъм. Концепцията за "постпродуктивизма" беше представена през 90-те години на миналия век да обясни промяната на фокуса от селскостопанската продукция към нуждите от по-високо качество на живот в селските райони, екосистемни услуги и опазване на културния пейзаж (McCarthy, 2005, Wilson & Rigg, 2003). Постпродуктивизмът обхваща редица направления, свързани с планирането на земеползването, развитието на селските райони и социалните и икономическите промени както в стопанството, така и извън него (Evans, Morris & Winter, 2002).

Някои автори (Markey, Halseth и Manson, 2008; Mather et al. 2006) определят траекториите на прехода към продуктивизъм като "същност и вид на производството (от суровини до нестандартни продукти), многоизмерност на целите, свързани с ландшафта и ресурсите (включително екологичните) и значението на управлението (представляващо разнообразието от участници и институции) в процеса на вземане на решения за използването на земята" (Markey, Halseth и Manson, 2008, стр. 410).

Ilbery and Bowler (1998) се позовават на "известните характеристики" на постпродуктивизма и акцентират на "трите биполярни измерения на промените" в селското стопанство, които включват промяна от интензификация към екстенсификация, от концентрация до дисперсия и от специализация до диверсификация. Освен това, Evans et al. (2002) обединява характеристиките на Ilbery и Kneafsey (1997) и Ilbery and Bowler (1998) в пет категории, които оценява критично. Това са: преминаването от количеството към качеството в производството на храни, увеличаването на диверсификацията в стопанството и заетостта извън стопанството, разширяването и насърчаването на устойчивото земеделие чрез агроекологична политика, разпръскването на производствените модели и регулирането на околната среда и реструктуриране на държавната подкрепа за селското стопанство.

Цитираните мнения дават възможност да се обобщат, че постпродуктивизмът е сложно понятие, което според 25. Wilson (2001) обхваща екологични, икономически, социални и културни измерения, като по този начин се простира върху няколко дисциплинарни области. Освен това Hoogendoorn (2010) отбелязва, че в теорията за постпродуктивизма липсват набор от показатели, които определят постпродуктивистичния селски район. По-скоро в различните страни се наблюдава протичане на подобни процеси, но те са в много случаи са специфични за всяка от тях. Друг критичен аргумент срещу постпродуктивизма е липсата на емпирични доказателства, че е възникнал постпродуктивен преход, тъй като настоящето селскостопанско производство продължава да е свързано с "продуктивизъм" (Evans et al., 2002; Mather et al., 2006).

Други автори обосновават прехода от продуктивизъм като нео-продуктивизъм. На основа на оценка на формите на развитие на продуктивизма в условията на либерална пазарна политика в различни страни и глобализация, те ги класифицират като пазарен, конкурентен, кооперативен и „пренасочен“ продуктивизъм (Burton and Wilson, 2012). Последният се определя като „нео-продуктивизъм в мултифункционалните системи, където продуктивистичният елемент се видоизменя за да се впише в целите на мултифункционалността и/или устойчивостта или поне изглежда, че е конструиран за да изпълнява тази цел. Подобна класификация е

доказателство за различните траектории на преход от класическия продуктивизъм от края на XX век към настоящите модели на земеделие и развитие на селските райони в страните от ЕС и други райони на света.

Мултифункционалният модел на земеделие - етап или цел на постпродуктивизма

Мултифункционалното земеделие е концепция, която логично възниква в края на XX век, когато в развитите страни икономическото значение на земеделието е незначително, а обществото е заинтересувано все по-силно от качеството на живот на своите граждани и в частност от качеството на потребяваните хранителни продукти и на заобикалящата го околна среда.

Концепцията за мултифункционалността на земеделието се оформя в период на промяна на политическата среда, като аргументация на необходимостта от продължаващо подпомагане на сектора в условията на намаляващото му значение за икономиката, заетостта и либерализация на световната търговия. За кратък период от време концепцията става обект на различни научни анализи и оценки от страна на икономисти, еколози, регионалисти и др., главно поради възможностите на мултифункционалността да обедини различните позиции по отношение на съвременното значение на земеделието за обществото, околната среда и др.

Мултифункционалността на земеделието и селските райони се очерта като алтернативна концепция за постпродуктивизма, за да опише продължаващите промени в селските райони. Последното се оспорва от Wilson (2001), който поставя под съмнение линейността в постпродуктивния преход, като въвежда концепцията за "мултифункционален селскостопански режим", който "позволява многоизмерното съвместно съществуване на продуктивни и постпродуктивистични действия и мисли" и на тази основа по-точно представяне на многопластовия характер на селските и селскостопанските промени "(стр. 95). В същото време други автори определят многофункционалния селскостопански режим като крайната точка на съвременната селскостопанска промяна (т.е. крайната точка на постпродуктивистичния преход) (Evans et al., 2002; Wilson & Rigg, 2003).

Точно както "постпродуктивизма" и "многофункционалността" има различни дефиниции в зависимост от контекста (земеделие, развитие на селските райони). В научната литература не съществува общоприето разбиране на същността на мултифункционалността на земеделието. В зависимост от целите на изследванията авторите възприемат една или друга трактовка на мултифункционалността. Дори и най-често цитираната в литературата т.нар. работна дефиниция на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (2001 год.) не отразява същността на явлениято, а по-скоро две основни негови характеристики. Според нея "ключовите елементи на мултифункционалността са съществуването на многобройни пазарни и непазарни резултати, които съвместно се произвеждат в земеделието", както и "фактът, че някои от нестоковите резултати получават характеристиките на въздействия или публични блага с резултатът, че пазари на тези блага не съществуват или слабо функционират"(OECD 2001).

На практика концепцията за мултифункционалността подчертава положителните резултати и въздействия на земеделското производство (Doitchinova 2005). При това тези резултати са различни в страни с нееднакво икономическо равнище и развитие, като в някои случаи ограничават бедността на селското население, а в други – допринасят за запазване биоразнообразието, осигуряват високо качество на околната среда и т.н. В контекста на селския ландшафт мултифункционалността се отнася до "идеята, че селските ландшафти обикновено произвеждат разнообразни стокови и нестокови стойности на употреба едновременно и че политиката трябва да

признава и защитава целия набор от ценности" (McCarthy, 2005, pp. 773-774). Той също така подчертава "хетерогенните и синергични аспекти на ландшафта" (стр. 778). Елементи на такава схема за мултифункционалност включват "отричане на протекционизма сам по себе си, децентрализация на управлението, по-широко използване на публично-частни партньорства, доброволно участие в програми за опазване, преминаване от забраната за замърсяване към плащане собственици на имоти за предоставяне на екосистемни услуги, нарастващо използване на одити, за да се гарантира, че земеделските производители предоставят тези услуги" (McCarthy, 2005, стр. 779). Освен това, Woods (2011) твърди, че при разширяване извън диференцираната селскостопанска икономика, многофункционалността "се отнася до множество резултати от селското стопанство, което включва не само производството на храни и други ресурси, но и социални и екологични ползи" (стр. 80). Той подчертава, че решението на "въпроса за това какво се случва с фермите, които не могат да бъдат жизнено поддържани чрез свободния пазар на селскостопанска продукция", е това което отличава многофункционалността от предишните подходи (стр. 81-82). В този случай "мултифункционалността" признава "стойността на тези стопанства за селските райони.

Marsden и Sonnino (2008), описват три дефиниции на многофункционалното селско стопанство, а именно: развитие на по-голяма активност в рамките на агроиндустриален модел; силно редуциране на значението на земеделието в една постпродуктивна епоха; част от парадигмата на устойчивото развитие, която вижда бъдещето на селското стопанство, интегрирано с бъдещето на селските общности и по-широката икономика (Morgan et al., 2010). По този начин те определят направлението и целта на прехода към този модел на развитие, което прави концепцията особено използвана в политическите дискусии.

Някои автори оценяват проблемите при сравняване на понятията за постпродуктивизъм и мултифункционалност и достигат до виждането, че те отразяват различни неща. Постпродуктивизмът се възприема като етап, който заменя друг етап, тъй като липсва последователна теоретична рамка и модел за прилагане в селските райони. От друга страна, именно липсата на фиксирани критерии може също да се разглежда като сила поради динамичния характер на концепцията, която позволява да се прилага в повечето селски райони. По тези причини Hoogendoorn (2010) твърди, че категоризациите на модели на развитие са специфични за отделните случаи и че няма ясен набор от правила за това какво представлява постпродуктивна страна. Следователно това прави трудно да се правят сравнения между селските райони.

Друга слабост е на постпродуктивизма е поставянето на основния фокус върху селското стопанство, въпреки че областта започна да се разширява и включва други природни ресурси. По този начин не се отразяват настоящите тенденции в селските райони, засегнати от промените в ценностните системи и начините на живот, като разпределение на населението, модели на мобилност, предприемачество и пренасочване на акцента от производството на стоки към нетърговските цели на земята (Lundmark, 2010).

Обект на критики е и самия термин "мултифункционалност". Някои автори (Mather et al., 2006) поставят под въпрос понятието "многофункционални селскостопански режими", тъй като се съсредоточава единствено върху селското стопанство. Освен това те твърдят, че мултифункционалността отразява едно предмодерно земеделие и горско стопанство и "не предава чувството за промяна в акцента далеч от материалното производство", което, както вече беше споменато, те виждат като основна характеристика на пост-продуктивизма (стр. 452).

Концепцията за мултифункционалността на земеделието логично се свързва с целите за устойчиво развитие на селските райони и с утвърждаване на мултифункционалността на самите райони. Това дава основание на някои испански автори (Rodriguez, Gomez, Lorente, 2004) да определят мултифункционалността като “силна идея, която легитимира Европейската аграрна изключителност”(уникалност – б.а.). Тя определя Европейския регионален модел и подчертава липсата на съгласуваност между определяне на обхвата на модела за целите на селските райони и инструментите и средата, създадени за неговата реализация.

Някои автори (Potter, Tilzey, 2005) свързват концепцията за мултифункционалността със социалното благосъстояние и с необходимостта от диверсификация на допълнителни функции на земеделието като опазване на биоразнообразието, ландшафта, културното наследство и др. Други автори (Romstad, Vath, Rorstad, Soyland, 2000; Vath, 2000) с основание разглеждат мултифункционалността като “поредица от вътрешносвързани резултати от производствената дейност, където някои от благата са частни, а някои са публични”. Аналогичен съдържателен заряд има и разбирането, че мултифункционалността изисква реконфигурация на икономическите връзки и конструирането на нови мрежи на взаимоотношения на всички равнища – от земеделското стопанство през регионално до национално и международно равнище (Knickel, Schramek, 2000).

Мултифункционалността на земеделието се интерпретира най-често по два основни начина. Редица документи и автори разглеждат този феномен като присъщо свойство на земеделието да съхранява стойността или да допринася за нейното нарастване. Тази т.нар. “нормативна” гледна точка отразява традиционното разбиране на ролята на земеделския отрасъл за осигурява изхранването на населението. Анализирайки същността на нормативния подход някои автори (Vermeersch, 2001) подчертават, че той разглежда мултифункционалността чрез комплексните функции, които се отнасят до земеделието.

Мултифункционалността не е само характеристика на земеделския производствен процес, но е ценност сама по себе си и се съдържа в традиционните цели на държавните политики, които са предназначени да “опазят и засилят многофункционалния характер на земеделието” и в частност да се използват в агроиндустриалните политики. На практика, независимо че основната функция е да произвежда храни и суровини, земеделската дейност съхранява и създава ландшафта, да предоставя ползи на обкръжаващата среда като поддържане на почвата, устойчиво управление на възстановимите природни ресурси, опазване на биологичното разнообразие и др. По този начин земеделието допринася за икономическата жизнеспособност на селските райони.

Сред европейските изследователи все по-широка подкрепа намира позитивния подход към проблемите на мултифункционалността. Тя се свързва и извежда от характеристиките на земеделския производствен процес и неговите резултати. Голяма част от авторите (Cahill and Shobayashi, 2000; Cabill, 2001; Mollard, 2003) подчертават като основни ключови елементи на концепцията съществуването на взаимосвързани стокови и нестокови резултати, които едновременно се произвеждат от земеделието и фактът, че пазари за тези нестокови резултати не съществуват или функционират непълноценно.

Заедно с производството на стокови и непазарни публични блага, за редица автори обект на изследователски интерес са въздействията на земеделската дейност. Същността на тези въздействия се корени във взаимната зависимост на агентите.

Независимо от функциите му да произвежда, консумира или разменя, решенията на всеки агент въздействат на околните. В литературата за въздействие се приема "всяко действие, което оказва влияние на благосъстоянието или на възможностите индивида или групата без за това да получат директни плащания или компенсации"(Just, Hueth, Schmitz, 1982; Mollard, 2003).

Повечето автори не разграничават въздействията на земеделието от произведените от самите него свързани продукти и публични блага. Дори изследователите, които правят това разграничение признават, че поради комплексния характер на въздействията на земеделието тази граница е размита (Mollard, 2003). Причините са главно във връзките между трите явления. Всички те са резултати на производствения процес, голяма част имат характера на въздействия, а само част от положителните въздействия придобиват характера на публични блага. Мултифункционалността на земеделието се интерпретира и чрез функциите, които са иманентни за отрасъла. Най-често обект на изследователски интерес са производствената функция, хранителната сигурност, социалната функция, заетостта на територията и въздействието на обкръжаваща среда. Само последната е сред широко разпространените посоки на анализа на многопосочното въздействие на земеделието на околната среда.

Други автори с основание свързват мултифункционалността на земеделието с агроекологичната политика (Kroger, Aakkula, Jokinen, 2005; Lankoski, Lichtenberg, Ollikainen, 2004) и с необходимостта и възможностите да се измерват екологичните ефекти от стопанската дейност.

Може да се обобщи, че мултифункционалността на земеделието е концепция, която: изяснява възможността на земеделието да произвежда в рамките на един и същ производствен процес свързани стокови и нестокови, индивидуални и колективни блага и въздействия; изразява многостранната роля на земеделието за осигуряване на изхранване на гражданите с висококачествени храни, развитието на селските райони и подобряване на условията на живот в тях и др.; създава предпоставки за сближаване на позициите на различните групи на обществото – земеделски производители, жители на селските и градските райони и др., за посоката на желаното бъдещо развитие на аграрния сектор и селските райони.

Европейският или европейските модели на земеделие

Обобщавайки своя преглед на литературата за постпродуктивизма някои автори (Almstedt, 2013) подчертават, че тя се фокусира основно върху селското стопанство в Обединеното кралство и отразява "специфичната историческа и съвременна социално-икономическа и политическа ситуация на промените в земеделието и селските райони в Обединеното кралство" (Wilson & Rigg, 2003, стр. 685). Концепцията често се използва като антитеза на "продуктивизма" (Mather, Hill & Nijnik, 2006). В този смисъл, докато продуктивизмът се отнася до интензивно земеделие с високи добиви и производство, постпродуктивизмът е "подход към земеделието, който е чувствителен към околната среда, не се основава на високи добиви и където земеделските производители могат да търсят неземеделска употреба на земята си и средства за допълване на техните доходи" (Jack, 2007, стр. 910). На тази база, някои изследователи с основание твърдят, че ако северните европейски страни "могат твърдо да се впишат в постпродуктивистичния преход" (Wilson, 2011, стр. 91), то някои средиземноморски страни не са влезли напълно в продуктивистичната фаза. Последното означава, че общите политики в рамките на ЕС са предназначени за страни с различни производствени практики, което води до различното им прилагане и резултати. Доказателствата (особено на ниво

земеделско стопанство) показват, че отделни домакинства могат в едно и също време да съчетават елементи от всичките три модели. Тяхната „хибридност“ изразява специфичното съчетаване на "предпродуктивни", "продуктивни" и "постпродуктивни" елементи и практики.

Посочените различия са обект на повишен изследователски интерес в страните от Южна Европа, както и в новите страни-членки от последните три разширявания на ЕС след 2004 г. Все по-често се подчертават различията между т.нар . европейски модел на Северна Европа, този на „периферията“ (Гърция, Италия, части от Франция и Испания, Ирландия) и моделите на страните от Централна и Източна Европа. Това е така, защото структурата на селското стопанство е твърде сложна, за да се счита един или друг модел за универсален. По тези причини с основание някои автори подчертават, че стандартният модел – европейският моделът на селското стопанство е по-скоро теоретична структура (Zegar, 2017). Присъщото разнообразие на селското стопанство в зависимост от природните и социално-икономически условия, технологиите, произвежданите продукти, въздействието върху околната среда, затруднява определянето на единни модели и характеристики. Именно признаването на ролята на тези различия е една от основните причини за засилване на националния характер на приложението на Общата селскостопанска политика в настоящия и в очакваните промени през следващия програмен период.

Използвана литература

1. Almstedt, Å. Post-productivism in rural areas: A contested concept. In: Linda Lundmark, Camilla Sandström (ed.), *Natural resources and regional development theory* (pp. 8-22). Umeå: Institutionen för geografi och ekonomisk historia, Umeå universitet GERUM Kulturgeografisk arbetsrapportq 2013.
2. Burton R.J.F. and G. Wilson *The Rejuvenation of productivist agriculture: the case for “cooperative neo-productivism”*, *Rethinking agricultural Policy Regimes: Food Security, Climate Change and the Future Resilience of Global Agriculture*, *Research in Rural Sociology and Development*, Volume 18, p.51-72. 2012.
3. Cabill C. (2001), *The Multifunctionality of Agriculture: What Does Mean?*, *Euro Choices*, Spring 2001.
4. Cahill, C. and M. Shobayashi. *The Concept of Multifunctionality of Agriculture: Results of OECD Research*. Paper presented to the *Agricultural Economics Society of Ireland*, 2nd November, Dublin, 2000.
5. Doitchinova J., *Multifunctional Agriculture – An Opportunity for Development of Rural Areas*, *Trakia Journal of Sciences*, Vol. 3, No.2, 2005.
6. Evans, N. , Morris, C. and Winter, M. *Conceptualizing agriculture: a critique of post-productivism as the new orthodoxy* . *Progress in Human Geography* 26, 313-332, 2002.
7. Hoogendoorn, G. *Second homes and local economic impacts in the South African post- productivist countryside*. (Unpublished doctoral dissertation). Faculty of Humanities, University of the Free State, Bloemfontein, South Africa, 2010.
8. Ilbery, B., & Kneafsey, M. *Regional images and the promotion of quality products and services in the lagging regions of the European Union*. Paper presented to the *Third Anglo-French Rural Geography Symposium*, Université de Nantes, 11-14 September, 1997.
9. Ilbery, B.,& Bowler, I. *From agricultural productivism to post-productivism*. In Ilbery, B. (Ed.), *The Geography of Rural Change* (pp. 57-84). Harlow, UK: Longman. 1998.
10. Jack, L. *Accounting, post-productivism and corporate power in UK food and agriculture*. *Critical Perspectives on Accounting*, 18, 905-931. 2007.
11. Kristensen, L. *Agricultural change in Denmark between 1982 and 1989: The appearance of post- productivist farming?* *Geografisk Tidsskrift*, 101, 77-86. 2001.

12. Kroger L., J.Aakkula and P.Jokinen. The Assimilation of the Ideas of Multifunctional Agriculture into Finnish agri-environmental policy, MTT. 2005.
13. Lankoski J., E. Lichtenberg and M. Ollikainen. Performance of Alternative Policies in Addressing Environmental Dimensions of Multifunctionality, Agrifood Research Institute. 2004.
14. Lundmark, L. Mobilising the rural: Post-productivism and the new economy. Proposal for Formas grant Research leaders of the future in the area rural development. Umeå University. 2010.
15. Marsden, T., Sonnino, R. Rural Development and the Regional State: Denying Multifunctional Agriculture in the UK. *Journal of Rural Studies* 24, pp. 422-431. 2008.
16. Markey, S., Halseth, G., & Manson, D. Challenging the inevitability of rural decline: Advancing the policy of place in northern British Columbia. *Journal of Rural Studies*, 24, 409-421. 2008.
17. Mather, A.S., Hill, G., & Nijnik, M. Post-productivism and rural land use: Cul de sac or challenge for theorization? *Journal of Rural Studies*, 22, 441-455. 2006.
18. McCarthy, J. Rural geography: Multifunctional rural geographies - reactionary or radical? *Progress in Human Geography*, 29(6), 773-782. 2005.
19. Mollard A. Multifunctionnalité de l'agriculture et territoires: des concepts aux politiques publiques, *Cahiers d'économie et sociologie rurales*, n 66. 2003.
20. OECD, Multifunctionality: Towards an analytical framework. 2001.
21. Potter C. and M. Tilzey, Agricultural policy discourses in the European post-Fordist transition: neoliberalism, neomercantilism and multifunctionality, *Progress in Human Geography* 29, 5 p.581-600. 2005.
22. Rodrigues M.R., G.E. Gomes, C.J. Lorente. Rural multifunctionality in Europe. The concept and policies, 90 th EAAE Seminar "Multifunctional agriculture, policies and markets: Understanding the critical linkage", Rennes, France. 2004.
23. Romstad E., Ar.Vath, P. K. Rorstad and V.Soyland. Multifunctional Agriculture & Implication for Policy Design, Agricultural University of Norway, Department of Economics and Social Sciences, Report N 21, ISSN 0802-9210. 2000.
24. Van der Veen, R., & Groot, L. Post-productivism and welfare states: A comparative analysis. *British Journal of Political Science*, 36, 593-618. 2006.
25. Wilson, G.A. From productivism to post-productivism ... and back again? Exploring the (un)changed natural and mental landscapes of European agriculture. *Transactions of the Institute of British Geographers*, NS(26), 77-102. 2001.
26. Wilson, G. Multifunctional agriculture: A transition theory perspective. Wallingford, UK: CAB International. 2007.
27. Wilson, G.A., & Rigg, J. 'Post-productivist' agricultural regimes and the South: Discordant concepts? *Progress in Human Geography*, 27, 681-707. 2003.
28. Woods, M. Rural. London, UK: Routledge. 2011.
29. Zegar J., Zb. Florianczyk, M. Kwasek, W. Wrzaszcz, From the research on socially-sustainable agriculture, Institute of agricultural and food economics – National research institute, Warsaw, 2012.
30. Zegar J., From the research on socially-sustainable agriculture (43). Agrarian question and sustainable development of Polish agriculture, Institute of agricultural and food economics – National research institute, Warsaw, 2017.

ВЛИЯНИЕ НА ФАКТОРИТЕ НА СОЦИАЛНОТО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО ЗА РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ

Нели Бенчева⁴⁴, Теодора Стоева⁴⁵

IMPACT OF SOCIAL ENTRENEURSHIP FACTORS ON RURAL DEVELOPMENT

Nelly Bencheva, Teodora Stoeva

For the conditions in Bulgaria the investment in social entrepreneurship may become a key factor in providing employment and development of entrepreneurial initiatives leading to sustainable rural development. Social entrepreneurship is a paradigm that can be seen as one of the solutions to reduce poverty, migration, depopulation and retention of the working population in rural areas.

The research aims to reveal the role and benefits of social entrepreneurship for sustainable rural development through analysis of the factors and barriers to its application. It is important in rural areas to create suitable conditions for building social enterprises with a large scope covering all vulnerable groups of the territory. In this context, the logical connection between the factors of social entrepreneurship is discussed which takes into account the peculiarities of rural areas in Bulgaria in connection with its application. Some of the most important factors, challenges and constraints that have been analyzed are economic, social and institutional. The results show that sustainable rural development can be achieved in solving socially significant problems with the means and approaches of social entrepreneurship and its promotion in rural areas.

Keywords: factors of development , social entrepreneurship, rural areas.

JEL: L31, R1

Въведение

Концепцията за развитието на социалното предприемачество е част от политиката на Европейския съюз за устойчиво и балансирано развитие на регионите. Създаването на възможности за достъп до качествено образование и обучение, за получаване на подходяща работа, за екологично чиста околна среда, за осигуряване на благоприятна бизнес среда, е основната цел на регионалната политика или както още се нарича политиката на сближаване.

Един от подходите за реализиране на тази политика е изграждане на социални предприятия като ключов инструмент за сближаване на регионите и преодоляване на проблемите бедност и социална изолация. Политиката за насърчаване на социалното предприемачество и създаване на социални предприятия е заложена в стратегическата програма Европа 2020⁴⁶.

Потенциалът на социалните предприятия се състои в две от техните съществени характеристики:

- Те действат на регионално ниво в мрежа, като решават редица локални социално-икономически проблеми и служат като изпълнители на активни социални политики насочени към осигуряване на алтернативна заетост и преодоляване на хроничните проблеми на безработица.
- Предприятията на социалната икономиката имат потенциала да мобилизират местните ресурси като насърчават развитие на дейности, които активизират самите хора да участват сами в подобряването на качеството на живот.

Устойчивото развитие на селските райони все по-тясно се свързва с подкрепата за стартиране на нови дейности, насочени към развитието на социалното предприемачество. Чрез него се цели насърчаване на разнообразяването на

⁴⁴ Проф.д-р Нели Бенчева Аграрен университет - Пловдив

⁴⁵ Доц.д-р Теодора Стоева , Аграрен университет – Пловдив, teodorastoeva@gmail.com

⁴⁶ Europe 2020: http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm

икономиката в селските райони чрез увеличаване на броя на микропредприятията, разкриване на нови и запазване на съществуващи работни места, разширяване и подобряване на социалните услуги в тези райони.

Материал и метод

Настоящото изследване се основава на съществуващи регламенти, стратегически документи и анализ на развитието на социалното предприемачество в България. Използвани са резултатите от пилотно проучване по проекта "Умения за бизнес консултанти в областта на социалното предприемачество", както и резултати от проучване на оценки и експертни анализи на представители от различни категории организации на експертни и ръководни длъжности.

Фактори на социалното предприемачество за развитие на селските райони

➤ *Разпределение и демографска структура на населението в селските райони*

Селските райони на страната обхващат територията на 231 общини, представляващи 88% от общия брой общини в България. Територията им е 90000 кв. км. (81% от територията на страната). Около 48% от селското население живее в градовете, а в селата-52%. Малките градове са равномерно разпределени на територията и имат благоприятно влияние върху развитието на социалните дейности, които се предлагат в близките села.

Делът на населението в трудоспособна възраст в селските райони е 65%, което е по-ниско от градското - 71%, а средната за страната - 68%. В селските райони образователната структура на населението е неблагоприятна в сравнение с градските райони. От населението на възраст 20-64 години през 2011 г. 64% имат средно или висше образование, в сравнение с 86% в градските райони. Делът на хората с университетско и висше образование е 12% в селските райони, а в градските райони делът е 32%. Във възрастовата група 30-34 процента от лицата с висше образование е 15%, докато в градските райони е 40%. По-ниският дял на хората с висше образование се обяснява с липсата на възможности за професионално развитие. Тъй като няма политики за привличане и задържане на завършилите висше образование, те са принудени да мигрират. Силен мотиватор за привличане на млади хора с висше образование в селските райони е разработването и прилагането на политики за развитие на алтернативни работни места извън селското стопанство в социалните дейности.

➤ *Икономически фактори*

Икономическото развитие на селските райони изостава значително от градските райони. БВП на глава от населението в селските райони е 3,7 пъти по-нисък в сравнение с градските райони. Различията се дължат основно на по-ниската икономическа активност в селските райони и свързаната с нея ниска заетост и безработица. Най-голям спад на заетостта в селските райони се отчита през 2010-2011г. След 2012г., макар и със забавени темпове, спадът продължава. През 2012г. равнището на заетост в активната трудова възраст 20-64г. в селските райони е 60%, а в градските 71%, при средно за страната -63%. Равнището на безработица в селските райони е най-високо. През 2012г. нивото на безработицата е 14% срещу 7,3% за градските и 12,3% за страната. Нивото на безработицата при младите хора (15-29г.) в селските райони надхвърля 30%. Сериозен е проблемът с високите нива на дългосрочната безработица, която е три пъти по-висока в сравнение с тази в градските райони. Образователната и квалификационната структура на безработните лица е изключително неблагоприятна. По-лошата образователна структура на населението, ниската квалификация, високата безработица понижават качеството на работната сила в селските региони и влияе негативно върху икономическата активност.

Таблица 1. Данни за населението и населените места за селските и градските райони в България

Население	Градове		Села		Общо	
	Брой /хил./	%	Брой /хил. /	%	Брой /хил./	%
Селски райони	1382	48,5	1468	51,5	2850	100
Градски райони	3926	88,5	509	11,5	4435	100
Общо	5308	72,9	1977	27,1	7285	100
Населени места	Брой	%	Брой	%	Брой	%
Селски райони	208	5	3920	95	4128	100
Градски райони	47	4	1127	96	1174	100
Общо	255	4,8	5047	95,2	5302	100

Източник: Национален статистически институт, <http://nsi.bg/>

В структурата на икономиката на селските райони, секторът „Услуги“ създава 52% от добавената стойност, което е по-ниско от средното за страната (64%). Индустрията и аграрният сектор създават съответно 37% и 11% от БДС. В сектора „Услуги“ са заети 40% от населението, а в индустрията и земеделието съответно 28% и 32%. В сектора „Услуги“ заетостта се създава предимно в държавното управление, здравеопазването, образованието и социалните дейности.

➤ *Социални фактори, инфраструктура и качество на живот в селските райони*

Населението в селските райони през 2012г., което е в социална изолация или в риск от бедност, е 61%, а за страната то е 49%. Основните причини за по-високата бедност в селските райони са ниската заетост, високата безработица, ниските доходи, голям дял на хората над 64г. Поради по-ниското образование, заетост и високата безработица във висок риск на социална изолация са етническата група на ромите. Равнището на заетост на ромите е около 20%. Обикновено те живеят в обособени квартали с лоша инфраструктура и ограничен достъп до услуги. Създаването на механизми и условия за активно включване на ромите в икономическия и социален живот в селските райони е критично наложително. Във всички общини от селските райони, населените места са групирани около общинския център (обикновено това е малък град или по-голямо село) и са на максимално разстояние от 50 км от него. В общинския център са разположени институциите, осигуряващи основни услуги за населението – образователни, здравни, административни, културни и информационни центрове, банкови офиси и търговски центрове. Населените места, които изпълняват функциите на общински център, обикновено имат приети устройствени планове за развитие на териториите и по-добро благоустрояване, места и съоръжения за спорт и паркови пространства, обособени производствени територии с достъпна инфраструктура, търговски площи и пазари, развита и активна читалищна и културни дейности. Достъпът и качеството на услугите в населените места извън общинския център е по-ограничен, а инфраструктурата е в лошо състояние. Намалването на тяхното население води до постепенно закриване на част от публичните услуги, което влошава качеството на живот в тях и стимулира миграцията. Достъпът до специализирани медицински услуги на населението от селските райони е затруднен, поради закриване на част от болничните заведения, влошеното състояние на здравната инфраструктура и базовото медицинско оборудване, което се отразява неблагоприятно на качеството на услугите. Посочените проблеми са сериозна пречка за поддържане качеството на живот и достъпа до качествени здравни услуги особено за хронично болните, хората с увреждания и за възрастните хора в селските райони.

Специализираните социални услуги за уязвими групи и възрастни се предоставят от общините, като основната част от тях са делегирани държавни дейности. Специален проблем, особено за общините с множество разпръснати селища, е лошото качество на пътищата и липсата на специални транспортни средства за осигуряването на мобилни социални и здравни услуги за възрастни хора и хора с физически увреждания. Усъвършенстването на обслужването се затруднява от липсата на финансови ресурси и от ниските доходи на жителите. В около една трета от по-малките селски общини допълнителен проблем е и липсата на квалифициран персонал, който да извършва специализирана помощ и услуги.

Предвид застаряващото население в селските райони, се засилва необходимостта от разширяване и модернизация на социалните услуги в общността, насочени към предотвратяване на институционализацията, като дневни центрове за хора с увреждания и социалното обслужване по домовете.

➤ *Институционални фактори*

Социалното предприемачеството не може да се реализира, без да се отчита ролята на различни организации и институции, защото всяка дейност се нуждае от един вид организиране и организация на различни нива, независимо дали на национално или регионално.

➤ *Бариери и ограничения на социалното предприемачество*

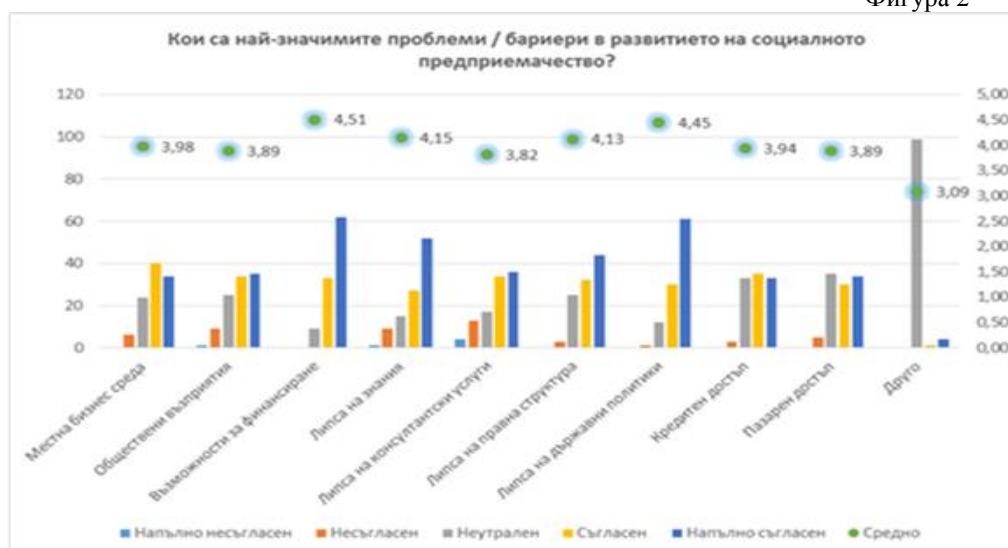
Сред различните бариери и ограничения за инициране на устойчиво социално предприемачеството в селските райони са: ниското ниво на умения, липсата на финансови ресурси, липсата на информация и знания за ползите на предприемачеството. Други ограничения в предприемачеството могат да бъдат отбелязани като несигурност и неяснота в приходите от предприемачество, риска от загуби поради лоша публична инфраструктура. Анкетираните посочват, че концепцията на социалното предприемачество е непозната за по-голяма част от обществото, а информацията относно социалното предприемачество сред стопанските организации в България е недостатъчна и е необходимо да се работи системно и последователно за повишаване на информираността и мотивацията за развитие на социални предприятия.

Разглеждането на най-значимите бариери в развитието на социалното предприемачество насочва вниманието към възможностите за финансиране и липсата на държавни политики, следвани от липса на знания и липса на правна структура. Местната бизнессреда, кредитният достъп, обществените възприятия, пазарният достъп и липсата на консултантски услуги също затвърждават мястото си сред основните проблеми. Направените допълнения са фокусирани върху тежката бюрократична среда, липсата на желание за социално предприемачество, липсата на обществен интерес и липсата на предприемаческа култура.

Фигура 1

Фигура 2

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Развитието на социалното предприемачество в селските райони може да окаже значително въздействие върху тяхното устойчиво развитие чрез насърчаване на предприемчиви инициативи за решаване на тежките социално-икономически проблеми като дългосрочна безработица, липса на заетост на хората в неравностойно положение, интеграция и заетост на етнически групи, социално включване на други хора в уязвимо положение. За решаването на тези проблеми е необходимо да се създадат подходящи условия за изграждане на социални предприятия за успешна интеграция и устойчиво справяне със социалното изключване и обезлюдяването на селските райони. Социалното предприемачество може да подобри жизнеспособността на селските райони като предостави нови възможности за диверсификация и по-ефективно използване на местните ресурси.

Социалните предприятия са относително нов икономически феномен, които се сблъскват със сложни изисквания в турбулентна среда. Социалните предприятия са инструмент за преодоляване на социалните проблеми и за подпомагане на уязвими

групи и именно поради това достъпът до социални услуги в отдалечените райони трябва да се насърчава.

БЛАГОДАРНОСТИ

Настоящата публикация е разработена по проект SESBA (Social Enterprise Skills for Business Advisors) „Умения за бизнес консултанти в областта на социалното предприемачество”, изпълняван по дейността „Стратегически партньорства“ на Европейска програма за образование, обучение, младеж и спорт „ERASMUS PLUS 2015“.

ЛИТЕРАТУРА

1. Насърчаване и развитие на социалните предприятия в България - Пътна карта (2015–2020). Български център за нестопанско право и Фондация Помощ за благотворителността/http://www.bcnl.org/uploadfiles/documents/publikacii/plan_se.pdf/.
2. Национална програма за развитие: България 2020/<http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=765>
3. Платформа за развитие на социалната икономика в България. София, 2014.
4. Програма за развитие на селските райони на Република България 2014-2020/<http://prsr.government.bg/index.php/bg/sections/12/101>
5. М.М. Брутян, М.П. Вахромеева, Т.М. Ворожейкина, Бенчева и др. Проблемы современной экономики: монография / Под общ. ред. С.С. Чернова. – Новосибирск: Издательство ЦРНС, 2016.
6. Venelin Terziev, Nelly Bencheva, Ekaterina Arabska, Teodora Stoeva, Milena Tepavicharova, Nikolay Nichev (2016). Facts and figures on social enterprises in Bulgaria, KNOWLEDGE, INTERNATIONAL JOURNAL SCIENTIFIC PAPERS, DURRES, REPUBLIC OF ALBANIA, p.183-188.
7. Venelin Terziev, Nelly Bencheva, Ekaterina Arabska, Teodora Stoeva, Milena Tepavicharova, Nikolay Nichev (2016), Social entrepreneurship in Bulgaria: barriers to growth, KNOWLEDGE, INTERNATIONAL JOURNAL SCIENTIFIC PAPERS, DURRES, REPUBLIC OF ALBANIA, p.197-202.
8. Venelin Terziev, Nelly Bencheva, Ekaterina Arabska, Teodora Stoeva, Milena Tepavicharova, Nikolay Nichev (2016), Implications on social entrepreneurship development in Bulgaria KNOWLEDGE, INTERNATIONAL JOURNAL SCIENTIFIC PAPERS, DURRES, REPUBLIC OF ALBANIA, p.203-208.
9. Terziev V. K Bencheva N.A. Stoeva T. O., Arabska E. D. (2016) SOCIAL ENTERPRISES IN BULGARIA PROSPECTS FOR DEVELOPMENT OF EDUCATION AND SCIENCE, Agricultural University - Plovdiv, p.63-74.

СЪСТОЯНИЕ И РАЗВИТИЕ НА ПОТЕНЦИАЛА ЗА ТРУДОВ РЕСУРС В СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ

Райна Димитрова⁴⁷

STATE AND DEVELOPMENT OF THE LABOR POTENTIAL IN RURAL AREAS

Rayna Dimitrova

Labor resources are one of the most important territorial factors of regional development, in particular rural development. Labor resources are a crucial prerequisite and a condition for deepening the processes of territorial specialization and concentration. The significance of labor resources for achieving high levels of economic growth is conditioned by the perception that labor is the most important demographic condition for economic development, including in rural areas. In this context, the aim of the project is to analyze and assess the population size and dynamics as a primary factor determining the potential of labor resources in rural areas of Bulgaria. To achieve the goal, literary sources, statistics and analysis are used. Key results, conclusions and recommendations are summarized.

Keywords: rural areas; labor resources; demographic processes; economic development

JEL: J1; J4

Увод

Промените, характеризиращи динамичната природа на съвременния свят се отразяват във всички аспекти на социално-икономическия живот. Глобализацията и информационната ера дават тласък на редица процеси в световен мащаб, които променят представите и нагласите за начина и скоростта на развитие на човешката цивилизация, на отделните държави, региони и т. н. Съществените фундаментални промени в световната икономика водят до изменение в състоянието, развитието, актуалните проблеми и бъдещите предизвикателства свързани със състоянието и развитието на трудовите ресурси в конкретни териториални граници. Възможностите за свободно движение на хора, особено в рамките на ЕС, създават предпоставки за задълбочаване на различията в заетостта, доходите и качеството на живот между градските и селски райони, от една страна, а от друга променят техния потенциал и възможности за адаптиране към промените на средата.

Наред с предизвикателствата в световен и регионален мащаб, България е изправена и пред редица съществени вътрешно-структурни проблеми. Такъв, изключително тежък и непрекъснато задълбочаващ се проблем, е демографската ситуация, чието начало се проследява от средата на миналия век, а последиците ѝ продължават да формират структурната и количествена рамка на населението у нас. Фундаменталните изменения в демографската структура на населението поставят сериозни предизвикателства на трудовия пазар по отношение на качеството и състава на работната сила. Урбанизираните райони, характеризиращи се с по-добри демографски показатели, поставят неурбанизираната територии в изоставаща позиция в полето на трудово-пазарните отношения. Основно това се дължи на трудната адаптация на работната сила в малките населени места към непрекъснато променящите се изисквания на трудовия пазар, което от своя страна предизвиква разгръщане на

⁴⁷ Стопански факултет, ЮЗУ „Неофит Рилски”, Благоевград, България, доц. д-р Райна Димитрова, rayna_dim@abv.bg

процесите по установяване на трайни различия в потенциала за трудов ресурс на различните райони, области, градове и села.

Освен предизвикателството, свързано с постоянно намаляващото население, България е изправена и пред проблема за изключително нестабилните пропорции между отделните възрастови групи, характеризиращи се с различна острота в отделните региони на страната и по населени места. Основните причини за тази конюнктурна дестабилизация са: отрицателният естествен прираст, отрицателното миграционно салдо, застаряването на населението и др. В резултат на действието и на редица други фактори от социално-икономически, политически, демографски, научно-технологически и др. характер, развитието на демографските процеси от началото на ХХ-ти век в България е с изключително сложна и отрицателна насоченост. Резултатът от тези процеси, протичащи в рамките на повече от едно столетие е, от една страна, висока степен на урбанизация и обезлюдяване на слабо развитите провинциални райони от друга.

В този контекст целта на разработката е да се направи анализ и оценка на числеността и динамиката на населението като първостепенен фактор, определящ потенциала за трудов ресурс в селските райони на България. За постигане на целта в разработката се използват литературни източници, статистически данни и анализи за периода 2000-2016 г.

Постановка на проблема

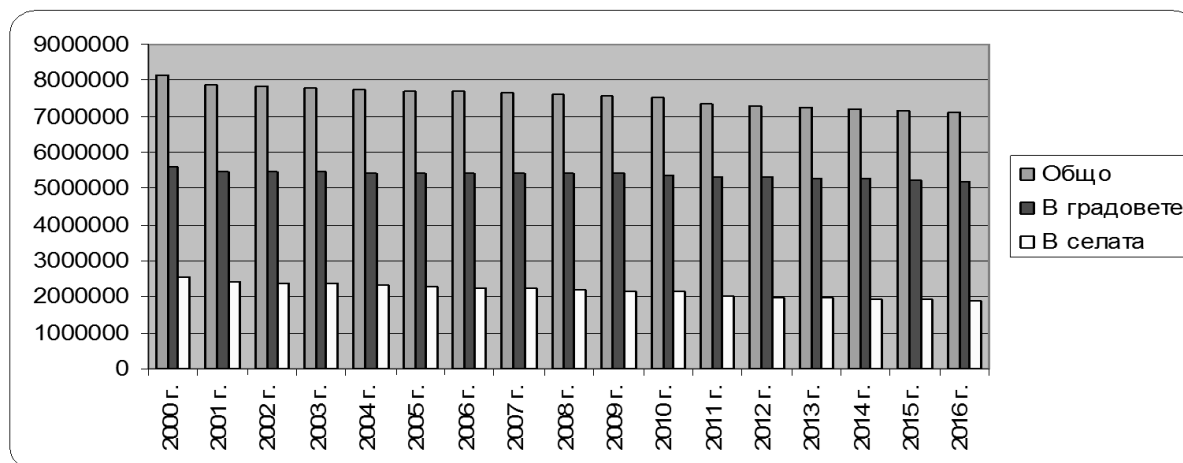
Териториалните фактори (Терзийска, С., 2006), които се вземат предвид при решаване въпросите на регионалното развитие се подреждат йерархично по следния начин: природни и демографски ресурси, изградени производствени фондове, инфраструктура, транспорт, енергетичен и екологичен фактор и някои други фактори със специфичен характер и общо действие. А от ресурсите на територията много важна предпоставка и условие за задълбочаване на процесите на териториална специализация и концентрация са трудовите ресурси (Терзийска, С., 2006).

По отношение значимостта на трудовите ресурси за постигането на високи нива на икономически растеж различните автори (Сугарев, З., 1975) са единодушни, че работната сила е най-важното демографско условие за икономическо развитие. „Главната производствена сила на обществото е населението, в неговата трудоспособна част.” (Волкова, Д., 1969). Под трудов потенциал в географски обособена територия се разбират всички лица, притежаващи физически, духовни и психически възможности да извършват трудова дейност, които се намират във възрастта, ограничаваща трудоспособното население (включително работещите инвалиди и рано пенсионираните се) (Младенов, Ч., 2003). Достъпът до кадри с необходимото равнище на квалификация е един от основните производствени ключови фактори за успех на предприятието (Димитрова, Р., 2012). Следва да се подчертае, че в контекста на промените в състоянието и тенденциите на пазара на труда, произтичащи от действието на редица фактори, включително и от силното влошаване на демографската ситуация и прогноза, едно от най-съществените предизвикателства, пред които са изправени предприятията на настоящия етап е формирането на оптимално функционираща система от човешки ресурси (Димитрова, Р., 2012). Тенденциите в развитието на населението в обособена географска територия, като основен източник на трудови ресурси, определят рамките и потенциала на трудовия пазар за района (Йорданова, А., 2014) Този потенциал зависи пряко от възрастовата, икономическа, социална, културна, етническа, образователна и квалификационна структура на населението.

Резултати

Както вече бе посочено, населението е базисният фактор, определящ размера на трудовите ресурси в определени териториални граници. Ето защо изследването на числеността на населението и нейната динамика се поставя в началото на настоящия анализ. На Фиг. 1 са представени данните за общия брой на населението, както и този в градовете и селата в България за периода 2000-2016 г.⁴⁸.

Фигура 1. Численост на населението в България за 2000-2016 г.

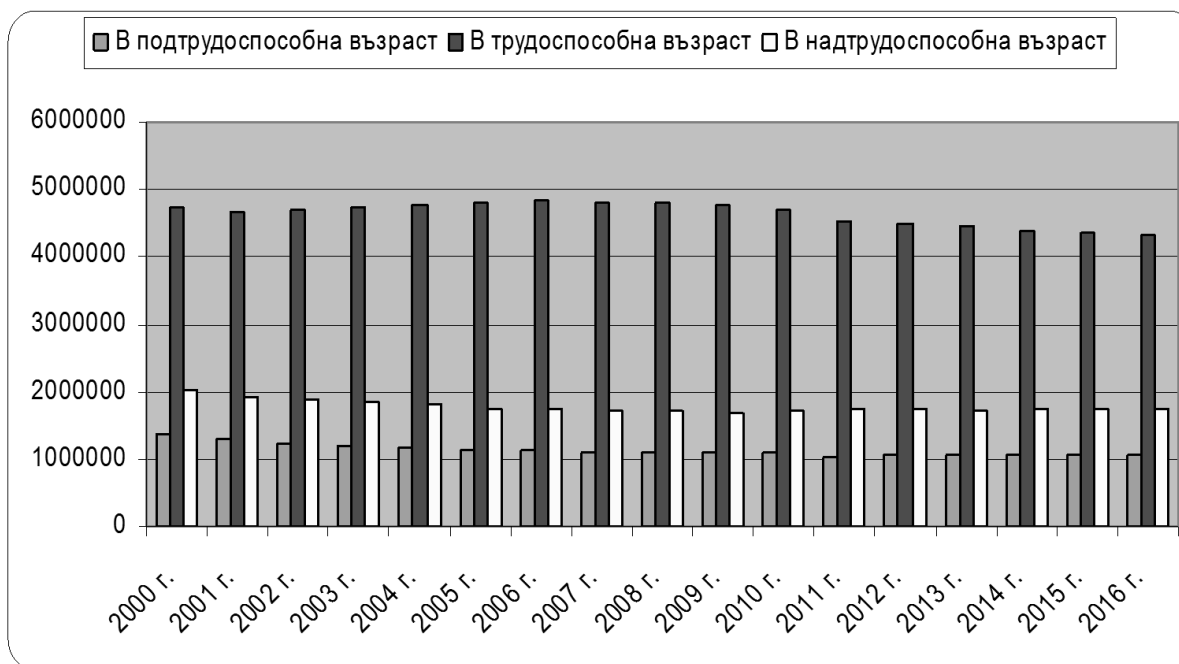
Източник: НСИ

Установява се, че за изследвания период общият брой на населението на България намалява от 8149468 до 7101859, т. е. с 1047609 души (12,85 %). За градовете намалението е с 372472 души (6,68 %), а за селата с 675137 души (26,24 %). Тези стойности еднозначно показват, че темпът на понижение на населението в селата е приблизително четири пъти по-висок от този в градовете и 2 пъти от този общо за страната. По отношение на динамиката на числеността на населението от Фиг. 1 се констатира непрекъснат устойчив процес на намаление както на общия брой, така и на броя на живущите в градовете и селата.

Броят на лицата в трудоспособна възраст, респ. възрастовата структура на населението е първостепенният фактор, който, при равни други условия, определя потенциала за трудов ресурс в определени териториални граници. На Фиг. 2 са представени данните за числеността на населението в България, разпределено в три възрастови групи, а именно: население в подтрудоспособна възраст; население в трудоспособна възраст; население в надтрудоспособна възраст. Установява се, че броят на лицата в трудоспособна възраст общо за страната намалява от 4748150 на 4304436 души, или с 9,34 %. Вижда се, че подтрудоспособното население намалява за периода като достига 1062705 души през 2016 г., което е с 22,62 % по-малко спрямо 2000 г. Същевременно данните за надтрудоспособните лица са съответно понижение с 293258 души, т. е. с 14,46 %.

Фигура 2. Обща численост на населението по възрастови групи за 2000-2016 г.

⁴⁸ Заб.: по време на разработване на проучването – март 2018 г., НСИ няма публикувани данни за населението за 2017 г.

Източник: НСИ

По отношение на характеризирането на възрастовата структура на населението важно значение имат и коефициентите на възрастова зависимост – Таблица 1. От данните в таблицата се констатира, че стойностите и на двата коефициента бележат увеличение в рамките на изследвания период, което е негативен процес, илюстриращ влошаването на съотношението между населението в трудоспособна възраст и останалите две възрастови групи.

На Фиг. 3 са представени данните за броя на населението по възрастови групи в селата. Установява се, че за 2016 г. спрямо 2000 г. понижението на броя на трудоспособните лица в селата е с 209082 души или с 16,63 %, т. е. намалението е значително по-високо в сравнение с това при общия брой на населението. Същевременно се наблюдава и устойчиво понижение на броя на лицата в подтрудоспособна и надтрудоспособна възраст, живеещи в селата.

Таблица 1. Коефициенти на възрастова зависимост за 2000-2016 г.

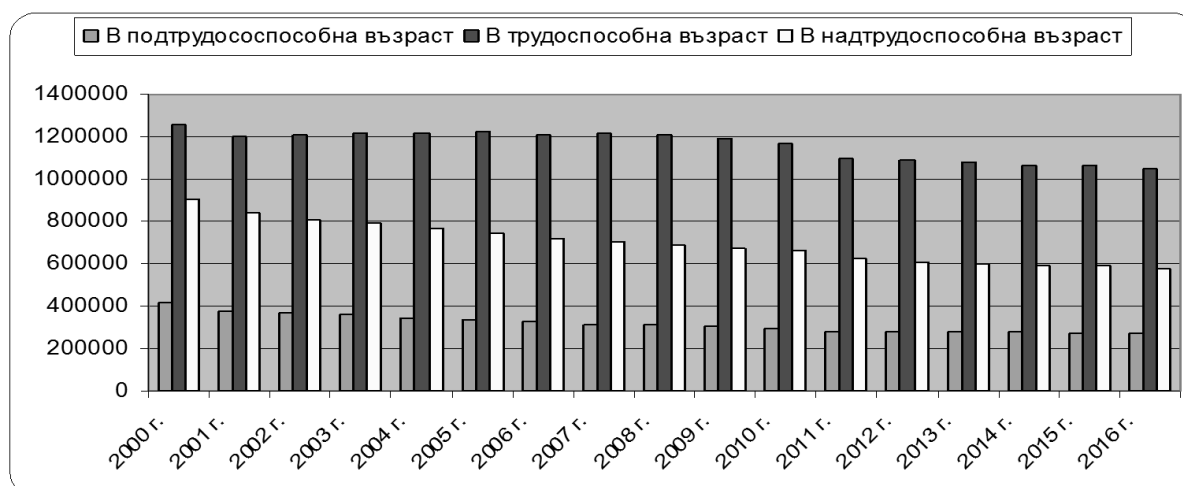
%	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Квз ⁴⁹	46,8	46,8	46,2	45,5	44,9	44,5	44,3	44,3	44,6	45,1	46,0	47,5	48,7	50,0	51,2	52,4	53,4
Кон ⁵⁰	24,0	24,9	24,9	24,9	24,8	24,9	24,9	25,0	25,2	25,4	25,9	27,8	28,5	29,3	30,2	31,1	31,8

Източник: НСИ

⁴⁹ Коефициент на възрастова зависимост (Квз) Отношение на населението на възраст под 15 и на 65 и повече години към населението на възраст от 15 до 64 г.

⁵⁰ Коефициент на възрастова зависимост (остаряване на населението - Кон) Отношение на населението на възраст 65 и повече години към населението на възраст от 15 до 64 г.

Фигура 3. Численост на населението по възрастови групи в селата за 2000-2016 г.

Източник: НСИ

Изводи

1. За периода 2000-2016 г. се наблюдава устойчив негативен процес на намаление на общия брой на населението на България, на населението, живеещо в градовете и на това, живеещо в селата.
2. Констатира се, че темпът на понижение на броя на населението в селата е многократно по-висок от този в градовете и общо за страната.
3. Като резултат от това силно се намалява потенциала за трудов ресурс в селата и се ограничават възможностите за неговото възпроизводство.
4. Установява се, че в рамките на изследвания период броят на лицата в трудова възраст общо за страната се понижава съществено.
5. Населението в подтрудова възраст бележи много голямо намаление за периода 2000-2016 г.
6. Стойностите на коефициентите на възрастова зависимост показват, че населението на България устойчиво застарява в рамките на изследвания период. Това също води до намаляване на потенциала за трудов ресурс и лимитира възпроизводството на работната сила.
7. Установява се, че намалението на броя на трудова възраст лица в селата е значително по-високо в сравнение с това на тази група при общия брой на населението. Следователно капацитетът за увеличаване на трудовите ресурси в селата е изключително малък, дори може да се каже, че е изчерпан в настоящите условия.
8. Констатира се устойчиво понижение на броя на лицата в подтрудова и надтрудова възраст, живеещи в селата.

Заклучение

Демографските процеси в нашата страна, чиято отрицателна насоченост е постоянна тенденция от десетилетия насам, променят структурата на населението и водят до забавени темпове на възпроизводство. Това изправя трудовия пазар в България пред предизвикателството на намаляващ дял на населението в трудова възраст, наред с повишаване на броя на възрастните лица. С най-голяма острота стои този проблем в селските райони. Задълбочаващите се диспропорции в демографското

развитие в урбанизираните и неурбанизирани райони на страната, поставят последните в изоставаща позиция. Диференциацията между отделните градовете и селата води до обособяване на териториална, социално-икономическа, научна техническа и ресурсна концентрация от една страна и периферия от друга. При настоящата численост, възрастова структура и местоживеене на населението, преодоляването на териториалните различия във възпроизводствения потенциал на населението в селата на базата на саморегулиране е невъзможно. За противодействие на очертаните тенденции трябва да се търси широк обхват от мерки, поради многообразието на факторите, предизвикващи негативното развитие в демографията на селата в България.

Използвана литература

1. Волкова, Дарского, А. Л., Кваши, А., Вопросы демографии. Исследования, проблемы, методы, Статистика, Москва, 1969.
2. Димитрова, Р., Конкурентоспособност на предприятието – техники за развитие, в: Проблеми на малкия бизнес, Лангов, Благоевград, 2012.
3. Димитрова, Р., Управление на човешките ресурси на предприятието, в: Организация и управление на малкия бизнес, Лангов, Благоевград, 2012.
4. Йорданова, А., Димитрова, Р., Урбанизация и обезлюдяване – двуполусният демографски модел на трудовия пазар в Област Кюстендил, Управление и устойчиво развитие, 2014, Vol. 44, 1/2014.
5. Младенов, Ч., Владев, И., Владева, Р., Обща геодемография, УИ „Епископ Константин Преславски”, Шумен, 2003.
6. Сугарев, З., Демографска статистика, Наука и изкуство, София, 1975.
7. Терзийска, С., Лозанов, Е., Регионални проблеми на Република България, Труд, София, 2006.
8. Население по пол, местоживеене, области и общини. НСИ, https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=1062
9. Население под, във и над трудоспособна възраст по области и местоживеене. НСИ, https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=1083
10. Структура на населението по местоживеене, полово съотношение и коефициенти на възрастова зависимост по области. НСИ, https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=113

НЕОБХОДИМОСТ ОТ ДОПЪЛНИТЕЛНИ КОНСУЛТАНТСКИ УСЛУГИ ЗА РАЗВИТИЕ НА МАЛКИ И СРЕДНИ ПРЕДПРИЯТИЯ В СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ⁵¹

Мария Радославова Станимирова⁵², Юри Свободинов Зарев⁵³

NECESSERITY OF ADDITIONAL CONSULTING SERVICIES FOR DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM SIZED FARMS IN NORTEASTERN BULGARIA

Mariya Radoslavova Stanimirova, Yuri Svobodinov Zarev

Bulgaria's membership in the European Union determines the economic orientation of agricultural farms in the country in line with the main priorities of sustainable rural development. Although there are significant agricultural farms in Bulgaria, small and medium-sized farms account for a significant share of the total number of farms. The main objective of this paper is to present the consulting services, offered to small and medium-sized farms in North Eastern Bulgaria and to research the necessity of additional consulting services as a key factor for the sustainable development of these farms. The paper presents the scope and requirements to be met by the agricultural farms in Bulgaria in order to be classified as small and medium, the fields in which they can receive the consultancy services necessary for their development, as well as results from a primary research, focused on the necessity of additional consulting services needed for their sustainable development.

Keywords: small and medium farms; consulting services; sustainable rural development

JEL: Q13, Q01.

Предоставянето на консултантски услуги е ключов фактор за устойчивото развитие на МСС и селските райони в България. След промените от 1989 г. в България, тя е сред страните с най-среден размер на поземлената собственост – 0,37 ха (Van Dijk, T., 2004) а 86% от имотите са с размер под 1 ха. Малките и средни стопанства (МСС) в страната са 85% от всички стопанства, но получават едва от до 10% от общите субсидии по схемата за единно плащане на площ (СЕПП) – фиг.1 и фиг. 2.

През периода на ПРСР 2007-2013 г., общият брой на земеделските стопани одобрени за подпомагане по СЕПП е 81 003. От тях близо 85% (68 710 земеделски стопани) са получили директни плащания за площи до 30 ха, а само 15% от бенефициентите (12 293 стопанства) са получили подпомагане за стопанства над 30 ха. Същевременно, близо 90% от подпомагането е разпределено във втората група бенефициенти, тъй като 90% от площта е съсредоточена в групата стопанства с размер до 30 ха (3 184 211 ха), а в стопанствата до 30 ха – попадат съответно само 10% от площите за подпомагане (359 977 ха).

⁵¹ Докладът е разработен по проект „Устойчиви мултифункционални селски райони: преосмисляне на моделите и системите на земеделието при нараснали изисквания и ограничени ресурси“, финансиран от фонд „Научни изследвания“.

⁵² Доц. д-р Мария Станимирова, Икономически университет – Варна, ръководител катедра „Аграрна икономика“, email: maria_stanimirova@ue-varna.bg

⁵³ Юри Свободинов Зарев, редовен докторант в катедра „Аграрна икономика“ при Икономически университет – Варна; Главен експерт в ТОО – Варна на Националната служба за съвети в земеделието (НССЗ).

Дефиницията за „малки и средни стопанства“ съгласно възприетата в България нормативна рамка, изисква тези стопанства да отговарят на следните условия :

1. Да са регистрирани като земеделски стопани съгласно българското законодателство (Наредба № 3 от 1999 г. за създаване и поддържане на регистър на земеделските стопани, ДВ, бр. 10 от 1999 г.).

2. Да са получили от земеделска дейност най-малко 33% от общите си приходи/доходи за предходната календарна година.

3. Да имат икономически размер на стопанството, измерен в стандартен производствен обем (СПО) в границите между 2000 евро и 7999 евро включително за малките стопанства и между 8000 евро до 16 000 евро включително за средните стопанства.

4. Да са собственици, наематели и/или арендатори на цялата налична в земеделското стопанство земя;

5. Да са собственици и/или ползватели на животновъдните обекти, сгради и помещения, използвани за животновъдната дейност, в случай че развиват такава;

6. Да са микропредприятия или малки предприятия по смисъла на съответен национален нормативен акт (Закон за малките и средните предприятия, 1999), а именно да са със средносписъчен брой на персонала по-малък от 250 души и годишен оборот, който не превишава 97 500 000 лв. и/или стойност на активите, която не превишава 84 000 000 лв.

Направленията за финансиране по ПРСР 2007-2013 също налагат сериозни ограничения на малките и средни стопанства, като от общо 20 мерки по програмата те могат да се възползват основно от две мерки чрез финансиране и от една за обучение, а останалите мерки са насочени към други бенефициенти. През действащия период на ПРСР 2014-2020 достъпът до подпомагане е значително подобрен чрез въвеждане на т.нар. „Тематична подпрограма за развитие на малки земеделски стопанства в Република България - 2014-2020 г.“, в която са допълнени 5 отделни мерки за МСС.

Промените в нормативната рамка касаеща подпомагането на МСС е резултат основно от ползотворната консултантска помощ от страна на най-голямата държавна структура в страната Националната служба за съвети в земеделието (НССЗ). Необходимостта от по-голям ресурс за предоставяне на консултантски услуги към МСС се доказва от факта, че в много от общините в страната за последните пет години са създадени частни структури работещи в това направление. Консултациите, които МСС получават могат да бъдат обобщени в следните групи:

1. Специализирани консултации (в области като: животновъдство; растениевъдство; аграрна икономика; условия за поддържане на земята в добро земеделско и екологично състояние; добри земеделски практики).

2. Възможности за финансиране по ПРСР (допустими кандидати, финансови условия, изготвяне на проектно предложение и бизнес план, избор на инвестиция, проверка и окомплектоване на документи).

3. Мониторинг и изпълнение на одобрените проекти по ПРСР (изготвяне на доклад относно изпълнението; текуща кореспонденция с Контролен орган и Наблюдаващ орган на програмата, промяна на проектно предложение, подаване на заявки при следващи плащания, възможности за съфинансиране на проекта по други програми).

4. Други финансиращи инструменти от Националното и Европейско законодателство (директни плащания на площ и глава животно; национални помощи; Програма De Minimis; схеми с обвързано производство; преходна национална помощ; програми за обучение; заместване и сътрудничество; програми за демонстративни ферми; участие в изложения и панаири и др.).

5. Други технически и административни консултации (безопасни условия на труд; регистрация на животновъдни обекти; агрохимичен анализ на почви; фуражи и земеделски продукти; водене на специализирани дневници; сключване на споразумения за земи; договори за аренда и наем; социални консултации и др.).

С цел да се анализира интересът и необходимостта на земеделските стопани относно предлагането на допълнителни консултантски услуги е проведено първично проучване сред представители на тази група в Североизточна България. Като метод за събиране на данни е предпочетена пряка персонална анкета, а броят на лицата, до които е разпространено допитването е 55. Този метод за събиране на данни е предпочетен поради възможността, която предоставя за дълбочинно интервю с допитаните по някои въпроси, по които е необходимо да се потърси допълнително обяснение на посочените в анкетата отговори.

Предметът на проучването, а именно интерес към допълнителни консултантски услуги, налага като обект на изследване да се дефинират земеделски производители, които вече са ползвали консултантски услуги. Това обяснява и профилът на респондентите по възраст, а именно: преобладаваща част от анкетираните са на възраст между 18 и 30 г. (55 %); 30 % са на възраст от 31 до 40 г; 8% - на възраст на 41-60 години и 7 % над 60г. 60 % от анкетираните са мъже, а 40 % - от женски пол.

Най-висок относителен дял от изследваните стопанства (40%) са с размер от 6000 СПО до 7999 СПО; 35% са с размер от 8000 СПО до 15999 СПО; 20% с размер от 2000 до 5999 СПО и 5% нямат стопанство. По отношение на насочеността на стопанствата на анкетираните респонденти: мед – 40 %, мляко- 25 %, месо- 20 %, зеленчуци- 20%. Много малка част от анкетираните отглеждат зърнено - житни култури (5%) и винено грозде (5%). Преобладаваща част от респондентите практикуват конвенционално земеделие (70%), в преход към биологично са 20 % и едва 10 % практикува биологично земеделие. Ниският дял на производителите на биологично произведени продукти се дължи на факта, че значителна част от стопанствата са все още в преход към биологично производство, а друга част са тези, които все още са с неплододаващи култури.

Значителна част от респондентите (над75%) до момента са ползвали консултантски услуги, предлагани от Националната служба за съвети в земеделието (НССЗ). Това може да се обясни с високата ангажираност на службата и безплатните консултантски услуги, които предлага. Земеделските стопани споделят, че с изготвените проекти и доклади към мярката по-лесно изпълняват поетите ангажименти.

Някои респонденти декларираат, че ползват успоредно и платен консултант.

Интерес за настоящия доклад представлява разпределението на отговорите по отношение на направлението, в което представителите на малки и средни стопанства имат необходимост от допълнителни консултантски услуги. Преобладаваща част от респондентите проявяват интерес към услуги, свързани с безопасни условия за труд - БУТ (35%). Висока е и необходимостта към услуги, насочени към придобиване на нови знания и умения (20%); консултиране, относно посещения на изложения и партньорство (20%) и услуги, свързани с управление и работа със земеделска техника (15%).

Фигура 3. Необходимост от допълнителни консултантски услуги от МСС в Североизточна България

Според изследваните земеделски производители, е необходимо да се обърне сериозно внимание на следните дейности при предоставяне на консултантски услуги:

1. съдействие в избора на най-подходящите направления или комбинация от направления за конкретните стопанства;

2. подготовка на първоначалните документи за кандидатстване;

3. осигуряване на съветнически услуги по време на изпълнение на поетият ангажимент с цел правилното прилагане на установените изисквания за управление.

4. консултантски услуги за управление на земеделското стопанство, които могат да включват разработване на маркетингов анализ на базата на заявени потребности на земеделския производител; предоставяне на съвети относно организацията и управлението на стопанството; изисквания за водене на счетоводство в областта на земеделието; представяне на възможности за участие на земеделския производител в организации на производители;

5. специфични съвети в областта на растениевъдството и/или животновъдството, които могат да включват:

а) технологии за производство в растениевъдството (включително изготвяне на технологични карти, сеитбооборот, съвети за обработка на почвата, прибиране и съхранение на продукцията);

б) препоръки за торене (включително вземане на почвени проби, почвени анализи, определяне на торови норми и срокове за торене и начини за съхранение на торовете);

в) препоръки за водене на растителнозащитни мероприятия (включително използване на инсектициди, фунгициди, хербициди, биопрепарати и др.);

г) препоръки за напояване/отводняване (включително избор на начин за напояване, поливен режим, поливни норми, водоспестяващи и екологосъобразни

технологии и техники за напояване);

д) технологии за отглеждане на животните (включително избор на видове животни, подходящи породи и системи за отглеждане и хранене);

е) ветеринарномедицински въпроси (включително стопанско значими заболявания при животните и стандарти за хигиена).

Основните предимства от въвеждането на допълнителни консултантски услуги, според изследваните земеделски стопани са в следните направления:

- По-добра конкурентоспособност на стопанството;
- По-високо качество на произвежданата продукция;
- По-лесен достъп до допълнителни финансови средства и
- Бмяна на опит при посещения на специализирани панаири и изложения.

Сред възможните субекти, които биха могли да предоставят допълнителни консултантски услуги могат да се идентифицират браншовите организации. На анкетирания е зададен въпрос, кое възпрепятства достъпът до подобни услуги от съответните браншови организации в тяхната област. Според отговорилите на този въпрос това е ниският капацитет на тези структури за консултиране; високите цени на услугите, които предлагат; недостатъчно развита нормативна рамка, която да регулира тяхната роля в процеса на консултиране и съмнението, че помощта ще е насочена към ограничен кръг от производителите.

Независимо от трудностите, с които е свързано използването на допълнителни консултантски услуги, сред земеделските стопани преобладава мнението, че вероятността за одобряване на проект по ПРСР е по-висока след ползване на допълнителни консултантски услуги. Други направления, които възпрепятстват консултиране на земеделските стопани са липсата на информация относно ясен регистър и лиценз за подобни дейности. Актуалността на този въпрос е от изключително значение особено при започване на подготовка или разработване на проект за кандидатстване по предстоящи подходящи мерки от ПРСР.

Посочените трудности затрудняват земеделските стопани при планиране на разходите за допълнителни консултантски услуги. Това е вероятната причина, поради която висок относителен дял от респондентите да не могат да преценят дали тези услуги ще съдействат за развитието на стопанството им. Независимо от посоченото, 50% от земеделските стопани, до които е разпространето допитването са позитивно настроени към този въпрос.

В обобщение, могат да бъдат идентифицирани и редица направления, в които е необходимо да се обърне по-сериозно внимание и да се предлагат консултантски услуги. Те са основно свързани с управлението на МСС (маркетингови анализи, организация на производството, финансово-счетоводно отчитане, възможности за сътрудничество по хоризонтала и вертикала и др.) и със специфики в областта на растениевъдството и/или животновъдството (вкл. иновативни производствени технологии, ветеринарно-медицински и растителнозащитни консултации и др.).

Използвана литература:

1. Van Dijk, T. Land consolidation as Central Europe's panacea reassessed. Symposium of Modern Land Consolidation. France, 2004.
2. Закон за малките и средните предприятия, Обн., ДВ, бр. 84 от 24.09.1999 г.
3. Наредба № 3 от 1999 г. за създаване и поддържане на регистър на земеделските стопани, ДВ, бр. 10 от 1999 г.
4. Програма за развитие на селските райони 2007-2013; 2013 – 2020.

АНАЛИЗ НА ПРОБЛЕМИТЕ И ПЕРСПЕКТИВИТЕ В УСТРОЙСТВОТО И РАЗВИТИЕТО НА СЕЛСКИТЕ ОБЩИНИ В ОБЛАСТ РУСЕ

Наталия Неделчева⁵⁴

ANALYSIS ON PROBLEMS AND PROSPECTS IN THE DEVICE AND THE DEVELOPMENT OF RURAL COMMUNITIES IN RUSE REGION

Nataliya Nedelcheva

Territory and its features are an integral part of human life since ancient times. With its special features it has a significant impact on the quality and way of life of the people who inhabit it. Irrational and appropriate use of the resource potential of the territory, regardless of its geographic location causes problems in the economic development of the territory and to deepen interregional differences, which is in contrary to the objectives of European economic policy.

The purpose of this report is to reflect the essential problems in the drive and the development of rural communities in the region of Ruse, their potential and prospects for development. Presented is a model for the assessment of the degree of development of the region and of entrepreneurial activity in it as the basis for the construction of an appropriate strategy for the future development of rural communities.

Key words: economic development, rural municipalities, planning, resource potential

JEL: R11; R58; L530

Увод

Устройството на дадена територия може да се дефинира като система от мерки, актове и действия от фактическо и правно естество, които имат за цел създаването на балансираност и подреденост в обществото и използването на околната среда – естествена и изкуствена, за да бъде осигурено нормално съществуване на човека и неговия жизнен цикъл. Това не е еднократен акт, а непрекъснат процес и следва да е съобразен с политиката на ЕС за преодоляване на междурегионалните различия и постигането на конкурентоспособност и икономически растеж. За да бъдат постигнати заложените в общата рамка и европейска политика цели по отношение развитието на регионите и в частност на селските общини, необходимо е да бъде ясно идентифициран и разумно оползотворен техния ресурсен потенциал.

За целите на настоящия доклад като обект сме избрали селските общини в област Русе.

ИЗЛОЖЕНИЕ:

1.Обща характеристика на селските общини в Русенска област.

Област Русе е част от Северния централен район за планиране. Тя е благоприятно разположена и с възможности за развитие и богат ресурсен потенциал, което я определя като административен център на Северен централен район на планиране.[www.ruse.bg]

Регионът е от значение за националната транспортна и икономическа система, което се обуславя от:

- ✓ разположението на областта по протежението на река Дунав и ролята на Дунав мост като мащабна комуникационно-транспортна връзка със съседна Румъния и своеобразен коридор между Европа и Азия;

⁵⁴ Доц. д-р Н.Неделчева, Русенски университет „Ангел Кънчев“, катедра „Икономика“
nnedelcheva@abv.bg

- ✓ преминаването на други важни европейски пътища и транспортни коридори през територията на областта като: 1)европейският път E70 (от Русе до Варна), представляващ част от европейската пътна мрежа на територията на България; 2)европейският път E85 (Русе - Бяла - Велико Търново - Стара Загора - Хасково – Свиленград) - също част от европейската пътна мрежа на територията на България; 3)паневропейски транспортен коридор 7 (Рейн - Майн - Дунав); 4)паневропейски транспортен коридор 9 (Хелзинки - Москва - Кишинев - Букурещ - Русе - Стара Загора – Дедеагач).

Област Русе заема площ от 2 803 км², което представлява около 2,53 % от територията на цялата страна и има население 223 489 души. В нейните граници са разположени 8 общини – Борово, Бяла, Ветово, Две могили, Иваново, Русе, Сливо поле и Ценово, отразени на таблица 1.и фигура 1

Таблица 1.Обща характеристика на селските общини в област Русе

Община	Територия (км ²)	Население	Брой населени места общо	Брой градове	Брой села
Област Русе	2803	223 489	83	9	74
Община Борово	245	5 931	7	1	6
Община Бяла	341	13 059	11	1	10
Община Ветово	352	12 210	6	3	3
Община Две могили	342	9 047	12	1	11
Община Иваново	490	9 209	13	0	13
Община Русе	570	165 882	16	2	14
Община Сливо поле	276	10 553	11	1	10
Община Ценово	249	5 665	9	0	9

Източник: Данни на НСИ

По данни на НСИ от 83 – те населени места, намиращи се на територията на областта

само 9 са градовете, останалите са села, което определя типологията на региона като селски регион с основен поминък земеделие, преработваща промишленост и занаятчийство. Отрасловата специализация на региона и степента на териториална концентрация могат да бъдат определени чрез използването на познатия в специализираната литература индекс на локализация на Изард. За изчисляването му се използва статистическа информация, отразена в таблица 2 от доклада и следният математически апарат:

Фиг.1

$$L = \frac{R_i}{R} : \frac{N_i}{N} \geq 1 \quad [1]$$

където: L е индексът на локализация;

R_i - броят заети в i – тия отрасъл на териториалната единица (ТЕ);

R - общият брой заети в ТЕ;

N_i - броят заети i – тия отрасъл на национално равнище;

N - общият брой заети във всички отрасли на националното стопанство.

Таблица 2. Структура на заетите в основните сфери на трудовия пазар

Отрасли	Заети лица	
	Национална икономика	В област Русе
Селско и горско стопанство	664 906	19 890
Преработваща промишленост	708 131	27 600
Строителство	175 440	3 190
Търговия, ремонт на автомобили и мотоциклети	889 378	26 840
Финансови и застрахователни дейности	64 908	5 620
Общо:	2 502 763	83 140

Източник: Данни на НСИ

Значението на коефициента на териториална концентрация се заключава в това, че колкото по-голяма от единица е получената стойност, толкова по-голяма е степента на концентрация на даденото производство в съответната ТЕ или регион. В резултат на

проведеното емпирично изследване се установи, че с най-висока степен на концентрация в област Русе са финансовите и застрахователни дейности с коефициент 2,57, преработващата промишленост с 1,17, селското стопанство и търговията – 0,91, а строителството с коефициент 0,57. Интересен е факта, че за областта силно застъпени са финансовите и застрахователни дейности, което вероятно се дължи на значителния брой банкови и небанкови институции (финансови къщи) в региона и големия брой застрахователни дружества, опериращи на територията, причина за което може да се търси в степента на икономическо развитие на селските общини. По последни данни, обявени в медийното пространство [www.capital.bg; www.investor.bg] населението на област Русе и в страната като цяло е с ниска покупателна способност и всяко второ домакинство в региона е с повече от едно задължение към посочените финансови институции. Силно застъпена е преработващата промишленост в региона – мебелно производство, месопреработване, шивашка индустрия, което обяснява втория по големина коефициент на локализация за този вид сектор от националната икономика. Любопитен е факта, че въпреки благоприятните почвено-климатични условия, стратегическо местоположение и природен ресурс селското и горско стопанство, както и туризма са на трета, четвърта позиция като концентрация в структурата на регионалната икономика. В някои от общините в област Русе има множество забележителности, културно-исторически наследства и паркове, които могат да се използват като притегателен център за инвеститори, за туристи не само от страната, но и от чужбина, което би допринесло за кумулирането на добавена стойност в съответните общини, за насърчаване на предприемаческата активност и за подобряване на качеството на живот в тях. Често дискутирана е проблематиката за стимулирането на предприемаческата активност в селските райони и връзката ѝ с регионалната среда, има множество мнения относно връзката „среда – предприемачество“. Според нас, за да има предприемаческа активност се изисква подходяща среда, но тази среда може да бъде подобрена, за да бъде притегателна сила, по различни пътища, един от които е именно предприемаческата активност в съответния регион. В таблица 3 сме представили някои от аспектите във взаимовръзката между характеристиките на регионалната среда в област Русе и предприемачеството в нея.

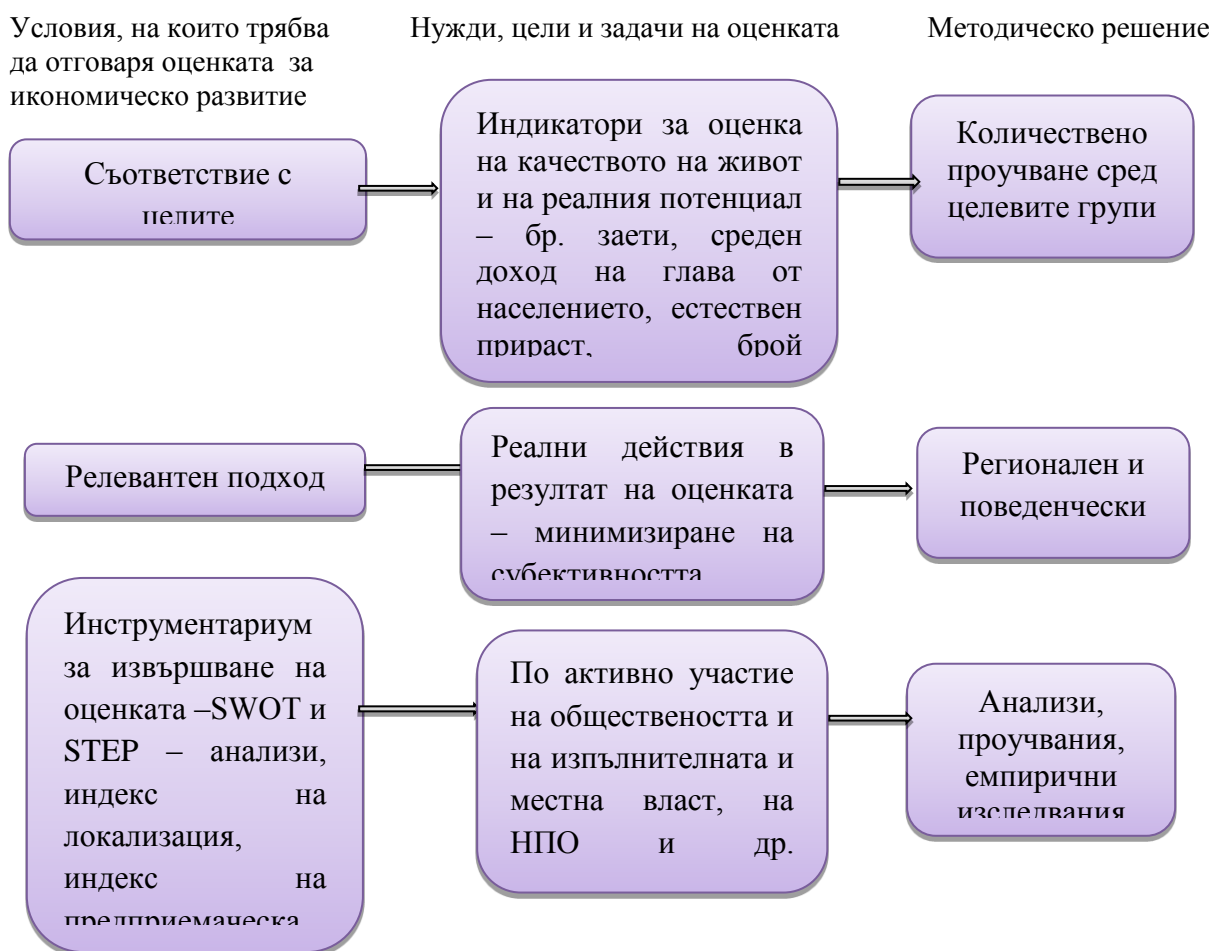
Таблица 3. Взаимовръзка „регионална среда – предприемаческа активност“
(на примера на област Русе)

Регионална среда в област Русе	Предприемачество
Климатичните условия в региона предоставят възможности за отглеждането на разнообразни земеделски култури и за развитието на туризма. Областта разполага със значителни горски ресурси, което позволява разгръщането на предприемаческия бизнес в областта на дърводобива, занаятчийството и мебелното производство. Река Дунав позволява развитие както на търговия, така и на различни атракции – спортове, туристически атракции, аквакултури и др.	Зърнопроизводство, овощни видове, маслодайни култури, билки и др. алтернативен селски туризъм, мебелна промишленост и дребно занаятчийство.
Спазване на законодателството по отношение на местното самоуправление, устройството на територията, регионалното развитие и различните	Създаване на бизнес инкубатори и различни форми на предприемачески инициативи

регламенти,	
Политически и данъчен режим; трансфер на субсидии, бюджетните приходи в региона, подкрепа или липса на такава на региона от органите на централната и изпълнителна власт, нерационално и нецелесъобразно разходване на средствата в общините, попадащи в обхвата на регионалната система, лоша инфраструктура и силен демографски срив и / или претоварване на някои от регионалните единици и др.	Повлиява върху социо-културната и макроикономическа среда в региона, ценности, нагласи, икономически и образователен статус, типология на темперамента, когнитивни и други личностни способности, което кореспондира с предприемаческите нагласи, умения и дейности.

Източник: Авторски модел

За да бъде оценена степента на развитие в региона, което както вече стана ясно повлиява върху предприемаческата активност в него и допринася за възникване или преодоляване на едни или други проблеми от обществен и социално-икономически характер, може да бъде приложен следния модел, илюстриран на фигура 2.

2.Проблеми и перспективи в устройството и развитието на селските общини в област Русе.

От представените статистически данни, проведени емпирични изследвания и предложен методически инструментариум за оценка на степента на икономическо развитие и за връзката на средата в съответния регион с предприемаческата активност в него могат да бъдат очертани няколко основни проблема:

- ✓ Наблюдава се отдаването на превес на финансовите дейности в областта като се насърчава разкриването на финансови къщи и клонове на банкови институции за сметка на развитието на реалния сектор – дребен и среден бизнес, който е гръбнака на икономиката.
- ✓ Не се оползотворява ресурсния и икономическия капацитет на селските общини в областта, както и възможностите, които предоставя река Дунав за икономиката на Русе и региона.
- ✓ Наблюдава се прехвърляне на отговорности между органите за местно самоуправление, изпълнителната и централна власт по значими за общността на област Русе проблеми и те остават „висящи“ в икономическото пространство.
- ✓ При осъществяване на редица капиталови разходи в отделните общини прави впечатление, че не се взимат под внимание факторите за локализация и релокализация, не се отчитат екологичните и социални ползи за региона и населението, търси се единствено икономическия ефект за отделни лица, структури и групировки, а това противоречи на европейската рамка за икономическо развитие.

Систематизираните по-горе проблеми сами по себе си представляват извор на възможности и дават повод за размисъл по отношение на перспективите за развитие не само на селските общини в област Русе, но и за селските райони в страната като цяло.

Заклучение:

Анализът на състоянието и проблемите на селските общини в локален мащаб осигуряват базата за изграждане на конкурентен профил на съответната област спрямо останалите 27 области в страната и позволяват да се дефинират конкретни цели и приоритети, които следва да бъдат заложили в предстоящите програмни документи на местно ниво. Предлаганият инструментариум има за цел да допринесе за ускоряване на процесите по преосмисляне на регионалната политика и прилагани стратегии в отделните общини на областта и да бъдат сведени до минимум междурегионалните различия и неравенства.

Използвана литература:

1. Докова С., Териториално и административно устройство – проблемни аспекти, изд. Тракия - М, 2008 г.
2. Лозанов Ем., Терзийска Д., Регионални проблеми на Република България, изд. Труд, 2006 г
3. Неделчева Н., Регионална икономика, Р., 2015.
4. www.bg-pravo.com
5. www.nsi.bg
6. www.capital.bg
7. www.investor.bg
8. www.ruse.bg
9. www.lex.bg

ВИНЕНИЯТ ТУРИЗЪМ – СРЕДСТВО ЗА РАЗШИРЯВАНЕ ПРОИЗВОДСТВОТО И ТЪРГОВИЯТА НА БИОВИНО⁵⁵

Албена Митева⁵⁶, Атанас Тотляков⁵⁷

WINE TOURISM - A WAY TO EXPAND THE PRODUCTION AND MARKETING OF BIO-WINE

Albena Miteva, Atanas Totliakov

Wine tourism is a specific product structure that combines wine-tasting and wine-drinking travel with culture, history, beautiful scenery and good cuisine. The report examines how the development of wine tourism has a different impact on wine producers and at the same time offers opportunities for multifunctional development of rural areas and is depicted its development in Bulgaria. It is underlined that the broad understanding of wine tourism allows the development of cluster or other types of associations in our country and are presented good practices that contribute to the sustainable development of wine tourism in our country.

Keywords: wine tourism, rural areas

JEL код: Q26

1. Увод

Виненият туризъм е специфична продуктова структура, който съчетава пътуване с мотив дегустация и пиене на вино с култура, история, красива природа и добра кухня. Понятието “винен туризъм” се появява в началото на 90-те на миналия век в САЩ – Калифорния и по – късно в Австралия. Там преобладават неголеми като обем винарни (с годишно производство между 100 и 300 хиляди бутилки), които чрез организирането на винени уикенди и турове успяват да увеличат директните си продажби.

През последните десетилетия виненият туризъм се превръща в специализиран “вид туризъм, чиято цел е или включва дегустация, консумация или покупка на вино, по правило в близост до или от самия винопроизводител;.... включва и посещения на винарски изби, лозови масиви или ресторанти, които предлагат уникални реколти грозде и вино, както винени турове и пътувания по повод на фестивали на виното и други подобни специални събития”/Нешков/.

Някои автори с основание отнасят винения туризъм като подвид на културния туризъм, като аргументите им са свързани с разграничаването на винената култура/Димитров/ като част от културата на дадена общност. В същото време тя е неразривно свързана и с традициите на местните общности при това не само във винопроизводствените райони. С основание Димитров и Димитрова посочват, че виненият туризъм обединява усилията на лозари, винари, туристическия сектор, търговски асоциации, общини и други пазарни и непазарни субекти в създаването регионални клъстери, мрежи, известни като специфични, регионални туристически продукти наречени „Пътища на виното“. При тях се включва мрежа от участници, предлагащи туристи, ески продукти, които могат да се комбинират или допълват с други продукти и услуги в даден лозаро-винарски район. Редица автори /Wargenau, Bruwer/ посочват, че се обхващат голям брой индустрии от различни сектори със значителен потенциал за изграждане на големи стратегически съюзи и клъстери за развитие на съвместни производства и съвместен маркетинг.

⁵⁵ Докладът е разработен по проект „Устойчиви мултифункционални селски райони: преосмисляне на моделите и системите на земеделието при нараснали изисквания и ограничени ресурси“, финансиран от фонд „Научни изследвания“.

⁵⁶ Доцент в Катедра „Икономика на природните ресурси“, УНСС, доктор, albenakm@yahoo.com

⁵⁷ Доктор, УНСС

В Европа включването на известни винарски региони и изби в туристическите маршрути е много по-стара практика, но досега тя не е развивана като отделен бизнес и вид туризъм. Винените турове с увлекателни беседи за технологията на вината, изнасяни от енолог, завършващи задължително с дегустации, проведени по всички професионални правила, стават търсени туристически продукти в Аржентина, Чили, Южна Африка, както и в традиционни винарски държави като Франция, Испания, Италия и Германия. В последните години виненият туризъм търпи развитие под формата на така наречените „винени пътища“ - „wine routes“ или „wine roads“.

Развитието на винения туризъм оказва разнопосочно въздействие на винопроизводителите и в същото време предлага допълнителен потенциал за развитие на селските райони чрез създаване на интерес към виното и неговото производство. С основание специалистите /Hall/ подчертават различни положителни и негативни страни на разработването на продукта „винен туризъм“ за винопроизводителите.

Виненият туризъм дава възможност за директно представяне на продукта пред потребителите и осигурява възможности за незабавно тестване. На тази основа улеснява и ускорява процеса по създаване на ясно разпознаваем бранд и изграждане на лоялност чрез преки връзки между потребители и производители, както и получаване на непосредствена обратна връзка за качеството на предлагания продукт, изразени като реакция, мнение, което осигурява маркетингова информация за потребителите. По-лесен е процеса по информиране и обучение на потребителите с цел по-добро оценяване на нивото и винопроизводството и в крайна сметка повишен интерес и консумация на вино. Това води до увеличение на приходите от директни продажби. Тези предпоставки позволяват осигуряване на устойчиво развитие на мултифункционални селски райони.

Налице са и някои трудности по неговата реализация свързани с необходимост от инвестиции за изграждане на съоръжения за приемане на туристи, повишени разходи за функционирането на дегустационни и презентационни зали, както и ограничен брой посетители, които могат да се привлекат и необходимост да се използват други дистрибуционни канали.

2. Развитие на винения туризъм в България

В България са налице необходимите условия и ресурси за превръщането и в атрактивна дестинация за винен туризъм. Традициите във винопроизводството и културата на виното по българските земи са далече в миналото, много преди създаването на самата българска държава. Виното е било част от културата на траките. „Сакралната напитка на древните траки“, както я нарича (проф. Иван Маразов) се е пиела в ритуални ситуации, които изисквали приобщаване към божеството. Те смятали, „че виното е самият бог, който влиза в човека и заема мястото на "излязлата" душа, а самият дълг и сложен технологичен процес на производството прави от виното знак на "култура", т.е. на тотално и радикално променена "природа". Виното е било „течната храна“ на Дионис – Богът на виното и веселието, а култови практики са били гадаенето по пламъка на виното, мистериите, обредите, инициациите и жертвоприношенията с вино.

В началото на миналия век се изграждат основите на винарската индустрия в България. Основават се лозаро-винарски кооперативи, в няколко развити винарски центрове в страната - Ловеч, Мелник, Пловдив, Пазарджик, Плевен, Сухиндол, Сливен. През втората половина на века се оформят структурата на винопроизводството и облика на българското вино. Масово се засаждат световноизвестни сортове като каберне, мерло, мускат отонел, совиньон блан, шардоне, траминер, ркацител. Новите насаждения са високостеблени и широко редови, подходящи за машинна обработка и бране. Този тип модернизирано отглеждане на лозята се оказва обаче, неподходящ и

почти пагубен за местните, типично български сортове мавруд, широка мелнишка лоза, гъмза, памид, димят и мискет.

Добрите климатични условия, традициите в производството на вино у нас са предпоставка за начално развитие на винен туризъм още през 70-те години на 20 век чрез държавната туристическа организация „Балкантурист“. Организиран са били винени турове в някои изби, основно за гости дошли на морски туризъм у нас. /Цаков, 2011/ По време на прехода след 1989 г. и в тази дейност настъпва срив поради неудачната поземлена реформа и раздробяването на лозовите масиви. В редица случаи причина за това е безогледната приватизация на винарските изби, загубата на пазари, намаляването на вътрешното потребление.

След приемането на България в Европейския съюз започва нов етап в развитието на винопроизводството. С предприсъединителните земеделски фондове и програми като САПАРД и ФАР, много български винари и чужди инвеститори успяха да осъществят проектите си за модерни изби и лозя. Това постепенно започна да променя облика на цялата винарска индустрия и за броени години из всички лозаро-винарски райони изникнаха малки, средни и големи, отлично проектирани и добре оборудвани нови винарни с възможности за винен туризъм.

При новите условия са налице следните предпоставки:

- Привлекателен туристически ресурс в достатъчно количество – интересни лозарски стопанства, винарски изби, винарски продукти и лозаро-винарски събития.
- Модерна материално-техническа база, опосредстваща ползването на туристическия ресурс от туристите – пътища до лозовите масиви, дегустационни зали, демонстрационни зали, заведения за хранене, средства за пребиваване и др.
- Организирана туристическа дейност и предлагане на услуги за информация, дегустация на вина, анимация, нощуване и др. от страна на стопаните на лозарските стопанства и винарските изби, както и посредническа дейност от страна на туроператори и турагенти за организиране на винарски пътувания и посещения.

Новите и модерни винарски изби в България внедряват и разчитат изцяло на френските, немските, италианските и дори австралийските лозарски и енологички практики. Митът за уникалните тракийски и български лозаро-винарски свещенодействия се валоризира чрез класическата икономическо-прагматична енология на западноевропейските винари. Създалата се реалност е полезна за развитието на винения туризъм най-малко в два аспекта. От една страна, модерните изби привличат български туристи и формират в тях западноевропейска потребителска винена култура, на основата на която те се превръщат във фенове на винения туризъм.

Изхождайки от тези факти и оценявайки съвременните условия за винен туризъм в България, могат да се направят следните изводи:

- В България вече е реалност интересен лозаро-винарски туристически ресурс, който доближава необходимото критично количество за формиране на пълноценни винарски турове. Модерни лозарски стопанства с винарски изби и характерни маркови винарски продукти има по цялата територия на страната и са реална възможност за подобряване маркетинга на произведените био грозде и биовина.

- Реалност в достатъчно много от лозарските стопанства и винарските изби е качествена, на места бутикова материално-техническа база за посещение, дегустации, развлечения, изхранване и пребиваване, което прави възможно осъществяването на разнообразни винени туристически пътувания. По данни на редица изследователи в България към края на 2014 година около 100 изби предлагат винен туризъм, което е с 40% повече в сравнение с 2008 година. От тях само 12 изби предлагат и настаняване хотелски тип. Основните услуги предлагани от избите включват дегустация, хранене,

лекция от енолог, посещение на собствените лозя, покупка на вина и сувенири от собствени магазини.

3. Добри практики за развитие на винения туризъм в България

Стимул за развитие на винения туризъм е изграждането на клъстерни и други видове обединения. Като съществено тяхно предимство се подчертава, че чрез работата им се мобилизира огромен икономически потенциал, развиват се уменията на ръководителите от публичния и частния сектор, изграждат се по-продуктивни начини на сътрудничество, подпомага се преодоляването на специфичните бариери пред бизнеса и се постига по-висока продуктивност, която оказва влияние върху националната икономика.

Въпросът с клъстерите става все по-актуален и поради факта, че малките фирми нямат капацитет да отговорят на европейските изисквания и няма как да оцелеят, ако не се обединят. Клъстерът им гарантира пазари и обновяване на технологиите и на машинния парк. Освен това работата в екип и партньорство неминуемо водят до повишаване качеството на продукцията, тъй като негативните оценки за един продукт оказват влияние на имиджа на целия клъстер. Опитът на редица страни показва, че това е начин за оцеляване на малката фирма, която няма капацитет да се развива в различни посоки. В резултат в практиката са възникнали разнообразни форми на вертикална и хоризонтална интеграция. В зависимост от характера на връзките между фирмите в клъстер „Винен туризъм” той може да се формира като вертикален или като хоризонтален. В случай на създаване на хоризонтален клъстер участващите фирми са на едно и също равнище на производство и маркетинг. При вертикалния клъстер фирмите са на последователни нива на производство и маркетинг.

Аргументите за създаване на клъстерите, включително и като приоритет на регионалната икономическа политика, са свързани с редица техни потенциални и реални предимства. Създаването на клъстери в националното стопанство засега е процес в начална фаза. Инициативата за това обективно принадлежи на бизнеса (частни фирми), а държавата ги подпомага индиректно или чрез фондове по оперативните програми. Необходимо условие е и клъстерът да има лидер, фирма, която да обедини по-малките предприятия и скептично настроения бизнес.

В България също се предлага създаването на подобни мрежи, които обхващат всички структури работещи по създаването на осем предложени винени пътя. Лидер в случая може да бъде Регионалната лозаро-винарска камара „Тракия”, която е и инициатор в разработването на няколко проекти, които на практика водят до създаването на клъстерно образувание. Още повече, че три клъстера- „Пътят на Орфей”, „Пътят на Дионисий”, „Елексирът на траките” вече са регистрирани на територията на Южен централен район на планиране. Организатор и лице за контакт на първите два е председателят на РЛВК „Тракия”.

Туристическият проект “Пътища на виното” е национален и включва очертаването на осем ключови маршрута, които на практика следват старите пътища на виното, пресичащи територията на днешна България още от древността. Идеята е специализираните турове да бъдат рекламирани на чуждите пазари и да се предлагат от местните туроператори. Винарските турове включват посещения на старинни църкви и манастири, на природни резервати, възрожденски градчета и етнографски селища, както и на някои от по-атрактивните ни балнео и спа центрове. И навсякъде гостите могат да дегустират от местните сортове вина във винарски изби и шато. Предимствата на България са културно-историческото наследство, географското разположение, винената култура и др. Това позволява постигането на устойчиво мултифункционално развитие на съответни селски райони.

Предимствата на подобен клъстер са свързани не само с добра сортова структура на лозовите насаждения, но и с развит планински, културен, спа, селски туризъм, особено в северните и източните Родопи и Средногорието. За района е характерно и развитието на значителен брой относително малки винарски изби, произвеждащи широк асортимент от качествените вина с контролиран и гарантиран произход. На практика те имат сериозен потенциал за създаването на добавена стойност на качествените вина чрез директното им предлагане на мястото на производство. Не на последно място мотив за подобен клъстер е и нарастващият брой на чуждестранните туристи в България, особено от съседни страни.

Клъстерът „Пътят на виното” включва няколко общини и клоната на Националната лозаро-винарска камара в Пловдив. Целите на проекта са свързани с:

- Създаване на работни места и съживяване на икономиката в района и създаване на мултифункционални селски райони. Развитие на земеделието и хранително – вкусова промишленост;
- Отглеждане на етерични култури и добив на етерични масла, билки, гъби и др.;
- Хотелиерство и балнеология, туризъм – селски, еко, винен, църковен и културно–исторически;
- Създаване на инфраструктура и система за международно туристическо направление, които ще бъдат регистрирани в Европейския Съюз и в световните туристически агенции.
- Цялостно повишаване благосъстоянието на населението.
- Разкриване и експониране на културно-историческото наследство, с което районът е богат надарен, както и уплътняване потенциала на населението, занимаващо се с изучаване историята на района.

Непосредствено свързан и до голяма степен, подпомагащ реализацията на клъстерните образувания в района, е проектът на Регионалната лозаро-винарска камара - „Създаване на малки винарски изби”. Той има за цел изграждане на винарски изби от собственици на лозя, група от съседи по местоположение на лозовите им насаждения, сдружение на собственици на лозя или дългосрочни арендатори на имоти с размер между 20 и 100 дка. При това са разработени пет различни комплексни решения за създаване на малка винарска изба.

Ролята на регионалната лозаро-винарска камара е подпомагане избора на консултанска фирма за подготовка и управление на проекта при кандидатстване по Структурните фондове. Проблем за реализацията на проекта се липсата на законова регламентация на винения туризъм и подкрепа от страна на държавата, липса на опит у туроператорите правилно да определят броя на посетителите изби, продължителността на тура при едно посещение. Положителна стъпка е членството на две от общините – Пловдив и Родопи, от 2014 г. в Европейската мрежа на градовете на виното /RECEVIN/ получавайки възможност за техническа и практическа помощ от тях.

Друг интересен съюз са Дунавските винарски дестинации, рожба на проект по ОП „Трансгранично сътрудничество Румъния – България 2007-2013“. С този проект се цели създаване и развитие на общ продукт винен туризъм между двете страна, популяризиране на забележителностите на района и увеличаване броя на туристите. Съвместният продукт на винения туризъм ще позволи да подчертае идентичността на района и укрепване на връзките между трансграничните браншови организации, местните власти, бизнеса и неправителствените организации. За съжаление този проект от създаването си досега не е претърпял развитие.

Стопаните на лозарските стопанства и винарските изби с ориентация към винения туризъм реално организират и предлагат услуги за информация, дегустация на вина, анимация, изхранване, ношуване и други. Към момента обаче те подхождат

индивидуалистично и не координират усилията си за сглобяване на една цялостна картина на предлагането на възможности за винен туризъм в България.

Организирането и предлагането на винени пътувания и посещения в България от страна на туроператори и турагенти присъства по-скоро за асортимент в тяхната дейност, отколкото като основно продуктово направление. Причините се коренят както във все още неоформената търговска политика на винарските изби, така и в малкия по обем сегмент на почитателите на винения туризъм в България.

4. Заключение

Голямото значение на винения туризъм за развитие на мултифункционални селски райони е предпоставка и за създаването и предлагането на различни продукти, насочени към потенциални групи – потребители на продукта. В нашата страна има хилядолетна традиция в отглеждането на лозя и производството на вино; разнообразни природни дадености, подходящи за различни видове туризъм като селски, балнео, морски, ски, еко, културен и др.; сравнително добре запазени и развити селски райони с интересни и запазени фолклорни традиции и празници, свързани с лозарството и винарството; наличие на нормативна база в сферата на туризма и винопроизводството; възможност за финансиране чрез национални програми и европейски фондове; развити браншови организации в сферата на винопроизводството и туризма, както и общински, научни, правителствени и неправителствени организации заинтересовани в установяване на винения туризъм като средство за развитие на селските райони. Тези предпоставки могат да спомогнат за развитие на клъстерни или други видове обединения за развитие на винения туризъм в нашата страна.

Може да се обобщи, че колкото по-оригинално и интересно е предлагането на продуктите на винения туризъм, толкова повече се повишават търсенето и качеството им. Затова работещите в сферата на винения туризъм трябва да се стремят да повишават компетенциите си за представянето на услугата и да черпят опит чрез изучаване и прилагане на успешни практики в бранша. В близко бъдеще, тъй като виненият туризъм се очертава като главна пазарна ниша на глобално ниво, същественото развитие на което подпомага успешното развитие на винените дестинации, този сектор може да достигне необходимото ниво на организация, планиране и мениджмънт, и да се радва на постоянно внимание.

Използвана литература

1. В. Димитров, Лейбъли и брандове в българския винен туризъм: възможности и бъдеще, *Journal of Mountain Agriculture on the Balkans*, 20 /3/, pp. 312-332, 2017
2. В. Димитров, Д. Димитрова, Винените пътища в България: проблеми при създаване и регулиране, сп. *Управление и образование*, том XII/2/, 2016
3. Киречев Д., „Пространствено концентриране и интегриране в лозаро-винарския сектор“ .Сп. *Ивестия, Икономически университет, Варна*, бр 1., 2012
4. Нешков М., Вино и туризъм – от традицията към съвремеността, в сб. *Винен туризъм – традиция и съвременност*, Черноморски туристически форум, Варна стр.14., 2009
5. Bruwer J, *Wine and Food Tourism and Festivals*, In *Study Guide*, University of Afelaide, Agelaide, pp. 94, 2005
6. Hall C., L. Sharples, B. Cambourne, N. Macionis, *Wine tourism around world – development, management and markets*, Oxford, Elsevier, pp. 11, 2000
7. Wargenau A, D Che, *Wine tourism development and marketing strategies in Southwest Michigan*, *International Journal of Wine Marketing*, Vol. 18q Iss. 1, pp.45-60/, 2006

ИКОНОМИЧЕСКИ И СОЦИАЛНИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИ, ЕКОЛОГИЧЕН, ВИНЕН И КУЛИНАРЕН ТУРИЗЪМ В РАЙОНА НА РОДОПА ПЛАНИНА В БЪЛГАРИЯ

Гергана Славова⁵⁸, Ангелина Пейчева⁵⁹

ECONOMIC AND SOCIAL PREREQUISITES FOR THE DEVELOPMENT OF RURAL, ECOLOGICAL, WINE AND CULINARY TOURISM IN THE RHODES OF THE MOUNTAINS IN BULGARIA

Gergana Slavova, Angelina Peicheva

Bulgaria is one of the most beautiful countries in Europe and in the world and the Rhodopes are one of the most beautiful mountains in Bulgaria. Our country has a wide variety of natural and anthropogenic factors that make it a preferred destination for many international and national tourists. The purpose of this report is to reveal the economic and social prerequisites for the development of rural, ecological, wine and culinary tourism in the Rhodope Mountains region and to analyze the degree of development of alternative forms of tourism in the analyzed area until today, until present moment.

Key words: alternative tourism, rural tourism, economic preconditions, ecological tourism, wine tourism, culinary tourism;

JEL: P25, P 28, Q 26

Туристическото райониране е предпоставка за развитие на конкурентоспособен туризъм, а също и възможност за провеждане на регионална туристическа политика, съобразена с териториалните особености и специфики на различните райони в България. Целта на тази политика е да се осъществи ефективен регионален маркетинг, който да направи районите разпознаваеми за потенциалните туристи и успешно да ги рекламира, както на вътрешния, така и на международния пазар. Родопският район е основен туристически район в страната ни, като от осемнадесет общини от общо двайсет и седем, попадат в географския обхват на туристически район „Родопи“ и 12 туристически сдружения от областите Пазарджик, Пловдив, Смолян, Кърджали и Хасково са учредители на ОУТР „Родопи“. За седалище на бъдещата организация със заповед на министъра на туризма, е определен гр. Смолян.[5]

В страната ни съществуват редица благоприятни природни, икономически и социални предпоставки за развитие на алтернативни форми на туризъм. Поради тази причина и целта на настоящият доклад е да разкрие какви са икономическите и социални предпоставки за развитие на селски, екологичен, винен и кулинарен туризъм в района на Родопска планина и въз основа на тях да се направи анализ на степента на развитие на алтернативни форми на туризъм до момента в анализирания район.

Туризмът е водещ, бързо разрастващ се икономически сектор в България по отношение на валутните приходи, дела в БВП и разкриването на нови работни места. Алтернативните форми на туризъм, каквито са: селски, екологичен, винен и кулинарен туризъм не са изключение от този факт. Тяхното развитие допринася за развитието и на други отрасли на националната икономика (по-конкретно на търговията, транспорта, съобщенията, селското стопанство, производството на стоки за бита и др.), а също и за диверсификация на икономическите дейности в слаборазвитите региони, за повишаване

⁵⁸ Икономически университет-Варна, ел. адрес: ggss@ue-varna.bg

⁵⁹ ред. докторант Ангелина Пейчева към катедра Аграрна икономика, сл. адрес: гр. Варна, 9000, бул. „Княз Борис“ 1, N 77

на социално-икономическото благосъстояние на българските граждани и качеството им на живот. Понастоящем 10.5% от БВП на България се формират от приходи от международен и вътрешен туризъм, а 15,6% от българската икономиката са резултат от мултиплицирания ефект на алтернативните форми на туризъм, като над 170 000 души е директната заетост в сектора, а общият брой на заетите в туризма и свързаните с туризма браншове е 474 000 души[4].

Като част от Община „Родопи” Родопска планина е разположена в централната и югозападната част на Южен Централен район и има изключително благоприятно географско и стопанско разположение, както и богато културно-историческо наследство. [7]. Тя се явява част и от активната крайградска зона на гр.Пловдив и заедно с общините Марица, Стамболийски, Перушица, Кричим и Куклен - формират много добре развити транспортни връзки и притежава необходимата и достатъчна материална база с човешки ресурси, които чрез ефективно управление, могат да осигурят бърза реализация на конкретни и взаимноизгодни туристически проекти и да развие алтернативни приоритетни форми на туризъм

Най-слабо заселена е най-южната част на общината, която е планинска. В района на Родопска планина попада един от много красивите български градове- град Смолян, а също и по-малкия но известен вече, като ски център район на гр. Чепеларе. В планинския район на Родопи е и световно известния ни курорт Пампорово. В близост до тези три основни притегателни точки се намират подходящите за развитие на селски туризъм села - Гела, Широка Лъка, Стойките, Момчиловци и др. През територията на община Родопи минава пътя София – Пловдив – Смолян и ж. п. линията София – Пловдив – Свиленград. Общо на територията на общината има 446.94км. пътна мрежа, в т. ч. 306.5км. пътища – I, II, III клас и 140.4км. пътища – IV клас[8].

Държавни газопроводи минават през общинските селища – Крумово и Ягодово. Магистрален газопровод минава, също в близост до общинското селище – Цаланица. На територията на община Родопи, в с.Крумово, се намира международното летище „Пловдив” [8].

В страната ни, а също и в района на Родопска планина съществуват редица основни мотиви и положителни предпоставки за развитие на алтернативни форми на туризъм, като основните от тях са:

- ✓ Запазена чиста и красива природна среда както в източни, така и в западни Родопи;
- ✓ Наличие на голям брой природни и антропогенни ресурси (паметници на културата, манастири, църкви, музей, пещери, ждрела, водопади, мостове и др.);
- ✓ Голямо многообразие от творчески, занаятчийски, битови, фолклорни и самодейни дейности;
- ✓ Добре изградени екопътеки и екомаршрути в района;
- ✓ Естествена, чиста, биологично произведена в района Родопска храна;
- ✓ Чиста изворна и минерална вода;
- ✓ Възможност за развитие на голямо разнообразие от активни спортни дейности в района, както на Западни, така и на Източни Родопи;
- ✓ Възможност за развитие на винен туризъм базиран на Асеновградският маврут, на гастрономически базиран на специфични родопски храни, като пататник, клин, родопска баница, чеверме, кисело мляко с горски плодове, смиянски боб по родопски в гърне, горски ароматни гъби с билки и подправки и други родопски деликатеси.
- ✓ В района се развиват и редица фестивали, събори, панаири, надпявания, кукерски дни и празници, които също представляват реална възможност в района да се осъществяват алтернативни форми на туризъм.

Въпреки всички положителни предпоставки и възможности до тук в района съществуват и някои по-неприятливи предпоставки за развитието на този вид предприемачески бизнес. Те се свързват с: необходимост да се подобри общата инфраструктура – пътища, пречиствателни съоръжения, зелени енергийни източници, както и в схемите за изграждане на допълнителни туристически атракции, като лифтове, наблюдателни кули и площадки.

Основен проблем на туристическото развитие както в страната, така и в Родопски район за посетителите остава несъвършената и недотам добре стопанисвана техническа и социална инфраструктура. [6]. Въпреки, че голяма част от посочените по-долу резервати и еко пътеки, както и природни паркове в района имат добре изградени места за отдих-бесетки, заслони, места за пикник, барбекю, пейки, масички, стълби, мосчета и парапети. Едновременно с това на места туристическата инфраструктура е незавършена, остаряла, износена или липсваща.

Друг основен проблеми както на масовия, така и на специализирания алтернативен туризъм, е липсата на добре обучен специализиран персонал и тежестта на туристически кадри поради ниското заплащане в сектора. Това се отразява пряко на качеството на предоставения туристически продукт.

От друга страна са налице и значителни слабости, които следва да бъдат преодолени, за да бъде реализиран потенциала в тази област. Това са от една страна необходимостта от подобряване на нормативната уредба, която не стимулира достатъчно намирането на алтернативни начини за финансиране на културните ценности чрез мотивиращи бизнеса данъчни облекчения за спонсорство и меценатство, хаотичност на инвестициите и липса на концентрация на финансирането в приоритетни проекти, липса на концептуална визия и планове, както за приоритетите в алтернативните форми на туризъм, така и за адекватна за нуждите на туристическия сектор материална и техническа инфраструктура.

Географските особености на местоположението на общината, а също и богатото наличие на антропогенни и природни ресурси оформят и едно много важно предимство – възможността да се съхрани чистотата на въздуха и природата във всички нейни населени места, както и на тяхна база да се развие с успех селски и екологичен туризъм. Природоползването е основна предпоставка за развитие на алтернативен екологичен туризъм (Тончева, Т., 2009). На територията на Община Родопи се намират също:

- Една Защитена територия – „Беласица”
- Три Защитени местности – „Голица”, „Чинарите” и местността край Пловдив с находище на защитен корморан;
- Шест Защитени зони по НАТУРА 2000 – По Директивата за птиците: „Марица – Пловдив” и „Персеник” и по Директивата за хабитатите: „Река Чая”, „Река Въча – Тракия, „Река Марица” и „Брестовица”.

В страната ни има 59 резервата, като голяма част от тях са разположени в Родопите, част от тях са резервата-Кормисош, биосферен резерват-Дупката; Резерват Вълчи дол; Резерват Борака; Чамлъка; Резерват Боровец; Резерват Женда и др. В следващата таблица 1 са представени някои от най-големите резервати в Родопите, като освен тях важно значение за развитие на селски и най-вече екологичен туризъм в Родопите и в района на Смолянска област оказва резерват Сосковчето, които се намират в този район и е създаден е през 1968 година с цел да се опазят естествена вековна смърчова гора. Отличава се забележителен природен пейзаж характерен за родопа планина, както и с много скални образувания, водопади и местообитания на редки растителни видове. В него се срещат мечки, сърни и благородни елени. Другите интересни природни резервати в Родопите са представени в таблица 1.

За развитието на екологичен туризъм са необходими не само природни дадености, но и изградени екопътеки (2), каквито в Родопите има много. Основна част от екопътеки в Родопите са: Екопътека "Каньонат на водопадите", Екопътека трите Смолянски езера и двете са близо до Смолян; "Дяволската екопътека" до Борино, „Екопътека до Синия вир„-Ковачевица, Екопътека-„Струилица -Калето –Лъката”, Екопътека"Невястата", също до Смолян, Екопътеки"Равня"и „Храстево" до Девин, Екопътека село Белица-Кръстова гора, „Загражданска" екопътека, „Канинска екопътека"- до с. Гърмен, Екопътека „Комине дере до Лъки, Екопътека „Беглика", Екопътека язовир Доспат-Сомак, Екопътека до местността „Съдилището" и екопътека „Кечи кая" и двете до Рудозем, екопътека за крепостта Беадност до Девин, Екопътека „Музей на гората" до Батак, Екопътека „Свети дух" до Лъки, Екопътека „Барутин" до връх Чуката близо до Доспат, Алея на туриста до местността Струилица до Девин, Екопътека „Драгиева чешма" до село Чавдар, Екопътека „ Римски мост", Екопътека 12 та застава" и двете до Доспат и Екопътека „Лисичево-Чурал" до Девин. Всички те благоприятстват възможността за изграждане на екологичен туризъм в района и представляват благоприятна възможност за опознаване на флората и фауната на Родоп планина.

Виненият туризъм е една от най-бързо развиващите се форми на специализиран туризъм, която бележи значителен ръст в националния туристически продукт през последните години. Не случайно българските производители на вина предлагат своята продукция все по-успешно на международния пазар. Голяма част от тях откриха дегустационни зали и предлагат на своите гости възможността да се насладят на превъзходните качества, вкус и аромат на българските червени и бели вина. Всичко това, съчетано с богатата българска култура и прекрасна природа, създава неповторими преживявания на туристите, избрали един или друг винен маршрут. България като страна на древни култури и цивилизации е наследила богати традиции в производството на вина.

На територията на община Родопи се намират следните винарски изби в които се осъществява винен туризъм:

- Винарска изба "Todoroff" с.Брестовица
- Винарска изба "Villa Vinifera" с.Брестовица
- Винарска къща „Бонини" с.Брестовица
- Винарска изба „Нов живот" с.Брестовица
- Винарска изба „Старата изба" с.Първенец
- Винарска изба „Пълдин" с.Брестник
- Винарска изба "Вила Юстина" с.Устина

Комплексът на Винарска изба "Todoroff" е разположен в с.Брестовица, което се намира на 130км. от София и 15км. от Пловдив и е известно с изключително благоприятните си климатични и почвени дадености за производство на червени вина. Комплексът се простира сред прекрасна природа среда и с успех предлага развитието на винен туризъм, чрез дегустация на малки серии висококачествени червени вина. В България тази изба е първата по рода си изба с бутиков характер, предлагаща както уникални вина, така и специално отношение към продукта и клиента.

Таблица 1. Основни природни резервати в Родопите

	Им е на резервата	Разположени е, площ и релеф	Флора, фауна и забележителности
1.	Биосферен резерват "Дупката"	Разположен е по поречието на Девинска река. Обхваща територия с надморска височина от 600 до 1300 м. Язовир "Въча" е разположен североизточно от резервата "Дупката".	Той е типичен горски резерват - 83 % от площта му е заета от вековни иглолистни гори. Някои от тях са 200-годишни от бял бор и смърч. Широколистните гори са от бук, клен, дъб, елша, офика, върба. Храстовидната и тревна растителност е представена главно от дрян, къпина, малина, червена и черна боровинка, родопски силиврякй, горски здравец, жълта иглика, заешки киселец. Животните в резервата са: благороден елен, сърна, кафява мечка, дива котка, лисица, златка, белка, язовец, глухар, сокол, ястреб, лещарка.
2.	Биосферен резерват „Мантарица“	Той е разположен между град Ракитово и връх Голяма Сюткя. Надморската височина на резерватната територия е между 1200-1900 м.	Обявен е с цел опазване на естествени смесени гори от смърч, ела и бук. Резервата е постоянно местообитание на глухар. В западната част на резервата Мантарица се извисява връх Пашино бърдо, на който се намират останките на древна тракийска крепост. Стената ѝ е широка над метър и е със запазена височина 150 см. Крепостта обгражда интересна скала висока над 5 метра, върху която се намират 4 площадки, предназначението на които е неизвестно.
3.	Биосферен резерват "Купена"	Местоположение: гр. Пещера, община: Пещера, област: Пазарджик, площ: 1761.10 хектара.	Това е най-богатият на дървесни видове резерват в Родопите. Животинският свят на Купена е представен от всички видове срещащи се в нашите планини-елени, сърни, кафяви мечки, диви котки, лисици, вълци, златки, белки, язовци, зайци, глухари соколи, ястреби и орли.
4.	Резерват "Вълчи дол"	Той се намира в Източните Родопи, на територията на община Крумовград, в землището на с. Бойник и заема площ от 774,70 ха.	Голямо е видовото разнообразие на растения. Установени са 413 вида висши растения, от които 1 български и 6 балкански ендемита. Един вид растение е застрашен, а 14 вида са редки, включени в <u>Червената книга на България</u> . Срещат се <u>белоглав лешояд</u> , <u>египетски лешояд</u> , <u>белоопашат мишелов</u> , <u>керкенец</u> , <u>черен щъркел</u> , <u>гарван</u> , <u>бухал</u> , <u>скална зидарка</u> , <u>син скален дрозд</u> , <u>испанско каменарче</u> и др.
5.	Резерват „Беглика“	Площта на резервата е 1463,1 ха. той се намира на северозапад от вододел, известен под името Беглика, на 14 км югозападно от Батак	Той е създаден за опазване на вековните смърчови гори и множеството ендемити и реликтни растения. Надморската му височина е между 1600 и 1900 м. Резервата е покрит от иглолистни гори, като преобладава смърча. Резервата се явява едно от най – южно разположените съобщества на смърча в целия му ареал.
6.	Резерват „Изгорялото гюне“	Той се намира в Баташкия район	Създаден е с цел опазване на единственото находище на дървовидна хвойна в Родопите.

Винарска изба „Villa Vinifera” е построена 1936г. в село Брестовица. Това е класически тип винарска изба с дадености за производство на висококачествени вина. Състои се от: надземно отделение за преработка на гроздето и ферментация, отделение за младите вина, подземие за стареене на виното, разположено дълбоко под земята и

осигуряващо необходимата постоянна температура и влажност целогодишно, дестилаторно отделение. Производството се осъществява само в дървени съдове: - линове за ферментация с обем от 1400 до 25 000 литра. - бъчви с обем от 250 до 5180 литра. Общият капацитет на избата е 480 тона годишно.

Винарска изба „Нов живот” е собственост на РПК с.Брестовица е създадена на 20 юли 1908г. от 20 будни брестовичани, които полагат основите на кредитно взаимоспомагателно дружество, което прераства в кооперация. Вече почти столетие това предприятие е пример за непреходността на кооперативното движение у нас. Произвежданото грозде и вино е разнасяло славата на брестовичани като майстори винари по целия свят.

Бутиковата Винарска изба „Вила Юстина” е разположена в покрайнините на Родопската Яка в село Устина, на 26км. от Пловдив. Основана е в края на 2006г. с идеята за преработване на 300т. грозде от собствени масиви в тероарни вина. Парк-лозето на „Вила Юстина” е разположено в местността Горката, на 4км. от избата.

Освен тях планинския район разполага и с голямо многообразие от къщи за гости, комплекси за отдих, гостилници и странноприемници в селата: Момчиловци, Стойките, Широка лъка, Баните, Ковачевци, Гела, Лещен, Орехово, Ягодина, Триград, Проглед, Долен, Смилян, Ардино, Кирково и др. (Алексиева, Йо., 2005) почти във всяка от тях се предлагат специфични традиционни родопски ястия, които привличат много туристите със своя запазен вкус получен от местни билки, местни гъби, плодове и подправки.

С възраждането на местните фолклорни традиции и обичаи в Родопският район и старите, забравени, местни занаяти, се създават условия за една добра перспектива не само за общините в района, но и за хората живеещи в тях. Основно с възможността за допълнителни или основни доходи от развитието на алтернативни форми на туризъм. За целта е необходимо общините в района да картотекира характерни естествени природни дадености, като чешми, кладенци, мостове както и културни паметници, етнографски къщи и др., които биха могли да бъдат интересни туристически обекти и уникални части от местния туристически продукт на селския и екологичен туризъм в района. Съчетани с винен и кулинарен туризъм тези ресурси са в състояние не само да съживят района, но и да увеличат туристическия поток и да привлекат нови заселници в Родопите.

Използвана литература:

1. Алексиева, Йорданка и кол., Специализирани видове туризъм, Селски туризъм, изд. Кота, Стара загора, 2005, стр. 174
2. Маджарова, Светла, „Аграрен туризъм”, - Унив. изд. „Стопанство”, С., УНСС, 2005, стр. 89
3. Тончева, Т., „Природоползване в туризма” Университетско изд. „Стопанство”, С., УНСС, 2009, стр. 12
4. По данни на БНБ и министърът на туризма Николина Ангелкова- източник -Сайт за Световни и национални икономически новини и коментари<http://www.standartnews.com/biznes-turizum/>
5. Стратегия за развитие на туризма в Община Родопи- <http://www.rodopi-bg.org/docs/proekti/proekt/2014-2020.pdf>
6. СТРАТЕГИЯ ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА ТУРИЗМА В БЪЛГАРИЯ - Хоризонт 2030- http://www.mi.government.bg/files/useruploads/files/strategy-bulgaria-2030_25022014.pdf
7. Концепция за развитие на туристическия продукт на регион „Средните Родопи”
8. Концепция за развитие на туристическия продукт на регион „Западни Родопи”<http://zapadnirodopi.com.html>

**РОЛЯТА НА ВИНАРКАТА ИЗБА ЗА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ
(ПО ПРИМЕРА НА ВИНАРСКА ИЗБА ТОДОРОВ)**

Атанас Тотляков⁶⁰

**THE ROLE OF THE WINE CELLAR IN RURAL AREAS
(FOLLOWING THE EXAMPLE OF TODOROFF WINE CELLAR)**

Atanas Totlyakov

A brief overview of the activity of Todoroff Wine Cellar and its importance for the rural areas and the village of Brestovitsa is made. Conclusions on the benefits to rural areas of the activity of a wine-making enterprise are revealed and some of the opportunities for their development in Bulgaria are revealed

Keywords: Winery, rural areas, wine cellar.

JEL: Q13

1. Увод

Целта на доклада е да се изведе значението и ролята на винарската изба за селските райони и като цяло за българските села, както и се разкрият някои от възможностите за тяхното развитие у нас. Във връзка с постигането ѝ, в началото на доклада са разгледани същността, особеностите и социално-икономическото значение на дейностите на винарската индустри в селските райони на България. Тъй като в националната статистика липсват данни за влиянието на винения сектор в селските райони, се възприема нормативният метод. За целта на анализа като обекти се възприема винарска изба Тодорофф в село Брестовица Пловдивско. Ясно е, че при този подход анализите не могат да се възприемат като напълно точни, но считам, че са достатъчно адекватни за формиране на общото състояние и социално-икономическото значение на селския и аграрния ефект от дейността на винарския сектор за България. Използвани са следните показатели - състояние на дейностите на винарската изба; - основни икономически показатели като, обрботваеми площи, заетост, инвестиции и други показатели. В края на доклада е направено предложение за разрастване на дейностите на винарските изби в селските райони, целящи развитието на селскотуристическите дейности в подходящи за това райони, а основната цел е постигането на устойчивост на тези райони.

Главната идея е да се изведат някои основни проблеми пред осъществяването и развитието на селскостопанските дейности като основна икономическа активност в българските села и да се установят възможностите на винарския сектор за преодоляване на разкритите проблеми. Разбира се – изведените проблеми засягат промените в аграрната политика у нас, които влияят и върху развитието на винарския сектор и съпътстващите му дейности. Съвместното развитие на селското стопанство и винения туризъм от своя страна е една от „формулите“ за създаване на устойчиви фамилни ферми, които могат да се приемат като част от инструментариума за постигане на устойчиво развитие в селските райони у нас. Това определя и обекта на анализа – Винарска изба Тодорофф.

2. Дейността на винарска изба Тодорофф в село Брестовица

Брестовица е село в Пловдивска област, отстоящо на 18 км. югозападно от Пловдив, с 4207 жители. Разположено в най-северното подножие на Върховръшкия рид на Западни Родопи, на границата с Горнотракийската низина, на височина 297 м., с

⁶⁰ Доктор, Университет за национално и световно стопанство, atanas_totlyakov@abv.bg

преходноконтинентален климат. Основен поминък в селото е лозарството, зеленчукопроизводството и винопроизводството. В селото има основно училище, построено през 1967г., като първото училище построено в селото е от 1830г. В селото има читалище с особено богата библиотека /15 000 тома/, основано през 1873 г. Читалището поддържа дейността на самодейни състави: младежки танцов състав "Тракийци", женска певческа група за народни и стари градски песни, детски танцов състав за народни танци. Полага грижи и за възстановяване на народни обичаи, традиции и ритуали. В Брестовица има организирана и картинна галерия с 44 платна на известни български живописци. Запазена е черквата "Св. Тодор", построена през 1851г.

В турския регистър от 1576г. Брестовица е отбелязана с името Бирестувиче, а в по-късно време носи и турското име Дереджикьой. В землището на селото има следи от праисторическо селище, обитавано през халколита. Намерени са каменни оброчни плочи с изображение на тракийския конник, сребърни монети и др.

Запазени са и останки от манастира "Св. Никола", строен през културния възход на България по време на Търновското царство. Опожаряването на манастира става при голямото помохамеданчване през 1666г. Известно е, че от опожарения манастир край Брестовица са спасени много ценни ръкописни книги. Тези ръкописни страници потвърждават предположението, че в манастира "Свети Никола" са се трудили много родолюбиви българи, а Брестовица е излъчвала светлина в робския мрак.

Вината Todoroff стартира своята дейност през 2001 година и са сред първите произведения в българската винена индустрия след тежките години на прехода. При това се знаеше, че са дело на човек, който никога преди не се е занимавал с вино. По това време марката Todoroff със своята дейност прави известно и самото място - село Брестовица. Селото се намира на петнайсетина километра от Пловдив, в меките части на Родопите и винаги е било емблематично за българското винопроизводство. Местните хора с нескрита гордост разказват, че на времето тук е имало страшно много лозя, но голяма част от тях били изкоренени. Изобщо лозата тук е позната като растение от времето на траките и още тогава се е правило вино. Именно тук е най-развита връзката между винопроизводството и селската райони. За да бъде качествено, произведеното вино е необходимо да бъде направено от грозде отглеждано в лозя, които се отглеждат в подходящ за растежа им регион. Брестовица е предпочетена като локация за винопроизводство заради своето геоположение. Хората от Брестовица разказват, че през зимата разликата между Брестовица и Златитрап (село разположено на няколко километра по-надолу в равнината) е 9°C (в полза на Брестовица). Обяснението е инверсията - изтласкването на по-топлия въздух към сравнително високите части от по-тежкия студен въздух, който от своя страна пада в ниското. Разстоянието между тях е 8-9 км. Има един завой по пътя между двете села, който е нещо като граница между топлия и студения въздух. До завоя има мъгла или слана, след. Тоест ако едно растение в Златитрап е измръзнало, в Брестовица не е.

През есента на 2001г е произведена първата реколта вино с марката TODOROFF които веднага печелят международно признание на престижния конкурс Vinalies Internationales' 2003 в Париж, Франция.

Производствения капацитет на избата е за преработка на 500 000кг грозде / 300 000л. вино/ и около 400 000 бутилки качествени вина. Гроздето се добива от над 350 декара собствени масиви разположени в съседните хълмове, а също така и лозя разположени в районите около Найдено Герово и Хасково.

В избата в Брестовица работят около 30 човека след пускането хотелска част, като средносписъчният брой на персонала на дружеството към 30.09.2015 г. е 21 човека. Разходи за персонала към 30.09.2015 г. За заплати и възнаграждения са в

размер на 337 000, а разходите за социално и здравно осигуряване 44 000 или общо 381 000 лв.

Хотелската част е наименована Винена резиденция TODOROFF и е разположена в двора на винарската изба, тя предлага винотерапевтично меню на база натуралните продукти на винопроизводителния процес. Ресторантът на резиденцията разполага с 60 места, панорамна тераса към него с още 40 места заедно с барбекю градина с 30 места. На 8 метра под земята е разположена дегустационната зала за 65 човека. В атмосферата на оригиналната колекция от произведения на изящните изкуства, залата е привлекателно място за любителите на гурме дегустациите. Поради своята невероятна акустика залата е предпочитано място за провеждане на малки камерни концерти и културни събития. За удобство на гостите на хотела се предлагат дегустационни пакети. Резиденцията разполага още с конферентна зала за 40 човека. Предлага се различен тип аранжиране, съобразено с изискванията на гостите. На разположение на гостите са 3 апартамента, 4 студиа, 3 двойни стаи и 4 единични стаи, с възможност за двойно настаняване. Всички са елегантно обзаведени, с луксозни бани и панорамни балкони.

Посланието на винарската изба е “Вино и Изкуство” и приносът към развитие на българската култура и духовност е дял в утвърждаването на социално отговорни бизнес практики. За осъществяване на това послание, избата подкрепя българското изкуство като организираме периодичен конкурс за художествени творби „Философията на виното и живота“. В този конкурс участват изтъкнати български творци, които в творбите си претворяват своите интерпретации на тема виното и живота.

Винарска изба TODOROFF създава и първия винотерапевтичен център в България на основата на продукти, взети директно от винопроизводителния процес. Във Вино и СПА хотел TODOROFF се прилагат авторски терапии за кожа на основата на грозде и вино.

3. Заключение

На основата на анализа за дейността на винарска изба Тодорофф могат да се формулират основни насоки за укрепване и устойчиво развитие на винопроизводителите в селските райони. Примера с винарска изба Тодорофф показва организация на производството и търговията с вино, която оказва пряко въздействие и върху развитието на селския район, в които е локализиран. Винопроизводството в региона спомага за повишаване на доходите и подобряване на социалното положение на жителите на района, от една страна със заетост на персонала и от друга страна с изкупуването на готова продукция на други земеделски производители. Това винарско предприятие диверсифицира основната си дейност чрез създаване на други допълващи дейности като: организиране на хотелиерска и ресторантьорска дейност, организиране на дегустации на вино, винен туризъм, спа процедури и развитие на културна дейност. През последните десетилетия виненият туризъм се превръща в специализиран вид туризъм, чиято цел е, или включва дегустация, консумация, или покупка на вино, по правило в близост до или от самия винопроизводител; включва и посещения на винарски изби, лозови масиви или ресторанти, които предлагат уникални реколти грозде и вино, както винени турове и пътувания по повод на фестивали на виното и други подобни специални събития.

Тези дейности привличат както български така и чуждестранни туристи, демонстрирайки им българските и местни обичаи, традиции и методи за производство на вино.

Характерна особеност на отрасъла лозарство е неговата сезонност при използване на работната сила и техническите средства: Особеност, която произтича от

биологичните особености на лозата и агротехническият процес. Това е основна причина в лозарските стопанства да се използва постоянно предимно труда на членовете на семейството, а броят на временно наетите работници да се изменя по сезони в зависимост от размера на производствената дейност и специализацията на организационното формирание. Освен това от наемните работници, в по-голяма част от районите, преобладава възрастовата група между 51 и 65 години. Тези обстоятелства налагат създаване, от тези производители, на допълнителни и съпътстващи дейности с цел увеличаване на относителния дял на постоянно заетите работници и налагат обучение на персонала. Тези съпътстващи дейности са добре развити във винарска изба Тодорофф и спомагат за целогодишното задържане на персонала, както и за развитие на допълнителни бизнес начинания за дадения сеелски регион.

4. Литература:

1. Дойчинова Ю., Митева А., Кънчев И., Стоянова З. Устойчиво развитие на лозаро-винарския сектор в Южен Централен район, 2012.
2. https://www.bacchus.bg/spisanie/vina/2006/12/01/787785_ivan_todorov_-_edin_shtastliv_chovek/
3. http://www.todoroff-wines.com/img/300316050408MSS_TODOROFF_092015.pdf
4. <http://www.todoroff-wineresidence.com>

СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ – ДЕМОГРАФСКИ И СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ⁶¹

Ралица Терзийска⁶²

RURAL AREAS – DEMOGRAPHIC AND SOCIO-ECONOMIC PROBLEMS

Ralitsa Terziyska

A characteristic feature of rural areas in Bulgaria is lagging behind. Following the general direction of sustainable development, the CAP and RDP contribute to solving economic, social and environmental problems in rural areas. The measures included in them aim to achieve a balanced development of rural areas, stimulating the competitiveness of the agrarian sector and improving the quality of life of the local population. The purpose of the report is to present the demographic and economic characteristics of rural areas and impact on the CAP and the RDP 2014-2020.

Key words: rural areas, RDP.

JEL: R11. Q18.

Увод

Характерна особеност на селските райони в България е изостаналост в няколко аспекта - в икономически, социален и културен, както и застаряващо население, нисък жизнен стандарт на живот, влошена инфраструктура и произтичащите от това негативи (Богданова, 2008).

В същото време тези райони разполагат със значителен потенциал (природен, човешки, икономически и културен), чието пълноценно използване би спомогнало за тяхното устойчиво развитие. Целта на доклада е да се представят демографските и икономически особености на селските райони и влиянието върху тях на ОСП и ПРСР 2014-2020.

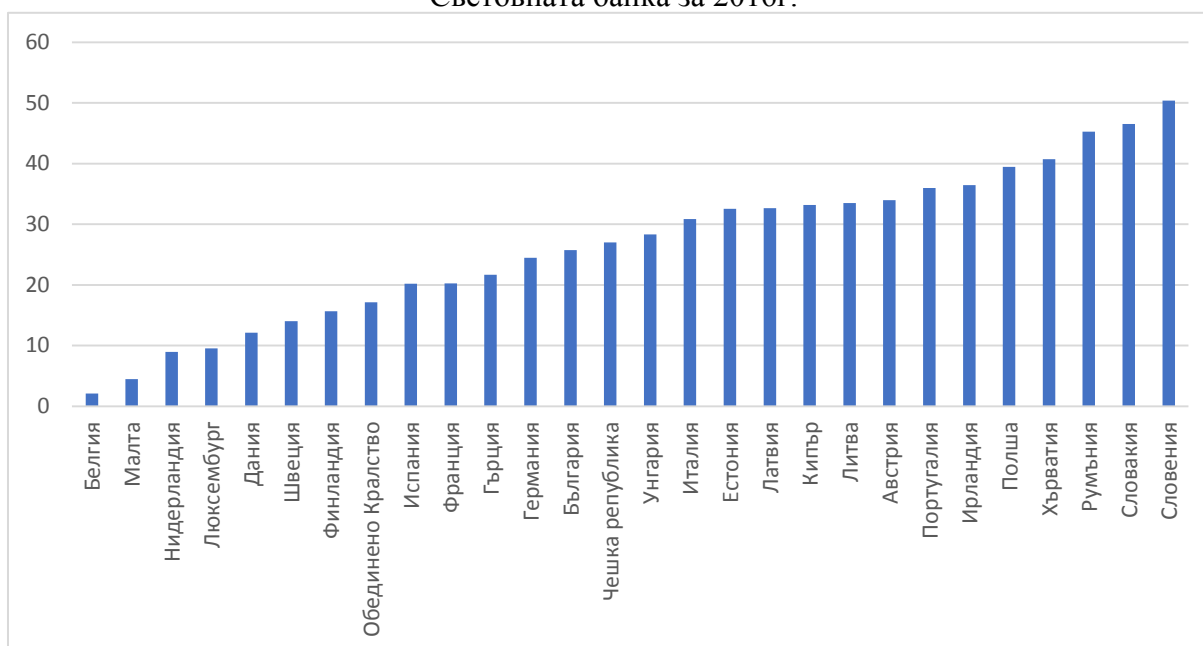
Селските райони заемат голяма част от Европейския съюз. По данни на Световната банка през 2016г. най-голям е процента на население в селските райони в Словения (50%), а най-малко са в Белгия – 2% (фигура 1). В България се наблюдава се бавен тренд на намаляване на населението в тези райони, като през 2000г. е било 31%, през 2007г – 28,7%, а през 2017г – 26%. Най-незначителни са измененията в Обединеното Кралство, като се запазва един сравнително постоянен процент на населението извън градските райони – 17%. Страните членки на Европейския съюз, в които е налице обратна тенденция – увеличаване на населението в селските райони са: Чехия, Естония, Латвия, Кипър, Литва, Полша и Словакия.

В България, като селски райони са определени общините, в които няма населено място с повече от 30 хил. души. Тази дефиниция бе използвана при Програма САПАРД и при Програмата за развитие на селските райони (2007-2013), както и през текущия програмен период на ПРСР. Съгласно нея, 231 общини от общо 264 общини в България са класифицирани като селски (Атанасова-Калайджиева, 2010). Те съставляват 81 % от територията и 26 % от населението на страната (НСИ, данни за 2017г).

⁶¹ Докладът е разработен по проект „Устойчиви мултифункционални селски райони: преосмисляне на моделите и системите на земеделието при нараснали изисквания и ограничени ресурси“, финансиран от фонд „Научни изследвания

⁶² ас. д-р Ралица Терзийска, Университет за национално и световно стопанство, ralica_rvt@abv.bg

Фигура 1. Процент на населението в селските райони в ЕС – 28 по данни на Световната банка за 2016г.

Източник: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL?end=2016&start=2016&view=bar>

Демографски и икономически особености на селските райони

Гъстотата на населението в селските райони е два пъти по-малка от средната за страната или 35,8 срещу 69,9 жители на кв. км. Средният брой на населението за селските общини е 13,8 хил. човека, макар да има различия. Само 18 селски общини имат население над 30 хил. жители. Около 40% от селските общини или 100 бр. са малки и в тях живеят под 10 хил. човека, като в 1/3 живее население под 5 хил. души. През 2017 г. населението в селските райони съставлява 26% от общия брой на населението (НСИ, данни за 2017г).

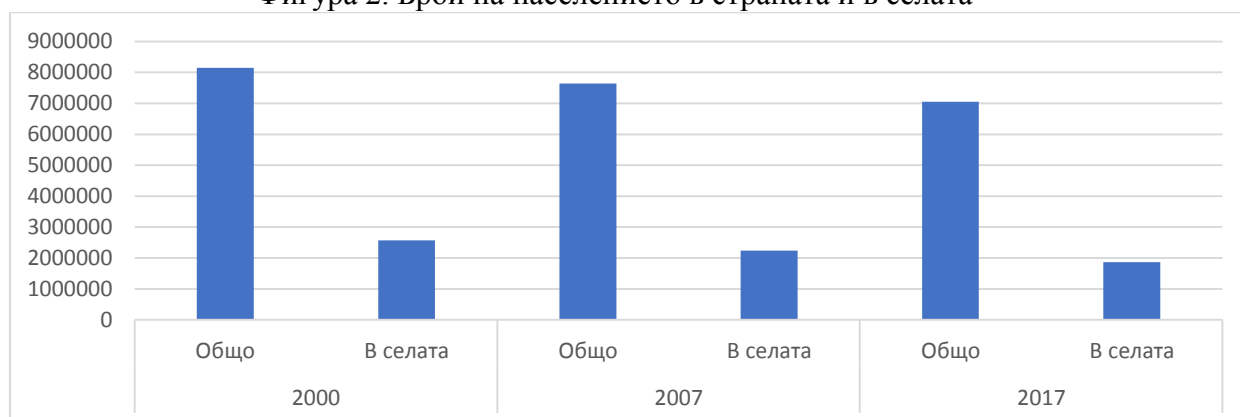
В селските райони се наблюдава спад на броя и гъстотата на населението, което от своя страна води до обезлюдяване на значителни територии от тях. В страната е налице и процес на застаряване на населението (само около 14 % са на възраст под 15 години, а над 20 % са над 65 г.).

С най-голяма площ на селските общини е Южен централен район, а с най-малък – Северен централен. С най-висок относителен дял на селските територии в общата площ на района е Североизточният регион (88,4%), а с най-нисък е Северен централен (73,6%).

В последните години е налице трайна тенденция на общо намаляване на населението на България (фигура 2). В селските райони тя е силно изпреварваща в сравнение с градските, като през 2017г населението в селата е намаляло с 27% спрямо 2000г. Една от причините за това е много по-ниският естествен прираст в селските общини. Раждаемостта в селските райони се е намалила с 23% през 2017г. спрямо 2000г. Друга причина за обезлюдяването на селските райони е миграцията на част от населението им към градовете и в чужбина, предизвикана от високата безработица и ниския жизнен стандарт в тези райони. През 2000г броят на мигриралите от селата е бил 75 746, а през 2017г броят им спада на 49 321. Като 10 023 души са на възраст от 20-29 години. От

2000-та година се е запазила тенденция тази възрастова група да има най-висок относителен дял на мигриралите от селските райони жители.

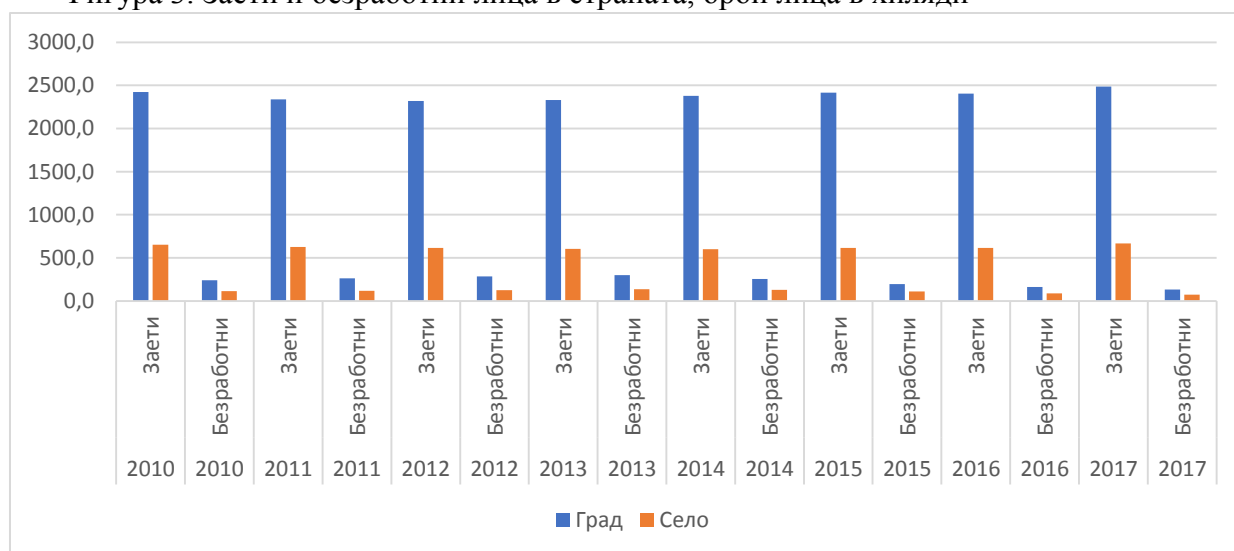
Фигура 2. Брой на населението в страната и в селата

Източник: НСИ

Селските райони се характеризират с по-неблагоприятна възрастова структура в сравнение с градските. Относителният дял на хората в работоспособна възраст през 2017г. (64,8%) е значително по-нисък в сравнение с градските райони (70,5%), а този на хората над 65-годишна възраст (21,4%) е по-висок, отколкото в градските (16,6%). На фигура 3 е представено съотношението на заети и безработни в селата и градовете за периода 2010-2017г., като се наблюдава един постоянен тренд.

Фигура 3. Заети и безработни лица в страната, брой лица в хиляди

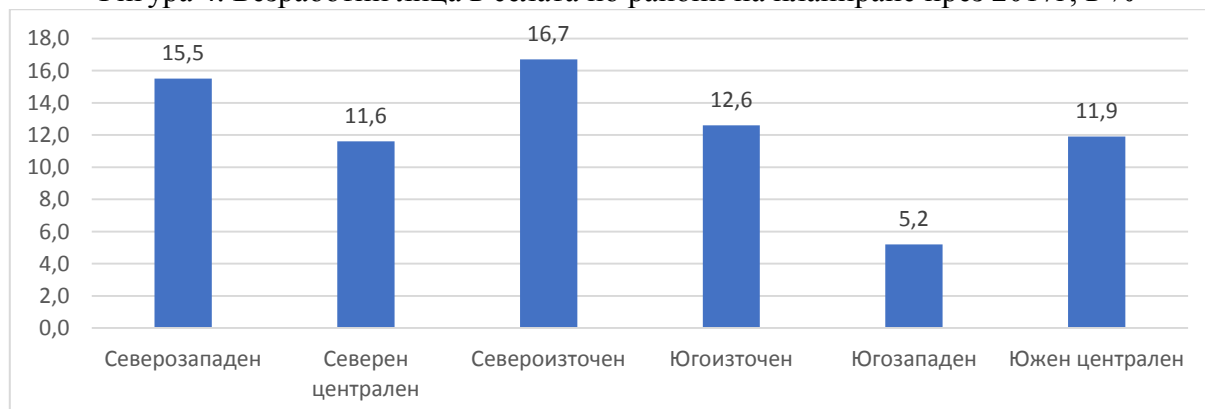

Източник: НСИ

Основният проблем в селските райони е високото ниво на дългосрочната безработица, която е няколко пъти по-висока от тази в градските райони (фиг. 4). През 2017г най-висок е относителният дял на безработни в Североизточен район (16,7%), следван от Северозападен район на планиране (15,5%). Най-малък е броят на безработните в Югозападен район. Въпреки високите нива на безработица, в тези райони е изключително трудно намирането на квалифицирани работници. Като основна причина за това може да бъде посочено намаляването на качеството на работната сила

в селските райони поради влошаване на образователната и възрастовата структура на населението.

Фигура 4. Безработни лица в селата по райони на планиране през 2017г, в %

Източник: НСИ

Влияние на ПРСР върху селските райони

Устойчивото развитие на селските райони включва като неотменима и основна своя част създаването на нови източници на заетост с по-качествени, изискващи по-висока квалификация и знания, работни места, като отразява състоянието и тенденциите в стопанския и социалния живот в съответната територия (Попов, 2017). Следвайки общата насока за устойчиво развитие, ОСП и ПРСР съдействат за решаване на икономическите, социалните и екологични проблеми в селските райони. С включените в тях мерки се търси постигането на балансирано развитие на селските райони стимулирайки конкурентноспособността на аграрния сектор, диверсификацията на локалната икономиката и подобряване на качеството на живот на местното население (Doitchinova, Kanchev, Harizanova, 2016).

Програмата за развитие на селските райони за периода 2014-2020 включва съвкупност от мерки и инструменти, използвани за целенасочено въздействие на селските райони и дейностите, осъществявани там (Маджарова и колектив, 2013). За постигане на целите за развитие на селските райони, заложи в текущия програмен период, са определени следните приоритети:

- стимулиране на трансфера на знания и иновациите в областта на селското и горското стопанство и селските райони;
- насърчаване организацията на хранителната верига и управлението на риска в селското стопанство;
- насърчаване на ефективното използване на ресурси и подпомагане на прехода към нисковъглеродна и устойчива на изменението на климата икономика;
- насърчаване на социално приобщаване, намаляването на бедността и икономическото развитие в селските райони.

В рамките на програмата се финансират дейности за: трансфер на знания и услуги; услуги по управление; схеми за качество на селскостопански продукти и храни; възстановяване на селскостопанския потенциал, разрушен от природни бедствия; създаване на групи и организации на производители; управление на риска и други. Новите моменти в текущия програмен период на ПРСР се състоят във въвеждане на тематични подпрограми, които са насочени към задоволяване на установени

специфични нужди, по-специално по отношение на: млади фермери, малки земеделски стопанства, планински райони и къси вериги на доставки.

Текущото изпълнение на ПРСР 2014-2020 е представено на таблица 1, в която са представени бюджетите към съответните мерки, броя подадени и сключени договори. Към 30.03.2018г заявления са приемани по 4 от мерките, като най-голям е броят на подадени заявления по мярка 4 Инвестиции в материални активи (6885 броя) и мярка 6 Развитие на стопанството и стопанската дейност (6479 броя заявления). Съгласно Индикативната годишна работна програма през 2018 година ще бъдат отворени за кандидатстване и мерките: Мярка 1-Трансфер на знания и действия за осведомяване; Мярка 2-Консултантски услуги, управление на стопанството и услуги по заместване в стопанството; Мярка 8-Инвестиции в развитието на горските площи и подобряване на жизнеспособността на горите и Мярка 9-Учредяване на групи и организации на производителите.

Таблица 1. Изпълнение на ПРСР 2014-2020, към 30.03.2018г

Мярка	Бюджет ЕЗФРСР, евро	Брой подадени заявления	Брой сключени договори
Мярка 1-Трансфер на знания и действия за осведомяване.	22 855 136	0	0
Мярка 2-Консултантски услуги, управление на стопанството и услуги по заместване в стопанството.	3 616 352	0	0
Мярка 4-Инвестиции в материални активи.	613 317 323	6 885	1 254
Мярка 6-Развитие на стопанството и стопанската дейност.	177 615 174	6 479	2 824
Мярка 7-Основни услуги и обновяване на селата в селските райони.	531 867 024	1 286	113
Мярка 8-Инвестиции в развитието на горските площи и подобряване на жизнеспособността на горите.	53 076 491	0	0
Мярка 9-Учредяване на групи и организации на производителите.	7 016 352	0	0
Мярка 15-Екологични услуги и услуги във връзка с климата в горското стопанство и опазване на горите.	6 562 500	0	0
Мярка 16-Сътрудничество.	29 316 351	0	0
Мярка 17-Управление на риска.	31 212 046	0	0
Мярка 19-ВОМР (ЛИДЕР)	118 335 849	101	99
Мярка 20-Техническа помощ.	37 493 274	0	

Източник: ДФЗ, <http://www.dfz.bg/bg/prsr-2014-2020>

Заклучение

Това, което е специфично за селските райони, е че в преобладаващата част от тях се наблюдава изостаналост. Направеният анализ на демографските и икономически показатели, показват че основните проблеми в селските райони са свързани с бедността, безработицата, обезлюдяване на териториите, влошаване на възрастовата и образователна структура. За постигането на устойчиво развитие на селските райони, както и за успешното изпълнение на Програмата за развитие на селските райони е необходима прозрачност и стабилност, с цел повишаване на мотивацията и икономическата активност на земеделските стопани, както и подобряване на административният капацитет в отделните общини. Реализирането на тези основни насоки, както и създаването и укрепването на специализираните организационни

структури, ще дадат възможност за интензивно развитие не само на селските райони, но и на отделни общински икономики.

Използвана литература :

1. Атанасова-Калайджиева, Т., Проблеми при развитието на селските райони, Управление и устойчиво развитие, бр.3-4, 212-218, 2010.
2. Богданова, З., Селските райони в България – перспективи и възможности за устойчиво развитие, Научни трудове на Русенския Университет, том 47, серия 6.1, 75-79, 2008.
3. Маджарова, С., М. Пенева, Е. Патарчанова, Селски райони, Издателски комплекс – УНСС, 2013.
4. Национален стратегически план за развитие на селските райони (2007 – 2013), МЗГ, 2006, 23/24.
5. Попов, Р. и колектив, Обща селскостопанска политика и развитие на селските райони в България, Икономика и управление на селското стопанство, бр. 3-4, стр 69-80, 2013
6. Doitchinova, J., I. Kanchev, H. Harizanova, Bulgarian Programme for Rural Development (2007-2013) & socio-economic outcome and lessons, Competitiveness of the economy in the context of the social policy measures – international perspective, Warsaw, 2016.

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ НА БИОЛОГИЧНИТЕ ПРОИЗВОДСТВА, ФАКТОР ЗА РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ

Георги Алексиев¹, Константин Станков²

DIVERSIFICATION OF BULGARIAN ORGANIC FARMING AS A FACTOR FOR THE DEVELOPMENT OF RURL AREAS

Georgi Aleksiev, Kostantin Stankov

During the current EU CAP programming period, the significant institutional and public support for organic production has led to an increase in the base and number of people employed in this specific sub-sector of Bulgarian agriculture. There are necessary investments to transform all traditional production practices and to open up entirely new holdings and they have created a variety of forms of risk that must be managed associated with them.

The purpose of this paper is to assess the impact of diversification of organic production on rural development. In order to achieve its goal, the research should accomplish the following tasks:

- to analyze the dynamics of organic production in Bulgaria;
- assess the impact of bio-industries on the development of their respective sub-sectors (of agriculture);
- to analyze the impact of the diversification of organic production on the dynamics of the processes occurring in rural areas in Bulgaria

The research was carried out as part of the "Production potential and local consumption of livestock products in the Southeast region" funded by the Research Fund of the Ministry of Education and Science.

Key words: organic production, competitiveness, public support

JEL: Q13, Q18, Q57

Въведение

Според ФАО и СЗО „Codex Alimentarius“: биологичното земеделие е „цялостна система за производствен мениджмънт, поддържаща устойчивостта в агро-екосистемите, вкл. биоразнообразието, биологичните цикли и биологичната активност в почвата“. Акцентът е върху мобилизацията на вътрешните ресурси на фермата, минимизирайки същевременно външните вложения. Биологичната система отчита факта, че регионалните (местни) условия изискват агро-системи, адаптирани към специфичния регион. Това се постига чрез агрономически, биологични и технически методи в противовес на синтетичните вложения.

Био-земеделieto е специфичен метод на производство, който поддържа екологичните баланси и произвежда продукция, покриваща принципите на екологичните цикли „растения - животни – почва“. Био-земеделieto допринася за устойчивото развитие на селските райони, защитата на околната среда и гарантира добри условия за благополучие на животните.

Необходимостта от развитие на биологичното земеделие е релевантна на следните проблеми при съвременното българско земеделие:

- Концентрацията и специализация на производството - нарушаване на биологичното равновесие в природата;
- Намалено биологично разнообразие и унищожаване на полезните видове;
- Устойчивост на вредителите към химическите средства и задълбочаване на екологичните проблеми;
- Разпокъсаността на земята;
- Остаряло оборудване и сгради, несъответстващи на изискванията на стандартите на ЕС;
- Недостиг на или прекалена употреба на препарати за растителна защита без отчитане на почвено-климатичните особености на района;

➤ Неспособност за усвояване на фондовете на ЕС за подпомагане на селскостопанските производители - липса на информацията и обучение.

Състояние и динамика на биологичното земеделие в България

Площите с биологично земеделие се увеличават в ЕС и у нас, най-вече благодарение на плащанията от ЕС. Към 01.2014 г. площите с биологично земеделие у нас са се увеличили до 160 620 ха, или 4 пъти спрямо 2012 г. (Табл.1)

Таблица 1: Площ заета с биологично производство в България (ха.)

	2012	2013	2014	2015	2016
Общо площ с биологично производство	39138	56287	47914	118552	160620
- преминали период на трансформация	11974	15161	15170	21539	36137
- в период на трансформация	27164	41126	32744	97013	124484
Технически култури	6765	9336	9876	20873	30512
Ароматни култури и билки	3378	6536	5577	11456	18089
Плодове и зеленчуци		1037	1134	1847	3664
Ливади и пасища		15476	12089	31796	38736
Трайни насаждения	10959	16885	9442	25946	33174

Източник: Eurostat

Основните култури, отглеждани по биологичен начин в България, са полските култури (зърнени, зелени фуражи и технически култури); трайните насаждения (овощки, ягодоплодни, маслини и лозя) и ливади и пасища. През 2012 г. трайните насаждения са били около 25%, ливадите и пасищата - около 20%, угар - 5%, и полските култури - 50% (Табл. 1).

През 2016 г. съответно трайните насаждения се понижават до 20%, ливади и пасища - 23%, угар - 5%, и технически култури - 18%.

Темпът на нарастване на площите в системата за контрол изпреварва темпа на повишаване броя на операторите в биологичното производство в периода от 2006 до 2012 година, поради по-бавната реакция на част от настоящите производители и преработватели на специфичните изисквания на този тип производство. Влияние върху този процес оказва и повишаването на броя стопанства, включващи се в системата за контрол на биологичното животновъдство, което поради спецификата на някои от подсекторите му не изисква наличието на значителни площи за разгръщане на производството. Процесът се балансира в периода от 2012 до 2016 г., през който се отчита повишаване на размера на стопанствата.

Окрупняването на българския аграрния сектор и специализацията при производството на зърнени и технически култури обуславят водещата роля на едрите земеделски стопанства. Това допринася за малкия дял на био-фермите в общото аграрно производство на страната. Строгите нормативни изисквания не позволяват разгръщането на големи по размер стопанства, а в някои случаи законовата рамка прави това напълно невъзможно. Поради този факт пред биологичните производства стоят редица проблеми характерни за малките аграрни стопанства – регламентиранияте възможности за директна доставка на малки количества суровини и хранителни продукти не могат да окажат съществен положителен ефект върху малките ферми, тъй като поставените изисквания предполагат извършването на значителни допълнителни разходи (Balieva, 2015).

В биологичното животновъдство също се наблюдава положителна тенденция, съобразно данните, представени в Табл.2.

Таблица 2: Животни в системата за контрол (биологично производство)

	2012	2013	2014	2015	2016
Коне	9		0	212	307
Крави	328	535	789	1777	2906
Свине	0	0	0	37	92
Овце	9175	7894	7250	18792	26809
Кози	2831	3235	3201	5381	8242
Домашни птици	0	500	500	3041	3926
Пчелни семейства	85346	117360	89553	178331	236462

Източник: Eurostat

Най-сериозен е дела на пчелни семейства отглеждани по биологичен начин, като през 2016 г. повече от ¼ от тях са включени в системата за контрол, което нарежда страната ни на четвърто място в света по брой пчелни семейства отглеждани по биологичен начин през 2015 г. (FiBL & IFOAM).

Биологичните производства в България бележат бърз темп на развитие в периода след 2012 г., който поставя страната ни на седмо място в света по прираст на площите, отглеждани спрямо изискванията за биологично производство по данни от изследване на FiBL & IFOAM (2015).

Съгласно Наредба №4 от 24.02.2015 г. за прилагане на мярка 11 „Биологично земеделие“ от ПРСР за периода 2014-2020 г. финансовата помощ за извършване на биологични дейности се предоставя под форма на ежегодни плащания, като 75% от средствата се осигуряват от ЕС, а 25% от бюджета на Р България. Годишният размер на плащанията е представен в Табл.3.

Таблица 3: Годишен размер на плащанията за биологично земеделие.

Дейности	В периода на преход	Преминали преходен период
1. Полски култури, вкл. Фуражни	284 евро/ха	168 евро/ха
2. Постоянни затревени площи	128 евро/ха	112 евро/ха
3. Трайни насаждения, лозя, маслодайна роза	736 евро/ха	557 евро/ха
4. Ароматни и медицински растения	515 евро/ха	405 евро/ха
5. Зеленчукови култури	575 евро/ха	399 евро/ха
6. За пчелно семейство	35 евро/ха	25 евро/ха
7. Едри преживни животни (говеда и биволи) отглеждани за мляко	230 евро/ха	77 евро/ха
8. Едри преживни животни (говеда и биволи) отглеждани за месо	160 евро/ха	63 евро/ха
9. Дребни преживни животни (овце и кози) за мляко и месо	122 евро/ха	90 евро/ха

Източник: Наредба №4 от 24.02.2015 г. за прилагане на Мярка 11 „Биологично земеделие“ от ПРСР за периода 2014-2020 г.

Биологичните дейности се изпълняват за период от 5 години. Плащанията на площ ще покриват допълнителните разходи и пропуснатите доходи в резултат от биологичното управление.

Европейският пазар за биопродукти за периода от 2000 г. до сега се е разраснал около 8 пъти, докато обработваната площ за биологично земеделие в ЕС се е увеличила за този период около 4 пъти. Разликата между производство и търсене на биопродукти в ЕС се покрива от внос. В следствие от това възникват пропуснати възможности за производителите от ЕС, пазарът на биопродукти се ограничава и се намаляват ползите за околната среда.

Диверсификация на биологичните производства

Като част от проучванията на колектива по НП „Производствен потенциал и локално потребление на биопродуктите от животновъдството в Югоизточен район“, финансиран от Фонд научни изследвания (МОН) бе проведено анкетно проучване между млади потребители от гр. Стара Загора, за да се установят техните нагласи и факторите определящи потреблението на био продукти.

Резултатите от проучването сочат, че за 71,43 % (35 души) от участниците най-важен фактор за избора за закупуване на био продукти е качеството на продукта. За малко по-малко от половината (около 47 % - 23 души) от тях е важно продукта да има сертификат за произход/качество, а за малко повече от 1/3 от участниците (18 души – 36,73 %) и цената е определяща при избора на покупка на био продукти. Тези отговори потвърждават и мнението, че българският потребител започва да обръща все повече внимание и да полага грижа за своето здраве.

Други по-важни фактори, които са посочили анкетирания са - за 32,65 % (16 души) е важен кой е производителя, за 28,57 % (14 души) продуктите да са изпробвани и препоръчани от приятели/познати или семейството, като най-малко души са посочили като определящ фактор – препоръка от специалист/търговец/лекар – 16,33 % (8 души).

Най-често купуваният вид биологичен продукт от 67,34 % (33 души) са пресните плодове и зеленчуци, 36,73% (18 души) от участниците купуват млечни продукти, 28,57% (14 души) – пчелен мед и други пчелни продукти, 16,33 % (8 души) – подправки, а само 6,12 % (3 души) – други преработени хранителни продукти и бебешки храни. Този резултат може би се дължи на факта, че в България био-преработвателите все още са малко на брой, а основно се предлагат био продукти без обработка.

Резултатите от това изследване ни позволяват да предложим няколко възможности за диверсификация на производствата на био продукти в страната:

➤ Недостатъчно високото равнище на познаваемост на различията между биологично, чисто, натурално и традиционно производство на аграрни продукти, не им позволява да оценят адекватно позитивите от употребата на тези продукти. Отделяните от ЕС средства за промотиране на тези продукти не успяват да доведат до необходимите ефекти в нашата страна. Изграждането на инфраструктура необходима за провеждането на селски туризъм, като част от биологичните ферми би могло да допринесе за по-широката познаваемост на различията в производствените практики и позитивите на биологичните продукти, спрямо традиционно отглежданите такива.

➤ Биологичните животновъдни стопанства в страната, в по-голямата си част, включват и стопанисването на био-пасища, които да предоставят необходимата база за разгръщане на животновъдни производства. Основната част от продукцията от тези животновъдни производства се изнася, поради липсата на преработвателни предприятия с необходимата сертификация, въвели адекватни производствени практики и с необходимия капацитет. Повишаването на добавената стойност генерирана в сектора е изключително важно, за което е необходимо включването на производителите в повече дейности от производствената верига. Изграждането на собствени мощности за преработка на произведената продукция би спомогнало за

повишаване на ефективността на биологичното земеделие в страната и неговата конкурентоспособност и познаваемост на международните пазари.

Заклучение

Българските биологични производства се развиват с бързи темпове през изследвания период (2012 г. – 2016 г.). Многократно се повишават както площите в системата за контрол, така и отглежданите животински единици. Това развитие не довежда до значим ръст на продажбите на био продукти на българския пазар. На база проведено анкетно проучване и интервюта със заети в производството и търговията с био продукти установихме, че българските потребители са все още резервирани към био продуктите и в не достатъчно голяма степен се доверяват на техните качества. Това неминуемо довежда до необходимост от износ на локалното производство (над 80% от него са изнася през 2016 г.).

На база диверсификация на биологичните производства, чрез включването към тях на туристически компонент, уповавайки се натрупания опит при българския селски туризъм, локалните потребители ще се запознаят с положителните страни на тези производства и ще се създаде база за повишаване на консумацията им. Това също ще спомогне за повишаване на заетостта в селските райони, като ще ги направи по-привлекателни за младите хора желаещи да се включат в сектора.

Разгръщането на преработвателни мощности от биологичните производители би позволило запазване на добавената стойност от преработката на тези продукти в сектора. Такова развитие е важен фактор за подобряване на позициите на биологичните стопанства и повишаването на тяхната роля за аграрния сектор, което би довело отново до подобряване на състоянието на селските райони.

Биологичните производства притежават потенциал да спомогнат за развитието на най-обезлюдилите части на страната. Необходимостта от чиста среда за производство при био земеделието съвпада с предлаганите от тези райони възможности. Това ни позволява да заключим, че биологичното земеделие би могло да изиграе важна роля за развитието на селските райони в бъдеще, при адекватно насочена институционална подкрепа и секторни политики.

Използвана литература:

1. Аграрен доклад на МЗХ, 2013
2. Наредба №4 от 24.02.2015 г. за прилагане на Мярка 11 „Биологично земеделие“ от ПРСР за периода 2014-2020 г.
3. Костадинова, П., Вл.Попов, Основни принципи и методи на биологичното земеделие, Сп. Ново знание, год.1, бр.3, изд.ВУАРР, Пловдив, с.58,2012
4. Митова, Д., Биологичното производство – приоритет на българското земеделие в новия програмен период 2014-2020 г., Сп., Икономика и управление на селското стопанство, бр.3., ИАИ, София, с.4-7, 2014
5. Balieva, G. N., M. Hulyan (2015). Production and supply of regional food products – incentives and challenges for the small holdings in Bulgaria. International Journal of Science and Research, Online ISSN 2319-7064, Volume 4, Issue 2 February 2015, 576-580. (Available at: http://www.ijsr.net/archive/v4i2/v4i2_01.php#sthash.ablyMD1V.dpbs)
6. Eurostat Database
7. FiBL and IFOAM, 2015, The world of organic agriculture, Statistics and emerging trends, <https://www.fibl.org/fileadmin/documents/shop/1663-organic-world-2015.pdf>

ПОТЕНЦИАЛ НА БИОЛОГИЧНОТО ЗЕМЕДЕЛИЕ ЗА ПОВИШАВАНЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТТА НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ

Константин Стоянов⁶³, Дора Дончева⁶⁴

POTENTIAL OF ORGANIC FARMING TO INCREASE THE COMPETITIVENESS OF RURAL AREAS

Konstantin Stoyanov, Dora Doncheva

Organic farming is the sector that most easily perceives new trends in the sustainable rural development process and the ecological approach to agriculture. In addition, it faces a number of social, economic, administrative and environmental problems. The increasing role of organic production within the European Union has led to a thorough study of the problems facing the sector. At the same time, Bulgaria recorded the largest increase of organic farming areas from all countries in the European Union for the period between 2010 and 2016. On the other hand, the tendencies for negative socio-economic development of rural areas, including the lower levels of economic activity, alter the potential of the sector of organic farming in the country. The article aims to show that organic farming is a successful alternative that contributes through its innovativeness and higher added value to the attractiveness of the sector and the engagement of younger producers. The results demonstrate that organic farming could boost rural competitiveness and support the socio-economic development of those areas.

Keywords: organic farming, production potential, competitiveness, rural areas

JEL: Q57, Q13, Q01

Въведение

Според последния официално публикуван анализ на развитието на биологичното земеделие в България от Министерство на земеделието и храните през 2014г., биологичното земеделие е съвкупна система за управление на земеделието и производство на храни, в която се съчетават най-добрите практики по отношение опазването на околната среда, поддържа се висока степен на биологично разнообразие, опазват се природните ресурси, прилагат се високи стандарти за хуманно отношение към животните и методи на производство, съобразени с предпочитанията на част от потребителите към продукти, произведени чрез използване на естествени вещества и процеси.

Представеното по този начин определение за биологично земеделие предполага изпълнението на редица условия за реализацията на производства, отговарящи на определени изисквания, заложи в нормативната уредба. Тези изисквания се фокусират върху екологичната съвместимост на биологичните производства, най-често понижавайки тяхната ресурсна ефективност и производствен потенциал. Икономическите резултати на тези стопански субекти могат да се балансират единствено на базата на обществена подкрепа или по-високи реализационни цени на предлаганите на пазара селскостопански продукти.

Биологичното земеделие е изправено пред редица социални, икономически, административни и екологични проблеми. Производствения потенциал на био-стопанствата е пряко свързан с тяхната икономическа ефективност и възможността им да осигурят необходимите доходи за собственика и заетите в тях. Обществената подкрепа за този тип производства действа благоприятно върху икономическото

⁶³ Ас. д-р Константин Стоянов, катедра Индуриален бизнес и предприемачество, Стопански факултет, Тракийски университет, konstantin.stoyanov@trakia-uni.bg

⁶⁴ Ас. д-р Дора Дончева, катедра Икономика, Стопански факултет, Тракийски университет

състояние на сектора, но достъпа до средствата предоставени от ОСП на ЕС е обвързан с все още значими административни затруднения и високо равнище на транзакционните разходи, свързани с участието на производителите в разнообразните схеми за подпомагане. Възможности да се възползват от обществената подкрепа за селското стопанство имат най-често по-едрите производители, което поставя био-производствата в неравноправно положение, тъй като те, по своята същност, не могат да имат същите параметри, като конвенционалните стопанства.

Материали и методи

Част от проучванията в настоящия доклад са базирани върху литературен обзор на връзката между биологичното земеделие и потенциала за развитие на селските райони, в частност за повишаване на конкурентоспособността на земеделските стопанства, избрали да се насочат към органично и биологично производство. Изследването е част от проект M05/4 „Производствен потенциал и локално потребление на биопродукти от животновъдството в Югоизточен район“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ по линия на финансиране на научни изследвания на млади учени – 2016 г.

Тъй като статистическите данни за биологичното земеделие и неговото въздействие върху икономиката, околната среда и човешкото общество са много малко, резултатите от изследванията се основават на редица предимно качествени анализи, от една страна, и на редица логически обосновки, от друга. Освен това метаданните, използвани за някои от анализите по доклада, са взети от Евростат, а методологията за събирането им се основава на съществуващата терминологична рамка, използвана широко в Европейския съюз.

Резултати и заключения

Някои автори признават, че биологичното земеделие е важно за бъдещата глобална продоволствена сигурност, докато други го смятат за безполезна. Въпреки че биологичното земеделие бързо се разраства, в момента то заема едва 1% от глобалната обработваема земя. Безспорно е обаче, че биологичното земеделие е най-бързо развиващия се и устойчив модел на алтернативно земеделие.

Според Crowder & Reganold (2015), за да бъде устойчиво, биологичното земеделие трябва да бъде и печелившо. Освен това, дали биологичното земеделие може да продължи да се разширява глобално, ще се определя главно от финансовите му резултати в сравнение с конвенционалното селско стопанство. Основните фактори, които определят рентабилността на биологичното земеделие, са добивите на реколтата, разходите за труд, допълнителното подпомагане за биологични продукти, преодоляване на вероятността за намаляване на доходите през преходния период към биологично производство и потенциалните икономии на разходи от намаленото използване на невъзобновяеми ресурси и закупени суровини.

Икономическите аспекти на биологичното земеделие са тясно свързани с пазара. Той утвърждава всеки един продукт от икономическа гледна точка. Ако има търсене за съответния продукт, предлагането на подобни продукти е от интерес за земеделските стопани и те подобряват своите технологии за производство, като рационализират разходите и следователно оптимизират печалбата си. В резултат на това земеделският стопанин успява да предложи на потребителите чисти и здравословни продукти на значително по-ниски цени.

Според Sima (2009), на макроикономическо равнище благоприятните ефекти от развитие на биологичното земеделие могат да бъдат предпоставка за по-висока заетост. По този начин, биологичното земеделие може да допринесе за насърчаване на жизнеспособна икономика в селските райони. Чрез развитието на икономически дейности със значителна добавена стойност и с голяма интензивност на заетостта на

населението, осезаеми резултати могат да бъдат наблюдавани и по отношение на интереса към селските райони.

Приемайки Програмата за развитие на селските райони 2014-2020 през май 2015, Европейската комисия подчертава, че съгласно втората цел за опазване и устойчиво управление на екосистемите, ефективно използване на природните ресурси и смекчаване и адаптиране към изменението на климата, подкрепата за преобразуване и поддържане на биологичното земеделие ще покрие около 46 000 хектара. Подкрепата за преминаване към биологично земеделие ще покрие 23 000 ха и ще бъдат подпомогнати още 23 000 ха за поддържане на дейностите по биологично земеделие.

България е страна, която предлага подходящи условия за биологично производство. Според Димитров и Иванова (2017), ориентацията на производството към суровини за износ е основната пречка за развитието на сектора. Съществува необходимост от инвестиции в развитието на биологични ферми, вкл. преработката и съхранението на биологични продукти, за да се създадат условия и механизми за навлизане на европейските пазари. Значението на обучението на земеделските производители и мотивацията за биологично земеделие се основава на усилията за повишаване на капацитета в селските райони.

Според Евростат, потенциала на биологичното производство продължава да нараства през 2016 г. Биологичното производство изисква земеделската продукция да бъде добивана от напълно преобразувани площи. Земеделските площи в етап на преобразуване или конверсия, като процент от общата площ, на която се развива биологично земеделие, може да даде индикация за потенциалния растеж на сектора през следващите години. През 2016 г. единствено Великобритания има дял по-малък от 10%, докато десет държави-членки на ЕС са имали дялове между 10% и 20%, а петнадесетте са надхвърлили 20%. Най-големи са тези проценти за България (77,5%), Хърватия (68,8%) и Унгария (51,0%). Тези данни отреждат на България първо място сред всички европейски страни по отношение на земя, която е в етап на преобразуване в биологична земеделска земя. Следва да се уточни, че цифрата представлява нарастването на биологичната земеделска земя в проценти в сравнение със съществуващата биологична земеделска земя, а не с размера на действителната площ на биологичните земеделски стопанства.

През 2016 г. в България има регистрирани общо 7 262 оператори в биологично производство, като най-голям е броят на регистрираните биологични земеделски производители (6 964), следвани от преработватели на биологична продукция, търговци, вносители и износители. В сравнение с 2009 г., годината, от която се прилага новото европейско законодателство в областта на биологичното земеделие, броят на операторите в система на контрол е нараснал повече от петнадесет пъти (Табл.1). В сравнение с 2006 г., годината преди членството на България в ЕС, увеличението на операторите в система на контрол е близо тридесет и четири пъти.

През последните години броят на операторите и площите в система на контрол в България нараства. Все повече земеделски производители се насочват към биологично производство, както и все повече потребители търсят здравословна и не замърсена с изкуствени торове и други химически съставки продукция. Мотивацията и на производителите и на потребителите е следствие от грижата за екологичното равновесие на земята и за собственото здраве. Пазарът на биологични продукти в ЕС и в световен мащаб се развива динамично, като независимо от условията на криза бележи постоянен ръст. Реформите в ОСП за програмния период 2014 – 2020 г. предвиждат 30% от директните плащания да бъдат отделени за т. нар. „зелени директни плащания”. Биологичните производители ще получават безусловно „зелени директни плащания” за площите в система на контрол.

Таблица 1. Брой оператори в биологичното производство в България

	'06	'07	'08	'09	'10	'11	'12	'13	'14	'15	'16
Брой оператори	214	339	311	476	820	1 054	2 016	3 123	4 092	6 173	7 262

Източник: Евростат

Настоящият вид на Програмата за развитие на селските райони разширява обхвата на подпомагането на биологичното растениевъдство и биологичното пчеларство. Това става като сектора на биологично земеделие попада в съвсем отделна мярка за подпомагане - Биологично земеделие. Тя сама по себе си е структурирана в две отделни категории:

- Подмярка 11.1 Плащания за преминаване към биологично земеделие;
- Подмярка 11.2 Плащания за поддържане на биологичното земеделие.

В публикувания Анализ на Развитие на биологичното земеделие (2014), Министерство на земеделието и храните очаква мярката да има положителен ефект и принос към устойчивото развитие на селските райони, като допринася за околната среда и смекчаването на последиците от изменението на климата и подкрепата на малки и средни ферми, повечето от които са семейни.

Все пак, бъдещите реформи в Общата селскостопанска политика през всеки следващи програмен период, биха могли да засегнат допълнително биологичното земеделие, тъй като развитието на селските райони е една от основните цели на европейската политика. Според Saraceno (2003), структурните промени трябва да бъдат адаптирани към регионалните различия и индивидуалните предприемачески особености. Типичните за региона продукти, качество и биологичните продукти често имат териториално значение, което е свързано със конкретни познания и технологии, които могат да бъдат идентифицирани само на регионално равнище. Диверсификацията на селскостопанските дейности може да бъде съвсем различна по отношение на възможностите в зависимост от конкретната комбинация от налични ресурси в определен селски район.

Целта на секторната политика за развитие на селските райони следва да бъде съпътствана от текущата селскостопанска политика. Бенефициентите в този случай са собственици на земеделски стопанства. Тя трябва да обхваща най-малко две основни задачи: да предоставя всякакви мултифункционални плащания на земеделските стопани в замяна на обществени услуги; да предоставя структурна помощ за инвестиции, насърчаващи производство на качествени храни, биологичното земеделие, разнообразяване на селскостопанските дейности или по-традиционни инвестиции в модернизацията.

Влиянието на биологичното земеделие би могло да бъде много по-значимо и да има малко предполагаем ефект върху развитието на определен регион, който развива целенасочено този сектор. Според Privitera (2010), биологичното земеделие е културна еволюция, която намира своя произход в екологичната култура. Освен всичко останало, фокусът върху биологичните продукти се дължи на търсенето на здравословни храни, покриващи висококачествени стандарти, които ограничават употребата на химически вещества. Съществува осезаема връзка между биологичното земеделие и агротуризма, заедно с прилежащите му туристическите услуги. Те имат значителна роля в бъдещото развитие на селските райони. Развитието и разширяването на сектора на агротуризма, по-специално на биологичното производство, може да бъде една от алтернативите за подобряване на доходите и потенциалната икономическа жизнеспособност на малките ферми и селските общности, но в никакъв случай не би било правилно да се приема

като универсално средство, приложимо от всички земеделски стопанства, търсещи допълнителни доходи.

Налични са и някои конкретни условия, които определят факторите необходими за повишаване на конкурентоспособността на селските райони. Така, според Kovalenko et al (2017), те могат да бъдат обособени в три групи, които очертават стратегически предимства на сектора. Първата група са икономическите ползи, свързани с укрепване на икономическото положение на страната на световния пазар на храни и повишаване на конкурентоспособността на селскостопанските продукти, както и увеличаване на броя на малките земеделски стопанства, които са приели стандартите на биологичното земеделие. Биологичното земеделие може да допринесе за развитието на малки и средни предприятия в селските райони, което ще насърчи притока на инвестиции в селските райони. Втората група фактори са от социален характер, тъй като биологичното земеделие обединява традиции, иновации и наука, насърчава развитието на справедливи отношения и високо качество на живот за местните производители. Повишаването на нивото и качеството на живот в селските райони, а в резултат на това увеличаването на устойчивостта на развитието на селските райони, ще доведе до намаляване на обезлюдяването им и ще стимулира миграцията на специалистите към тях. Третата група фактори са с екологична насоченост и включват защита на почвите и опазване от ерозия, опустиняване, засоляване, опазване на водните ресурси, почвата, въздуха от замърсяване с химикали; увеличаване на биоразнообразието, намаляване на потреблението на енергия, намаляване на емисиите на парникови газове и потреблението на прясна вода в селскостопанското производство в сравнение с интензивното селско стопанство.

Факт е, че търсенето на биологични продукти се увеличава всяка година. Европейският съюз е вторият по големина производител в света. По-голяма част от българските биологични храни и продукти са предназначени за външни пазари, което означава, че производителите успяват да се позиционират на силно конкурентни пазари. Секторът в страната се развива възходящо и несъмнено има бъдеще, за което говорят и официалните статистически данни и високите темпове на преобразуване на конвенционална земеделска земя в такава пригодена за биологично ползване. Имайки предвид високата ангажираност на работна сила в производството, за сметка на автоматизираните процеси, биологичното земеделие има потенциал да подобри икономическото състояние и конкурентоспособността на селските райони в България.

Използвана литература:

1. Министерство на земеделието и храните, Развитие на биологичното земеделие в България, София, 2014
2. Crowder, D. W., Reganold, J. P., Financial competitiveness of organic agriculture on a global scale, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 112(24), 7611–7616, 2015
3. Dimitrov D. K., Ivanova, M., Trends in organic farming development in Bulgaria: applying circular economy principles to sustainable rural development, *Visegrad Journal on Bioeconomy and Sustainable Development*, vol. 6, no. 1 n p. 10–16, 2017
4. European Commission, *Factsheet on 2014-2020 Rural Development Programme for Bulgaria*, 2015
5. Eurostat, *Organic farming statistics*, November 2017
6. Kovalenko, E. G., Polushkina T. M., Yakimova O. Y., State regulations for the development of organic culture by adapting European practices to the Russian living style, *Academy of Strategic Management Journal* 16, 2017

7. Privitera D., The importance of organic agriculture in tourism rural, *Applied Studies in Agribusiness and Commerce*, Agroinform Publishing House, Budapest, pp. 59-64, 2010
8. Saraceno, E., Rural development policies and the second pillar of the common agricultural policy (pp. 197-222), *Hannover: Verlag der ARL-Akademie für Raumforschung und Landesplanung*, 2003
9. Sima, E., Impact of organic farming promotion upon the sustainable rural development, *Agricultural Economics and Rural Development*, 6(2), pp.217-234, 2009
10. Stoyanov, K., Organic livestock farming and preconditions for its development in South East Bulgaria, *Trakia Journal of Sciences* 15, no. 1, pp. 120-124, 2017

КОНЦЕНТРАЦИЯ И СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ НА РЕГИОНАЛНАТА ИКОНОМИКА В БЪЛГАРИЯ

Силвия Петрова Томова-Захариева⁶⁵

CONCENTRATION AND SPECIALIZATION OF THE REGIONAL ECONOMY IN BULGARIA

Silvia Petrova Tomova-Zaharieva

The Localization Index determines the specialization of the economy by region or administrative unit by measuring the relative weight of individual sectors within the region's entire economy. This analysis is based on the sectoral employment criterion (agriculture, industry, services). The report also looked at a calculated Localization Index to determine the specialization of the rural economy in Bulgaria - by area compared to the national one. Determining economic activities by sector, concentrated by field, would help to highlight competitive advantages and specialization in a particular area. And from there to stimulate their development and invest in them. This would increase the competitiveness not only of the region, but also of the region and the country.

Keywords: localization index, territorial specialization

JEL: R11, R12

Увод

Процесите на глобализация, предизвикателствата пред регионите от гледна точка на промяна организацията на бизнес, мащабите на пазарите, изискванията пред работната сила, развитието на информационните технологии, членството на България в ЕС и непрекъснатите промени в местните икономики изискват анализ и оценка както на общото състояние на районите, така и формулиране на насоки за развитие и интегриране на конкурентните им предимства за устойчивото развитие на страната и ЕС. Ето защо прилагането на методики и подходи, които биха били най-подходящи за описание и обяснение на регионалните явления и процеси, в частност на селските райони е изключително сложен процес.

В настоящата разработка е разгледана заетостта по сектори в националната икономика на ниво NUTS 3, чрез което частично се разкриват някои особености на регионалните различия в България. Направен е опит за определяне на икономическите дейности, концентрирани по области, и установяване на приоритетните такива. За постигането на тази цел е приложен Индекс на локализация, изчислен по сектори за всяка област, ниво NUTS 3, за периода 2011 – 2016 г.

Индекс на локализация

Индексът на локализация определя специализацията на икономиката по региони или административни единици чрез измерване на относителната тежест на отделните сектори в рамките на цялата икономика на района. За целта се използват базисни показатели, които може да са различни в зависимост от целите на анализа – население, територия, брой заети, БВП и др.

Прилагане на индекса на локализация

⁶⁵ Докторант Силвия Томова-Захариева, Университет за национално и световно стопанство, гр. София, silvia91_petrova@abv.bg

Настоящият анализ се основава на критерия „заетост по сектори“ (селско стопанство, индустрия, услуги). Разпределението на заетостта от трите основни икономически сектора по райони и области може да бъде характеризирано чрез изследване на съответните индекси на локализация – селско стопанство (И_{сс}), индустрия (И_и) и услуги (И_у) – спрямо заетостта в страната. По този начин биха могли първоначално да се открият границите на локализацията по сектори. И така направеното изследване да послужи като основа на евентуални нови такива, които вече по-задълбочено да разгледат въпроса по отрасли и дейности на даден сектор.

Първоначалните данни за този анализ са взети по години от Национален статистически институт – Районите, областите и общините в Република България (www.nsi.bg/bg/content/14772/общо-за-страната) и спрямо тях са направени изчисленията на индексите на локализация, като е използвана следната формула:

$$(1) \text{IL} = \frac{S_j}{N_j} \div \frac{S}{N} = \frac{S_j}{S} \div \frac{N_j}{N},$$

където:

S_j – брой заети в отрасъла в областта;

S – общ брой заети в икономиката в областта;

N_j – брой заети в отрасъла в страната;

N – общ брой заети в икономиката в страната

Когато IL > 1, производството на отрасъла има по-висока концентрация в района, което е белег на специализация.

Резултати от изследването

Получените крайни резултати от изчисленията са представени в доклада под формата на таблици, по една за всеки район, за годините 2011, 2014 и 2016 г.

Както ясно се вижда от Таблица 1, в целия Северозападен район най-високи стойности се наблюдават в сектор селско стопанство, следван от сектор индустрия, докато сектор услуги има стойности над единица само в област Видин. Тази тенденция се наблюдава и през годините от разглеждания период, без особени промени. От направеното изследване може да се направи извод, че селското стопанство има по-висока концентрация в района, което е белег на специализация. При него се откроява и по-голямо повишаване на индексите през годините в целия район спрямо другите сектори на икономиката. Индустрията е с по-голяма концентрация в областите Ловеч, Монтана и Плевен, докато както вече споменахме услугите – в област Видин.

Таблица 1. Индекс на локализация (IL) по сектори за областите от Северозападен район

Година	IL (по сектори)	Район	Област				
		Северозападен	Видин	Враца	Ловеч	Монтана	Плевен
2011	И _{сс}	1,678	1,356	1,575	1,298	1,527	2,120
	И _и	1,161	0,695	0,893	1,349	1,127	1,094
	И _у	0,886	1,057	0,855	0,808	0,887	0,899
2014	И _{сс}	1,787	1,618	1,554	1,348	1,766	2,244
	И _и	1,181	0,714	0,877	1,426	1,198	1,042
	И _у	0,871	1,041	0,867	0,771	0,864	0,887
2016	И _{сс}	1,885	1,872	1,778	1,444	1,895	2,198
	И _и	1,192	0,850	0,843	1,459	1,239	1,054
	И _у	0,862	1,032	0,864	0,752	0,838	0,887

Като цяло за Северен централен район (Таблица 2) отново може да се каже, че селското стопанство е с най-високи стойности на индекса на локализация. Но погледнато на ниво област, резултатите са малко по-различни. В област Габрово например по-висока концентрация има само индустрията, а селското стопанство и услугите са със стойности под единица.

Останалите 4 области от района имат стойности над единица за индекса на локализация за селското стопанство, като за областите Разград и Силистра те достигат до стойности над 3. Това са данни за висока концентрация и съответно наличие на специализация, най-вече в тези две области. Индустрията е със стойности на индекса над единица във всички области от района без Силистра, където индексът на локализация е под 1 за всяка от годините в разглеждания период. Сектор услуги в целия Северен централен район е слабо застъпен и съответно не се наблюдават индикации за концентрация или специализация в този сектор.

Таблица 2. Индекс на локализация (ИЛ) по сектори за областите от Северен централен район

Година	ИЛ (по сектори)	Район	Област				
		Северен централе	Велико Търново	Габрово	Разград	Русе	Силистра
2011	Исс	1,967	1,960	0,584	3,286	1,676	3,881
	Или	1,219	1,092	1,644	1,033	1,273	0,856
	Илу	0,842	0,908	0,691	0,865	0,828	0,930
2014	Исс	1,959	1,917	0,536	3,260	1,725	3,890
	Или	1,249	1,110	1,697	1,031	1,315	0,857
	Илу	0,829	0,900	0,666	0,868	0,808	0,923
2016	Исс	1,927	1,940	0,535	3,283	1,591	3,873
	Или	1,266	1,158	1,719	1,072	1,290	0,877
	Илу	0,824	0,876	0,659	0,849	0,828	0,913

И в Таблица 3 се наблюдава същата тенденция – селското стопанство да е с индикации за концентрация в района. Услугите са със стойност на индекса на локализация над единица само в област Варна, дължащо се до голяма степен на географското местоположение и летните курортни селища. В останалите 3 области най-висока концентрация има при селското стопанство, като с най-високи стойности на индекса на локализация на сектора през разглеждания период е област Добрич. В областите Търговище и Шумен се наблюдава и концентрация на сектор индустрия.

Таблица 3. Индекс на локализация (ИЛ) по сектори за областите от Североизточен район

Година	ИЛ (по сектори)	Район	Област			
		Североизточче	Варна	Добрич	Търговище	Шумен
2011	Исс	1,706	0,775	3,814	2,686	2,181
	Или	0,886	0,787	0,819	1,102	1,132
	Илу	1,025	1,119	0,945	0,866	0,877
2014	Исс	1,689	0,770	3,887	2,713	2,133
	Или	0,911	0,805	0,856	1,183	1,114
	Илу	1,011	1,108	0,918	0,822	0,876
2016	Исс	1,696	0,797	3,790	2,701	2,193
	Или	0,903	0,790	0,829	1,150	1,156
	Илу	1,014	1,113	0,936	0,841	0,854

В 4-те области от Югоизточния район (Таблица 4) селското стопанство е с индекс на локализация над 1, тоест има концентрация на този сектор. При индустрията също се наблюдават подобни стойности за 3 от областите. Изключение е област Бургас. Тя е единствената, при която индексът на локализация на сектор услуги е над единица. Освен намиращия се на територията на областта административен център, излиза на море и съответно морските курорти, оказват положително влияние върху този сектор.

Таблица 4. Индекс на локализация (IL) по сектори за областите от Югоизточен район

Година	IL (по сектори)	Район	Област			
		Югоизточен	Бургас	Сливен	Стара	Ямбол
2011	IL _{сс}	1,310	1,041	1,641	1,136	2,543
	IL _и	1,214	0,890	1,137	1,572	1,324
	IL _у	0,876	1,054	0,899	0,702	0,761
2014	IL _{сс}	1,335	1,000	1,761	1,216	2,530
	IL _и	1,219	0,939	1,148	1,545	1,370
	IL _у	0,874	1,031	0,889	0,717	0,741
2016	IL _{сс}	1,377	1,074	1,861	1,228	2,429
	IL _и	1,232	0,885	1,152	1,610	1,421
	IL _у	0,867	1,053	0,883	0,688	0,723

В Южния централен район (Таблица 5) във всички области се наблюдава концентрация на сектор индустрия, като в областите Пазарджик, Смолян и Хасково освен на него се забелязва също и за сектор селско стопанство. И в този район индексът на локализация на сектор услуги е под единица. Съответно в района може да има специализация основно в индустрията и от части в селското стопанство.

Таблица 5. Индекс на локализация (IL) по сектори за областите от Южен централен район

Година	IL (по сектори)	Район	Област				
		Южен централен	Кърджали	Пазарджик	Пловдив	Смолян	Хасково
2011	IL _{сс}	1,107	0,773	1,727	0,823	1,130	1,656
	IL _и	1,266	1,313	1,202	1,259	1,426	1,123
	IL _у	0,859	0,821	0,821	0,876	0,776	0,906
2014	IL _{сс}	1,104	0,848	1,838	0,769	1,148	1,707
	IL _и	1,296	1,356	1,234	1,275	1,580	1,098
	IL _у	0,847	0,796	0,794	0,874	0,703	0,916
2016	IL _{сс}	1,100	0,943	1,685	0,799	1,104	1,736
	IL _и	1,313	1,391	1,239	1,295	1,593	1,086
	IL _у	0,841	0,777	0,793	0,864	0,702	0,922

В Таблица 6 са представени данните за Югозападния район, на чиято територия се намира област София – град, където има концентрация на сектор услуги. Това се дължи основно на намиращата се в областта столица на страната, която е и административен център за района. А в областите около нея се наблюдават стойности над единица на индексите на локализация основно на сектор индустрия. Единствено в област София има концентрация и на селското стопанство.

Таблица 6 – Индекс на локализация (IL) по сектори за областите от Югозападен район

Година	IL (по сектори)	Район	Област				
		Югозападен	Благоевград	Кюстендил	Перник	София	София (столица)
2011	ILсс	0,253	0,774	0,453	0,633	1,147	0,085
	ILи	0,758	1,452	1,168	1,085	1,323	0,561
	ILу	1,159	0,780	0,760	0,847	0,828	1,267
2014	ILсс	0,255	0,757	0,484	0,606	1,224	0,084
	ILи	0,733	1,449	1,203	1,101	1,384	0,528
	ILу	1,170	0,788	0,755	0,864	0,798	1,280
2016	ILсс	0,255	0,648	0,774	0,727	1,258	0,083
	ILи	0,723	1,404	1,222	1,130	1,443	0,522
	ILу	1,173	0,818	0,746	0,868	0,769	1,280

Изводи от изследването

След разглеждането на индексите на локализация по сектори за областите от всеки район, може да се направят някои изводи за всеки от трите сектора в икономиката. Селското стопанство е специализиращ отрасъл за голяма част от страната поради наличието на благоприятни природни и климатични условия. С по-високи стойности на индекса на локализация на сектора се открояват области с относително по-слабо развита индустрия, каквито са например Видин, Враца, Добрич и Силистра. По-нисък от 1 е индексът на локализация в области, които имат големи индустриални и урбанизирани центрове – Габрово, Варна, Пловдив, Кърджали, Бургас, София, както и областите около нея от същия район (изключение е само Софийска област). Областите, които са с висока специализация на селското стопанство, се отличават с по-голям дял на селското население, сравнително по-ниска активност в другите стопански сектори и по-големи колебания на сезонната заетост. Развитието, подпомагането и инвестирането в сектора биха повишили конкурентните предимства на съответните области както и тяхната конкурентоспособност.

Индустрията е специализиращ отрасъл в част от областите от Северозападния и Североизточния район, както и във всички области от Северен и Южен централен. В Югоизточен и Югозападен район също всички области имат индекси на локализация на индустрията над единица, с изключение на двете, на чиято територия се намират административните центрове – Бургас и София, където по-високи стойности имат индексите на услугите. За да бъдат направени по-конкретни изводи е необходимо по-детайлно и задълбочено изследване на отраслите на индустрията.

Сектор услуги като цяло за страната има индекси на локализация над единица предимно в областите с регионални центрове и тези, на чиято територия има курортни селища – София, Бургас, Варна и Видин. Единствено в тези области има индикации за специализация в сектора. Наблюдава се и слабо повишение в стойностите на индексите на локализация в сектора през годините от разглеждания период.

От проведеното изследване могат да се правят изводи, но не бива да се правят генерални заключения. То може да послужи като основа за по-задълбочени и подробни бъдещи анализи. За момента разработката очертава грубо границите на локализация на секторите, използвайки заетостта в тях. Вземайки предвид само един показател, направените изчисления могат да дадат насоки освен за евентуални по-нататъшни изследвания, така и да бъдат в помощ при планирането на районите и провежданата политика в тях.

Определянето на икономическите дейности по сектори, концентрирани по области, би спомогнало да се открият конкурентни предимства и специализация на отделна област. А от там и да се стимулира тяхното развитие и да се инвестира в тях. Също така да послужи и като ориентир за политиките по сектори и най-вече териториално базираните мерки да бъдат насочени по сектори на специализация с цел оползотворяване на спецификите и капацитета, който има към момента. Това би довело до повишаване на конкурентоспособността не само на областта, но и на района и страната.

Използвана литература:

1. Маджарова Св., Пенева М., Патарчанова Е., Селски райони, Изд. комплекс – УНСС, София, 2013
2. Национален статистически институт – Районите, областите и общините в Република България – www.nsi.bg/bg/content/14772/общо-за-страната
3. Нургалиев, Р., М. Русев. Индикативни аспекти на географската ефективност в България, 2012 - <https://geopolitica.eu/spisanie-geopolitika/118-2012/broi3-2012/1734-indikativni-aspekti-na-geografskata-efektivnost-v-bylgariq>
4. Traistaru, I., P. Nijkamp, S. Longhic. Regional Specialization and Concentration of Industrial Activity in Accession Countries, working paper, 2002 - <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/39633/1/35391598X.pdf>

АНАЛИЗ НА КЛЪСТЕРНИЯ ПОТЕНЦИАЛ В ОБЛАСТ СТАРА ЗАГОРАМихаил Тодоров Кожухаров⁶⁶**CLUSTER POTENTIAL ANALYSIS IN STARA ZAGORA REGION**

Mihail Todorov Kozhuharov

Dynamics of the factors of the external and internal environment leads to transformation in the processes and the organization of the economy and the functioning of the enterprises. This requires updating of the principles, methods, and forms of business management by applying adequate governance and technologies to stabilize processes in a global economy. Clusters are an important factor in boosting the competitiveness of European economies. The national and regional economic policies in Europe are increasingly focusing on the benefits of the cluster approach. The present study aims to analyze the cluster potential of the Stara Zagora region and to establish the development stages of the discovered clusters. Sectors with potential for development and potential to grow into clusters have been identified. Recommendations have been made that would improve the cluster environment in the agrarian sector and increase the competitiveness of the area.

Keywords: Clusters, Cluster potential, Competitiveness

JEL: Q13.

Увод

Динамиката на факторите на външната и вътрешната среда води до трансформация в процесите и организацията на икономиката и функционирането на предприятията. Това изисква актуализиране на принципите, методите и формите на управление на бизнеса чрез прилагане на адекватно управление и технологии за стабилизиране на процесите в глобалната икономика.

През последните 20 години клъстерите придобиха ключова роля за постигане на икономическото развитие по целия свят. Те са важен фактор за повишаване на конкурентоспособността на европейските икономики. Националната и регионалната икономическа политика в Европа все повече се съсредоточават върху ползите от клъстерния подход. Регионите, в които няма изградени клъстери, се стремят да ги създадат или да предефинират своите индустрии, за да достигнат по-голям мащаб в развитието си. Това е и причината, поради която повечето регионални политики отделят огромно внимание на клъстерите и се стремят да насърчават сформиранието им.

Въпреки своята популярност, термина „кълъстер“ продължава да се използва с различен смисъл от изследователите в различни области. Част от дефинициите определят клъстерите като, „географски концентрирани, вътрешно свързани компании и институции в определена сфера. Те обхващат масив от свързани индустрии и други участници, важни за конкуренцията“ (Porter, 1998). Според Elgar (2008) клъстерите могат да се разглеждат като регионални структури, които споделят обща локация, където региона е дефиниран като градски, пазар на труда или друга функционална икономическа единица. В настоящото изследване, клъстерите се разглеждат в смисъла на предприятия, които произвеждат или предлагат сходни продукти или услуги. Този тип клъстери в повечето изследвания се определят като индустриални.

⁶⁶ Докторант, Тракийски университет, m.kojucharov@gmail.com

Настоящата разработка представя резултатите от проучването „Анализ и оценка на кълстерния потенциал в България“ (Кожухаров, 2018). В него се анализира кълстерния потенциал на област Стара Загора и се установяват етапите на развитие на откритите кълстери.

Използвана методология

В изследването е използван комбиниран подход от три етапа, който има за цел да открие наличните кълстери в България и да разграничи отделните отрасли в област Стара Загора спрямо тяхната значимост и потенциал за развитие.

В първия етап е направен анализ, който цели идентифицирането на наличните кълстери на територията на република България. Търсенето се осъществява спрямо коефициент на кълстеризация, базиран на заетостта по сектори, дефинирани от класификатора на икономически дейности от 2008г., като за най-малка териториална единица се използва разделението по NUT ниво 3, което отговаря на действащото административно териториално разделение в България по области. Също така се анализира изменението на броя и вида на кълстерите в цялата страна за период от 8 години, за да се установят тенденциите в развитието им.

Вторият етап изследва връзката между коефициента на кълстеризация и основните икономически показатели на нефинансовите предприятия в България, както и някои показатели свързани с жизнения стандарт на населението и демографията на предприятията по региони. Тези показатели са: средна годишна работна заплата; брой предприятия; произведена продукция; добавена стойност по факторни разходи; дълготрайни материални активи (ДМА); приходи от дейността; разходи за дейността; разходи за възнаграждения и оборот. Целта на този етап е да покаже, дали кълстеризацията води до подобряване на социално-икономическите показатели, включени в изследването. Вторият етап се състои от три отделни процеса:

(1) „Подбор и обработка на данни“ – включва събрание необходимите статистически данни, дефинирана е генерална съвкупност и формиране извадка.

(2) Получената извадка е проверена за представителност. Този процес включва пет стъпки. Те са: уеднаквяване на скалите; намиране на емпиричните характеристики на случайните величини за представителната извадка и за генералната съвкупност; определяне коефициента на корелация между изследваните характеристики и определяне интервала на достоверност.

(3) „Анализ на хипотезите“ – формулирани са 9 основни хипотези и техните алтернативи, които изразяват връзката между коефициента на кълстеризация и изследваните параметри. Определено е критичното ниво на грешка и методите за проверка. След това на база информацията от представителните извадки са изчислени емпиричните характеристики на хипотезите и е определена критичната стойност на критерия, служещ за характеризирание на хипотезата. Последната стъпка от този етап представлява взимане на решение, относно валидността на направените хипотези.

В третия етап е извършен детайлен анализ на кълстерния потенциал на област Стара Загора. В него се установяват етапите на развитие на откритите кълстери. Открити са най-значимите сектори и се изследва кълстерния им потенциал, анализирайки възможностите им да допринесат за икономическото развитие на целия регион.

Резултати

В процеса, свързан с идентифицирането на кълстери са открити 99 кълстера в 28 области в пределите на страната спрямо 19 икономически сектора. Три от тях са в

област Стара Загора. За да се проследи динамиката на процесите, свързани с клъстеризацията и да се определят тенденциите при развитието на клъстерите в България е проследено изменението в коефициента на клъстеризация за период от 8 години (2008-2015г.). В таблица 1 са представени част от резултатите за област Стара Загора, като в удебелен шрифт са показани стойности по-големи от 1,25 (което свидетелства за наличието на клъстери).

Таблица 1. Динамика на КК в област Стара Загора

Код	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
A	1,13	1,10	1,14	1,14	1,22	1,21	1,22	1,20
B	5,25	6,10	6,23	6,26	6,24	6,47	6,81	6,66
C	1,25	1,29	1,36	1,39	1,37	1,38	1,36	1,40
D	3,21	3,32	3,36	3,44	3,54	3,63	3,70	3,76
E	0,76	0,81	0,78	0,88	0,85	0,86	0,80	0,80
F	1,09	1,22	1,22	1,16	1,07	0,96	0,98	0,99
G	0,78	0,77	0,75	0,78	0,79	0,78	0,78	0,77
H	0,69	0,70	0,72	0,68	0,68	0,74	0,76	0,75
...

Източник: Собствени изчисления

На база получените данни, както за Стара Загора, така и за останалите области, е направен извода, че не се наблюдава съществена динамика, свързана с броя на клъстерите. Въпреки, че в изследвания период са стартирани редица проекти, инициативи и политики за повишаване на конкурентоспособността на българската икономика посредством клъстерите, не се наблюдават реални положителни промени. Това означава, че тези мерки не са ефективни или че не се прилагат правилно в контекста на българската икономика.

Втория етап включва изследване на икономическите ползи от клъстеризацията. След определянето на генералната съвкупност и извадките е направена проверка за представителност. Резултатите показват, че избрани извадки са представителни, с изключение на извадката за показателя „произведена продукция“. Резултатите на база „произведена продукция“ са валидни за област Стара Загора, но не може да се твърди, че това е така за генералната съвкупност.

След проверката за представителност са дефинирани и анализирани девет цели, които показват връзката между коефициента на клъстеризация и изследваните девет показателя. Резултатите от анализа на хипотезите са показани в таблица 2.

На база получените резултати за всички цели се приема нулевата хипотеза (H₀) и се отхвърля алтернативната хипотеза (H₁), т.е. повишаването на коефициента на клъстеризация води до повишаване на средна годишна работна заплата, брой предприятия, произведена продукция, добавена стойност по факторни разходи, дълготрайни материални активи, приходи от дейността, разходи за дейността, разходи за възнаграждения и оборот.

На база резултатите може да бъде изведен извода, че подобряване на клъстерния потенциал оказва позитивно влияние върху всички изследвани параметри. Клъстеризацията влияе благоприятно на социалната среда, намалява риска и неблагоприятните ефекти от непредвидени събития в икономиката и подобрява производителността и ефективността на отделните предприятия. Стимулирането на клъстеризацията води до подобряване благосъстоянието на заетите в сектора, а от там и

на областта, както и до подобряване на икономическата среда в областта и повишаване на конкурентоспособността на предприятията в нея.

Таблица 2: Хипотези - Заключение

Хипотеза	Показател	t_{em}	релация	t_t	Заключение
1	Ср. работна заплата	0,033	<	2,201	Приема се H_0 и се отхвърля H_1
2	Брой предприятия	0,154	<	2,201	Приема се H_0 и се отхвърля H_1
3	Произведена продукция	1,068	<	2,201	Приема се H_0 и се отхвърля H_1
4	ДС по факторни разходи	0,148	<	2,201	Приема се H_0 и се отхвърля H_1
5	ДМА	0,139	<	2,201	Приема се H_0 и се отхвърля H_1
6	Приходи от дейността	0,176	<	2,201	Приема се H_0 и се отхвърля H_1
7	Разходи от дейността	0,137	<	2,201	Приема се H_0 и се отхвърля H_1
8	Разходи за възнаграждения	0,176	<	2,201	Приема се H_0 и се отхвърля H_1
9	Оборот	0,190	<	2,201	Приема се H_0 и се отхвърля H_1

Източник: Собствени изчисления

Третия етап определя каква позиция заемат секторите и клъстерите в икономиката на област Стара Загора. За това изследване са използвани: коефициент на клъстеризация; нива на работните заплатите и нарастването на заетостта в региона. Сравнителният анализ определя значимостта на отделните сектори в регионалната и националната икономика, но не дава достатъчно ясна представа за причините за тяхното развитие. Затова е извършен и анализ на структурните промени, който има няколко основни цели. Първо, да потвърди получените резултати от сравнителния анализ. Второ, да покаже каква част от регионалния растеж на работните места може да бъде приписан на националните тенденции и колко се дължи на уникалните регионални фактори и специфики на локалната среда. И трето, да представи причините за разрастването или свиването на отделните сектори.

Резултатите от анализа на структурните промени са показани в таблица 3.

В шест сектора броят на заетите се увеличава благодарение на локалния ефект. Това означава, че увеличението се дължи на наличието на специфични характеристики на региона, които благоприятстват за развитието на сектора. Това са секторите: Селско, горско и рибно стопанство; Добивна промишленост; Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и газообразни горива; Транспорт, складиране и пощи; Операции с недвижими имоти и Административни и спомагателни дейности.

От тях секторите „Добивна промишленост“ и „Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия“ се посочват като клъстери и от другите анализи в изследването. Конкурентоспособността им се потвърждава и от високите положителни стойности за показателя локален ефект.

Сектора „Селско, горско и рибно стопанство“ е на второ място в областта по растеж на заетостта. Наблюдаваното увеличение се дължи благодарение на трите ефекта, като най-голямото увеличение е благодарение промяната на структурата на индустрията и в по-малка степен в следствие на националните тенденции и спецификите на региона. Сектора „Транспорт, складиране и пощи“ бележи най-голям

ръст в заетостта, като близо 60% от тях са в следствие на характеристиките на средата в региона.

Таблица 3. Анализ на структурните промени

КИД 2008	Икономически дейности	Промени 2015 към 2011 (брой заети лица)			
		Национален ефект	Структурен ефект	Локален ефект	Промяна на заетостта в региона
A	Селско, горско и рибно стопанство	20	120	8	148
B	Добивна промишленост	40	-77	97	60
C	Преработваща промишленост	181	526	-1249	-542
D	Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия...	28	-179	213	62
H	Транспорт, складиране и пощи	24	117	222	363
L	Операции с недвижими имоти	3	-41	79	41
N	Административни и спомагателни дейности	15	30	10	55
P	Образование	38	32	-26	44
Q	Хуманно здравеопазване и социална работа	36	166	-183	18
...

Секторите „Образование“ и „Хуманно здравеопазване и социална работа“ бележат ръст в заетостта, но той е в следствие на националния ефект и промяната на структурата на индустриите.

Сериозен спад в заетостта се наблюдава в сектора преработваща промишленост. Финансовите резултати на сектора не предполагат наличието на такъв спад в заетостта и то в следствие на влошаване на регионалната среда. Причините за тях би трябвало да се търсят във високата добавената стойност и автоматизацията на производствата над средното за страната ниво, което да води до нуждата от по-малко работни места.

Резултатите от анализа показват, че секторите от национална значимост са „Добивна промишленост“, „Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия“ и „Преработваща промишленост“. Първите два сектора са с положителен, докато третия е с отрицателен локален ефект. С най-голям потенциал за развитие са секторите „Транспорт, складиране и пощи“ и „Селско, горско и рибно стопанство“. Секторите с голяма регионална значимост и намаляваща конкурентоспособност са „Образование“ и „Хуманно здравеопазване и социална работа“.

Изводи

На база проведеното проучване са изведени следните изводи:

- Процесът на клъстеризация на регионалната икономика води до нарастване на произведената продукция, добавената стойност и финансовите показатели на бизнес организациите.
- Стимулирането на клъстеризацията като стратегически компонент би довело до подобряване благосъстоянието на заетите и на социално-икономическите характеристики на региона. Обосновката за подобен извод произтича главно от мултиплициращия ефект върху системата на регионално развитие.
- Най-значими сектори за област Стара Загора са „Добивна промишленост“ и „Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия“. Те са сектори с национална значимост. Благодарение на тях област Стара Загора е на второ място по БВП на глава от населението и жизненият стандарт е на високо ниво, спрямо средното ниво за България.
- С най-голям потенциал за развитие са секторите „Транспорт, складиране и пощи“ и „Селско, горско и рибно стопанство“. Нарастващия брой на заетите в тези сектори е знак и за нараснало търсене. Развитието на тези сектори би довело до трайно подобряване на икономическите им резултати.
- С голяма национална значимост, но намаляваща конкурентоспособност е сектора „Преработваща промишленост“.
- Секторите с голяма регионална значимост и намаляваща конкурентоспособност са „Образование“ и „Хуманно здравеопазване и социална работа“.

Използвана литература:

1. Кожухаров, М., Анализ и оценка на клъстерния потенциал в България, Тракийски университет, Стара Загора, 2018.
2. Elgar, E., The Economic of Regional Clusters, Networks, Technology and Policy. Cheltenham, UK, 2008.
3. Porter, M., Clusters and the New Economics of Competition, Harvard Business Review, 1998.

КОНЦЕПТУАЛНА РАМКА ЗА ИЗУЧАВАНЕ НА КОНФЛИКТИТЕ ПРИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕТО МЕЖДУ ДРЕБНИТЕ ЗЕМЕДЕЛСКИ СТОПАНИ И ПУБЛИЧНАТА АДМИНИСТРАЦИЯ

Николета Цариградска⁶⁷

A CONCEPTUAL FRAMEWORK FOR STUDYING CONFLICTS IN THE INTERACTION BETWEEN SMALL FARMERS AND THE PUBLIC ADMINISTRATION

Nikoleta Tsarigradska

Public administration recognized in different government and municipality structures serves the society interests by controlling and regulating the obligations of business and private individuals. There are serious preconditions for conflict developments between small farmers and the public administration due to lack of communication and interest difference, in the conditions of market economy development in our country. Public administration asserts the interest of the structure it represents, while small farmers are driven by their private interests, which most often leads to maximizing their profits and surviving the difficult marketing environment.

This report aims to create a conceptual framework for studying the conflicts due to lack of communication between small farmers and public administration and finding solutions for their future socializing.

Key words: farmers, public administration, conflict, communication, governance

JEL: Q1, D74, R5

Въведение

Концептуалната рамка съвместява теоретични постановки с възможности за емпирично изследване на даден проблем, като се стреми да свърже всички аспекти на изследването в едно. Тя може да се използва като своеобразна карта на дадено проучване, в която се потвърждават или отхвърлят заложените тези.

Концептуалната рамка на настоящето изследване цели да помогне да се разберат водещите фактори за конфликтите при взаимодействието между дребните земеделски стопани и публичната администрация.

Целта на тази рамка е да:

- изясни причините за конфликтите между дребните земеделски стопани и публичната администрация;
- помогне изучаването на тези конфликти;
- определи параметрите на тяхното проявление;
- да определи показатели за тяхното изучаване.

1. Конфликтът в административна среда

Обект на изучаване са конфликтите при осъществяване на комуникационните взаимодействия между дребните земеделски стопани и публичната администрация. Тези конфликти се определят като конфликти, възникнали на работното място, които имат както положителни, така и негативни последици.

В научната литература има множество дефиниции на понятието „конфликт“, като всяка една от тях дава представа за неговото съдържание.

Думата „конфликт“ произлиза от лат.език (*conflictus* – сблъсък, удар, борба) като същността на конфликта се определя като ситуация на антагонистични отношения

⁶⁷ Докторант, Икономически Университет – Варна, nikolet.a@abv.bg

между хората в една група или между различни групи, свързано със силни емоционални преживявания.

По своята природа конфликтът може да бъде както много полезен, така и твърде неблагоприятен за участниците в него. Дали конфликта ще се задълбочи или от него ще последват конструктивни и иновативни решения, зависи от подхода за управлението му.

Конфликтите винаги са съществували, те са неизбежни, по тази причина е важно те не да бъдат избягвани, а да бъдат изследвани обстойно и разрешавани ефективно. За правилното протичане на този процес трябва да се започне с разбиране и по възможност отстраняване на причините за конфликта.

Причините за конфликта са свързани обикновено с обстоятелствата или с особеностите на хората, въввлечени в конфликта, като обобщено могат да бъдат представени в две основни групи: (Иванов, Л., 2005; Каменов, К., 2005; Ценова, Б., 2006; Robert, M., 1982).

1. *Причини от организационен характер*: напр. неправилно разпределяне на задачите между отделните участници в екипа, неясни или неразумни организационни норми и стандарти, неправилно разпределяне на ресурсите, лоша вътрешна комуникация, незадоволителни условия или заплащане.

2. *Причини от личностен характер*: такива могат да бъдат липса на делови качества за работа, слаба мотивация за труд, неразбиране на изискванията за работа и невъзможност за екипна дейност, особености на характера и т.н.

След откриването на точните причини, породили конфликта следва неговото коригиране по подходящ начин, като намирането на решение, еднакво задоволително и за двете страни е приложение на т. нар. *интегриращ стил* за разрешаване на конфликта, и той се определя като най-трайният и удачен вариант за решаване на проблема. Но приложението на този стил не винаги е възможно. В такива случаи се прилага разрешение, основано на компромис, от двете страни (*компромисен стил* за разрешаване на проблема). Възможно е и да се направи компромис само от страна на единия участник в конфликта (тогава става въпрос за т. нар. *услужлив стил*). Проблемът при този подход е, че понякога решението е нетрайно, тъй като се тушират симптомите, а не се коригира същността на проблема, като правещата компромис страна обикновено е и губеща. Приложението на този стил е подходящо при по-леки и несъществени проблеми, довели до конфликт.

В някои случаи е възможно прилагането на доминиращия стил, при който решението се налага еднолично – само от едната страна, която разполага с някаква власт (формална или неформална). Предимството на това решение е в бързината, но то не винаги е ефективно, тъй като е наложено силово.

В административна среда е възможно да възникват както градивни, така и деструктивни конфликти, като тяхното решение се търси в богатия инструментариум за това, но принципът е по възможност да има взаимно удовлетворение от решението.

Държавната служба може да се определи като специфична трудова дейност, свързана с реализирането на държавната политика и удовлетворяването на обществените интереси. Тя се осъществява от професионални специалисти (държавни служители) с различен правен статут (Дерменджиев, Ив. и кол, 1996). През 2014 година бе приета „Стратегия за развитие на държавната администрация в периода 2014-2020 година“, като с това се стимулира темпото на административните промени.

- Дейността на държавната служба се осъществява под формата на длъжност, заемана в държавната администрация (Къндева, Ем., 2008).

- Изпълнението на държавната служба е правно регламентирана в Закона за администрацията и други подзаконови актове, както и от европейски нормативи.

Въпреки надлежно разписаните длъжности характеристики, естеството на работа и разнообразните комуникационни ситуации, които се осъществяват при изпълнение на длъжността, водят до степен на конфликтност между административния служител и съответната делова публика. Част от проблема е и снижаване на организационното доверие.

Конфликтите са неизбежна част от живота с другите. Те могат да бъдат свързани с различията в разбиране на правата, задълженията, отговорностите, обещанията, вземането на решения, целите, които всеки си поставя. Според Р. Стаматов, „конфликтите дълбоко засягат преживяванията на „Аза“ и другия” (Стаматов, Р., 2006).

В дейността на публичния сектор, който е подложен на непрекъснат натиск за усъвършенстване и подобряване на своята ефективност и ефикасност, конфликтите най-често са породени от недостатъчна информация и/или лоша комуникация.

2. Роля на комуникацията за справяне с конфликта при взаимодействието между дребните земеделски стопани и публичната администрация

Комуникирането се определя като сложен, нееднообразен и противоречив процес. То е натоварено да изпълнява различни функции, осъществява се с различни средства, реализира се от различни позиции, протича по различен начин в отделните ситуации и с различен успех се поддава на регулиране. Това означава, че комуникационния процес има многомерен характер, което го прави универсално средство за целево общуване между хората, за делово общуване (Стаматов, Р., 2006).

През 1948 г. Клод Шенън (Шенън, Кл., 1948) публикува своята теория за информацията, в която той не дефинира понятието „информация”, смятайки го за достатъчно популярно.

Думата „информация” произлиза от латинския термин „informatio”, означаващ сведение (Речник на чуждите думи на БАН). Изхождайки от този смисъл може да се приеме, че информацията - това са сведения, предавани от една група хора на друга такава с помощта на различни способности и средства.

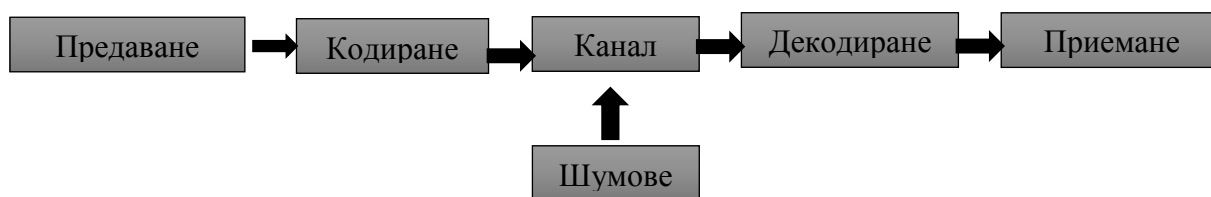
Комуникациите имат изключително значение за функционирането и развитието на организациите, за реализиране на бизнес намеренията и постигане на целите. Това налага в теоретична посока да се разработват както определения на понятието, така и множество модели на процеса, като тук ще бъдат цитирани само някои от тях .

Клод Шенън и Уорън Уийвър (Стаматов, Р., 2006) дефинират комуникацията като система от три елемента: източник, съобщение, адресат и два процеса: кодиране и декодиране.

В основата на процеса на комуникация стоят субекти на посланието и обектът на комуникацията. Посланието се пренася до реципиента чрез сигнали съдържащи определени знаци (Диранкев, Б., 2003).

Схемата на този комуникационен процес се състои от следните действия: комуникаторът изпраща (кодира) информацията, а реципиентът я получава (декодира). Средствата за предаването ѝ са знаците, които могат да бъдат писмени, устни, символи, мимики, жестове и т.н.

Фиг. 1. Модел на комуникационен процес

Източник: Стаматов, Р., 2006

Особеното в комуникационния процес е това, че информацията не винаги протича по канала безпрепятствено, а реализира загуби и видоизменения, което е в основата на неразбирането и оттам причина за конфликти на база комуникация.

Шенън и Уивър посочват, че комуникацията често се проваля поради неспособността на участниците в нея да разберат, че изпратените и получените послания рядко са идентични. За да се постигне оптимално разбиране между двете страни в комуникацията, освен подбиране на възможно най-съвършен предавателен канал е нужно знаците и запасите от знаци, с които разполагат комуникаторът и реципиентът, да притежават и определено множество общи елементи, които да бъдат декодирани и разчетени еднозначно. Пренасянето на комуникационните сигнали до реципиента винаги става с намерението да се предизвика определена реакция в зависимост от човешкото знание, сетивност и поведение.

Комуникационният модел следва да дава отговор на следните въпроси:

- ✓ Кой? (Who?) – Кой съобщава?
- ✓ Какво казва? (What?) – Какво съобщава?
- ✓ По какъв канал? (What Way?) – Как го съобщава?
- ✓ На кого? (To whom?) – На кого съобщава?
- ✓ С какъв ефект? (With what effect?)

Ако при общуването се следва строго тази схема на въображаеми въпроси и налични ясни отговори, вероятността да се стигне до нарушаване на комуникацията е по-малка.

Деловата кореспонденция също е форма на комуникация и е едно от най-често срещаните форми на комуникация в бизнес средите. При съставянето и оформянето на писмените документи и материали, посредством които се осъществяват писмените комуникации, се спазват редица основни принципи (т.нар. принципи на „Седемте К-та“, на английски всички започват с буквата К):

- ✓ Яснота;
- ✓ Краткост;
- ✓ Конкретност;
- ✓ Уважение;
- ✓ Коректност;
- ✓ Пълнота.

Комуникацията между личности, групи, организации и общности може да бъде директна или индиректна, конструктивна или неконструктивна, целенасочена или нецеленасочена. Именно характерът на комуникацията и начинът на нейното предаване често пъти са основание за конфликти. По тази причина за постигане на успешно междуличностно или групово общуване се залага на преодоляване на бариерите в общуването и подобряване обмена на информация и идеи.

В работата ще бъдат разгледани възможните и реални конфликти при взаимодействието между дребните земеделски стопани⁶⁸ и публичната администрация на ДФ „Земеделие“.

Държавен фонд „Земеделие“ е създаден през 1998 г. със Закона за подпомагане на земеделските производители. Чрез фонда българските фермери получават финансово подпомагане по линия на държавните помощи, по предприсъединителна програма САПАРД, по мерките от Общата селскостопанска политика (ОСП) и Общата рибарска политика (ОРИ) на Европейския съюз (ЕС), както и от Програмата за развитие на селските райони.

⁶⁸ Малки стопанства са тези с използвана площ от 0 до 1 ха (или до 10 дка) .

ДФ „Земеделие“ се ръководи от управителен съвет от 11 членове под председателството на Министъра на земеделието и храните, а оперативното ръководство се осъществява от Изпълнителен директор. Структурата на фонда включва Централно управление и 28 областни дирекции.

Административните служители на ДФ „Земеделие“ са в постоянна служебна комуникация със дребни земеделски стопани, обект на тяхната пряка дейност. В хода на установената комуникация с тях възникват и основания за редица конфликти, индикации за които са следните показатели:

3. Показатели за изучаване на конфликтите

В сферата на взаимодействието между земеделските стопани и ПА могат да се открият следните показатели за конфликти в комуникацията:

- Вид на конфликта – реален, потенциален, привиден;
- Причина за конфликта?
- Наличен ли е конфликт при информационното осигуряване?
- Наличен ли е конфликт при административното взаимодействие?
- Наличен ли е конфликт поради липса на организационно доверие?
- Наличен ли е конфликт поради недостатъчната образование на земеделските стопани?
- Наличен ли е конфликт поради разминаване в морално-етичните принципи и наложени предразсъдъци между участниците?

4. Хипотези на база показатели

- ✓ Хипотеза 1: Използването на информацията на Интегрирана система за администриране и контрол е основание за конфликт между администрацията на ДФ „Земеделие“ и земеделските стопани;
- ✓ Хипотеза 2: Прилагането на схемата за единно плащане на площ поражда конфликти между администрацията на ДФ „Земеделие“ и земеделските стопани;
- ✓ Хипотеза 3: Сложните административни процедури и масива от нормативни документи, вменяващи задължения, остават неразбрани и неизпълнени от земеделските производители, което е основание за конфликт с администрацията на ДФ „Земеделие“.
- ✓ Хипотеза 4: Поради непознаване от служителите на администрацията на ДФ „Земеделие“ на спецификата при земеделските и животновъдни дейности, възниква конфликт при предоставяне на компетентна административна услуга.
- ✓ Хипотеза 5: Поради ниско ниво на образование на голяма част от земеделските производители, въпреки помощта, оказвана от Службата за безплатни съвети в земеделието, възниква конфликт между земеделските стопани и администрацията на ДФ „Земеделие“;
- ✓ Хипотеза 6: Лоша дисциплина и организация от страна на земеделските стопани по отношение на административните срокове е основание за конфликт с администрацията на ДФ „Земеделие“;
- ✓ Хипотеза 7: Поради липса на доверие в структурите на държавата от страна на земеделските производители се поражда конфликт между тях и администрацията на ДФ „Земеделие“.
- ✓ Хипотеза 8: Предубедеността на служителите от администрацията на ДФ „Земеделие“ към почтеността на потребителите на услуги е основание за конфликт.

- ✓ Хипотеза 9: Доверието към институцията от страна на земеделските стопани не е на високо ниво, което води до зараждане на конфликт.

Заключение

По статистически данни на Института за агростратегии и иновации малките земеделски стопанства представляват 67% от общия брой стопанства в България.

Постигането на по-ефективно административно обслужване на дребните земеделски стопани е възможно чрез залагане на вътрешноведомствена програма за надлежно изучаване на конфликтите, породени в административния процес и усвояване на тактики за справяне с тях. Успоредно с тази мярка е релевантно да се положат усилия за повишаване организационното доверие към администрацията от страна на земеделските стопани, което би било ефект от водене на почтена, унифицирана и прозрачна политика от отделните подразделения на ДФ „Земеделие“.

Всичко това е мотивационно основание за значимостта на разработваната проблематика по отношение на изучаване на конфликтите при взаимодействието между дребните земеделски стопани и администрацията на ДФ „Земеделие“.

Използвана литература

1. Закон за администрацията, Обн. ДВ. бр.130 от 5 Ноември 1998г., изм. ДВ. бр.7 от 19 Януари 2018
2. Закон за подпомагане на земеделските производители, Обн. ДВ. бр.58 от 22 Май 1998г., изм. и доп. ДВ. бр.18 от 27 Февруари 2018
3. Речник на чуждите думи в българския език, БАН, С., 1988
4. Стратегия за развитие на държавната администрация - 2014-2020
5. SIGMA Papers N 27, European Principles for Public Administration, Brussel, 1999.
6. Даскалова, Т., Човешките ресурси в административното обслужване на „едно гише”, Панорама на труда, кн. 4, 2009
7. Димитров Д. Конфликтология С,. УНСС, 2007
8. Дерменджиев, Ив., Д. Костов, Д. Хрусанов. Административно право на Република България. Обща част. С., 1996
9. Дуранкев, Б., Д.Доганов, Хр. Катранджиев, Интегрирани маркетингови комуникации, 2003
10. Иванов, Л. и Ж. Големанова. Болничен мениджмънт. С., НЦОЗ и Швейцарска агенция за развитие и сътрудничество, 2005
11. Каменов, К. и М. Андреева. Управление на персонала. Свищов, Изд. Ценов, 1994
12. Къндева, Ем. Публична администрация. С., 2008
13. Стаматов, Р., Психология на общуването, Хермес, Пловдив, 2006
14. Ценова, Б. Управление на конфликти в организациите. – Соц. мед., 14, 2006, № 1-2
15. Шанън, Кл., Математическа теория на комуникациите, 1948
16. Robert, M. Managing Conflict From the Inside Out. San Diego, University Associates, 1982
17. ДФ „Земеделие“, <http://www.dfz.bg/bg/za-dfz/>
18. Институт за агростратегии и иновации, <http://www.agroinnovations.bg/malkite-stopanstva-v-novata-osp>

**Тематично направление:
Зелен бизнес в селските райони**

**Thematic topic
Green business in rural areas**

ЕКО-ПРОБЛЕМАТИКА И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ИНОВАЦИИ В АГРАРНИЯ СЕКТОР⁶⁹

Дарина Заимова⁷⁰, Георги Желязков⁷¹

ECO- ISSUES AND OPPORTUNITIES FOR INNOVATION IN THE AGRARIAN SECTOR

Darina Zaimova , George Zheliazkov

While rural development is closely bound to the social and economic challenges due to the high levels of rural unemployment, out-migration and the growing levels of social exclusion; sustainability of the rural growth is also significantly dependent upon policy commitment to protecting and strengthening their unique natural assets. Their very advantage – water resources, land, biodiversity and ecosystems – are threatened from the inefficient land use, deforestation and the landscape changes, contaminated water resources/ damages from human activity, and urban growth.

This present paper tackles two key imperatives – economic stability and sustainable development in rural areas through: analyzing diversification of economic activities, such as the common obstacles and opportunities ranging from institutional policy, the regulatory framework; type and degree of inclusiveness of the business models adopted; type of dependencies and relationships among the value chain components to build a sustainable network of practices on a regional level in order to insure the green growth of rural communities.

By doing so we will also identify the driving factors that could advance key intervention points and policy mechanisms; and facilitate the quality level and excellence of the rural stakeholders and institutions to active integration and strong eco-view on rural sustainability.

Keywords: rural areas, agriculture, biodiversity, eco-systems, legal framework

JEL: Q01, Q51, Q57

Въведение

Едно от основните заключения от проучване на ТЕЕВ⁷² показва, че сравнен с разхода по възстановяване на биоразнообразието и екосистемните услуги, разходът за поддържане по биоразнообразието и екосистемните услуги е значително по-нисък. Същевременно значението на биоразнообразието за различните икономически сектори и аспекти на социалния живот добиват реални измерения и ефект. Резултатите също посочват, че до 2,6% от работещите в Европа дължат заетостта си най-вече на базата на природни ресурси, а до 16,6% от европейските работни места са косвено свързани с природните дадености. Подобни статистики са мотивиращ фактор за целенасочени проучвания и анализи по тематиката.

Целите на Европейския Съюз относно биологичното разнообразие произтичат от предизвикателството, свързано с опазване на биологичното разнообразие, а също така и с възможностите да се създадат нов тип работни места, обединени в три категории:

- Работни места, свързани с опазване на биологичното разнообразие;
- Работни места, които оказват значително въздействие върху биологичното разнообразие;
- Работни места, които зависят от биологичното разнообразие.

Формулирайки значението на аграрната устойчивост, като ключов елемент от теорията за устойчивото развитие, логично е да се определят и индикаторите за оценка на биоразнообразието и екосистемите, като инструмент за анализ на аграрната устойчивост, които би следвало да интегрират и отговарят на следните критерии –

⁶⁹ ⁶⁹ Докладът е разработен по проект „Устойчиви мултифункционални селски райони: преосмисляне на моделите и системите на земеделието при нараснали изисквания и ограничени ресурси“, финансиран от фонд „Научни изследвания“.

⁷⁰ доц. д-р Дарина Заимова, dzaimova@gmail.com, Тракийски университет, Стара Загора

⁷¹ проф. д-р Георги Желязков, george-zh@mbox.digsys.bg, Тракийски университет, Стара Загора

⁷² ТЕЕВ – The Economics of Ecosystems and Biodiversity

обща политическа обосновка; концептуална формулировка; подходящо ниво на обобщеност; ефективност; аналитична обосновка и техническа приложимост; рентабилност при използване; конкретен брой, както и улеснена интерпретация.

Аграрно биоразнообразие – възможности за еко-иновации

Под въведеното понятие за устойчиво използване на аграрното биоразнообразие обикновено се възприемат всички дейности в сектора, които допринасят за запазване на биоразнообразието и неговото устойчиво използване като производствен ресурс.

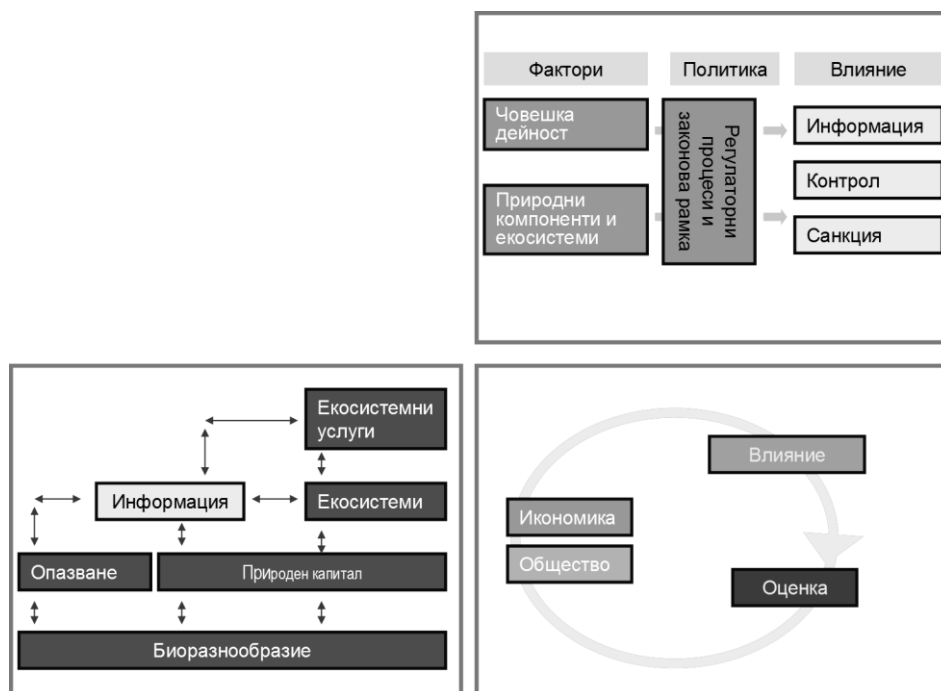
Устойчивото селско стопанство е другата гледна точка по този въпрос, визирайки възможността в рамките на едно стопанство да се вземат ефективни производствени решения, без последствията от тези решения да имат неблагоприятен ефект върху околната среда. В този смисъл понятието за устойчиво селско стопанство включва балансирано управление на производителността, доходоносността и екологичното равновесие, благополучие на обществото и здравето на потребителите.

Същевременно аграрното биоразнообразие е компонент на селското стопанство, който не може да се приеме за негов еквивалент, тъй като връзките между устойчивото използване на аграрното биоразнообразие и устойчивото селско стопанство не винаги са ясно формулирани и разпознаваеми. Използването на аграрното биоразнообразие е съществена част от устойчивостта на селското стопанство, но същевременно устойчивото селско стопанство зависи от начина, по който водата, земята, химикалите, енергията и другите невъзобновяеми източници се използват.

В контекста на селското стопанство и развиваната стопанска дейност основното предположение, е че интегрирането на аспектите свързани с биоразнообразието в управленските решения на компаниите в сектора, би намалило риска и производствените разходи, би стабилизирало приходите и подобрило качеството на предлаганата продукция. Потенциалните възможности произтичат и от промяната в потребителското поведение – нараства търсенето на органична продукция, с установен произход. Поради тази причина селското стопанство е един от икономическите сектори, който повече от всички други е свързан с биоразнообразието. Самата връзка може да се определи като двустранна, тъй като селскостопанския сектор може както да извлича вече посочените ползи от биоразнообразието, така и да го моделира и да има принос за неговото поддържане и опазване. В този смисъл биоразнообразието е от съществено значение при формулиране на приоритетите и политиките в сектора, които в най-общото си съдържание формулират управлението и контрола на екосистемите.

Общата селскостопанска политика (ОСП) представлява политическият инструмент с най-значими последици за биологичното разнообразие в аграрния сектор. Намалявайки биоразнообразието, интензивното селско стопанство разрушава на практика основите, върху които се гради цялата му дейност и се поставя пред риска от реална екологична катастрофа. Същевременно загубата на биоразнообразие рефлектира върху външи фактори, включително увеличава разходите по опазване или възстановяване на загубеното. Оценката на биоразнообразието е максимална единствено когато селскостопанската система е проектирана на бъде устойчива. Колкото по-интензивно функционира тази система, толкова повече намалява стойността на биоразнообразието.

Фигура 1 Формиране на стойност на биоразнообразието

В тази връзка трябва да се търси отговор на редица взаимосвързани въпроси като: откъде ще се осигуряват необходимите инвестиции с екологично предназначение, как ще влияе това на приходите, няма ли да се загубят ценови и неценови предимства спрямо конкурентите, възможно ли е това да се впише в “новия икономически ред”, няма ли екофискалната политика и в частност преките субсидии в развитите страни да допринесат за нови ограничения за външотърговския стокообмен на развиващите се страни и др. Какви могат да бъдат външните източници на финансиране на екофискалната политика?

В отговор на тези въпроси Стратегическият план за биологичното разнообразие 2011—2020 е структуриран за да осигури гъвкава рамка за определянето на националните и регионални цели при осигуряване на последователност в прилагането на разпоредбите на Конвенцията за биологично разнообразие и решенията на Конференцията на страните-членки, включително работните програми и Глобалната стратегия за опазване на растенията, както и Протокола от Нагоя за Достъп до генетичните ресурси и честното и справедливо разпределяне на ползите от тяхното използване. Той служи също така като основа за развитието на инструменти за комуникация, привличащи вниманието на ангажираните заинтересовани лица, улеснявайки по този начин интегрирането на биоразнообразието в по-широки национални и глобални програми.

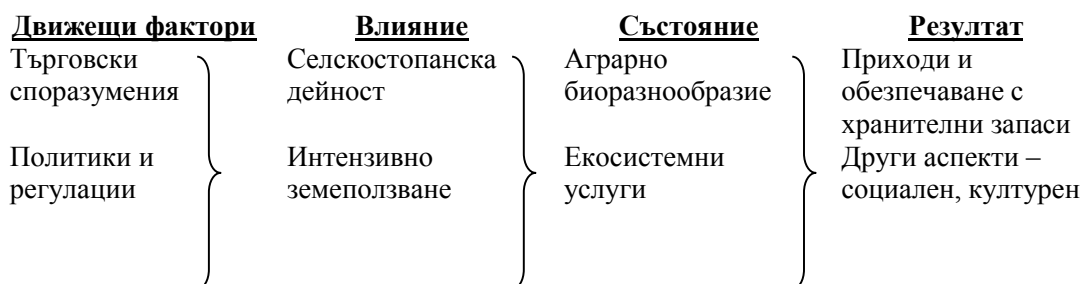
Икономическа стойност на биоразнообразието

Пазарната интерпретация изпреварва възприятието на биоразнообразието като обществен ресурс, наличен за всички икономически агенти, без опасност един или група агенти да присвои монополно право върху ползването му, изключвайки всички останали. Оттук логиката е следната – след като не съществува пазар за биоразнообразието, то няма и фиксирана цена за потреблението му, и този ресурс не присъства в калкулациите за отделните фирми. Потреблението на биоразнообразието остава регулирано от публичните институции, които следва да балансират интересите

на икономическите агенти. При този вариант общата икономическа стойност на биоразнообразието би могла да се определи от субсидиите за екологосъобразно производство, данъците за замърсяване на околната среда, преференциални режими за органични продукти.

Следователно интегрираният оценъчен процес е необходимо да отразява разбирането за участващите променливи и фактори, както и възможните промени в тяхното състояние и релевантно значение.

Фигура 2 Аналитична рамка на връзката между селско стопанство, търговска политика, биоразнообразие и екосистемни услуги и човешко благосъстояние

Непосредствената икономическа оценка на биоразнообразието се основава на взаимодействието между биологичните ресурси, намесата на човека, услугите предлагани от екосистемите и потокът от стоки и услуги към пазара и крайният потребител. Съществен проблем е липсата на конкретен фокус върху самото биоразнообразие, тъй като повече изследвания се основават на отчитаните загуби при биологичните ресурси.

Генерираните ползи от ефективното използване и опазване на биологичното разнообразие се основават на директната и индиректната стойност от употребата му, при което е въведена идеята за обща икономическа стойност.

Таблица 1 Потребена и непотребена стойност на биоразнообразието

<u>Потребена стойност</u>		<u>Непотребена стойност</u>		
Директно потребена стойност	Индиректно потребена стойност	Алтернативна стойност	Наследена стойност	Налична (пасивна) стойност
Съживяване на паркове и гори, озеленяване, селско стопанство, рибовъдство	Регулиране на качество и количество на водните ресурси	Бъдещ достъп до генетичен материал	Съхранение и опазване на хабитатите за бъдещите поколения	Натрупване на познание за биоразнообразието в морската флора и фауна

Динамиката в рамките на продуктовата верига също оказват влияние върху възприетите методи на производство и третиране на продукцията – изисквания на доставчици относно качество на суровините, потребителските вкусове и ориентация към екологично чисти продукти.

Таблица 2 Формиращи фактори

Търсене в сферата на хранително-вкусовата промишленост и търговците	Влияние върху еволюцията на селскостопанските системи
Силно влияние на хранително-вкусовата промишленост и търговския сектор, като резултат се наблюдава концентриране на относително голям дял от произвежданата продукция в малък брой производители. Нарастващи пропорции на стойността добавена при преработката и реализацията на продукцията.	Концентриране на производството на основни продукти с намален относителен дял на преработка в рамките на стопанствата и намален процент на директни продажби.
Световната конкуренция нараства в посока търсене на основни продукти на възможно най-ниска цена.	Нарастване производителността на труда, реализиране на икономии от мащаба и стандартизация на производствените методи.
Хранителната промишленост изисква стандартизирани продукти за преработка (критерий за хомогенност) и комерсиализация, докато доставчиците изискват трайност през периода на складиране.	Приложима е стратегията за хомогенност на разнообразието, като изборът зависи от търсенето.
Търсене на стратегии за диференциране на продуктите пред крайния потребител, което предполага нарастване специализацията на производството.	Нарастващото адаптиране от мащаба при различни търсени продуктови групи, ограничава адаптивността и гъвкавостта на производителите.
Плащанията, основаващи се на обобщени стандарти и критерии за качество	Не съществува реална възможност за използване на фитосанитарни продукти за постигане на целите относно качеството на продукцията

Заклучение

За разлика от останалите сектори на икономиката, аграрният сектор се развива в условията на относителна неопределеност, породена от съществуващата неустойчивост в глобалната климатична система и екосистемите. Тази особеност налага оценка и разработване на коригиращи мерки и политики, които да се сведат негативните въздействия до минимум в съответствие с критериите за устойчивост. Оценката на екосистемите има икономически смисъл, тъй като загубите в природата имат директни икономически последици, които ние систематично подценяваме. Поради тази причина е важно да се измерва природата и биоразнообразието, включително развитието на капацитет за изследване и наблюдение на биоразнообразието, екосистемите и предоставяните от тях услуги, е основна стъпка към по-добро управление на природния капитал.

Инвестирането в природния капитал е в състояние да поддържа голям кръг от икономически сектори и да разширява възможностите ни за икономически растеж и устойчиво развитие. Оттук следва да бъде отчетено социалното измерение при развиването на успешни стратегии за защита на биоразнообразието. Това включва гаранции, че за опазването на биоразнообразието се предприемат правилните мерки и стратегии – и на местно, и на глобално равнище, но също така отчитане на правата на собственост и ползване. Не на последно място, природата е актив за бъдещи икономически стратегии - услугите, предоставяни от биоразнообразието и екосистемите имат основна роля за бъдещите икономически стратегии за насърчаване на растеж и просперитет.

Използвана литература

1. Желязков, Г., Д. Заимова, В. Гайдарджиева. Икономическа стойност на биоразнообразието, Непедони, 2012
2. Проучване „Разходите, свързани с неприлагането на законодателството на ЕС в областта на околната среда“, COWI 2011 година, възложено от Европейската комисия. 2011
3. Стратегия за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж. Съобщение на комисията Европа 2020. Европейска комисия, Брюксел, 3.3.2010 година COM(2010) 2020
4. Communication From The Commission To The European Parliament, The Council, The Economic And Social Committee And The Committee Of The Regions: Our life insurance, our natural capital: an EU biodiversity strategy to 2020, Brussels, 3.5.2011 COM(2011) 244 final, 2011

ПОЛЗИ ОТ РЕАЛИЗАЦИЯТА НА ВОДНИ ПРОЕКТИ В БЪЛГАРИЯ ЗА ПОСТИГАНЕ НА ЖИЗНЕСПОСОБНОСТ В СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ

Зорница Стоянова⁷³, Кристина Тодорова⁷⁴

BENEFITS FROM THE IMPLEMENTATION OF WATER PROJECTS IN BULGARIA FOR THE ACHIEVEMENT OF VIABILITY IN RURAL AREAS

Zornitsa Stoyanova, Kristina Todorova

Many rural areas face significant challenges related to depopulation, limited economic opportunities, poor infrastructure, and so on. The aim of the paper is to analyze the benefits of implementing water projects and their effect on rural areas in economic, social and environmental terms and to outline the possibilities for achieving viability. The first part of the report provides a theoretical overview of the benefits of the implementation of water projects in rural areas. The analytical part of the paper is related to respondents' assessments of: 1) the economic, social and ecological effect of water projects on the territory of the rural municipality; 2) the benefits to the economy and society of the implementation of water projects; 3) the distribution of the benefits from the implemented projects in the economic, ecological and social aspects.

Key words: water projects, rural areas, benefits

JEL: O22, P25, Q25

Теоретичен преглед на ползите от реализация на водни проекти в селските райони

Благосъстоянието на населението в селските райони силно зависи от опазването и устойчивото използване на природните ресурси. Деградацията на околната среда, дължаща се на неустойчиви управленски практики и изменение на климата влияе върху генерирането на доходи, заетост и развитие в селските райони. В тази връзка водните ресурси имат ключова роля за развитието на селските райони, като инвестирането във водната инфраструктура и съоръжения за пречистване на водните ресурси е от един от основните фактори, които биха довели до подобряване на условията на живот и благосъстоянието на населението.

Водните ресурси се разглеждат като главен фактор за постигането на целите на Програма 2020 на ЕС и следователно е необходимо да се оценят възможностите за подобряване на устойчивото и ефективно използване на водните ресурси, събирането, третирането и разпределението на водата във всички области, включително и в селските райони (Blackwood et.al., 2016). Едновременно с това, ползите от предоставянето на безопасна и чиста вода, както и пречистването на водите са част от Целите на хилядолетието за развитие. Един от най-важните аспекти е намаляването на здравните рискове за населението (Georgiou, S et.al., 1998). Някои автори анализират ползите от избегнатия здравен риск, което показва по какъв начин инвестициите във водна инфраструктура могат да доведат до подобряване на благосъстоянието особено в слаборазвитите и по-бедни региони на света (Pattanayak et. Al. 2005).

От гледна точка на икономиката, ползите могат да бъдат в две направления – от една страна подобрената инфраструктура води до ефективно използване на водата, тъй като се намаляват разходите за повреди и ремонти по остарялата водна инфраструктура (Dworak et.al., 2007, Stephens 2003, WRc 2008). От друга, включването на нови агломерации към водната мрежа спомага за подобряване и разширяване на достъпа на различни сектори и производства, включително земеделие и туризъм. Някои изследвания показват връзката между намаляването на замърсяването на водните ресурси и туристическите дейности (Wade, et al. 2010, Curtis and Stanley, 2016, Benjamin and Breen et.al. 2017). Изследване направено на ниво ЕС показва, по какъв начин

⁷³ доц. д-р Зорница Стоянова, УНСС, zstoyanova@unwe.bg

⁷⁴ ас. д-р Кристина Тодорова, УНСС, ktodorova@unwe.bg

ползите от подобреното качество на водата водят до повишаване на стойността за отдых (Hjerpe et.al., 2016), особено за страни, които разчитат на туризма като основен доход и заетост.

По отношение на икономическата дейност някои автори посочват (Church et. al. 2008), че определени сектори, като производството и обработката на хранителни продукти, изискват висококачествена и безопасна вода за целите на производството и силно зависят от изградената водна инфраструктура. Също така, в много страни утайката, образувана вследствие на процеса по пречистване на водата, се използва директно в земеделието за целите на наторяването (Aures et. al. 2008). Употребата на утайките от пречиствателните станции за отпадъчни води в селското стопанство варира значително в различните държави-членки на ЕС. В някои от страните, включително и в България, е изчислено, че повече от половината от цялата получена утайка се използва в селското стопанство (WRc, 2008).

От гледна точка на опазване на околната среда, най-голямо значение има третирането на отпадъчни води в пречиствателни съоръжения. Заустването на непречистени води в околната среда може да доведе до редица негативни ефекти не само от гледна точка на здравето на човека, но и по отношение на замърсяването на екосистемите. Спазването на изискванията на Рамковата директива за водите относно нивото на пречистване на водните ресурси показва положителни тенденции върху качеството на водните екосистеми, основно заради използването на така нареченото третично пречистване на замърсените води (Rik I. L. Eggen et.al, 2014). В контекста на опазването на водните екосистеми една от ползите от пречистването на водните ресурси е намаляване на количеството на хранителни вещества – включително фосфор и азот. Това води до намаляване на еутрофикацията и свързаните с това негативни ефекти (Howarth et. al. 2001), включително бурното развитие на фитопланктон, намаляване на концентрациите на кислород във водните тела и намаляване на биологичното разнообразие. Следователно, безопасното отвеждане и обработване на отпадъчните води спомага за подобряване качеството на повърхностните водни ресурси, което спомага за нормалното функциониране на екосистемите и техните функции.

Може да бъде направено заключението, че повишаването на инвестициите във водния сектор генерира ползи в социално-икономически и екологичен аспект, а инвестирането в подобряване и изграждане на водна инфраструктура и реализирането на проекти има пряко влияние върху социално-икономическите и екологични аспекти на устойчивото развитие в селските райони. Реализирането на подобни проекти е от първостепенно значение за постигане на добри условия на качество на живот на населението, повишаване на привлекателността на селските райони чрез подобряване на достъпност до чиста питейна вода и опазване на екологичния потенциал.

Методологична рамка на изследването

Анализите в доклада са базирани на резултати от университетски проект „Проектно управление на устойчивото развитие на водния сектор“ (Стоянова и колектив, 2015).

Целта на доклада е на базата на анализа на ползите от реализация на водни проекти да се оцени въздействието им върху селските райони в икономически, социален и екологичен аспект и да се очертаят възможностите за постигане на жизнеспособност.

Методологичната рамка на изследването включва :1) теоретичен обзор на ползите от реализация на водни проекти в селските райони; 2) анализ на икономическия, социален и екологичен ефект на водните проекти за територията на селската община; 3) оценка на ползите за икономиката и обществото от реализирането

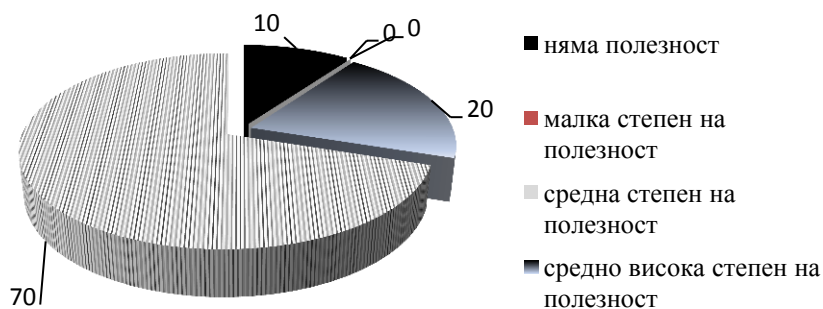
на водните проекти; 4) разпределението на ползите от реализираните проекти в сектор Води в икономически, екологичен и социален аспект; 5) определяне на възможностите за постигане на жизнеспособност в селските райони.

На базата на критерии, определени според методологията на проекта е формирана извадка от 10 селски общини - Созопол, Бяла Слатина, Момчилград, Троян, Марица, Първомай, Неделино, Божурище, Костинброд и Сърница. Избраните селски общини представляват над 5% от общините, кандидатствали по проекти по ОПОС 2007-2013 г., сектор Води. На тази база се представят обобщени изводи за степента на влияние на водните проекти върху селските райони и се определят препоръки за повишаване на възможностите за постигане на жизнеспособни селски райони чрез реализирането на проекти в сектор Води.

Анализ и оценка на ползите за постигане на жизнеспособни селски райони в България

Разпределението на оценките за степента на полезност от реализиране на проект в сектор Води (Фигура 1) показва, че според 70 % от респондентите, те имат висока степен на полезност, а според 20 % - средно висока степен на полезност.

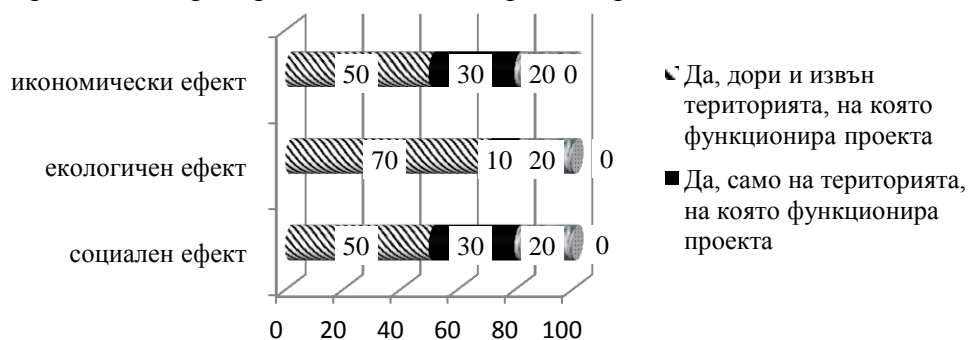
Фигура 1. Разпределение на оценките за степента на полезност от реализиран проект в сектор Води

Източник: собствено проучване

При оценката на ефекта от проекта за територията на селския район преобладават мненията, че най-висок е екологичният ефект, „дори извън територията, на която функционира проекта“ (70 %), следван едновременно от социалния и икономическия ефект със съответно по 50 %. Данните от фигура 2 показват, че според 20 % от анкетираните се наблюдават само частични ефекти и в трите направления. Според 30 % от респондентите, реализираните проекти ще имат ползи само за територията, на която се реализират в икономически и социален аспект.

Фигура 2. Разпределение на оценките за икономическия, социален и екологичен ефект на проекта за територията, на която се реализира

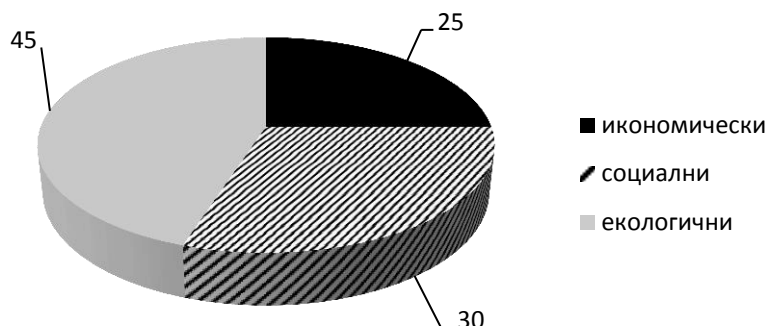

Източник: собствено проучване

Сравнителната оценка между ползите от реализираните проекти в сектор Води в икономически, екологичен и социален аспект (фигура 3) показва, че най-високо се

оценява екологичните ползи (45 %), следвани от социалните (30 %) и икономическите (25 %).

Фигура 3. Разпределение на оценките за ползите от реализиран проект в сектор Води в икономически, екологичен и социален аспект

Източник: собствено проучване

Оценките на ползите за икономиката и обществото от реализирането на проекта показва, че те са най-високи за „подобряване и развитие на инфраструктурата за отпадъчни води“ и „опазване и подобряване на екологичното състояние на водите“ в общината, съответно с по 70 %, следвани от 60 % от мненията на респондентите, за високи ползи за „подобряване и развитие на инфраструктурата за питейни води“. 40 % от анкетираните оценяват високо ползите по отношение на „мониторинга и защитата на водите“, „конкурентни предимства“ и „намаляване на разходите във водния сектор“ (Таблица 1).

Анализът на мнението на експертите при оценка на „подобряването на качество на атмосферния въздух“ показва, че 30 % от респондентите смятат, че има високи и средни ползи в тази област, а съответно 20 % считат, че ползите са ниски и средно високи в селските общини.

Конкурентните предимства като полза, също не са оценени еднозначно. По 40 % от анкетираните бенефициенти са предпочели високата и средна степен на оценка.

Таблица 1. Оценка на ползите за икономиката и обществото от реализирането на проекта

Ползи	няма	ниски	средни	средно високи	високи
Подобряване и развитие на инфраструктурата за питейни води			10	30	60
Подобряване и развитие на инфраструктурата за отпадъчни води			20	10	70
Опазване и подобряване на екологичното състояние на водите в общината			10	20	70
Мониторинг и защита на водите		10	20	30	40
Подобряване на качеството на атмосферния въздух		20	30	20	30
Обществено признание		30	30	10	30
Конкурентни предимства		10	40	10	40
Намаляване на разходите във водния сектор			50	10	40

Източник: Собствено проучване

Възможности за постигане на жизнеспособност в селските райони

Ползите от реализирането на водни проекти могат да бъдат определени в три направления: 1. икономическо - чрез увеличаване на икономическите ползи от използването на водите 2. социално - чрез осигуряване на достъп до по-качествени водни ресурси и подобряване на доставките на вода в сектора 3. екологично - чрез подобряване на екологичното състояние на водите и повишаване на екологичната им стойност като се намалява замърсяването и се подобряват качествените им показатели.

Повишаването на ползите за постигане на жизнеспособни селски райони може да се осъществи чрез подобряване и развитие на инфраструктурата за питейни и отпадъчни води. В тази връзка е необходимо създаване на нови или усъвършенствани продукти, нови технологии, процеси и техники за управление, които произвеждат екологични или социални ползи, заедно с икономическа стойност. Въвеждането на еко-иновативни подходи и практики при управлението и реализацията на водни проекти би допринесло за генериране на ползи по отношение на трите стълба на устойчивото развитие. По отношение на икономическите ползи би се постигнало: оптимизация на производствените разходи чрез по-ефективно използване на ресурсите и суровините, минимизиране на технологичните и организационни разходи; развитие на зелен имидж; нови продукти и пазарни ниши; конкурентни ползи. В екологичен аспект ще се постигне по-ефикасно използване на водните ресурси и намаляване на замърсяванията на водите. В социалната сфера ще се постигне по-чиста, по-здравословна и естествена околна среда, ще се подкрепи устойчивото социално развитие.

За рационалното използване на водните ресурси и повишаването на ползите за селските райони е необходимо широко прилагане на различни инструменти за планиране на околната среда. Те включват ефективно функциониране на системите за мониторинг, използването на генерирана информация, както и идентифициране, вземане на решение и налагане на минимални негативни въздействия върху екологичните потоци.

Доброто управление на водните проекти може да се превърне в движеща сила за повишаване на конкурентоспособността във водния сектор на селските райони чрез възприемане на подходи за устойчив растеж. В тази връзка е необходимо повишаването на производителността от използването на водата да се постави като ключова цел в стратегическите документи, свързани с водния сектор. Подобряването на качеството и управлението води до по-висока производителност чрез повишаване на екологичния потенциал и максимизиране на качеството на доставка на водни ресурси и повишаване на ползите за селските райони.

Разпространението на добри европейски практики като прилагането на иновативен подход, използван при управлението на проекти във водния сектор и създаване на устойчиви иновации (Италия, Швеция, Естония), прилагане на подход, основан на знанието (Дания, Финландия, Австрия), осигуряване на необходимата информация за устойчивост при проектиране и реализация на проекта от всички заинтересовани страни (Австралия, Индия, Сенегал) (Стоянова, Атанасов, 2016) ще доведе до повишаване на ползите за селските райони, в които се реализират проектите и ще се постигне устойчивост във водния сектор, подобряване на управлението на водни проекти и мултиплициране на резултатите от реализирането на проектите в бъдещ период.

Използвана литература

1. Стоянова З., Атанасов Б., Управление на проекти във водния сектор - добри практики, Международна научна конференция "Икономическо благосъстояние чрез споделяне на знания", СА "Д.А. Ценов", гр. Свищов. 9-10 ноември, 2016
2. Стоянова, З., Дойчинова, Ю., и др. Проектно управление на устойчивото развитие на водния сектор, Университетски проект НИ 1-7/2015, Краен етап. УНСС. София. 2015.
3. Ayres, J. G., Dick, S., Semple, S., Ogden, I., & Fowler, P., Human health and the environmental impacts of using sewage sludge on forestry and for restoration of derelict land. Aberdeen, UK, 2008
4. Breen, B., Curtis, J. and Hynes S., Water quality and recreational use of public waterways, *Journal of Environmental Economics and Policy*, 7:1, 1-15, 2017
5. Blackwood, D., O'Keefe J., Gilmour D., Falconer R., An Evaluation of Water Treatment Technologies for Sustainable Rural Communities, Conference paper, 13th International Water Association Specialized Conference on Small Water and Wastewater Systems, Athens, Greece, 2016
6. Church et. al., Water Framework Directive: Valuation of recreational benefits of improvements in water quality – potential benefits and data requirements, report for Defra, UK, 2008
7. Curtis, J., B. Stanley., "Water Quality and Recreational Angling Demand in Ireland." *Journal of Outdoor Recreation and Tourism* 14: 27–34, 2016
8. Dworak et.al., EU Water saving potential (Part 1 report) prepared for EU, Berlin, 2007
9. Georgiou, S., Langford, I. H., Bateman I. J. and Turner, R. K., Determinants of individual's willingness to pay for reductions in environmental health risks: A case study of bathing water quality', *Environ. Plann. A* 30, 577–594, 1998
10. Howarth et. al., Valuing the benefits of environmental policy: The Netherlands, RIVM report, London, UK, 2001
11. Pattanayak, S.K., et.al., Coping with Unreliable Public Water Supplies: Averting Expenditures by Households in Kathmandu, Nepal, *Water Resources Research*, 41 (2), 2005
12. Eggen R. I. L., Hollender J., Joss A., Schärer M. and Stamm C., Reducing the Discharge of Micropollutants in the Aquatic Environment: The Benefits of Upgrading Wastewater Treatment Plants *Environmental Science & Technology* 2014 48 (14), 7683-7689), 2014
13. Stephens, I., Regulating economic levels of leakage in England and Wales, World Water Week, Washington DC, 2003
14. Hjerpe T., Seppälä E., Väisänen S., Marttunen M., Monetary assessment of the recreational benefits of improved water quality – description of a new model and a case study, *Journal of Environmental Planning and Management*, 60:11, 1944-1966, 2016
15. Wade, T.J., E. Sams, K.P. Brenner, R. Haugland, E. Chern, M. Beach, L. Wymer, Rapidly Measured Indicators of Recreational Water Quality and Swimming-Associated Illness at Marine Beaches: A Prospective Cohort Study, *Environmental Health* 9 (66): 1–14.
16. WRc 2008, leakage target setting – a frontier approach, final report, Environment Agency and Ofwat, 2010
17. WRc, Milieu Ltd, and RPA, Environmental, economic and social impacts of the use of sewage sludge on land, final report, Part 1: overview, submitted for European Commission, DG Environment under Study Contract, 2008
18. Young, R.A., Measuring economic benefits for water investments and policies, World bank technical paper 338, Washington DC, 1996

ЗЕЛЕНАТА ИНФРАСТРУКТУРА В ЮЖЕН ЦЕНТРАЛЕН РАЙОН

Петър Маринов⁷⁵, Михаела Михайлова⁷⁶

GREEN INFRASTRUCTURE IN THE SOUTH CENTRAL REGION

Petar Marinov, Mihaela Mihaylova

The development of Green Infrastructure in the Southern Central Region is an element determining the habitat and the flora and fauna. It in itself is a link between the social system and the biosphere and is part of the natural sustainable development, the improvement of quality of life and the prosperity of the South Central Region, Green Infrastructure's purpose is to maintain and restore the ecosystem in the area, respecting the requirements of "Natura-2000". The green infrastructure in the area is associated with enormous landscape diversity and it is a major resource for the development of socio-economic and environmental activities in the area.

Key words: Green Infrastructure and South Central Region, Green Infrastructure, Sustainable Development

JEL: Q34; R52; R13

Теоретично-методична част

Концепцията за „Зелена инфраструктура“ се налага в САЩ в средата на 90-те години на XX век, която обръща внимание на връзка, човек-природа използването на природните дадености в урбанизираните зони така и извън тях. В основата е важността на екосистемите, тяхното природно влияние върху социума и бързо развиващите се урбанизиращия процес. Понятието „зелена инфраструктура“ бързо навлиза в научно - популярната литература в Световен мащаб, като редица автори правят опити за даване на определения.

Според Green Infrastructure Planning Guide, определя: „Зелената инфраструктура като физическа околна среда във и между градове, селища и села като представлява мрежа от мултифункционални открити пространства (open spaces) и включва (формални) паркове, градини, гори, зелени коридори, водни поречия, улични дървета и ландшафтът (open countryside)“⁷⁷.

Понятието за зелена инфраструктура в рамките на ЕС навлиза през деветдесетте години на двадесети век и до голяма степен се свързва като част от понятията за селските райони в границите на Съюза. Във връзка със развитието на зелена инфраструктура като понятие, комисиите в ЕС, свързани с опазване и развитие на околната среда излизат с различни становища и определения относно терминологията и тълкуването на понятието „зелена инфраструктура“. Едно от определенията е заключенията на Европейския Съвет на министрите (околна среда) от 03.03.2010 г. относно биологичното разнообразие, документ № 7536/10: „Зелената инфраструктура е взаимосвързана мрежа от природни райони, включително селскостопански земи, зелени пътеки, влажни зони, паркове, горски резервати, съобщества на автохтонни растителни видове и морски зони, които по естествен път регулират оттичането при порои, температурат На 6 Май 2013 г. Европейската комисия прие нова стратегия за насърчаване използването на зелена („екологосъобразна“) инфраструктура. С това страните-членки на ЕС потвърдиха волята за инвестиране в зелена инфраструктура, с което да се постигнат множество ползи за природата, обществото и хората. Стратегията

⁷⁵ Петър Маринов, асистент д-р в ИАИ към ССА – гр. София, e-mail: tea4er@mail.bg

⁷⁶ Михаела Михайлова, асистент в ИАИ към ССА – гр. София

⁷⁷ http://www.greeninfrastructurenw.co.uk/resources/North_East_Green_Infrastructure_Planning_Guide.pdf

съдържа следните акценти: *насърчаване на зелена инфраструктура в основните области на политиката; подобряване на научните изследвания и данните, увеличаване на базата от знания и насърчаване на новаторските технологии, които подкрепят ЗИ; подобряване на достъпа до финансиране за зелени инфраструктурни проекти; подкрепа за зелени инфраструктурни проекти на равнище ЕС.*⁷⁸

Според авторите, без претенции за изчерпателност на определението за зелена инфраструктура, предлагаме следната трактовка: „Зелена инфраструктура е сбор от природни компоненти (климат, води, почви, флора, фауна и др.) намиращи се както вътре така и извън урбанизираните зони, участващи във формирането на еко-системите, свързани в защитени територии на определен ареал“.

Аналитична част

Южния Централен район е разположен в южната част на страната, неговото астрономическото положение е между: 42°40"/41°14" с.г.ш. и 23°35"/26°25" и.г.д. Крайна северна точка е община Карлово-Троянския проход, 1525 м.н.в. 42°40" с.г.ш., крайна южна точка е вр. Вейка (Гюмюрджински Снежник), с. Горно Къпиново, община Кирково, 41°14" с.г.ш. Крайна западна точка е с. Бозьова (община Велинград) 23°35" и.г.д., крайна източна точка на селските райони в Южен централен район община Свиленград е мястото, където се пресича долината на р. Тунджа и северната граница на Република Турция – 26°25" и.г.д. От физикогеографска гледна точка на север районът обхваща билните централни части на Стара планина, на юг Западни и Източни Родопи. На запад граничи с планините Рила и Пирин, а на изток границата достига долината на р. Тунджа.

Релефът в Южния Централен район е изключително разнообразен. Района обхваща средните части на Стара планина, Западни и Източни Родопи, Средна и Сърнена планина, както и Сакар. В низинно отношение в границите на района се намират Горнотракийската низина и Задбалканските котловинни полета. За формирането на релефа в Южния Централен район водосборният басейн на р. Марица се явява един от факторите, формиращи ландшафтното разнообразие. Област Смолян е разположена изцяло в планински район, област Кърджали в източните части на Родопи планина. Две трети от Пазарджишка област е заета от планински релеф, а областите Хасковска и Пловдивска са разположени в източната равнинно-хълмиста част на Горнотракийската низина. Релефът оказва голямо влияние на климата в хоризонтално и вертикално отношение⁷⁹.

Формирането и развитие на зелената инфраструктура е свързана със защитените територии те, са Световна и общочовешка ценност и са с особен статут на опазване. Международния съюз за защита на природата (IUCN) за съпоставимостта на *Зелените територии* е разработила обща приложима класификация, която според целта на управление формулира шест категории защитени територии (категория от I-V са утвърдени през 1978 г. а категория VI е добавена през 1992 г.). България е част от Световната мрежа на Зелената територия, законите и разпоредбите, са синхронизирани с международните норми и изисквания. Закона за защитените територии⁸⁰ определя шест категории защитени територии, съобразени с международните изисквания и категории на (IUCN): *резерват* (категория I на IUCN), *национален парк* (категория II на IUCN), *природна забележителност* (категория III на IUCN), *поддържан резерват*

⁷⁸ Зелената инфраструктура като инвестиционна възможност при реализиране политиката за устойчиво развитие на регионите: законодателство и финансови инструменти, 2014 г.

⁷⁹Славейков, П., България-райони, области, общини, Университетско издателство Св. Климент Охридски, София, 2012.

⁸⁰ Обн. ДВ. бр. 133 от 11.11.1998 г. и изм. ДВ. бр. 61 от 11.08.2015.

(категория IV на IUCN), *природен парк* (категория V на IUCN) и *защитена местност* (категория VI на IUCN). Конкретния режим на опазване и управление на защитените територии се определя с плановете за управление, съобразено със съответната категория и изискванията на международните договори⁸¹.

Развитието на зелената инфраструктура до голяма степен зависи от създадената мрежа на защитени територии т.к. те се явяват основния проводник на доразвиване на територии в които има условия за създаване на „зелени пространства“. Изграждането на защитени територии в България, има 70-годишна традиция и история. Началото е поставено през 1928 г. със създаването на „Съюз за защита на Родната природа“, като първата дейност е свързана с обновяването на резерват „Силкосия“ в Странджа планина на 29.06.1933 г. През 1977 г. защитени територии в България обхващат 1% от нейната територия, а през 1991 г. те са 2%. Към 31.03.2002 г. България притежава една от най-развитите мрежи от защитени територии в Европа, включваща 725 защитени територии с обща площ 565618,0 ха или 5,1% от територията на страната. След приемането на България в ЕС, са определени зони които влизат в „Натура-2000“, като част от Европейската мрежа. Основана върху Директива № 92/43/ЕЕС⁸² (Директива за местообитанията) от 1992 г. Състои от специални защитени зони по Директивата за птиците № 79/409/ЕЕС и специални консервационни зони по Директивата за местообитанията⁸³. За България 33,89 % от територията се пада на „Натура-2000“.

Зелената инфраструктура в Южен Централен район е свързана с огромното ландшафтно разнообразие на района (включващ в по-голямата част от селските райони). От север на юг се редуват планини с низини, пресичани от множество реки и язовири, с голямо разнообразие от флора и фауна. Всички тези компоненти, са в основата на формираната на зелената инфраструктура. Южният Централен район е сред най-богатите на биоразнообразие райони в страната. Съгласно писмо на МОСВ № 04-00-791-30.01.2013 г. в територията на района попадат защитени територии по смисъла на Закона за защитените територии⁸⁴ и защитени зони по смисъла на Закона за биологичното разнообразие⁸⁵, включва: защитени територии, природни забележителности, защитени местности, резервати, поддържани резервати и национални парка. Защитени зони за опазване на природните местообитания и на дивата флора и фауна посочени в табл.1.

Таблица 1 Природни местности в България и Южен Централен район 2014 – 2016 г.

ТЕРИТОРИЯ	Брой		%
	България	Южен Централен район	
Резервати	55	12	21,8
Национални паркове	3	2	66,7
Поддържани резервати	35	9	25,7
Природни паркове	11	0	0,00
Защитени местности	503	161	32,0
Природни забележителности	346	97	28,0

Информация от МОСВ и изчисления на автора

⁸¹ <http://www.iucnredlist.org/search>

⁸² www.natura2000.moew.government.bg/Home/CmsDocument.com

⁸³ <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=celex%3A31992L0043>

⁸⁴ <http://lex.bg/laws/ldoc/2134445060/Обн.ДВ.бр.133от11.11.1998>.

⁸⁵ Обн. ДВ. бр. 77 от 9.08.2002.

Анализа отчита голяма концентрация на природни дадености на територията на района спрямо България. Резерватите са една пета от същите в страната, националните паркове са повече от $\frac{2}{3}$ намиращи се в района. Поддържните резервати, защитените местности и природните забележителности са приблизително 30% от същите за страната. Отсъстват природните паркове от ландшафтното разнообразие на района. В района попада голяма част от Национален парк „Централен Балкан“, югозападна част на Национален парк „Рила“, Западните и Източните Родопи. Национален парк „Централен Балкан“ опазва саморегулиращи се екосистеми, притежаващи изключително биологично разнообразие, съобщества и местообитания на редки и застрашени видове (ендемита и реликти). В границите на Южен Централен район попадат резервати: Вълчи дол, Кастракли, Казаните, Сосковчето, Купена, Мантарица, Дупката, Беглика, биосферен резерват Червената стена, Борака, Чамлъка, Боровец, Изгорялото Гюне, Шабаница, Момчиловски дол, Конски дол и защитени местности Злато поле, Дебелата кория, Мъртвицата, Дъбите, Атолука и множество други.

Заклучение

- Концепцията и прилагането на „Зелената инфраструктура“ в Южен Централен район е приложима, има необходимите условия за нейното развитие.
- Прилагането на „Натура-2000“ на територията на страната обхваща 33,89% от нея и има важно значение за запазването на растителното и животинско разнообразие, както и формирането на инфраструктура в райони които не са защитени.
- Ландшафтното разнообразие позволява развитието и създаването на зелена инфраструктура. Богатото разнообразие на флора и фауна е в основата на формиране на нови ареали от по-горе посочената инфраструктура.
- Защитените зони могат да се свържат в една единна „Зелената инфраструктура“, която да бъде „успоредна“ на „Натура-2000“. Така ще се създаде възможност за по-голяма защита на ландшафтното, растителното и животинско богатство.
- Създаването на такава инфраструктура ще подобри качеството на въздуха в локален и регионален аспект. Ще допринесе за развитието на туристическата дейност в селските райони и района като цяло, ще се откриването на нови работни места.
- Основната философия на зелената инфраструктура може да се прилага при разработване на проекти и методология за оценка на въздействието върху околната среда, при проектиране на „зелени пространства“ в областта на биологичното разнообразие и земеделие.

Литература

1. Маринов, П. Инфраструктури с селските райони на Южен Централен район, изд. FastPrintBook, Пловдив 2017, ISBN: 978-619-7312-73-7. 2017
2. Маринов, П., Класификация на фактори за Устойчиво развитие в Южен Централен район, Сборник доклади от Научен форум, Регионите в растеж на България: Проблеми и иновационни подходи в обучението на специалисти, Смолян 4-5.06. 2015 г., с. 75-84, ISBN: 978-954-517-232-8. 2015
3. Маринов, П., Зелена инфраструктура в селските райони на Южен Централен район, Сборник доклади, Том LIX, кн. 5 от Юбилейна научна конференция - Традиции и предизвикателства пред аграрното образование, науката и бизнеса, проведена в гр. Пловдив в АУ, 29-30.10.2015 г., с. 322-330, ISBN: 1312-6318 (Print) и ISBN: 2367-5845 (On Line). 2015
4. Славейков, П., България-райони, области, общини, Университетско издателство Св. Климент Охридски, София, 2012.

5. Nedeva K.N., Nanev N.N., Marinov P.P., The Green infrastructure-a new approach to achieve sustainable development in the region, a scientific international Conference
6. Problems of Economics and Management-collection of scientific articles“, Publishing house „BREEZE“, Montreal Canada, 26-30.10.2015, p.141-145, ISBN: 978-617-7214-09-9. 2015
7. Закона за защитените територии, Обн. ДВ. бр. 133 от 11.11.1998.
8. Закона за биологичното разнообразие, Обн. ДВ. бр. 77 от 9.08.2002.
9. Зелената инфраструктура като инвестиционна възможност при реализиране политиката за устойчиво развитие на регионите: законодателство и финансови инструменти, 2014 г.

ЗЕЛЕНА ЗАЕТОСТ В СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ

Павлина Иванова⁸⁶

GREEN EMPLOYMENT IN RURAL AREAS

Pavlina Ivanova

The approach of the European Union to support the green economy and green jobs is continuing in this fiscal period 2014-2020. The development of green economy in rural areas contributes to this, regional policy and policies in the field of employment and the environment to work together for a more efficient use of resources and for the multiplication of positive effect on rural communities. Potential "green" activities, creating employment are the production of solar and wind power generation, biomass production and waste recycling. Large opportunities are also provided by the sectors directly related to ecosystems and biodiversity, such as agriculture, forestry and fisheries. "Green" jobs can benefit from Bulgaria's unique soil, climate and genetic resources to produce quality food and other organic materials. This report aims to reveal the opportunities for creating green employment in rural areas.

Key words: green, employment, jobs, rural areas

JEL: Q01, Q52

Селските райони, прилежащите им територии и водни басейни са от основно значение за производството на енергия, вода и осигуряването с ресурси. Селските райони в България съставляват 81% от територията на страната и се населяват от около 37 % от населението, като от 2007 г. насам относителния му дял спада с 2% [1]. Структурните промени в икономиката на тези райони през последните години създадоха нови възможности за заетост в дейности различни от земеделието. В селските райони се появиха нови малки и средни предприятия, развиха се услугите в сферата на селския туризъм и по-доброто използване на местните ресурси. Все повече предприемачи и бизнес организации в селските райони показват завишен интерес към еко производствени и управленски практики, което е предпоставка за създаване на зелена работни места и реализиране на икономическия потенциал на природните ресурси. Целта на настоящия доклад е да се разкрият възможностите за създаване „зелена” заетост в тези райони.

Развитието на зелената икономика в селските райони се обуславя от необходимостта от генерирането на енергия, устойчиво управление на ресурсите и опазване на околната среда. Зелените производства имат нарастващ принос към благоденствието на регионите. Зеленият растеж проектира възможности за заетост, увеличаването на зелените дейности може да се окаже лост за справяне с безработицата и обезлюдяването на селските райони в дългосрочен план.

Съществуват различни дефиниции за зелени работни места, според програмата на ООН за околната среда (UNEP) [2] зелените работни места представляват „работа в селското стопанство, производството, научноизследователската и развойна дейност, администрацията и услугите, която допринася значително за запазването или възстановяването на качеството на околната среда”.

Международната организация по труда (МОТ) определя зелените работни места като достойни работни места, които водят до: намаляване на потреблението на енергия и суровини, ограничаване на емисиите на парникови газове, намаляване на отпадъците и замърсяването на околната среда и опазване и възстановяване на екосистемите [3]. Европейският съвет приема определението на МОТ и обобщава, че зелените работни места са „работни места, намаляващи екологичния отпечатък” [4].

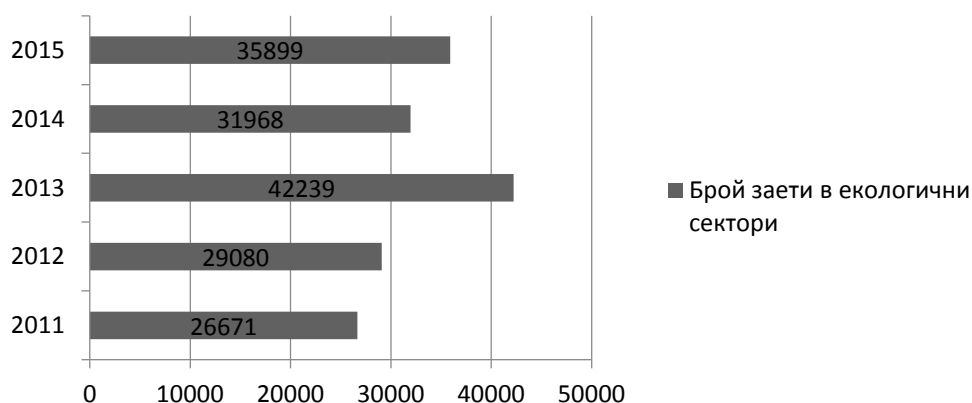
⁸⁶ Главен асистент д-р, Икономически университет – Варна, катедра „Аграрна икономика”, e-mail: p.ivanova@ue-varna.bg

МОТ разглежда зелените работни места и на ниво предприятие, където те могат да съдействат да се произвеждат стоки или да се предоставят услуги, които са от полза за околната среда, например зелени сгради или екологичен транспорт, като посочва, че тези зелени продукти и услуги не винаги са базирани на зелени производствени процеси и технологии. Същевременно разгледани според техния принос за по-екологично чисти процеси (например: работни места, които намаляват разхода на вода или подобряват системите за рециклиране), зелените работни места не е задължително да произвеждат екологични стоки или услуги. За МОТ зелени работните места са тези, които са достойни и попадат в пресечната зона между заетостта в зелени икономически сектори и работата във всички сектори с екологосъобразен производствен процес [5].

В свое изследване А. Митева [6] дефинира зелените работни места като „работни места, които допринасят за повишаване устойчивостта на околната среда, включително намаляване на въглеродните емисии, опазване на биологичното разнообразие и екосистемите и адаптиране към изменението на климата”.

Зелената заетост в селските райони може да се дефинира като устойчива, качествена трудова заетост в дейности, локализирани на територията на селски райони, допринасящи за опазване и възстановяване на околната среда, свързани с поддържането на чисти въздух, вода, почви, гори, биологично разнообразие и водещи към намаляващо ползване на енергия и ресурси, и към по-нисковъглеродна икономика.

Диапазонът на зелените работни места е твърде широк и варира от висококвалифицирани научни работници до нискоквалифицирани позиции. По данни на Евростат в периода 2011 – 2015 година броят на заетите в екологични сектори в България нараства с приблизително 35% (фиг.1).

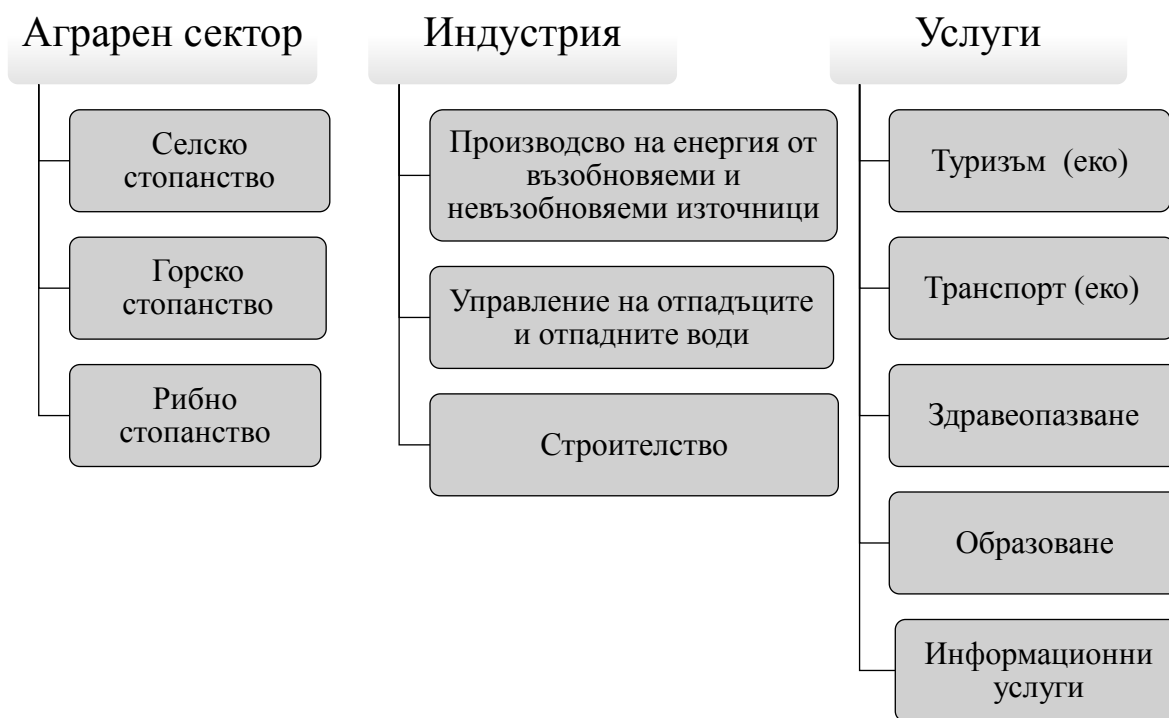
Фигура 1. Брой заети лица, заети в екологични сектори в периода 2011 – 2015 г. в България

Източник: Евростат [7]

За да се определи едно работно място като „зелено”, не е достатъчно извършваната работа да допринася за екологично устойчива икономика, а същото така трябва да отговаря и на условията за достоен труд. Постепенният преход към конкурентоспособна и нисковъглеродна икономика, основана на ефективно използване на ресурсите, променя профила на заетостта, тъй като се създават нови работни места, част от съществуващите се променят, а друга част – се закриват.

Трудно е да се прецени точния брой на хората, заемащи зелени работни места конкретно в селските райони, защото разграничаваща статистика липсва, а

определенията за зелени работни места варират. Потенциални области на зелената икономика, създаващи заетост са производството на слънчева и вятърна енергия, производство на биомаса и рециклирането на отпадъци. Големи възможности предоставят и секторите, пряко свързани с екосистемите и биоразнообразието - селско и горско стопанство и рибарство. „Зелените” работни места могат да се възползват от уникалните почвени, климатични и генетични ресурси на България за производство на качествени храни и други органични материали (фиг.2).

Фигура 2. Потенциални икономически сектори, създаващи зелена заетост в селските райони

Една от предпоставките за разкриване на зелени работни места в селските райони е развитието на енергийните политики, които целят справяне с климатичните промени чрез намаляване на емисиите на парникови газове и постигане на енергийна сигурност. В сектора на възобновяемата енергия се наблюдава възход през последните години. Производството на вятърна и слънчева енергия е привлекателно за инвеститорите поради практическата неизчерпаемост на източниците. Енергийните съоръжения на фотоволтаичните и вятърните паркове се разполагат предимно на територията на селски райони, което увеличава възможностите за местното население, създава зелена заетост и осигурява трайна икономическа устойчивост. Съществува значителен неоползотворен потенциал и за производство на възобновяема енергия от отпадъчната биомаса в стопанствата, а и в някои от преработвателните предприятия. Оползотворяването му може да намали нетните емисии на парникови газове в атмосферата, зависимостта от фосилни горива, да подобри енергийната независимост на бизнеса и да създаде заетост.

Възможност за създаване на зелена заетост предоставят дейностите по допълнителна преработка на остатъците и страничните продукти от множество

производства в селските райони. Развитието на такива дейности ще повиши разнообразието от суровини или вложения във веригите на добавяне на стойност извън хранително-вкусовата промишленост, например за предприятията за производство на биогорива за транспорта, във фармацевтичния сектор, козметиката и парфюмерията за предприятията произвеждащи някои изделия за строителната индустрия и т.н.

Заетостта в строителството също може да бъде озеленена. Строителството на нови сгради, отговарящи на стандартите за енергийна ефективност, модернизирани на съществуващи сгради, производството на нови строителни материали, при което се отделят по-малко парникови газове и се използват за по-добра енергийна ефективност и сградите може да създаде работни места за строителни работници, архитекти, енергийни одитори, инженери и др.

Въвеждането на устойчив междуселищен транспорт и изграждането на модерни железопътни линии също може да генерира макар и не толкова много зелени работни места.

Проблемите с остарялата, а в част от селските райони неизградена водопреносна мрежа, водят до невъзможност за осигуряване на качествена питейна вода на част от териториите, загуби на вода и замърсявания. Това определя потребността от инвестиции във водопреносна и канализационна мрежата, съответстващи на изискванията и стандартите за такива съоръжения. Дейностите по водоснабдяване, управление на отпадните води и изграждането на пречиствателни станции могат да създадат възможност за зелена заетост в селските райони.

Обикновено отпадъците се смятат за източник на замърсяване. Добре управляваните отпадъци обаче могат да бъдат ценен източник на суровини, особено когато много от тях стават все по-оскъдни. Доброто управление на отпадъците може да допринесе много за икономическия растеж и създаването на работни места. То спестява ценни ресурси, помага за избягване на скъпи дейности по почистване, както и за предотвратяване на здравословни проблеми.

Развитието на селския и екотуризъм се основава на един добър баланс между екологичната, икономическата и социалната политика на страната. Оползотворяването на туристическия потенциал на селските райони изисква подобряване и модернизирани на техническата инфраструктура, естетизиране на средата в туристическите зони, и създаване на туристически атракции от обща полза, които да привличат и задържат посетители в селските райони [8]. Тези видове туризъм обикновено се предлагат от семейни фирми, в които работят основно членове на семейството. Все по-често напоследък тези малки туристически бази в селските райони правят усилия за разнообразяване на предлагания продукт, като предоставят специализирани програми за пешеходни преходи, пикници, конна езда, занаяти, природни наблюдения и др. Туризмът има значителен икономически потенциал за развитие в селските райони като създава заетост директно в сектора и индиректно в строителството, земеделието, риболова, хранително-вкусовата промишленост, транспорта, комуналните услуги и др.

Селскостопанския сектор, горския сектор и хранителната индустрия заедно са един от най-големите работодатели в селските райони. В съвременните условия те трябва да отговорят на новите изисквания на хората за високи нива на безопасност на храните, качество на продуктите, хуманно отношение към животните и прилагане на екологосъобразни земеделски практики и производства с внимание към проблемите на околната среда. Развитието на биологичното земеделие може да бъде източник на нарастваща зелена заетост. В сектор селско стопанство усилията трябва да са насочени към повишаване на знанията на земеделските стопани относно прилагане на подходящи практики, водещи до намаляване на емисиите от сектора. Добрите екологични селскостопански практики предполагат използването на подходящи сеитбообороти,

особено с азот-фиксиращи култури, екстензивно пасищно отглеждане на животните, подходящо обработване на почвата/стърницата, биологична рекултивация на деградиралите земеделски земи. Изграждането на съоръжения за съхраняване и прилагане на оборски тор, въвеждането на нисковъглеродни практики за преработката му - компостиране, преработка в биогаз в анаеробни условия ще доведе до намаляване на емисиите от животновъдния сектор. Екстензивното животновъдство от своя страна осигурява добро екологично състояние на ливадите и пасищата и поддържане на постоянна тревна покривка и съхраняване на запасите от въглерод в почвите. В горското стопанство залесяването на още гори и доброто стопанисване на екосистемите може да предостави работа на определен брой лесовъди.

В заключение може да се обобщи, че зеления растеж може да има важна роля при справянето с ключови екологични, икономически и социални предизвикателства в селските райони. Създаването на зелена заетост е от съществено значение за възстановяване, поддържане и защита на екологичната инфраструктура на страната, устойчивото развитие на селските райони и намаляване на краткосрочната сезонна работа. Трудно е обаче да се предложи едно решение за всички райони предвид различната степен на икономическо им развитие, различните природни и климатични условия. В някои райони това може да бъде озеленяване на вече съществуващи сектори – земеделие, водоснабдяване, строителство, транспорт и др. В други райони дейностите, създаващи зелени работни места може да засягат два или повече сектори – контрол на замърсяването на въздуха, почвите и водите, производство на оборудване и специфични материали, туризъм и опазване на природното и културното наследство, рециклиране на отпадъци и др. Зелените дейности в селския район могат да бъдат насочени и към предоставяне на конкретни административни, образователни и информационни услуги. Ето защо разкриването на зелени работни места следва да се разглежда в контекста на цялостното развитие на селския район, да се насърчават устойчивите бизнес модели и да се търси по-добро сътрудничество с местните власти.

Библиография:

1. Вълканов, Н., Гребеничарски, С., 10 години ОСП в България, InteliAgro, София, 2017.
2. UNEP, Towards a green economy: pathways to sustainable development and poverty eradication – a synthesis for policy makers, Geneva, 2012.
3. ILO, Sustainable development, decent work and green jobs, Report of the 102nd session of the International Labour Conference, Geneva, 2012.
4. Opinion of the European economic and Social Committee on the "Promotion of sustainable green jobs, with a view to the package of EU measures in the field of energy and climate change", Brussels, 2014.
5. ILO. [Online]. Available at: <http://www.ilo.org/global/topics/green-jobs/lang-it/index.htm> [Accessed 31.03.2018].
6. Митева, А., Зелените работни места в България – проблеми и перспективи, *Икономически и социални алтернативи*, 1, 2017.
7. Eurostat. [Online]. Available at: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/> [Accessed 31.03.2018].
8. АРИР, Екотуризмът в България анализ възможности и добри практики, проект ECREIN+, Стара Загора, 2011.

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД БИОПРОИЗВОДСТВОТО В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 10-ТЕ ГОДИНИ В ЕВРОПЕЙСКИЯТ СЪЮЗ

Петя Брънзова⁸⁷

ORGANIC PRODUCTION CHALLENGES IN BULGARIA DURING THE 10 YEAR EUROPIAN UNION MEMBERSHIP

Petia Branzova

The report discussed the progress and challenges of organic production in the period of Bulgaria's membership in the European Union. The aim is using benchmarking to outline the dynamics of organic production in the period 2007-2016. On the basis of this make conclusion about the benefits and problems faced by organic products and make recommendations in what directions can still be develops it.

Key words: Organic farming, organic production, CAP, EU, agricultural policy.

JEL: Q10, R11

Въведение

Годините след присъединяването на България към Европейския съюз (ЕС) са период на адаптация на българското земеделие към новите условия и изисквания на общия европейски пазар. Въпреки трудностите и предизвикателствата, прилаганите политики спомогнаха за устойчивото му развитие и повишаването на неговата конкурентоспособност.

През последните години въпросите за екологичните и социално-икономическите аспекти превърнаха биологичното земеделие в основно направление на устойчивото развитие на селските райони. Нарастващата загриженост за обезлюдяването на селските райони, разпространената бедност сред селското население, както и неаргументираната употреба на природните ресурси, поставят ключовия въпрос - да се осигури едновременно природоопазващо и икономически ефективно земеделско производство.

Биологичното земеделие е съвкупна система за управление на земеделието и производство на храни, в която се съчетават най-добрите практики по отношение опазването на околната среда, поддържа се висока степен на биологично разнообразие, опазват се природните ресурси, прилагат се високи стандарти за хуманно отношение към животните и методи на производство, съобразени с предпочитанията на част от потребителите към продукти, произведени чрез използване на естествени вещества и процеси.

Развитие на биопроизводството в България през 10-те години в ЕС

България е лидер в ЕС по ръст в броя на биопроизводителите за последните пет години. (Eurostatt, 2016). Броят на регистрираните производители в началото на 2015 г. е близо 4 хиляди, като за последните пет години се увеличава над пет пъти, при ръст от 17% средно за Общността. Най- интензивна е тази тенденция през 2012 г. - броят на стопаните се удвоява. След това темпът се забавя и в началото на 2015 г. той остава почти на нивото от предходната година.

Сертифицираните площи с биологично производство или в преход към такова в България нарастват близо четири пъти между 2009 и 2014 г. Най- интензивен е бил ръстът през 2010 г. (площите се удвояват), 2012 г. (с 56%) и 2013 г. (с 44%), когато те достигат пика си от над 56 хиляди ха. Покачването за разглеждания период е най- силно сред 28- те страни- членки на Европейския съюз и с над 14 пъти по- бърз темп спрямо средния за ЕС. (Willer and Lernoud, 2017).

⁸⁷ ас.д-р Петя Брънзова, Институт за икономически изследвания към Българска академия на науките, гр. София, ул. "Аксаков" №3, petia.branzova@gmail.com

България има и най- силен ръст що се отнася до дела на биопроизводството от общата използвана земеделска земя. Въпреки динамичното развитие, страната остава сред тези с най- слабо разпространено биологично земеделие в ЕС, както в абсолютен, така и в относителен план. Едва 1% от земеделската земя се използва в това направление (ЕС, 2016).

България е и с най- висок дял площи в преход от общите ангажирани с биопроизводство сред страните- членки – над 2/3, при 10% средно за ЕС. Това е предпоставка предлагането на продукция в тази пазарна ниша тепърва да нараства все по- интензивно.

С над 6 хил. ха, преобладаващата част, от които в преход, меката пшеница е най- разпространената био култура в България. В абсолютен изразение застъпени са също етерично-маслените и медицинските култури, ядките, слънчогледът, лозята и др. (МЗХ, 2016). В относителен план обаче, най- разпространено е биологичното производство при листните зеленчуци и ядките, чиито площи почти изцяло се отглеждат по този начин. Над половината от площите с меки плодове (без тези с ягоди) са сертифицирани или в преход. С по- висок дял са също някои овошки и етерично- маслените култури.

Прави впечатление, че добивите при култури, които донякъде са характерни за биопроизводството изостават значително в сравнение с конкуренти на единния пазар. Това показва, че въпреки по- ниските добиви при биологичното производство, в България те имат потенциал за значително подобрене.

Биологичното отглеждане на животни и производството на биопродукти от животински произход в България изостават значително в развитието си спрямо растениевъдния отрасъл. То се практикува в единични, малки стопанства, които дори съвкупно имат символичен дял в общото производство на животинска продукция. Причини за това са както трудности за животновъдния сектор като цяло, така и по- късното му включване в обхвата на подкрепата по Програмата за развитие на селските райони. Трябва да се отчете, че био направлението в животновъдството има по-слабо разпространение и в рамките на Европейския съюз. България е „на опашката“ сред страните - членки на ЕС, както по абсолютен брой, така и по дял на отглежданите по биологичен начин животни. Малко над 1300 животни е броят на едрия рогат добитък (0,2% от общия за страната), като от 2012 г. насам не се отчитат сериозни признаци на развитие.

Като изключение не само в био животновъдството, а и в целия сектор на българското биологично производство, се откроява пчеларството. България заема първо място в света по брой пчелни семейства, отглеждани по биологичен начин. Силният ръст започва през 2011 г. и до 2014 г. броят на семействата нараства близо четири пъти. От 5- 8% в края на изминалото десетилетие, делът му в сектора вече е почти 1/3 към 2014 година.

Финансово подпомагане на биопроизводството в България през 10-те години в ЕС

Биоземеделието е сред основните акценти на Общата селскостопанска политика на ЕС. Подпомагането му по тази линия в България се осъществява чрез ПРСР. Базира се на принципа на единното плащане на сертифицирана или в преход площ/животинска единица, като стопаните са длъжни да осъществяват заявената дейност в продължение на поне 5 години. Прилагането му започва с първия за България програмен период – 2007- 2013 г., като част от мярка 214 „Агроекологични плащания“. Първоначално подкрепата обхваща полски, фуражни, ароматни и медицински култури, трайни насаждения, зеленчуци, постоянно затревени площи и пчелни семейства. За периода 2014- 2020 г. инструментът се регламентира в самостоятелна наредба, а към обхвата му

е включено биологичното животновъдство –отглеждане на говеда, биволи, овце и кози. Ставките за подпомагане също се променят с фокус върху по- интензивната подкрепа за преход. Намаляват плащанията за сертифицирани площи с полски и фуражни култури, зеленчуци, трайни насаждения и постоянно затревени площи.⁸⁸

Въвеждането на подпомагане на единица площ е в основата на силния ръст в размера на площите с биопроизводство или в преход към такова през последните години.

Предвид компенсаторния характер на мерките използвани в периода 2007-2016г., е трудно да се направи извод за значителна икономическа ефективност на отпусканото подпомагане. Ползите от подпомагането могат да се търсят в:

- Увеличаване на стопанствата, ангажирани с изпълнявани дейности, благоприятни за околната среда;
- Ръст на средните по големина земеделски стопанства;
- Значително увеличаване на площите, върху които се извършват дейности, благоприятни за околната среда и климата;
- Увеличаване на стопанствата и площите, които се използват за извършванена земеделска дейност в необлагодетелствани райони и/или райони с природни ограничения;
- Анализът на мерките за насърчаване и подпомагане на биологично производство и земеделски практики, благоприятни за околната среда и климата, следва да се разглеждат в контекста на развитието на пазара в България и възможностите за увеличаване на износа на биологична продукция, като определянето на вида на стопанството и допълнителните разходи, за които ще се отпуска подпомагане бъдат насочени към сектори и дейности, осигуряващи конкретни предимства при производството на продукцията и устойчивост на стопанствата.

Предизвикателства пред биопроизводството в България през 10-те години в ЕС

Основните проблеми, с които се сблъскат биопроизводителите в България е ниският пазарен дял на биологичните продукти в сравнение с конвенционалните заместители. Това означава, че пазарът все още се намира в начална фаза на развитие, т.е. може да се определи като зараждащ се.

Друг проблем е недостатъчната информираност на населението за биологичните продукти- не се предприемат мерки за реклама, промоция и развитие на вътрешния пазар на биопродукти. Недостатъчната информираност е един от основните фактори за свитото потребление на пазара.

Съществува наличие на фалшификати и имитации, което създава чувство на недоверие към пазара у част от потребителите и може да се превърне в предпоставка за отказ от потребление.

Липсват достатъчно различни знаци за разпознаване на биологичните продукти. Този фактор обяснява донякъде и слабата информираност на потребителите по отношение на това как да различават биологичните продукти от конвенционалните. Задължителната маркировка, включваща името и кода на сертифициращата организация е различима главно от експертите и добре информирани потребители, които са относително нисък дял от всички потребители на биологични продукти.

⁸⁸ Развитието на европейската селскостопанска политика през годините, Главна дирекция Селско стопанство и развитие на селските райони, Служба за публикации, ISBN 978-92-79-10683-5.

Друг проблем е недостатъчно развитие на обективните възможности за биологично производство у нас, върху по-голямата част от земеделските площи все още не се практикува биологично земеделие или животновъдство. Все още е малък и капацитетът на добив на диворастящи биологични продукти.

Недостатъчно субсидиране на биологичното производство създава опасност от оскъпяване на производството и намаляване на конкурентноспособността на произведените продукти.

Липсва целенасочена подкрепа на биологичната преработка на първична биологична продукция. Това е и причината добавената стойност от този вид производство да отива основно извън страната.

Друга основна група проблеми, с които се сблъскват българските биопроизводители, които биха могли да се посочат като общи и не само за този сектор, са: сложните процедури за кандидатстване и за разглеждане на подадените проектни предложения, забавянията в оценяване на проектните предложения и договорирането, изплащането на средствата, неефективност и недостатъчност на мерките за информираност и публичност на възможностите за кандидатстване, както и недоверието и нежеланието на потенциалните бенефициенти към кандидатстване.

Заклучение

В доклада е представено развитието на биопроизводството в България през 10-те години членство на страната в ЕС. Направен е опит да се представи текущото финансово подпомагане на биопроизводителите в България през този период и са очертани основните проблеми, с които те се сблъскват. На база на това могат да бъдат направени следните изводи:

- биологичното производство в България е постоянно развиващо се и с възходящ темп на растеж;
- сериозните проблеми, с които се сблъсква българския биопроизводител са недостатъчната информираност на потребителите, ограничените канали за дистрибуция на биопродуктите, високата себестойност на биопродуктите и бюрократичните процедури.

Всичко това може да бъде решено чрез стимулираща държавна политика за биологичното производство и адекватно подпомагане. Също така чрез популяризиране на ползите от биологично произведените храни и продукти за човешкото здраве и популяризиране на ползите от биологичния метод на производство, като щадящ околната среда.

Използвани източници:

1. Organic crop area on the rise in the EU, 208/2016 - 25 October 2016, Eurostat News release, 2016
2. Willer H. and Lernoud J. Organic Agriculture Worldwide 2017: Current Statistics, Research Institute of Organic Agriculture (FiBL), Frick, Switzerland BIOFACH 2017, February 15, www.fibl.org, 2017
3. European Commission (2016) Facts and figures on organic agriculture in the European Union, 2016
4. Eurostat database: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
5. FAOSTAT: <http://www.fao.org/faostat/en/#home>
6. Farm Accountancy Data Network (FADN): http://ec.europa.eu/agriculture/rica/database/database_en.cfm
7. МЗХ, ГОДИШЕН ДОКЛАД ЗА СЪСТОЯНИЕТО И РАЗВИТИЕТО НА ЗЕМЕДЕЛИЕТО (АГРАРЕН ДОКЛАД`2016), 2016

РАЗВИТИЕ НА ВЪЗОБНОВЯЕМИ ЕНЕРГИЙНИ ИЗТОЧНИЦИ В ОБЛАСТ КЮСТЕНДИЛ

Милкана Мочурова⁸⁹, Мария Коцева-Тикова⁹⁰

DEVELOPMENT OF RENEWABLE ENERGY SOURCES IN KYUSTENDIL DISTRICT

Milkana Mochurova, Maria Kotseva-Tikova

The paper discusses the development of renewable energy sources (RES) in the framework of the green economy. Socio-economic data about Kyustendil District and its municipalities is summarized. The development of alternative energy sources in the district is presented as well. The results of two surveys are analyzed – of entrepreneurs concerning RES usage, competitiveness, innovations, transborder cooperation, and of representatives of administration concerning RES.

Key words: regional development, green economy, RES, Kyustendil

JEL: R10, Q42

Въведение

Социално – икономическите неравенства между регионите налагат провеждането на политика за регионално развитие, която цели балансирано и устойчиво интегрирано развитие на районите и общините, намаляване на между-регионалните и вътрешно-регионалните различия, осигуряване на условия за високо ниво на заетост, развитие на териториалното сътрудничество.

Важна перспектива и промяна в регионалната политика през последното десетилетие е свързана с икономическата криза (2007 – 2008 г.) и глобалните предизвикателства пред обществото, икономиката и околната среда. Повдигна се въпросът за това как да се намерят нови източници на растеж, свързани със съвременната тенденция към търсене на синергия между икономическата, екологичната и социалната сфера. Зелената икономика може да се разглежда като алтернативна визия за растеж и развитие; тя може да генерира растеж и да подобри живота на хората по начини, съответстващи на устойчивото развитие. В контекста на политиките на ЕС зелената икономика обхваща няколко основни сфери, една от които са възобновяемите енергийни източници (ВЕИ)⁹¹. Друга важна възможност за регионите е развитието на трансграничните дейности, което е от особено значение за гранични региони като Кюстендилска област, които имат нисък икономически и социален резултат в сравнение с националната средна стойност.

Състояние на Кюстендилска област

Специфично за Югозападния район на България е голямото различие между отделните области: от една страна силно развитата във всяко отношение област София град и от друга страна Кюстендилска област, за която са характерни сравнително ниски икономически показатели – както по отношение на достигнато равнище, така и на динамика на развитие. Административното деление на Кюстендилска област обхваща девет общини, от които седем са класифицирани като селски – Бобов дол, Бобошево, Кочериново, Невестино, Рила, Сапарева баня, Трекляно. Двете най-големи общини

⁸⁹ гл. ас. д-р в Института за икономически изследвания-БАН

⁹⁰ гл. ас. д-р в Софийски университет „Св. Кл. Охридски“, за кореспонденция: m.mochurova@iki.bas.bg

⁹¹ Други актуални за България сектори, в които има вложено голямо по обем финансиране, са: води, отпадъци, биоразнообразие, биологично земеделие, качество на атмосферния въздух, смекчаване на климатичните промени (емисии на парникови газове).

Кюстендилска и Невестино са гранични с Македония. Със Сърбия граничат общините Кюстендил и Трекляно.

Гъстотата на населението в област Кюстендил е значително по-ниска от средната за страната и областта е на 20-то място от 28-те области на България. Наблюдава се ясно изразена тенденция на намаляване на населението. За периода 2007 – 2015 г. нарастването на БВП на страната по текущи цени е с 39,6 %, за Югозападен район 46,7%, за Благоевградска област 30,2% и за Кюстендилска област едва 9,6%. Само две области в България са показали по-ниско нарастване на БВП за наблюдавания период – това са Видинска и Ловешка област. Според Тотев (2017) икономическите показатели БВП на човек от населението, производителност и преките чуждестранни инвестиции (ПЧИ) са тясно свързани – коефициент на корелация между БВП на човек от населението и производителност на труда е 0.85, между БВП на човек от населението и ПЧИ е 0.93 и между производителност и ПЧИ - 0.69. Наблюдаваните ниски икономически показатели за Кюстендилска област, намират обяснение и в неблагоприятните демографски показатели. Всичко това води до “порочния кръг” нисък БВП и преки чуждестранни инвестиции като абсолютен обем в областите с ниска гъстота на населението, респективно ниски социално-икономически показатели, и като следствие от това отрицателен механичен прираст и засилване застаряването на населението в тези области. Следователно Кюстендилска област може да се разглежда като традиционно слабо развита гранична област.

Използване на ВЕИ в Област Кюстендил

В област Кюстендил по настоящем работят 38 обекта за производство на ел. енергия от възобновяеми енергийни източници с инсталирана мощност от 44,74054 МВт. Областта е на предпоследно място по брой и мощност на енергийните инсталации в югозападния район, където област Благоевград заема челна позиция с над 200 МВт мощности. Разпределението на мощностите по видове и общини е представено в таблица 1.

ВЕИ мощностите в областта са водни централи (ВЕЦ) и фотоволтаични инсталации (ФВ). Основните ВЕЦ-ове са изградени в общините Дупница, Кюстендил, Кочериново и Рила. Те са въведени в експлоатация преди 2008 г. за разлика от ФВ (фиг. 1).

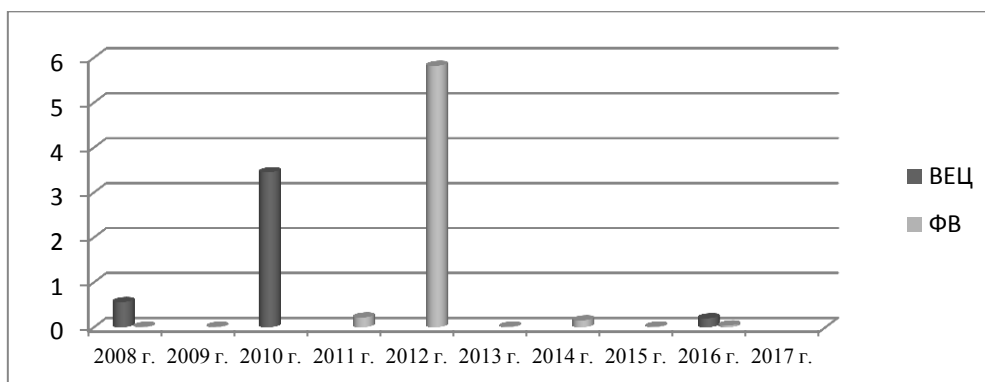
Инсталираните ФВ представляват малки мощности, като са разпространени в общините Дупница, Сапарева баня и Кочериново. В община Бобошево не се използва никакъв възобновяем източник за генериране на електричество. Слънчевата енергия придобива популярност в областта от 2011 г., като преди това са реализирани единични проекти. През 2012 г. в синхрон с тенденциите на национално ниво се достига пикът във въведените в експлоатация обекти. През следващите години спада интересът – приоритетно се присъединяват единични малки мощности и през 2017 г. няма нито един новоприсъединен обект.

Таблица 1: Обекти и мощности на ВЕИ в Област Кюстендил

Кюстендил (Общини)	ВОДНА ЕНЕРГИЯ		СЛЪНЧЕВА ЕНЕРГИЯ	
	ЕНЕРГИЙНИ ОБЕКТИ (бр.)	ИНСТАЛИРАНА МОЩНОСТ (MW)	ЕНЕРГИЙНИ ОБЕКТИ (бр.)	ИНСТАЛИРАНА МОЩНОСТ (MW)
Бобов дол	1	0.325	2	0.08480
Бобошево	-	-	-	-
Дупница	3	10.019	8	0.10867
Кочериново	2	0.280	4	0.16497
Кюстендил	3	1.520	3	0.04000
Невестино	-	-	1	0.13000
Рила	2	23.410	2	0.34800
Сапарева баня	1	2.900	4	5.01530
Трекляно	-	-	2	0.39480
Общо	12	38.454	26	6.28654

Източник: АУЕР, Обекти и мощности, <https://portal.seea.government.bg/#>

Фигура 1: Инсталирана мощност – МВт*

Източник: по данни от АУЕР

Кюстендил е сред областите със скромнен принос на ел. енергията от ВЕИ в енергийния микс на страната – само 1,9% през 2017 г. (фиг. 2). Тя заема 13-та позиция сред 28-те области според произведената възобновяема ел. енергия. Над 92% от производството е от ВЕЦ. Най-слабо се представя област Разград, а с най-голям принос в генерирането са Добрич и Пазарджик.

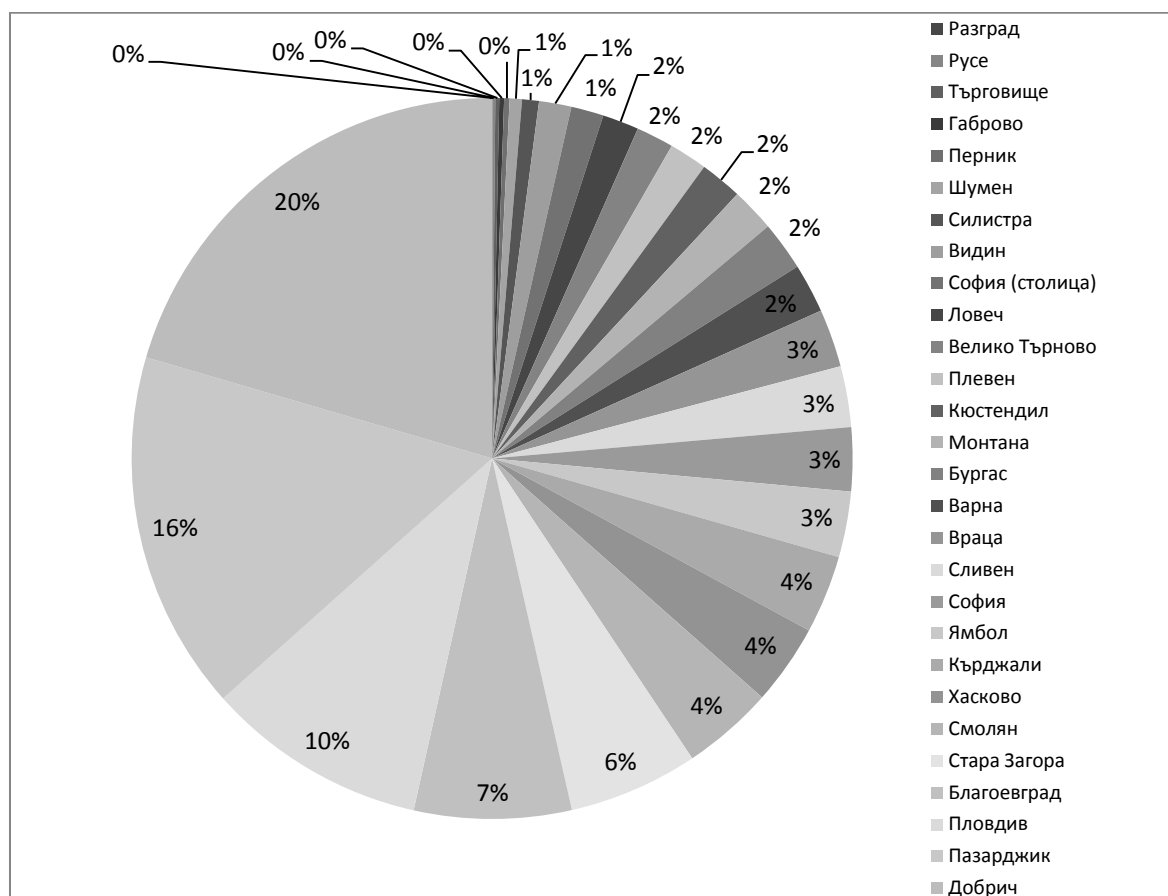
Област Кюстендил е богата на биомаса и геотермални източници, които се използват за отопление на басейни и хотели. Слънчевата енергия чрез слънчеви колектори също е застъпена в региона. Липсва регистър на обектите, които използват слънчева енергия и биомаса за отопление затова индиректна информация за тях се получава от плановете за развитие на ВЕИ и различни анкети.

Според данни от анкета, проведена сред 96 представители на общинска и областна администрация, представители на училища, детски градини и съдебна система (Коцева-Тикова, 2017) дървата за огрев се оползотворяват от общинската администрация и от отговорили в категорията „Друго”, като тук са обхванати училища, детски заведения и съдебна система. Най-широко разпространено е добиването на топлинна енергия от слънцето в Ловеч, Пазарджик, Сандански, Кюстендил, Сливен и

София, което представлява 1/3 от населените места, от които има представители в анкетата. Дървата за огрев са разпространен енергоизточник в планинските региони.

Анализите показват, че ВЕИ не са съществен инструмент за създаване на устойчива заетост и развитие в Област Кюстендил, от която по-голямата част са селски общини. Плановете за използване на алтернативни енергоизточници твърде схематично представят потенциала, като липсва обвързване на различните политики, за да се постигне синергия.

Фигура 2: Производство на ел. енергия от ВЕИ по административни области през 2017 г.

Източник: по данни от АУЕР

Резултатите от проучване сред фирми от Кюстендилска област⁹² (Мочурова, 2017) потвърждават изводите за неблагоприятното икономическо развитие и слабо използване на ВЕИ в областта. Само 3% от анкетираните отговарят, че са въвели възобновяеми енергийни източници. Интересно е да се отбележи, че повечето от фирмите не са подготвили проект за програми на ЕС в областта на иновациите, околната среда, ВЕИ или изобщо не се интересуват от подобни проекти. Съществуват единични случаи на одобрени проекти за енергийна ефективност и ВЕИ.

⁹² През юли 2017 г. беше проведено проучване сред 150 предприятия в NUTS 3 област Кюстендил – точно в общините Кюстендил, Дупница, Рила и Сапарева Баня в рамките на проект № СВ006.1.31.158. Участват фирми, които са интервюирани, използвайки стратифицирана извадка. Извадката включва: микро фирми – 66%, малки – 31%, средни – 2% и големи – 1%. Представители на сектора на услугите са 33% от фирмите, производството – 33%, търговията – 27% и други сектори – 7%. Интервюираните са предимно собственици и изпълнителни директори на предприятията.

Предприятията, участващи в проучването, бяха запитани за намеренията и интереса им да развият иновации в компанията в бъдеще (Таблица 2). Само малцина имат някои конкретни идеи, но по-голямата част от анкетираните (58%) търсят възможности или изразяват интерес да научат повече по въпроса. Някои от фирмите имат конкретни намерения в областта на енергетиката и ВЕИ. Повечето анкетирани (77.3%) се интересуват от прилагането на мерки за подобряване на енергийната ефективност. Също така значителен дял от респондентите са посочили интерес към „слънчев колектор и нагревател” (25.8%) и „екологични транспортни средства” (9.1%).

Таблица 2: Намерения на компанията да инвестира във ВЕИ или да предприеме мерки за подобряване на енергийната ефективност

Вид ВЕИ	Процент от отговорите*
Мерки за подобряване на енергийната ефективност	77,3
Слънчев колектор и нагревател	25,8
Еко транспортни средства	9,1
Подгряваща система на биогаз	3,0
Фотоволтаичен панел	1,5
Водно-електрическа централа	1,5
Геотермална отоплителна система	1,5
Други	1,5

*Сумата е над 100%, запитаните могат да дават повече от един отговор.

Източник: Мочурова, 2017

По отношение на трансграничните отношения се установява, че анкетираните фирми продават своите стоки и услуги предимно в България. Само около 9% от интервюираните търгуват със съседните страни – най-често в Македония, или Македония и Сърбия. Само няколко респондента са развили сътрудничество с други организации от съседните страни, извън клиенти или потребители. Въпреки това независимо от липсата на сътрудничество в миналото, анкетираните са положително настроени и мнозинството от тях очакват сътрудничеството с организации или институции да бъде полезно за тяхната компания в бъдеще.

Проучването показва, че според интервюираните лица средствата от ЕС са важни за подобряване на конкурентоспособността на фирмите. Изследването обхваща и факторите, които изглеждат са бариери за успешното сътрудничество. Сред тях е липсата на информация, липсата на компетентност в институциите, вкл. общини, липса на специалисти и др. Анкетираните фирми оценяват институциите като сравнително пасивни – общините, както и професионални и отраслови асоциации, образователни, изследователски и консултантски организации. Институциите би трябвало да бъдат по-активни и извън формалното изпълнение за законовите си задължения да предприемат конкретни инициативи, за да се засили ролята им в подкрепа на конкурентоспособността, вкл. ВЕИ и трансграничното сътрудничество. Липсата (на информация, на компетенции от страна на институциите, вкл. на специалисти в тези институции) се изтъкват като пречки пред проектите с европейско финансиране.

Фирмите изразяват интерес към проучване на възможностите за иновации в бъдеще, вкл. ВЕИ. Въпреки че малък дял от участниците имат конкретна идея в момента, анкетираните са с положителна нагласа и желание за търсене на информация

и сътрудничество, което е предпоставка за развитие на ВЕИ, иновациите и конкурентоспособността в региона като цяло. Най-голяма част заявяват интерес към прилагане на мерки за енергийна ефективност.

Заклучение

ВЕИ се използват слабо в Област Кюстендил в момента и особено в селските общини, но са налице благоприятни предпоставки за развитие на производството на ВЕИ за собствени нужди в бъдеще. Силните страни на зеленото енергопроизводство са във възможностите му да предоставя нови форми на производство и заетост, благоприятства околната среда, което може да стимулира екологосъобразно земеделие, туризъм, транспорт и др. зелени индустрии. В синхрон с енергийната ефективност зеленото енергопроизводство е фактор за стимулиране на енергийната независимост и подобряване условията на живот, особено в отдалечени и слабо населени селски райони.

Трансграничното сътрудничество може да реши поне частично проблемите, пред които са изправени предприятията в граничните региони, като ниско вътрешно търсене, проблеми с липсата на капиталови запаси, и ограничения и трудности при износ. Един възможен и изпълним вариант за балканските страни е чрез развиване на регионално сътрудничество да се опитат да намалят или компенсират недостатъците на своето периферно местоположение и да намерят нови форми на заетост. Зеленото развитие е алтернативата и потенциала за противодействие на негативните социално-икономически тенденции. Възприемането и реализирането на екологично производство на енергия, разработване на нови решения за отопление и електропроизводство, рециклиране на отпадъците, биологичното земеделие, еко, рекреационния и балнео туризъм са източници на заетост и предоставят възможности, които могат да бъдат печеливши в условия на синхрон и взаимодействие между частната инициатива и благоприятстващата регионална и местна политика.

Използвана литература:

1. АУЕР, Обекти и мощности, <https://portal.seea.government.bg/#> /последно влизане 09.04.2018 г./
2. Коцева-Тикова, М., Финансиране на инвестиции във ВЕИ на органи на публичната администрация в: Коцева-Тикова, М., М. Мочурова, П. Брънзова, Финансиране на зелена икономика в България, Институт за икономически изследвания-БАН, научноизследователски проект, 2017
3. Mochurova, M., Overview of the C&I in the regions – Kyustendil District *in*: T. Fiti, M. Dimitrov (Eds.), Competitiveness and Innovation at Local and Regional Level: the Case of Northeast Planning Region in the Republic of Macedonia and the Kyustendil District in the Republic of Bulgaria, Publishers: Macedonian Academy of Sciences and Arts, Bulgarian Academy of Sciences, 2017
4. Totev, S., Key economic parameters for development Kyustendil region *in*: T. Fiti, M. Dimitrov (Eds.), Competitiveness and Innovation at Local and Regional Level: the Case of Northeast Planning Region in the Republic of Macedonia and the Kyustendil District in the Republic of Bulgaria, Publishers: Macedonian Academy of Sciences and Arts, Bulgarian Academy of Sciences, 2017

**ИЗМЕРВАНЕ НА ВЪЗДЕЙСТВИЕТО ВЪРХУ ОКОЛНАТА СРЕДА НА
ЗЕМЕДЕЛСКОТО СТОПАНСТВО НА БАЗА ОЦЕНКА НА ЖИЗНЕНИЯ ЦИКЪЛ
– ЕТАПИ, МОДЕЛИ И КРИТИЧНИ МОМЕНТИ**

Мария Топчиева⁹³

**EVALUATING FARMS' IMPACT ON THE ENVIRONMENT THROUGH LIFE
CYCLE ASSESSMENT – PHASES, MODELS AND CRITICAL MOMENTS**

Mariya Topchieva

Agriculture is a major driver of environmental externalities. With the aim of decreasing their intensity, different tools and assessment techniques are being developed. The Life cycle assessment (LCA) is a leading approach for evaluation of the environmental impact of various systems. Its application in agriculture has been steadily growing along with the improvement and further development of the underlying LCIA models, impact categories, indicators and factors. The aim of this report is to present the Life cycle assessment approach in the context of agriculture and to examine its applicability in the sector by making an overview of the main phases and impact categories of the approach, as well as the key critical areas relevant to its implementation in agriculture. In conclusion, the main strengths and weaknesses of the agricultural LCA are summarized and recommendations are made with regards to its optimal application in the sector.

Ключови думи – agriculture, environmental sustainability, life cycle assessment

JEL код – Q01, Q51, Q56

Селскостопанският отрасъл има двупосочна връзка с околната среда, като едновременно зависи от природните и климатични условия, но също така и влияе върху тях, осъществявайки „интернализирани външни ефекти“ (Blasi et al., 2016). Поради това, паралелно с нарасналото производство на хранителни продукти през последните десетилетия, нарастват и негативните въздействия върху околната среда. По данни на Междуправителствения комитет по изменението на климата, категорията „емисии от селското стопанство, горското стопанство и други земеползвания“ е втора по големина с общо 24% от емисиите на парникови газове, причинени от човешката дейност през 2010 г. (IPCC, 2014). Също така, в Глобалния доклад по устойчиво развитие на ООН от 2012 г. се посочва, че близо две трети от екосистемите на Земята са в състояние на упадък, а темпът на загуба на биоразнообразие надхвърля 100 пъти темпа на естествено изчезване на биологичните видове (цитирано в COM (2013) 196 по UN Secretary-General's High Level Panel on Global Sustainability report, 2012). Необходимостта от намаляване на негативното въздействие върху околната среда на селскостопанската дейност е неотложна, което е причина за търсенето на различни начини за неговото измерване, проследяване и контрол.

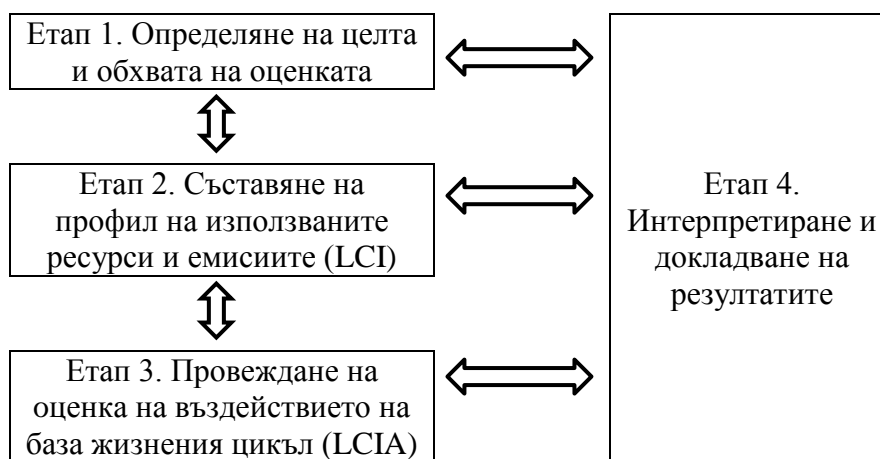
Цел на настоящия доклад е да представи един от водещите подходи за измерване на въздействието върху околната среда - оценка на въздействието на база жизнения цикъл на продукта, като се фокусира върху приложимостта на подхода в селскостопанския отрасъл. Изследователската теза в основата на изследването гласи, че оценката на въздействието върху околната среда на база жизнения цикъл на продукта е приложима в селското стопанство и проследява основна част от въздействията върху околната среда, свързани с потреблението на ресурси и генерирането на емисии на вредни вещества във водите, въздуха и почвата. Въпреки това, други значими негативни въздействия върху околната среда не биват отразени от този подход и следва да бъдат проследени с помощта на други инструменти.

⁹³Мария Топчиева, докторант, Университет за национално и световно стопанство, maria_topchieva@abv.bg

Етапи на провеждане на оценка на въздействието върху околната среда на база жизнения цикъл на продукта

Първите изследвания за анализ на определени аспекти от жизнения цикъл на продуктите и материалите датират в края на 60-те и началото на 70-те години на 20-ти век. Интересът към подхода за оценка на материалите „от люлка до гроб“ нараства бързо и въпреки свързаните ограничения по отношение на сложността на оценката и високите разходи за провеждане, методологиите за оценка на жизнения цикъл са сред най-обещаващите нови инструменти за широк обхват от задачи по управление на околната среда. Подходът става все по-широко приет, което довежда до създаването на стандартите от серията ISO 14040-44, които служат за основа при разработването на оценки на жизнения цикъл на продуктите. Стандарт ISO 14040:2006 дава следното определение за оценка на жизнения цикъл: „сумиране и оценка на входящите ресурси, изходящите продукти и потенциалните въздействия върху околната среда на дадена продуктова система в рамките на жизнения ѝ цикъл“. Жизнен цикъл се дефинира като „последователни и свързани етапи на развитие на дадена продуктова система, с начало извличане на суровините или придобиване на природните ресурси и край окончателното обезвреждане на отпадъчните материали“. Стандарт ISO 14040:2006 дава и рамката за провеждане на оценка на жизнения цикъл, като обозначава основните ѝ етапи (Фигура 1).

Фигура 1. Рамка и основни етапи за оценка на жизнения цикъл

Източник: ISO 14040:2006

Обект (аналитична единица) за провеждане на оценка на база жизнения цикъл може да бъде всеки един продукт, процес или организация, като посочените етапи са валидни за всички потенциални обекти, включително и по отношение на земеделските стопанства и произведени от тях продукти. Същинската разлика по отношение на провежданата оценка спрямо различните обекти се проявява най-вече в етап 3, в рамката на който се осъществява: избор на категории въздействие, показатели и модели за тяхното характеризиране; разпределяне на резултатите от съставения профил на използваните ресурси и емисии към избраните категории въздействие (класифициране); изчисляване на резултатите за показателите за всяка категория въздействие (характеризиране). Изборът на категориите въздействие, показателите и моделите за характеризиране е ключов момент, който цели да отрази спецификите на конкретния обект и неговата област, като в същото време установи оптимално съотношение между обхвата на проследяваните екологични въздействия и точността на показателите (Payraudeau и van der Werf, 2005).

Водещи модели и въздействия върху околната среда при подхода за оценка на жизнения цикъл. Критични моменти относно приложението му в селското стопанство

Стандартите от серията ISO 14040-44 очертават рамката за провеждане на оценка на база жизнения цикъл, в т.ч. основните принципи, етапи и изисквания по отношение на всеки от тях. Въпреки това, те не посочват въздействията, които една оценка на база жизнения цикъл следва да отрази, нито съответстващите им модели. Институтът по околна среда и устойчиво развитие при Съвместния изследователски център на Европейската комисия провежда сравнителен анализ на съществуващите модели и дава три степени на препоръки за избор на модел по отношение на всяка от основните категории въздействия върху околната среда (European Commission – Joint Research Centre, 2011). В резултат се установява, че препоръчаните модели за 16-те разгледани въздействия са изключително разнообразни, и почти няма повторямост на препоръчан модел по отношение на различните въздействия. Един от препоръчаните модели със сравнително пълен обхват на покритите категории въздействия е ReCiPe, представен във Фигура 2.

Фигура 2. Категории въздействия върху околната среда, включени в оценката на жизнения цикъл на модел ReCiPe2016

Източник: Huijbregts et al., 2016

Представените категории въздействия са приложими при провеждането на оценки на въздействието върху околната среда на база жизнения цикъл на разнообразни обекти. При провеждането на оценка на земеделски стопанства следва да бъдат избрани само онези категории въздействия, които са най-съотносими към селското стопанство и към които то оказва значим принос. В доклад на Световната банка е направена класификация на екологичните въздействия на селското стопанство, представена в Таблица 1 (The International Bank for Reconstruction and Development/ The World Bank, 2007).

Таблица 1. Негативни въздействия върху околната среда от селското стопанство

Производствена система	Въздействия на мястото на възникване	Регионални въздействия (външни ефекти)	Глобални въздействия (външни ефекти)
Интензивно земеделие (площи с висок производствен потенциал)	<ul style="list-style-type: none"> • Деградация на почвата (засоляване, загуба на органично вещество) 	<ul style="list-style-type: none"> • Изчерпване на подпочвените води • замърсяване с агрохимикали • Загуба на биологично разнообразие на местно ниво 	<ul style="list-style-type: none"> • Емисии на парникови газове • Болести по животните • Загуба на генетично разнообразие: растителни култури и животински породи
Екстензивно земеделие (по-малко благоприятни за производство терени)	<ul style="list-style-type: none"> • Изчерпване на хранителните вещества • Почвена ерозия 	<ul style="list-style-type: none"> • Ефекти в резултат от почвената ерозия • Хидроложки промени • Деградиране на пасища 	<ul style="list-style-type: none"> • Намалено съхранение на въглерод в следствие от обезлесяване и горски пожари • Загуба на биологично разнообразие

Източник: The International Bank for Reconstruction and Development/ The World Bank, 2007

От анализа на категориите въздействия, обхванати от модел ReCiPe 2016 (Фигура 2) и значимите въздействия върху околната среда от селското стопанство (Таблица 1) е видно, че има припокриване по отношение на въздействията, свързани с потреблението на вода, замърсяването с агрохимикали, емисиите на парникови газове, намаленото съхранение на въглерод в следствие от обезлесяване, както и индиректно на биологичното разнообразие. По отношение на деградацията на почвата, свързана със засоляване, ерозия и изтощаване, е необходимо доразвиване на съществуващите и/или допълнително разработване на нови модели за провеждането на оценка на база жизнения цикъл, която да ги отразява в достатъчна степен (European Commission – Joint Research Centre, 2011). В допълнение, оценката на въздействието върху биологичното разнообразие също не е обект на консенсус в научните среди и все още се работи активно по нейното подобряване (Teillard et al., 2016). В рамките на проведена през 2012 г. международна конференция на тема „Оценка на жизнения цикъл и производството на храни“, се посочва, че предизвикателствата, свързани с приложението на оценката на жизнения цикъл в селското стопанство произхождат от факта, че производствените системи в отрасъла разполагат с големи земеделски площи, водни ресурси, дифузни и трудни за измерване директни и индиректни емисии, както и силно взаимодействие с природната среда в пространствен и времеви план (van der Werf et al., 2014). Селскостопанските производствени системи са многофункционални, с множество включени ресурси и произведени продукти, и същевременно са изградени от много на брой и малки по размер производствени единици (земеделски стопанства), чиито производствени практики варират в значителна степен. За да преодолеет посочените предизвикателства, методологичните подходи за оценка на жизнения цикъл в селското стопанство отразяват въпроси като промяна в земеползването, въздействие върху биоразнообразието, изчерпване на биотичните ресурси, потребление на вода, качество на почвата и оценка на директните емисии от различните производствени системи (растениевъдни и животновъдни). Същевременно, в заключенията от

конференцията се посочва, че от допълнително изследване и подобрене се нуждаят моделите за оценка на емисиите от биологичните процеси протичащи в почвата, от оборския тор и животновъдството, тъй като понастоящем те не отчитат възможностите за намаляване на емисиите от алтернативните управленски практики в стопанствата (управление на азота в растениевъдните системи, на оборския тор, различните съотношения при фуражите и др.). Напредък се отбелязва по отношение на оценката на токсичността и емисиите във въздуха, почвата и водите от приложението на препарати за растителна защита. Напредък има и по отношение на новосъздадени модели за оценка на въздействието от вида и промяната на земеползването върху биоразнообразието, качеството на почвата и екосистемните услуги, но е необходимо тяхното изпитване и доразвиване. Интересно е да се отбележи, че добре развитите модели за оценка на жизнения цикъл в селското стопанство в момента проследяват предимно негативните въздействия, причинени от прекомерната употреба на торове и препарати за растителна защита и интензивното потребление на ресурсите, което е характерно за развитите страни. Това налага нуждата от допълнително разработване на модели, свързани с негативните въздействия, дължащи се на недостиг на ресурси и изразени под формата на деградация на почвата, недостатъчно наторяване, обезлесяване и др. Нарастващ е интересът по отношение на концепцията за устойчивост на земеделските системи (resilience). Според нея, една система е в състояние да преодолее определени сътресения и е оправдано търсенето на начини за усилване на нейната устойчивост. Подобна концепция налага необходимостта от преминаване от единичните показатели, измерващи приноса на дадена дейност към определени екологични въздействия в посока към остойностяване на способността на дадена система да се адаптира към външни фактори (климат, наличие на вода, възникващи заболявания), влияещи на способността ѝ да поддържа жизнено важни екосистемни услуги.

Изводи и препоръки

Подходът за оценка на въздействието върху околната среда на база жизнения цикъл на продукта и свързаните с него модели подлежат на усилено развитие през последните години. Това развитие включва и спецификите на селското стопанство, които в голяма степен са отразени в моделите за оценка на ключовите въздействия. Подходът несъмнено има своите силни страни, свързани с големия обхват на въздействията, които обхваща (което не позволява изместване на натоварването от една област в друга); покритие на целия жизнен цикъл на продуктите (което не позволява пренасяне на натоварването между отделните етапи на производство, транспорт, потребление и оползотворяване на отпадъците); и възможността за задълбочен анализ на критичните точки, носещи най-високо натоварване по отношение на околната среда и имащи потенциал за подобрене. Същевременно, за някои от значимите въздействия върху околната среда от селското стопанство наличните модели все още не са достатъчно разработени, изпитани и признати. Също така, не е налична достатъчно информация, която да отрази способността за намаляване на екологичните въздействия на системата в резултат от различни управленски и производствени практики и решения, свързани с взаимодействието между компонентите на системата. В заключение, подходът за оценка на въздействието върху околната среда на база жизнения цикъл на продукта и свързаните с него модели биват непрекъснато подобрявани и доразвивани. Приложението на подхода в селското стопанство несъмнено е целесъобразно, тъй като осигурява прецизна и качествена информация по отношение на потреблението на ресурси и генерирането на емисии от дейността. В случаите, в които е необходимо за целите на анализа, подходът може да бъде

комбиниран с други допълващи подходи и методики по отношение на въздействията, които не се проследяват от него.

Библиография

1. COM (2013) 196: Съобщение на Комисията до Европейския парламент и Съвета от 9 април 2013 г. Изграждане на единен пазар за екологични продукти. Създаване на условия за по-добра информираност относно екологосъобразността на продуктите и организациите, 2013
2. Blasi, E., Passeri, N., Franco, S., Galli, A. An ecological footprint approach to environmental-economic evaluation of farm results, *Agricultural Systems*, 145, pp 76-82, 2016.
3. European Commission-Joint Research Centre - Institute for Environment and Sustainability. International Reference Life Cycle Data System (ILCD) Handbook-Recommendations for Life Cycle Impact Assessment in the European context, EUR 24571 EN, Luxemburg, Publications Office of the European Union, 2011
4. Huijbregts, M.A.J., Steinmann Z.J.N., Stam, G., Verones, F., Vieira, M.D.M., Hollander, A., Zijp, M., van Zelm, R. ReCiPe 2016. A harmonized life cycle impact assessment method at midpoint and endpoint level. Report I: Characterization, National Institute for Public Health and the Environment at the Ministry of Health, Welfare and Sport of the Netherlands, 2016.
5. IPCC. Summary for Policymakers, In: Climate Change 2014, Mitigation of Climate Change. Contribution of Working Group III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Edenhofer, O., R. Pichs-Madruga, Y. Sokona, E. Farahani, S. Kadner, K. Seyboth, A. Adler, I. Baum, S. Brunner, P. Eickemeier, B. Kriemann, J. Savolainen, S. Schlömer, C. von Stechow, T. Zwickel and J.C. Minx (eds.)]. Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA, 2014.
6. ISO 14040:2006. International Standard – Environmental management – Life cycle assessment – Principles and Framework, Geneva, Switzerland, 2006.
7. Payraudeau, S., van der Werf, H.M.G. Environmental impact assessment for a farming region: a review of methods, *Agriculture, Ecosystems and Environment* 107(2005), pp 1-19, 2005.
8. Teillard, F., de Souza, D.M., Thoma, G., Gerber, P.J., Finn, J.A. What does Life-Cycle Assessment of agricultural products need for more meaningful inclusion of biodiversity? *Journal of Applied Ecology*, Vol. 53, Issue 5, pp 1422-1429, 2016.
9. The International Bank for Reconstruction and Development/ The World Bank. World Development Report 2008. Agriculture for Development, Washington DC, 2007.
10. Van der Werf, H.M.G., Garnett, T., Corson, M.S., Hayashi, K., Huisingsh, D., Cederberg, C. Towards eco-efficient agriculture and food systems: theory, praxis and future challenges, *Journal of Cleaner Production*, 73 (2014), pp 1-9, 2014.

РЕШЕНИЯ НА ЗЕМЕДЕЛСКИТЕ СТОПАНИ В УСЛОВИЯТА НА ЕКОЛОГИЗАЦИЯ НА ОСП

Моника Кабаджова⁹⁴

DECISION-MAKING OF FARMERS IN THE CONDITIONS OF THE CAP GREENING

Monika Kabadzhova

In the literature, farm management is defined by the decision-making process of the farm regarding to the distribution and organization of use of the available limited resources in order to achieve its objectives. From this perspective, the management is an activity, which is characterized by distribution of restricted resources, balancing the efficiency and the efficiency of their use; working with and through the organization's associates to achieve its goals. Through these decisions, the farmers must take into account the changes in the external environment.

In the recent years, there are constantly increasing concerns regarding the climate changes and questions such as biodiversity loss, water and soil quality, which shows that agriculture, plays an increasingly important role in the sustainable management of natural resources. That is why, the CAP provides support for farmers for implementing measures that affect their economic achievement and the benefits to society, known in the literature as the CAP greening.

Key words: decision-making process, farmers, Common Agricultural Policy

JEL: Q12, Q18

Въведение

От началото на своето съществуване (1962 г.) Общата селскостопанска политика (ОСП) претърпява много промени, преминавайки от политика с акцент върху продуктите и произвежданото количество към политика, ориентирана към пазара, качеството, безопасността на храните, хуманното отношение към животните и не на последно място съобразяването с екологичните проблеми на съвременното общество и устойчивостта. При последното преразглеждане на ОСП беше проведена реформа (2013 г.), с която се въведоха специфични мерки за „плащания за екологизиране“⁹⁵, свързани именно с предоставянето на благоприятни за околната среда обществени блага, с което да се осигурява ефективно производство на храни, устойчиво управление на природните ресурси и практики, благоприятни за околната среда, именно с които земеделските производители трябва да се съобразят при вземане на решенията.

Екологизацията е основното нововъведение в рамките на реформата, което прави системата за директни плащания по-екологосъобразна. Земеделските производители, които използват земеделските земи по по-устойчив начин и се грижат за природните ресурси като част от ежедневната си работа имат възможност да се възползват финансово, чрез т.нар. „зелени плащания“ (зелени директни плащания). Те са свързани с решенията и дейностите на земеделските стопани по опазване на околната среда, екологичните дейности над нивото на кръстосаното съответствие⁹⁶. Зелените директни плащания в България се въвеждат от 01 януари 2015 г. (отнасят се за календарната година, за която се подава заявление за директни плащания).

⁹⁴ Моника Кабаджова е докторант в катедра „Икономика на природните ресурси“ на УНСС, Младши изследовател към изследователски проект „Ползи за биоразнообразието от европейското селско стопанство и от екологизацията на ОСП (BIOGEA)“, e-mail: monika_kabadzhova@abv.bg

⁹⁵ Директни зелени плащания

⁹⁶ Набор от правила насочени към земеделските стопани, които е необходимо да бъдат спазвани, за да се получава пълния размер на субсидията

Актуалност и значимост

Над 70% от територията на ЕС се използва за селско и горско стопанство и всички страни-членки са изправени пред предизвикателството да поддържат ефективни и продуктивни тези сектори, като едновременно се подобряват и ползите за околната среда и обществото. Ето защо и темата за решенията на земеделските производители е актуална и свързана с възможностите за осигуряване на обществени ползи и блага от аграрния сектор, съвместими с опазването на околната среда чрез подобряване и опазване на земеделската земя, разнообразяването на земеделските практики и оптималната им комбинация в отделното стопанство.

България като страна-член на ЕС въвежда и изпълнява общностните политики, включително и ОСП, като в момента действията са насочени към подобряване конкурентоспособността на сектора, по-жизнеспособни стопанства и предоставяне на качествени храни, като се съхраняват екосистемите и устойчиво използване на природните ресурси и се гарантира социално-икономическо развитие на селските райони. Всичко това зависи и се определя от решенията на земеделските стопани, като за изпълнението им следва да предприемат стъпки, с които да се насърчат устойчивостта и да се изправят пред предизвикателствата, резултат от изменението на климата, но с подкрепата на ОСП.

Цел и задачи

Целта е да се направи литературен преглед на видовете решения, които могат да вземат земеделските стопани, за повишаване ефективността на стопанството. Да се проучат възможностите за оптимизиране решенията на земеделските производители, които отчитат специфични условия на селскостопанската политика, свързани с опазване на околната среда и природните ресурси. Основните задачи са преглед на литературата и определяне на видовете, етапите и особеностите при вземане на решения в стопанството в условията на екологизация.

Метод

В доклада е представен систематичен преглед на научните трудове, класификацията на управленските решения. Според Кънчев, Дойчинова (2005) управленските решения се вземат непрекъснато по различни проблеми, свързани с перспективното развитие на земеделското стопанство, структурата на производство, осигуряването на необходимите ресурси и разпределението им по производства, регулирането на организационното поведение. Важна част от доклада са етапите за вземане на решения, включващи методите за вземане на решения. В доклада също са представени особеностите на решенията на земеделските стопани, произтичащи от производствения тип, специализацията, размера и други характерни за стопанствата елементи. Направен е преглед на някои наръчници и инструменти улесняващи процеса на вземане на решения от страна на земеделските производители. Предмета на настоящия доклад са земеделските производители, а обекта са решенията в условията на екологизацията на ОСП.

Резултати

В световните научни трудове съществуват много определения на понятието „мениджмънт“, едно тях е на Stephen P. Robbins и Mary Coulter (2010), което гласи, че мениджмънта е „непрекъснат процес на интегриране на ресурсите и задачите на дадена организация, насочен към постигане на определени организационни цели“.

Повечето изследвания върху процесите на вземане на решения в земеделските стопанства включват идентифициране на икономическите, психологическите и екологичните фактори, които оказват влияние върху определени решения. Те обикновено се състоят от казуси или разработване на статистически модели, които поставят тези фактори в класация (Willock et al., 1994).

Управлението на земеделското стопанство се основава на вземането на много и разнообразни решения, всяко от които е свързано с дейностите на земеделските производители и ситуациите пред които са изправени. Съществуват различни ситуации при вземането на решения свързани с несъответствие на целта, които си е поставил земеделският производител и постигнатите резултати⁹⁷. В процеса на вземане на решения е възможно да възникнат и организационни промени за развитие или заплахи. Такава промяна е свързана с адаптиране на производствената структура на стопанствата, както и включване на елементи на ландшафта при кандидатстване по схемите за зелени директни плащания. Заплахите, които съществуват са свързани с неизпълнение на условията за кандидатстване, по-конкретно поддържане на площите за които е получено плащането. Несъобразяването с компонента за „екологизиране“ води до санкции за земеделските стопани (в някои случаи е частично, а в други – изцяло).

Класификациите на управленските решения се разграничават в зависимост от функциите на управление, значението за функциониране на стопанството, мащабите и спецификата на решаваните проблеми (Кънчев, Дойчинова, 2005). В зависимост от функциите на управление решенията могат да се разделят на планови, организационни, мотивационни, контролни, различават се главно по времето на реализацията си. В зависимост от значението за функциониране на стопанството решенията биват стратегически и оперативни, като стратегическите се отнасят до относително дългосрочни периоди, а оперативните – осигуряват реализацията на стратегическите и осигуряват адаптивността на земеделското стопанство към промените във външната среда и неговата жизнеспособност. В зависимост от мащабите на решаваните проблеми решенията могат да се характеризират като глобални, а в зависимост от спецификата – рутинни, които се отнасят до традиционни структурирани проблеми с ниска степен на риск и непрограмируеми, които са свързани с решаването на нови, нетрадиционни, без аналог проблеми, следването на стандартна процедура не би довела до резултат. Това означава, че решенията на земеделските производители, които водят до съобразяване с изискванията на ОСП може да ги определим като специфични (екологични). В условията на екологизацията земеделските производители трябва да адаптират решенията си към прилагане на мерките, благоприятни за климата и околната среда, както и опазване на общественото здраве.

Процедурата по вземане на решение описва последователността от действия, които водят до справянето с даден проблем. Независимо от различните начини, по които изследователите детайлизират етапите, през които протича процесът на вземане на решение⁹⁸, трите основни части са разузнавателна, конструктивна и изборна, които са свързани с дефиниране на проблемната ситуация, набиране на данни, анализ и оценка на ситуацията, разработване на варианти за решаване на проблема и най-важният етап е избора на вариант за решение, който често е свързан с някакъв компромис. В тази връзка земеделският производител за реално изпълнение на ангажиментите по ОСП и изискванията за зелени плащания трябва да спазва кръстосаното съответствие в България⁹⁹.

Методите за вземане на решения са важна част от избора на вариант за решение. Най-често използваните методи в зависимост от характера на проблемната ситуация, информацията за нея и вида на критериите и показателите за оценка, според Кънчев, Дойчинова (2005) са три вида. Първият е експертен метод, който се основава на специфични знания в една или друга област, минал опит на експерти, специалисти,

⁹⁷ Свързани с процесите и явленията в стопанството

⁹⁸ Включвайки от пет до седемнадесет и повече етапа

⁹⁹ Условията за добро земеделско и екологично състояние и Законоустановените изисквания за управление

земеделски стопани или управители. Този метод се прилага, когато проблемът не се поддава на количествена оценка или не е събрана достатъчно информация. Той може да е полезен във връзка с предоставянето на полезна информация за термина „екологизация“, както и елементите на зелените плащания, които следва да бъдат разпознавани от земеделските стопани и правилно определени при подаване на заявление за плащане. Вторият – статистически методи и модели, които се прилагат при решаването на вероятностни проблемни ситуации, когато някои от елементите са неизвестни. Третият – математически методи и модели, които се използват при детерминираност на съдържанието на решавания проблем. Според Николов и др. (1994) това предполага проблемът да бъде сведен до математическа задача, която да запазва неговата същност и да може да бъде решена с някои от изчислителните методи. Тези задачи се наричат икономико-математически, които се решават с помощта на симплексния метод на линейното програмиране.

Особеностите на земеделските стопанства са свързани с производствения тип, специализацията, размера на площите, икономическите единици, броя на работниците, също, организационните форми и изискванията на ОСП. Част от дейността на стопаните свързана с вземането на решения е разпределение на площите в стопанството така, че 30 % от тях да са екологично насочени. Съгласно Регламент 1307 от 2013 г. право на зелено директно плащане имат земеделски стопани, които получават плащане по Схемата за единно плащане на площ (СЕПП), спазващи допустимите хектари, доколкото са приложими за тях, селскостопанските практики, благоприятни за климата и за околната среда.

Мерките, с които следва да се съобразят и отчетат при оптимизиране на решенията си са обвързване на 30 % от директните плащания с три екологосъобразни земеделски практики: (1) диверсификация на културите, (2) поддържане на постоянни затревени площи и (3) запазване на 5 % от районите, представляващи екологичен интерес. Първата практика свързана с диверсификация на културите включва стопанствата с обработваема земя между 10 и 30 ха, които трябва да прилагат най-малко 2 различни култури (основната не превишава 75 %), стопанствата с обработваема земя повече от 30 ха трябва да прилагат най-малко 3 различни култури (основната не заема повече от 75 %, а основната и втората култура не превишават 95 %). Също следва да се поддържат Екологично насочени площи (ЕНП) с цел опазване и подобряване на биологичното разнообразие в стопанствата, т.е. това са стопанства с обработваеми земи над 15 ха, които трябва да поддържат минимум 5 % от тях като ЕНП. Друга практика е опазване на постоянно затревените площи, свързана с постигане на целите за опазване на околната среда и по-специално задържането на въглерод от която произтичат някои забрани и ограничения като забрана за оран и преобразуване на екологично най-чувствителни зони по Натура 2000¹⁰⁰, както и ограничение за пренасочването на постоянно затревените площи за друго ползване. Зелените изисквания не се прилагат за земеделски производители с до 10 ха обработваема земя, както и стопанства изцяло с биологично производство.

Решенията на земеделските производители също могат да бъдат съобразени мерките, в които се обръща специално внимание на инвестициите в стопанствата (с по-голям акцент върху околната среда в сравнение с преди), както и мерките за биологично земеделие, традиционно животновъдство, възстановяване и управление на земеделски земи с висока природна стойност, поддръжка на противоерозионни практики, въвеждане на сеитбооборот за опазване на почвите и водите, за контрол на

¹⁰⁰ Директива 92/43/ЕИО на Съвета от 21 май 1992 година за опазване на естествените местообитания и на дивата флора и фауна и Директива 2009/147/ЕО на Европейския Парламент и на Съвета от 30 ноември 2009 година относно опазването на дивите птици

почвената ерозия и опазване характеристиките на ландшафта¹⁰¹. Всичко това налага ползването на адекватен инструментариум, който да осигури на земеделските стопани да разработват ефективни решения, отчитащи комплексния характер на средата и условията на ОСП.

Във връзка с изчисляването на екологично насочените площи и подпомагане решенията на земеделските производители съществуват някои инструменти¹⁰² под формата на софтуерни програми и наръчници.

Първият инструмент е калкулатора за екологично насочени площи разработен от колектив Tzilivakis et. Al. (2016). Ecological Focus Areas (EFAs) Calculator е софтуерна програма, която има за цел да помогне на земеделските стопани да идентифицират най-екологично приемливо решение за внедряване на Екологично насочени площи (ЕНП) в стопанството си. Инструментът предоставя оценка за това как всеки направен избор допринася за подобряването на екологичните показатели на земеделските стопанства и екосистемни услуги. Целта е да се улесни сравнението на различните елементи на ЕНП по отношение на тяхното представяне във връзка с положителното и отрицателното въздействие върху екосистемните услуги, биоразнообразието и управлението в контекста на конкретно стопанство и околната среда. Калкулаторът може да улесни земеделските производители при изчисляването на целта за 5% от ЕНП, като използва различни варианти.

Друг инструмент е калкулаторът за зелени плащания¹⁰³ (КЗП), който представлява електронна система за автоматично обобщение на данните по групи за зелени плащания и проверява дали се спазват задължителните изисквания, съобразени с нормативната база. От 2018 г. има разработена Система за електронно управление¹⁰⁴ (СЕУ) чрез която земеделските производители могат да ползват специално разработен калкулатор за зелените плащания. Също от системата могат да бъдат направени други публични справки за публичност на подмерките от Програма за развитие на селските райони (ПРСР), както и изплатени държавни помощи и субсидии. Двата калкулатора са приложими в България.

Министерство на земеделието храните и горите (МЗХГ) издава всяка година Наръчник за кандидатстване по директните плащания. Задължение на всички кандидати за директни плащания е да бъдат регистрирани като земеделски стопани по чл.7 от Закона за подпомагане на земеделските производители. Регистрацията се извършва по реда на Наредба № 3 от 29 януари 1999 г. за създаване и поддържане на регистър на земеделските стопани.

Заклучение

Всяко земеделско стопанство цели да достигне максимален краен резултат, който е свързан с вземане на решения в конкретен момент. По отношение на ОСП в момента в България действията са насочени към подобряване конкурентоспособността на сектор земеделие, по-жизнеспособни стопанства и предоставяне на качествени храни, като се съхраняват екосистемите и устойчиво използване на природните ресурси и се гарантира социално-икономическо развитие на селските райони.

¹⁰¹ По дефиницията, която е дадена в Стратегията за Зелена Инфраструктура на Европейската Комисия (2013), Зелената Инфраструктура е определена като: “стратегически планирана мрежа на естествени и полуестествени райони с други екологични характеристики, проектирани и управлявани да доставят широка гама Екосистемни услуги. Тя включва зелени пространства (или сини ако има водни екосистеми) и други физически характеристики в сухоземни (включително крайбрежни) и морски зони. Зелената Инфраструктура присъства в селската и градската среда.”

¹⁰² BIOGEA Project <https://www.biogea-project.eu/>

¹⁰³ <http://iacs-online.dfz.bg/apex/f?p=100:21:1284879822840575>

¹⁰⁴ <https://seu.dfz.bg/seu/f?p=727:8130:::NO::>

Съобразявайки се с изискванията за екологизация на ОСП чрез своите решения земеделските стопани трябва да отчетат влиянието на стопанството върху запазването на екосистемите и биоразнообразието, както и предприемане на селскостопански практики с които да насърчат устойчивостта и да се изправят пред предизвикателствата, резултат от изменението на климата.

Библиография

1. Кънчев, И., Дойчинова, Ю., Аграрен мениджмънт, София, УИ „Стопанство“, 2005.
2. Николов, Н., Иванов, Г., Стефанов, Л., Икономико-математическо моделиране на селскостопанското производство, Земиздат, 1994.
3. Litvaj, I., Stancekova, D., Decision-Making, and Their Relation to The Knowledge Management, Use of Knowledge Management in Decision-Making, *Procedia Economics and Finance*, vol.23, pp.467-472, 2015. 2nd Global Conference on Business, Economics, Management and Tourism, 30-31 October 2014, Prague, Czech Republic.
4. Robbins, ST.P., Coulter, M., Management, Prentice Hall, England, L., 2010.
5. Tzilivakis, J., Warner, D.J., Green, A., Lewis, K.A., Angileri, V., An indicator framework to help maximise potential benefits for ecosystem services and biodiversity from ecological focus areas, *Ecological Indicators*, vol. 69, pp. 859-872, 2016.
6. Willock, J., Deary, I., McGregor, M., Sutherland, A., Dent, B., Greive, R., Decision-making on family farms, 38th Seminar of EAAE, Copenhagen, 1994.
7. Директива 92/43/ЕИО на Съвета от 21 май 1992 година за опазване на естествените местообитания и на дивата флора и фауна, 1992
8. Директива 2009/147/ЕО на Европейския Парламент и на Съвета от 30 ноември 2009 година относно опазването на дивите птици, 2009
9. Заповед № РД 09-438/17.06.2015 г. на министъра на земеделието и храните (Ръководство за прилагане на Законоустановените изисквания за управление, Приложение №1 и Методика за прилагане на Кръстосаното съответствие в България, Приложение №2), 2015
10. Наредба № 3 от 29 януари 1999 г. за създаване и поддържане на регистър на земеделските стопани (изм. и доп. ДВ. бр.31 от 28 Април 2015г.).
11. Наредба № 5 от 27 февруари 2009 г. за условията и реда за подаване на заявления по схеми и мерки за директни плащания (изм. и доп., бр. 19 от 28.02.2017 г., в сила от 28.02.2017 г.), 2017
12. Наредба № 2 от 17 февруари 2015 г. за критериите за допустимост на земеделските площи за подпомагане по схеми и мерки за плащане на площ, 2015
13. Наредба № 3 от 17 февруари 2015 г. за условията и реда за прилагане на схемите за директни плащания (изм. и доп. ДВ. бр.16 от 26 Февруари 2016г.).
14. Регламент (ЕС) №1307/2013 на Европейския Парламент и на Съвета от 17 декември 2013 година за установяване на правила за директни плащания за земеделски стопани по схеми за подпомагане в рамките на Общата селскостопанска политика и за отмяна на Регламент(ЕО) №637/2008 на Съвета и Регламент (ЕО) №73/2009 на Съвета
15. BIOGEO Project: Testing Biodiversity Gain of European Agriculture with CAP greening
16. European Commission, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social committee and the Committee of the regions. Green Infrastructure (GI) – Enhancing Europe’s Natural Capital, Brussels, 2013.

КОРПОРАТИВНАТА ЕКОЛОГИЧНА ОТГОВОРНОСТ – ИЗТОЧНИК НА КОНКУРЕНТНО ПРЕДИМСТВО НА ФИРМИТЕ

Христо Петров¹⁰⁵

CORPORATE ENVIRONMENTAL RESPONSIBILITY AS A SOURCE FOR COMPETITIVE ADVANTAGE OF COMPANIES

Hristo Petrov

Corporate environmental responsibility is a comparatively new term, which is not equally understood and interpreted by business, authorities, consumers, non-government organizations and stakeholders. In the same time the environmental behavior and ecological footprint of companies become more and more important topic for consumers as well as researchers and legislators. Business environment, alongside legislation and institutions change dynamically, which sets new standards and requirements by which companies should operate and develop. Easy and wide access to information and advanced technologies, combined with turbulence of consumer behavior urge companies to rely on alternative sources for competitive advantage. The aim of this article is to show the importance of corporate responsibility in business operations and to outline benefits for companies from effective implementation of corporate responsibility strategies.

Key words: corporate responsibility, CSR strategy, ecological behavior, externalities, competitive advantage

JEL код: Q56, L21, L013

Увод

За постигане на максимален ефект от дейността си, фирмите използват разнообразни по състав, произход и запас природни ресурси. Деловата дейност се оценява по система от финансово-икономически показатели, при които много често остава недооценена стойността на природните ресурси и/или щетите и външните ефекти за околната среда. Оскъдността на ресурсите става все по осезаема за всички нива в икономиката, като в резултат са налице директиви, регламенти, норми и предписания, стимулиращи компаниите към екологично поведение. За устойчивото функциониране и развитието на икономиката от все по-важно значение става ефективното използване на ресурсите, търсене на алтернативни източници на енергия, повторна употреба, иновации и други. Темата за екологичната отговорност на компаниите се разисква още от средата на 20-ти век, като става особено актуална през последните десетилетия. Много изследователи (Портър, Крамер, Макуилямс и др.) разглеждат в единство екологичната и социалната отговорност на фирмите. Въпреки че по-често могат да се срещнат разработки за корпоративна социална отговорност (КСО), авторите в тях (Аргенти, Рондинели и др.) неминуемо засягат и екологичната отговорност на компаниите. Темата за отговорността на фирмите засяга цялото общество, като за самите фирми стратегията за отговорност може да бъде както източник на конкурентно предимство, така и да дефинира цялостния път на развитие на стопанската организация.

Корпоративни стратегии и отговорност

Според много автори отговорността на фирмите започва с интернализирането на външните ефекти от дейността. Класическият пример на Парето е свързан с фирма – производител, която реализира икономическа печалба, но замърсява въздуха, за което обаче обществото „плаща“ (понася негативни последици). Тоест тази фирма не интернализира всички разходи за производството и те не участват в себестойността на

¹⁰⁵ Докторант, Университет за национално и световно стопанство, hristo.petrov@abv.bg

продукцията, съответно и печалбата, която фирмата реализира, е по-висока от реалната. И още тук възниква следното противоречие – как интернализирането на външните ефекти и съответното повишаване на разходите за фирмите може да се тълкува като конкурентно предимство, при положение, че при равни други условия се намалява печалбата от дейността? Отговорът се крие в тенденциите и променящата се среда на функциониране на фирмата, съответно в нарастващите изисквания на заинтересованите/засегнатите страни, например:

- Клиенти/потребители: нарастваща осведоменост на потребяваните продукти и все по-активна роля в социални и екологични проблеми
- Конкуренти: все по-лесен достъп до алтернативни продукти за потребителите (например електронна търговия), съответно компаниите все по-малко могат да разчитат на сляпата лоялност на клиентите към марката и не могат да пренебрегват общите тенденции на пазара към екологично поведение
- Акционери (share-holders): бидейки сериозно обвързани с компанията, за тях е важен както текущия финансов резултат, така и перспективите за устойчив растеж, базиран на екологични практики
- Държава: освен с регулаторната (ограничаваша) роля, тя може да влияе и чрез икономически инструменти, да създава възможности за фирмите
- Уязвимост: дигиталните комуникации дават възможност за все по-широк отзвук при нелоялни практики на компаниите, в това число и на неекологичните. Съответно прилагането на стратегия за екологична отговорност може да предпази компанията от рязка загуба на репутация и отлив на клиенти.

Накратко – ако традиционно средата за правене за бизнес е позволявала реализиране на свръх печалби за сметка на околната среда, то това вече става все по-трудно, а в близко бъдеще – може би и невъзможно. Това може да се проследи и в прилаганите стратегии от фирмите.

Обикновено корпоративните стратегии разкриват начина, по който компаниите се стремят да постигнат определени цели и резултати, като традиционното схващане най-вече се отнася до финансовите резултати. Според Майкъл Портър, световно признат автор в областта на корпоративните стратегии, фирмите поначало приемат условията за делова дейност (законодателство, защита от посегателства върху собствеността и т.н.) за даденост и много често тази перспектива оформя фирмените стратегии. Съответно те с охота изключват от своето мислене и отговорност екологичните и социалните проблеми. Портър твърди, че програмите за екологична и социална отговорност на компаниите са по-скоро реакция на външен натиск и тяхната роля е преди всичко в подобряването на фирмената репутация и се третират като необходим разход. Изразходването на ресурси над този минимум се приема за безотговорно използване на парите на акционерите. Като контрапункт на това традиционно схващане, компаниите биха могли да разработят и приложат стратегия за корпоративна отговорност, така че да може да се направи реално съпоставяне на постигнатите резултати и инвестираните ресурси.

Международната асоциация на сертифицираните одитори (ACCA) представя стратегията за корпоративна отговорност (КСО) в контекста на общото определение за стратегия: предполага планирани, предварително обмислени целенасочени действия. В тази връзка, стратегията за КСО, като всяка друга стратегия, е съвкупност от фази с крайна цел постигане на определен екологичен и/или социален резултат. Стратегия за КСО предполага и това да се направи избор: да се подкрепят или не определени социални/екологични дейности, да се подкрепят или не дадени каузи и прочее. Освен за постигане на конкретни резултати, компаниите прилагат стратегия на КСО за да са сигурни, че дейностите има в тази насока не са базирани на субективните

предпочитания на определени мениджъри или на база добрите умения за убеждаване на заинтересовани организации. Тъй като прилагането на КСО е свързано с разходи са фирмите, те следва да вземат под внимание ценностите и вижданията на собствениците на компаниите.

Обхват и граници на отговорността на фирмите

За ефективното разработване и прилагане на стратегии за корпоративна отговорност от съществено значение е да се дефинира техният обхват, възможности и очакван резултат, съответно и обхвата на отговорността. С други думи – за какво компанията е отговорна и за какво не е. Като цяло изследователите не оспорват постановката на Парето, съответно и принципите „замърсителят плаща“ и/или „потребителят плаща“. Това, което ги разделя, е границите, до които трябва да се простира корпоративната отговорност или кои външни ефекти от дейността (външни разходи) следва се интернализируют, т.е. да се поемат пряко от компаниите и кои - не. С помощта на редица аргументи и анализ от различни гледни точки Крис Мейър и Джулия Кърби (*The Big Idea: Leadership in the Age of Transparency*, Harvard Business Review, 2010) защитават тезата, че концепцията за външните ефекти се простира много отвъд физическите въздействия върху околната среда. Правейки преглед на промяната на корпоративните стратегии на тютюневите компании в края на 20-ти век, през „уелнес“ вълната при производителите на храни (Крафт, Нестле и др.) през първите години на новия век и съвременните възможности за въздействие върху корпорациите в дигиталната ера, авторите твърдят, че обхвата на външните разходи за компаниите трябва да нараства, като външните ефекти от дейността им да стават все по-осезаеми и измерими. По този начин фирмите биха могли да поемат отговорност и да калкулират по обективен начин реалната себестойност на своите продукти, а впоследствие да формират и съответна цена към пазара.

Въпреки че гледната точка за интернализиране на външните ефекти изглежда единствената логична и напълно справедлива, тя среща своите противници. Според Майкъл Шрейдж (*Embracing Externalities is the Road to Hell*) ако компаниите следват препоръките да интернализируют всички външни ефекти, то има сериозен риск да се появят нови външни такива, по-опасни и по-вредни. Според автора светът би станал по-беден, по-малко иновативен и по-авторитарно място, ако се следват тези препоръки:

- по-беден: поради налагане на повече разходи на повече хора без сравними ползи
- по-малко иновативен: компаниите ще спрат да инвестира в иновации, тъй като това може да има негативни последици за служителите и/или други бизнеси
- по-авторитарен: компании, които не се справят достатъчно добре с външните ефекти от дейността си, стават много по-потенциално биха били обект на съдебно преследване, регулации и наказания

Според Шрейдж ако се следва логика като тази, предложена от Мейър и Кърби, то нейната интерпретация и приложение ще създадат повече проблеми, отколкото решения. Така например ако една козметична компания създаде нов продукт за употреба в домашни условия, който да доведе до намалени посещенията при (хиляди) фризьорски салони, тя би трябвало да ги компенсират/ субсидират техните бизнеси. Или компания, която затвори производство поради нерентабилност в една държава, трябва да подпомага и плаща на бившите си доставчици в тази страна и да компенсират всички хора, които загубят работата си поради това. Тогава фирмите ще спрат да отворят нови производства (тъй като всяка промяна в тях носи риск от много по-високи разходи), ще трябва да спрат инвестициите в иновации, ще трябва да престанат с широка рекламна комуникация, за да не навредят на друг бизнес, в който хора биха останали без работа.

Правейки аналогия с моделите на Парето, авторът смята, че прекаленото вглеждане във външните ефекти ще превърне всички бизнес дейности в „икономически замърсители“, които вредят на трети страни.

Този, а и много други примери (Коус и „Проблема на социалната цена“) доказват необходимостта от арбитър или държавна намеса. Причината е, че на национално и наднационално равнище могат да се обобщят интересите на всички икономически субекти и индивиди, които имат отношение към определен външен ефект. Това налага провеждане на екологична политика, при което се налагат нови изисквания към фирмите, по отношение на:

- Стандарти за околна среда: фиксира максимално допустимо количество от даден замърсител, допустимо за определен район. Такъв пример може да бъде максимално допустимо количество (ppm – parts per million) на фини прахови частици в даден град. Това е пример и за непряка регулация, тъй като от една страна имаме ограничения за отделния източник на замърсяване, но в крайна сметка стандартът се отнася за общото количество на замърсителя
- Стандарти за вредни емисии: те са значително по-разпространени, тъй като целят да ограничат количеството вредни емисии от конкретна фирма, индустрия или регион. Основната разлика с първите е, че те не налагат ограничение за съдържание на дадено опасно вещество във въздуха. Вместо това, те ограничават съдържанието на отделния замърсител на база фирма по фирма
- Технологични стандарти: в този случай регулаторните органи задължават замърсителите да използват технологии за контролиране на замърсяването, например филтри, пречиствателни съоръжения и т.н.
- Екологични данъци и такси: начисляват се на фирмата – замърсител на база изпуснатите вредни вещества, като стойността се определя от съответният регулатор
- Отговорност: включва установяване на предпазни равнища, които в максимална степен да защитават интересите на обществото, съответно ако фирмите нарушат тези норми или се появи проблем, то те се подвеждат под отговорност

Изброените примери още веднъж показват как се изменя динамиката на средата за правене на бизнес и за пореден път показва важното значение на стратегията на екологична отговорност, тъй като новите изисквания могат да означават трансформация за фирмите. А от това как фирмите ще осъществят тази трансформация и ще се адаптират към новите условия може да зависи тяхната пазарна позиция и дори бъдещо функциониране. Ето как стратегията за корпоративна отговорност може не просто да донесе конкурентно предимство на компанията, а да се окаже решаваща за нейното съществуване.

Разбира се, екологичната доктрина и ролята на държавата не може да се разглежда само като „необходимото зло“ за функциониране на фирмите. Тя крие и много възможности, които компаниите могат да оползотворят и да реализират печалба.

Възможности за фирмите

Възможностите могат да бъдат най-разнообразни, например:

- Търговия с вредни емисии: дава възможност на фирмите на практика да приложат пределното правило, т.е. да ограничат замърсяването до такива равнища, след които за тях е по-изгодно да продават от своите квоти на други замърсители. Съответно фирмите, инвестирани в мерки за намаляване на замърсяването, биха могли да реализират допълнителни ползи от продажба на квоти за вредни емисии

- Ефективност в производството: закупуване на по-ефективно оборудване (например консумиращо по-малко електро енергия), щадящо околната среда, при преференциално условия, осигурено от национални програми или такива на ЕС. Намалването на разходите за фирмите при равни други условия оказва положително влияние върху финансовия резултат. Подобрената ефективност на производството и използваните технологии дават възможност за придобиване на международни сертификати (за качество, управление на околната среда и др.), съответно за намиране на нови пазари на произвежданата продукция.
- Екологично етиктиране: екологичните етикети са вид инструмент, при който екологичното поведение на фирмите и произвежданите от тях продукти директно влияе на потребителския избор. При етикетите не се изисква специална предварителна подготовка за потребителите и те могат на практика интуитивно да направят екологично съобразен избор. Екологичното етиктиране е сравнително нов инструмент, но още по голям интерес представлява използването му за комуникационни кампании в подкрепа на енергийна ефективност и/или устойчиво развитие. Много често самите фирми имат интерес да финансират такъв тип кампании, най-малкото във връзка с подобряване на своя имидж сред потребителите и диференциране от конкурентите си. Екологичното етиктиране е особено разпространен инструмент например сред компаниите за домакинско оборудване.
- Участие в „зелени“ търгове: могат да бъдат както публични, така и частни. При тях участници със сертифицирани екологични практики могат да получат предимство пред останалите.
- Комуникационни кампании: екологичната насоченост на фирмата може да се използва при разработването и реализирането на комуникационната стратегия на фирмата. Улесненият достъп до различни източници на информация (традиционни и дигитални) води до повишена осведоменост на потребителите, включително и по екологичните въпроси. Това създава възможности пред „екологичните“ фирми да подобрят своя имидж сред потребителите и да спечелят стратегическо предимство пред конкурентите си.
- Обучения на служителите в екологичната тематика (и не само) би могло да доведе до по-добро разбиране на целите на фирмата, съответно до повишаване на тяхната ефективност на работа

Разбира се, могат да бъдат изброени и редица други възможности за фирмите, които предоставя екологичната конюнктура. Правилното разработване и изпълнение на стратегия за корпоративна отговорност би могло сериозно да допринесе за оползотворяването на тези възможности и постигането на финансов резултат

Заключение

Обкръжаваща среда за фирмите постоянно се променя, което налага нови изисквания към тях и начина им на работа. В последните години за държавните органи, заинтересованите страни, групите на влияние и потребителите все по-голямо значение придобива екологичният компонент от дейността на фирмите. От друга страна, потребителите имат все по-широк достъп до информация за компаниите и произвежданите продукти, новините за нелоялни практики се разпространяват много бързо в непознат доскоро мащаб, съответно фирменият имидж и репутация стават все по-важни. Тези тенденции, в съчетание с все по-ограничения достъп до ресурси, стимулират компаниите към целенасочено екологично поведение и следване на стратегии за екологична отговорност. Ефективността на тези стратегии се превръща във все по-важен фактор на растежа и гарантиране на финансовите резултати.

Използвани източници:

1. Публикувани данни на Министерство на околната среда и водите
2. Публикувани данни на Организация за икономическо сътрудничество и развитие ОИСР
3. Argenti, P: Corporate Responsibility, 2015
4. Association of Chartered Certified Accountants (ACCA): *Explain and evaluate the concepts of 'CSR strategy' and 'strategic CSR', 2018*
5. Coase, R: The Problem of Social Cost, 1960
6. Heilburg, T.: What are externalities, 2010
7. Porter, M and Kramer, M: Creating Shared Value, 2011
8. Mayer, C, Kirby, J: The Big Idea: Leadership in the Age of Transparency, Harvard Business Review, 2010
9. Schrage, M: Embracing Externalities is Road to Hell, Harvard Business Review 2010

АНАЛИЗ НА ЕКОЛОГИЧНАТА ПОЛИТИКА НАСОЧЕНА КЪМ ПОДОБРЯВАНЕ НА КАЧЕСТВОТО НА АТМОСФЕРНИЯ ВЪЗДУХ

Антон Кръстев¹⁰⁷

ENVIRONMENTAL POLICY ANALYSIS AIMED AT IMPROVING THE QUALITY OF ATMOSPHERIC AIR

Anton Krastev

In recent decades environmental pollution and air quality become one of the most serious global problems faced by humanity. There is a relationship to this problem with each one of us with its actions and inactions. With a view to slowing down and reducing pollution rates, the responsible and interested countries introduce measures through environmental laws and policies, including those aimed at improving the quality of atmospheric air.

The main aim of the paper is to systematise and analyze the main policies targeted at the environment and the protection of the quality of atmospheric air. The set tasks cover the analysis of the types of environmental policies undertaken at three levels: international, European and national. On the basis of the collected information, summarized conclusions are drawn.

Keywords: eco-politics, environment, eco-economics

Jel: Q50, Q53, Q58

Теоретичен преглед на Екополитиките насочени към опазване на атмосферния въздух

Един от авторите, който работи по проблемите, свързани с екологичните политики, насочени към подобряване качеството на атмосферния въздух е Том Титенберг (Titenberg, 1999). В книгата си “Environmental and Natural Resource Economics” той разглежда политиките и мерките от икономическа гледна точка. Според авторът замърсителите на околната среда могат да бъдат разделени на две големи групи – трудно или дългоразградими замърсители и разградими замърсители. Първата група е обособена с минималния или липсващия капацитет на усвояване и поради тази причина нейното натрупване във времето е възможно. Това от своя страна е причината, в по-голямо количество, замърсителите спадащи към тази група да се характеризират като опасни за живота на човека и други живи организми, тъй като биха причинили сериозни увреждания, дори смърт (например уран). Подобно деление правят и други автори (Theodore, 2008), като добавят към класификацията замърсители на въздуха, замърсители на водата, замърсители на почвата, естествени и човешки замърсители, както и замърсители на въздуха по произход (изпуснати в атмосферата в следствие на процеси и образувани в резултат на химически реакции) и състояние на материята (газообразни и твърди частици). Разградимите замърсители имат капацитет на усвояване. Тяхното натрупване в природата за момента не оказва влияние на бъдещите поколения, тъй като част от тях биват абсорбирани от живите организми (например въглероден диоксид). Чрез въвеждането на такси и стандарти за вредните емисии, стратегията на авторът се насочва към разглеждане на възможности за разрешаване на проблема със замърсяването на околната среда още при неговото възникване. Целта на стандартите е изграждане на рамка за ограничения, а с помощта на таксите всеки замърсител поема финансова отговорност за последиците от своята дейност.

Според Харалд Волозин (Wolozin, H., 1966) замърсяването на въздуха не трябва да бъде изучавано и контролирано самостоятелно, тъй като това е един от редица взаимосвързани проблеми, засягащи качеството на околната среда. Важна последица за икономиката би била, ако политиките за контрол на замърсяването на въздуха бъдат разглеждани като част от цялостното изследване и планиране на подобряване

¹⁰⁷ Докторант към катедра „Икономика на природните ресурси, Бизнес факултет, Университет за национално и световно стопанство“, antonkrastev92@gmail.com

качеството на околната среда, опазването на оскъдните природни ресурси, включително и чистият въздух.

Екополитиките, свързани с намаляване на нивата на замърсяване на въздуха в градовете са насочени към разработка на механизми за измерване и контрол (Ozcan, Aydin, 2009). Авторите предлагат политиките да бъдат обвързани с моментни нива на замърсяване, отчетени в реално време в градовете.

Луиз Теодор извежда две основни причини за пречистването на газовете в промишлеността и отпадъчните газове - печалбата и защитата на околната среда (Theodore, L., 2008). Пример за това са газовете от доменните пещи, които се използват за отопление и регенериране на мощности, но за целта вредните примеси в газовете е необходимо да бъдат отстранявани преди да бъдат изгорени.

Друга важна причина за пречистването на газовете според автора е защитата на здравето и благосъстоянието на хората, работещи в промишлеността, както и предпазването на собствеността (предприятия, фабрики и др. сгради и съоразения).

Луиз Теодор разделя замърсяването на въздуха в две категории: естествени и човешки. Естествените (природните) включват следното: прах от вятър, вулканични изригвания и газове; дим, газ и летливи пепели от горски пожари; полени и други аероалергени; газове и миризми от естествено разграждане; естествена радиоактивност. Човешките източници на замърсяване са химически и физически дейности, което ги прави главните причинители на замърсяване на въздуха в градовете. Именно с цел намаляване на нивата на замърсяване и политиките следва да се разработват спрямо видовете замърсители и техният обхват и влияние.

Демирбас (Demirbas, 2016) разглежда проблемът със замърсеният въздух, последиците от него върху хората, като асма и рак, и взаимовръзките със икономиката. За постигане на по-чист въздух, авторът разглежда необходимостта от въвеждането на политики, чиито инструменти да бъдат стандартите за качество на въздуха. На ниво компании и правителства трябва да бъдат използвани нови технологии, инструменти и алтернативи в най-замърсените райони и тези с най-голям риск за хората и животните като:

- Създаване на нови технологии за по-голямо сближаване на икономиката и обществените здравни подходи за оценка на тежестта на болестите, причинени от замърсяване на въздуха
- Създаване на интердисциплинарен подход от различни области, с цел съчетаване на различни експерти и институции, работещи в областта на общественото здравеопазване, околната среда и икономиката за по-лесно взимане на решения, свързани със замърсяването на околната среда и въздуха

В своята публикация авторът поставя основните въпроси в икономиката – „какво да се произвежда, как да се произвежда и за кого да се произвежда“, с цел да се промени начинът на мислене на настоящите поколения в екологична и устойчива посока.

Други автори, занимаващи се с екополитика (Shaddick, Yan, Salway, Vienneau, Koinali, Briggs, 2012) разглеждат проблема с натрупването на замърсители в горната част на атмосферата, които допринасят за изменението на климата и унищожаването на озоновия слой. Според тях необходимите политики за справяне с тези заплахи трябва да се основават на надеждна информация както за степента, така и за мащаба на ефектите от тези замърсявания в определени региони.

Аласане Драбо прави връзка между бедност и замърсяване (Drabo, 2013), като той защитава тезата, че по-бедното население страда повече в следствие на замърсяването на околната среда, защото: достъпът им до качествено здравеопазване. На базата на тези констатации, авторът разглежда политики, благоприятни за справяне

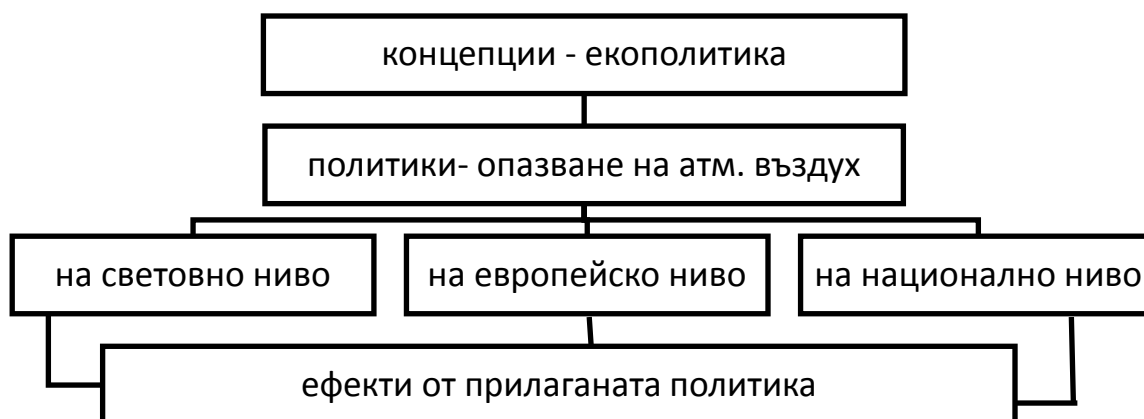
с тези проблеми – разпространение на здравни политики, целящи постигане на средно здравословно състояние на всеки човек, независимо от неговият социален статус; данъци за всеки, който замърсява (например с автомобила си); все повече демократични институции, които да се грижат за по-бедното население от влошаването на околната среда.

Разработваните политики в екологичната област е необходимо да бъдат фокусирани както на местно ниво, така и на международно. Авторите виждания са, че политиките трябва да бъдат разработвани и разделени на секторно ниво и да обхващат критични точки с цел минимизиране на негативните ефекти върху човешкото здраве и околната среда.

Методологична рамка на публикацията

В публикацията ще се разгледат основните концепции на екополитиката. От тях ще се изведат и анализират тези, които са насочени към опазването на атмосферния въздух. Основните политики обхващат следните нива: международно, европейско и национално. На тяхна база ще се направят обобщени изводи. Моделът е представен във фигура 1.

Фигура 1. Методологична рамка

Източник: Авторско обобщение

Анализ на екологичните политики

Целта на разработката е разглеждането и анализирането на екологичните политики, регламентирани на три нива:

А) Политики на международно ниво

“Програма 21“ е програма за околната среда и развитието на 21-ви век, приета на първата Конференция на ООН по околна среда и развитие, като основната тема е необходимостта от дълбока промяна в моделите на потребление и производство.

Друга конференция е „Рио+20“, която им три цели: да осигури подновен политически ангажимент за устойчиво развитие, да направи оценка на напредъка и на пропуските в изпълнението на вече договорените ангажименти, както и да се справи с новите и нововъзникващите предизвикателства.

Целта на Стратегическият подход за международно управление на химичните вещества (SAICM) (МОСВ, 2004 г.) до 2020г. е употребата и производството на химични вещества да бъдат по начин, който води до минимизиране на значимите неблагоприятни ефекти върху здравето на хората и околната среда, включително и качеството на въздуха.

„Рамковата конвенция на ООН“ за изменението на климата (1992г., Рио де Жанейро) признава съществуването на заплахата от увеличението на емисии от парниковите газове в резултат на човешката дейност. Страните, приели конвенцията, имат за цел да намалят емисиите на парниковите газове с известен процент чрез приемане на протоколи.

Протоколът от Киото (влязъл в сила от 16 февруари, 2005г.) е международно споразумение за контрол над глобалното затопляне, който задължава подписалите го държави да намалят своите емисии от парникови газове в периода 2008-2012г. в сравнение с нивото от 1990.

Б) Политики, свързани с опазването на въздуха на Европейско ниво.

Европейската политика в областта на околна среда се основава на принципа на предпазните мерки, превантивните действия, принцип на отстраняване на замърсяването при източника, както и принцип „замърсителят плаща“.

Основните Политики на ЕС са описани в „стратегията на Европейския съюз за устойчиво развитие (Брюксел, 24.7.2009)“ Те най-общо се делят на:

- Устойчив транспорт
- Устойчиво потребление и производство
- Опазване и управление на природните ресурси
- Обществено здраве
- Образование и обучение
- Финансиране и икономически инструменти - през периода 2007—2013 г. 105 млрд. EUR, което прави 30 % от общо 347 млрд. EUR, предназначени за фондовете на политиката на сближаване, са изразходвани за околната среда.

Програмата на ЕС за действие за околната среда за периода до 2020 г. „Благоденствие в рамките на нашата планета“ (Европейска комисия, Брюксел, 29.11.2012) определя няколко приоритетни цели, сред които: опазването на природата; по-голяма екологична устойчивост; устойчив растеж с ниска въглеродна интензивност при ефективно използване на ресурсите и борбата срещу свързаните с околната среда рискове за здравето.

От политиките на ЕС, насочени към опазване на въздуха най-важен е „Пакет за чистотата на въздуха: подобряване на качеството на въздуха в Европа“ (Програма за чист въздух за Европа, Европейска комисия, Брюксел, 28.12.2013), чиято цел е до 2030г. в сравнение със сега:

- да бъдат предотвратени 58 000 случая на преждевременна смърт
- да бъдат спасени 123 000 km² екосистеми от замърсяване с азот
- да бъдат спасени 56 000 km² защитени зони в рамките на „Натура 2000“
- да бъдат спасени от киселинност 19 000 km² горски екосистеми

Стратегията за ефективно използване на ресурсите в Европа има за цел да (накара, научи, помогне) на икономиката да произвежда повече с по-малко суровини, като така ще се постига по-висока стойност с по-малко материали, ресурсите ще се използват по устойчив начин, а въздействието върху околната среда ще се свежда до минимум.

През февруари 2011г. е приета цел пред ЕС за преминаването към конкурентоспособна икономика с ниска въглеродна интензивност. Стъпките, които трябва да се следват за постигане на тази цел са намаляване на емисиите с 25% през 2020 г., 40% и 60% под нивата от 1990 г., съответно до 2030 г. и 2040г.. Подобно развитие би довело до годишно намаляване с около 1% през първото десетилетие (до 2020 г.), 1,5 % през второто (от 2020 г. до 2030 г.) и 2 % през последните две десетилетия (до 2050 г.).

В) Екологични политики на национално ниво

С членството си в ЕС България приема и спазва европейското законодателство, както и „Протоколът от Киото“, с чието ратифициране се е присъединила към усилията на международната общественост за борбата с изменението на климата и други международни политики.

В България политиките, насочени към опазване на въздуха, са уредени чрез закона за опазване на въздуха (МОСВ, 1996 г.) Целта на закона е да се защити здравето на хората и тяхното потомство, животните растенията, техните съобщества и местообитания, природните и културните ценности от вредни въздействия, както и да предотврати настъпването на опасности и щети за обществото при изменения в качеството на атмосферния въздух в резултат на различни дейности.

Със закона също така се уреждат показатели и норми за качеството на атмосферния въздух, ограничаването на емисиите, правата и задълженията на хората и институциите, както и управлението и поддържането на качеството на атмосферния въздух.

Заклучение и изводи

Разработваните политики в екологичната област е необходимо да бъдат фокусирани както на местно ниво, така и на международно. Авторите виждания са, че политиките трябва да бъдат разработвани и разделени на секторно ниво и да обхващат критични точки с цел минимизиране на негативните ефекти върху човешкото здраве и околната среда.

На международно ниво за първи път е заложен въпросът за глобалното затопляне, с цел всички заинтересовани държави по света да се обединят и да започнат решаването на този, засягащ всички, проблем. Основните политики са свързани с промяната в климата и намаляване на замърсяването на въздуха като за целта се прилагат количествени задължения за всяка държава поотделно.

Европейските политики се стремят да обединят държавите-членки. Въвеждат се политики за устойчиво развитие, за устойчив транспорт, за устойчиво потребление и производство, за опазване и управление на природните ресурси, с цел подобряване живота на всеки един европейец. Също така се въвеждат и политики с определени периоди за постигане, с цел по-бърза резултатност: „Програма на ЕС за околна среда до 2020 г. „Благоденствие в рамките на нашата планета““, „Пътна карта 2050 г. за конкурентоспособна икономика с ниска въглеродна интензивност“ и др.

На национално ниво „Закон за чистотата на атмосферния въздух“ е основният фактор, на базата на който се взимат решения, свързани с екологията. След присъединяването си към ЕС България е длъжна да спазва и Европейското законодателство, „Протоколът от Киото, с чието ратифициране се е присъединила към усилията на международната общественост за борбата с изменението на климата и други международни политики.

Използвана литература

1. Titenberg, T., Environmental and Natural Resource Economics, Pearson Education, Inc., New Jersey, 2009.
2. Demirbas, D., The economics of air pollution and alternative economic approaches to health, Istanbul University, Faculty of economics, Department of Economic Theory, 2016.
3. Shaddick, G., Yan, H., Salway, R., Vienneau, D., Kounali, D., Briggs, D., Large-scale Bayesian spatial modelling of air pollution for policy support, Journal of Applied Statistics, 2013.
4. Theodore, L., Air Pollution Control equipment calculations, John Wiley & Sons, Inc., 2008.

5. Ozcan, S., Aydin, M., Environmental and Regional Air Pollution, Chapter 10: Analytical Method Optimization and Monitoring of Priority Organic Pollutants in Urban air, Nova Science Publishers, 2009.

6. Drabo, A., Intra-country Health Inequalities and Air Pollution in Developing Countries, Oxford Development Studies, Taylor and Francis Group, 2013.

7. Wolozin, H., Law and Contemporary Problems, The Economics of Air Pollution: Central Problems, Duke University, North Carolina, 1968.

МОТИВАЦИЯ ЗА РАЗВИТИЕ НА ЗЕЛЕНО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО

Татяна Гевренова¹⁰⁸

MOTIVATION FOR DEVELOPMENT OF GREEN ENTREPRENEURSHIP

Tatiana Gevrenova

In response to problems with climate changes and scarcity of natural resources we are trying to convert traditional economic to sustainable one with different kind of green initiatives. Development of the ideas of sustainability and green entrepreneurship activities there could be more effective solutions of environment problems.

The purpose of this report is to describe basic characteristics of green entrepreneurship and on this base to describe and study motivation for development of green entrepreneurship.

The report contains a short view of existing literature about green entrepreneurship and main categorization of green entrepreneurship's motives.

In the last part of the report explains the meaning of green entrepreneur's motives.

Key words: green entrepreneurship, green economy, environmental business

JEL: Q50, Q56, Q57

Предприемачеството е специфично явление в икономическия живот свързано с промяната или както Шумпетер (1934) се изразява „творческо разрушение“ (трансформация, подобрене на старите методи производство или организация, инициирани от предприемачите, които носят промяната в икономическата система). Предприемачеството е тази промяна в икономиката и обществото провокирана от личности, които поставяйки си собствени бизнес цели и превръщайки идеите си в реалност създават нещо ново и специфично. Предприемачеството може да се открие както в малки, средни и големи фирми, така и в неправителствени организации (социално предприемачество- решаване на социални проблеми, чрез иновативни бизнес идеи).

Наравно с предприемаческия бизнес създаван от чисто технически иновации, днес се среща нов тип предприемачество – пресечна точка на екологичното съзнание и предприемаческия дух, които се опитва да организира нов тип екологично общество (Бел, 2004). Такива устойчиво ориентирани и екологично обвързани предприемачества са наричани с различни термини като еко предприемачество или зелено предприемачество. Този тип предприемачество засяга части от различни вече създадени научни теории, но все още има учудващо малко научни трудове, които да засягат зеленото предприемачество като цялостна концепция.

Целта на настоящия доклад е да се представят теоретичните основи на зеленото предприемачество и на тази основа да се проучат и оценят мотивите за създаване и развитие на зелено предприемачество.

Терминът „зелено предприемачество“ за пръв път е използван в книгата ‘Бизнес възможности , с които можем са спасим Земята и да направим пари’ (Берле, 1991), в която са засегнати теми като рециклирането, опазването на биологичното разнообразие, използването на възобновяема енергия. Зеленото предприемачество може да бъде дефинирано като нов бизнес фокусиращ дейността си върху екологични услуги и производство, природни ресурси, а също и еко-туризъм, рециклиране, биоразнообразие и др. (Николау, 2011). Зелените идеи не се ограничават само до новосъздадени бизнес организации. Съществуващи вече предприятия могат да реорганизируют своя бизнес

¹⁰⁸ Татяна Гевренова, докторант, Катедра Икономика на природните ресурси, Бизнес Факултет, Университет за национално и световно стопанство

като интегрират „зелени идеи“ и така да продължат да предлагат същите или подобни продукти и услуги.

Въпреки неголемия обем от научни трудове по темата за зеленото предприемачество може да се обособи едно ядро от автори (Изък 1998; Волери 2002; Глиелд и Паркър 2007; ; Браун 2010; Николау 2011) свързващи дефиницията на този тип предприемачество с началната фаза при започване на нов бизнес и способността на предприемача да обедини бизнес идеята си с поставените екологични цели. Зелените предприемачи асоциират своята дейност с опазването на околната среда и използват това като маркетингова стратегия на пазара (Алън и Мейлин, 2008). В реалността „чисто“ зелено предприемачество трудно може да бъде открито. В повечето случаи предприемачите организират своята дейност около идеите за опазване на околната среда, чисти продукти, чието производство не засяга здравето на хората и околната среда, както и около различни социални проблеми. Това прави и толкова трудно и разграничаването на зеления от социалния и устойчивия предприемач (Уоли и Тейлър, 2002).

Първите научни разработки в областта на зеленото предприемачество са насочени в три основни аспекта (Ленокс и Йорк, 2011 г.). Ограничаване замърсяването на околната среда чрез въвеждането на различни зелени идеи в икономическия живот, които продиктуват създаването на зелен бизнес и сравнението им с подобни дейности провеждани от правителствени или неправителствени организации или вече съществуващи фирми (Ларсон, 2000; Андерсон и Лиъл, 2001; Коен и Вин, 2007; Дийн и МакМълем, 2007; Пачеко, Дийн и Сарасфати, 2010). Тази част от литературата свързана със зеленото предприемачество може да бъде свързана с темите за устойчива икономика, екологична икономика и индустриално предприемачество.

Вторият аспект под който се разглежда зеленото предприемачество е свързан с индивидуалните мотиви на зелените предприемачи (Кох и Полонски, 1998; Пастакя, 1998; Линанен, 2002; Чой и Грей, 2008; Кукертц и Вагнер, 2010; Шланге, 2010). Този подход на анализ показва различията в мотивите на зелените и традиционните предприемачи, тъй като зелените предприемачи са до известна степен мотивирани както от икономическа, така и от екологична гледна точка. Въпреки това мотивите на зелените предприемачи остават не задълбочено изследвани.

Третият аспект под който се разглежда зеленото предприемачество е ролята на частните и държавни институции в създаването на зелен бизнес (Исак, 1997, 2002, Русо, 2003, О Нейл, Хершойер и Голдън, 2009, Сайн и Лий, 2009, Мийк, Пачеко и Йорк, 2010). Изследванията в тази област се занимават с въпросите за това, какво може да попречи на предприемачеството и дали и как може да бъде насърчено "зеленото предприемачество" (Маалия на Валенберг Пачали, 2012). Изследванията обаче разглеждат различни специфични политики и институции и се основават предимно на казуси, при които сравнението на резултатите е трудно. Някои от съществуващите емпирични изследвания са специфични за отделните страни и са ограничени в контекста на производството на енергия от възобновяеми източници. Изследването на Сайн и Лий (2009) използвайки емпирични проучвания по въпросите, свързани с предизвикателствата пред зеленото предприемачество в производството на вятърна енергия в САЩ установява, че наличието на мащабни социални движения има значителен положителен ефект върху нововъзникващите зелени предприемачески дейности. Тези резултати могат да бъдат обяснени с това че социалните инициативи по наболял екологичен проблем разпространяват екологични ценности, норми и информират обществото за политиките и регулаторните структури в дадена област. Макар проучванията от сектора на възобновяемите енергийни източници да достигат интересни прозрения за възможностите и бариерите отразяващи се на развитието на

"зелено" предприемачество, те не успяват да осигурят по-задълбочено разбиране относно мотивацията за развитието на зелен бизнес.

Поради неголемия обем научни публикации за мотивация за развитие на екологично предприемачество отправна точка за тяхното изследване могат да бъдат мотивите срещани при конвенционалното предприемачество. Въпреки това е разумно да се приеме, че процесът на развитие на "зелено" предприемачество се различава, тъй като зелените предприемачи се ръководят от различен набор от мотивации и създават малко по-различни видове бизнес от традиционните предприемачи (Ленокс и Йорк, 2011 г.).

В изследването на съществуващата литература за "зелено" предприемачество може да се заключи, че въпреки по-голямото внимание, дадено от учените към екологичното предприемачество в близкото минало, общият брой на академичната литература, изследващ зеленото предприемачество, все още е много ограничен, с изключение на малкото, които прилагат иконометрична техника и достигат до теоретични приноси, основаващи се на малък брой казуси, като някои от проучванията са специфични за страната, региона или индустрията и следователно липсват възможности техните резултати да бъдат анализирани в обобщение за зеленото предприемачество като цялостна концепция. Още повече темата за мотивацията за развитие на зелено предприемачество е почти неизследвана и изглежда широка.

Темата за мотивацията за развитие на зелен бизнес може с право да се класифицира като решаваща и от първостепенно значение за прилагане на политиките в областта на екологията, кръговата икономика и устойчивото развитие, които се стремят да насърчават екологичното предприемачество.

Друга важна област, която взаимосвързана с това е значението на нововъзникващите предприемачи. Шейпър (2005) подчерта, че не трябва да се пренебрегва мотивът за зараждащо се (предстоящо) зелено предприемачество. Той настоява, че това е от съществено значение за развитието на областта на зеленото предприемачество. Това би могло да бъде от значение в смисъл, че на този етап от предприемачеството хората отразяват мотивацията си, определят и оценяват бизнес възможностите и определят своя бизнес модел, цели и амбиции. Ленокс и Йорк (2011) заявяват, че са необходими повече изследвания, за да се постигне всеобхватно разбиране за "зеленото" предприемачество, по-специално за мотивацията на "зелените" предприемачи и за това, каква е разликата във възприемането на възможностите от традиционните предприемачи, до каква степен тяхната страст, ценности и амбиции влияят на взимането на решения и възприемането на риска.

От направения преглед на съществуващата литература в чужд контекст мотивите за развитие на зелен бизнес може да бъде класифициран в две основни категории:

- Мотиви продиктувани от специфични личностни характеристики на предприемача - вътрешни ценности, социална среда или предишен опит. Мотивите на тази категория възплащават идеите на устойчивото развитие и опазването на околната среда. Бизнес идеята на предприемача е отражение на неговите екологичните ценности, социална ангажираност и е достатъчна за поддържането на финансовите нужди на създателя.

- Мотиви продиктувани от външни за предприемача фактори, като политики в областта на околната среда и устойчивото развитие, социални и обществени проблеми свързани с опазването на околната среда, социални движения и др. Тази категория мотиви предизвиква създаването на зелен бизнес, при които предприемачите виждат бизнес възможности в опасенията за околната среда на обществото, все по-разпространяващите се социални и екологични ценности,

увеличаващия се интерес към екологични продукти и услуги. Предприемачите откриват възможности, които трябва да бъдат поглъщани от предприятията, като по този начин да се постигнат организационни и обществени цели за устойчиво развитие на икономиката.

Тази категоризация може да даде основа за идентифициране и анализиране на мотивите за създаване на зелено предприемачество, като за целта бъдат направени емпирични изследвания със зелени предприемачи. Могат да бъдат проведени анкетни проучвания с които са бъдат обособени специфичните за зеления предприемач мотиви, различаващи го от традиционния.

Идентифицирането на мотивите за развитие на зелено предприемачество са от значение при създаването на политики в областта на устойчивото развитие, кръговата икономика, развитие на селските райони, субсидирането на малки и средни предприятия, данъчна политика, концесии и субсидии, техническа и финансова подкрепа. Като след подходящ анализ на мотивите заедно с подходящи екологични разпоредби, политиките могат да бъдат изготвени по начин, който да предизвика бизнес общността за интегриране на зелените идеи в бизнеса.

Създателите на политики трябва да работят по модел, който помага за опазването на околната среда не само чрез подходящи правила, но и чрез образование, обучение, финансова подкрепа.

На академично ниво е от изключителна важност да се включат образователни дейности насочени към бизнес без замърсяване, който да смекчава проблемите, свързани с деградацията на околната среда. Такива дейности могат да бъдат интегрирани в образователната система от начално образователно ниво, където да бъдат изградени социални и екологични ценности у най- малките.

Мотивите за развитие на зеленото предприемачество са тема даваща възможност за по-нататъшни изследвания, тъй като все още има голяма празнота, която да бъде попълнена в литературата. По-нататъшна стъпка при анализа им са приучавания на съществуващите екологични бизнес организации.

Източници:

1. Aanderson.T.L. & Leal.D.R. Free Market Environmentalism (Revised edn.).New York, NY: Palgrave Macmillan.2001
2. Berle, G. . The Green Entrepreneur: Business Opportunities that Can Save the Earth and Make You Money. Blue Ridge Summit, PA: Liberty Hall Press.1991
3. Choi, D. Y., & Gray, E. R. The venture development processes of "sustainable" entrepreneurs. Management Research News, 31(8), 558-569.
4. Isaak, R. (2002). The making of the ecopreneur. Greener Management International, 38, 81-91. 2008
5. Keogh, P. D., & Polonsky, M. J. Environmental commitment: a basis for environmental entrepreneurship? Journal of Organizational Change Management, 11 (1), 38-49. 1998
6. Lenox, M., & York, J. G. Environmental entrepreneurship. In: A. J. Hoffman & T. Bansal (Eds), Oxford handbook of business and the environment. Oxford, UK: Oxford University Press. 2011
7. Linnanen, L. An insider's experiences with environmental entrepreneurship. Greener Management International 38, 71-81.2002
8. Mahalia von Wallenberg Pachaly. Barriers and Triggers to Green Entrepreneurship: An Exploratory Study, Masters Thesis, Erasmus University Rotterdam. Retrieved from internet on December.19, 2012

9. Schaper, M. The essence of eco-entrepreneurship. *Greener Management International*, 38, 26-30. 2002
10. Schaper, M. Understanding the Green Entrepreneur. In M. Shaper, (Eds.) et al., *Making Ecopreneurs: developing sustainable entrepreneurship* (pp. 3-12). Hampshire, UK: Ashgate Publishing Limited. 2005
11. Sine, W. D., & Lee, B. Tilting at windmills? The environmental movement and the emergence of the U.S. wind energy sector. *Administrative Science Quarterly*, 54, 123-155. 2009
12. Walley EE, Taylor DW. Opportunists, Champions, Mavericks...? A Typology of Green Entrepreneurs. *Greener Management International* (38): 31. <http://www.greenleaf-publishing.com>. 2002
13. York, J.G., & Venkataraman, S. The entrepreneur-environment nexus: Uncertainty, innovation, and allocation. *Journal of Business Venturing* 25 (5), 449-463. 2010
14. Young, W., & Tilley, F. Can businesses move beyond efficiency? The shift toward effectiveness and equity in the corporate sustainability debate. *Business Strategy and the Environment*, 15(6), 402-415. 2006

ЗЕЛЕНИЯТ БИЗНЕС В СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ КАТО АЛТЕРНАТИВА ЗА ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА ЕКОКОНФЛИКТИ И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗВИТИЕ

Любомир Венциславов Левичаров¹⁰⁹

GREEN BUSINESS IN RURAL AREAS AS AN ALTERNATIVE TO OVERCOMING ECOLOGICAL CONFLICTS AND OPPORTUNITIES FOR DEVELOPMENT

Lyubomir Ventsislavov Levicharov

Rural development is of utmost importance for the development of Bulgaria. Green business is an opportunity to improve these factors and an opportunity for the development of these areas. E-solutions are a business opportunity and only the power of business can find and implement its large-scale solutions to overcome the enormous challenges our society faces every day. The green business is geared towards the future in terms of environmental and human rights policies. Green businesses make resource management more efficient, but due to the continuous growth in total consumption and production, the pressure on the environment continues to increase.

Green products and Green Revolution services are becoming more and more accessible through the opportunities offered by the market to green our business.

Key words: Green business, environment, rural areas, sustainable development.

JEL: Q55, Q56, Q57

Увод

Конфликтите възникват навсякъде около нас - в нашето ежедневие, в градската среда, в бизнеса, в природата. Екоконфликтите са значими не само за нас индивидуално като личности, а засягат определена група от хора, определен район, определена държава, целия свят. Много често те са непреодолими, но е възможно те да бъдат разрешени чрез различни методи. Такива методи са преговорите, споразуменията, медиацията и помирението, омбудсманът, арбитражът и др. Зеленият бизнес също може да бъде разгледан, като алтернатива за разрешаване на екоконфликти. Основната цел на разботката е да представи как може да се намалят екоконфликтите, чрез зеления бизнес и какви са перспективите за развитие в селските райони пред този алтернативен способ.

Разглеждайки конкретни екологични проблеми зеленият бизнес може да намери място в преодоляването на конфликтите и тяхното бъдещо зараждане. Той носи в себе си всички позитиви за повишаване на екологичните норми на производство, намаляване на вредните емисии и запазване на биоразнообразието. В България е от изключително важно значение спешно развитие на зелено предприемачество.

Преодоляване на екоконфликти, чрез редуциране на замърсяването и спазване на нормите.

Бизнесът е най-големия консуматор на енергия и най-големият производител на отпадъци, като той оказва значителен ефект върху природата. Проблемът с прекомерното използване на ресурсите и липсата на грижа за околната среда водят до дисбаланс в екосистемите. Малко от компаниите в България търсят начини да извършват дейността си по по-природосъобразен начин. Когато една компания предлага екологично съобразени продукти, много клиенти ще смятат, че и самата компания е екологично отговорна и че нейните продукти отразяват загрижеността ѝ за

¹⁰⁹ Любомир Левичаров, докторант по икономика,
Българска търговско-промишлена палата, email: lubomir.levicharov@gmail.com

околната среда. Липсата на сериозни еко-проблеми, конфликти и рискове е индикатор, че съществува ефективна система за еко-управление в конкретния отрасъл. В повечето случаи обаче, се наблюдават съществени или нарастващи еко-проблеми и рискове свързани с развитието на селското стопанство.

Зеленият бизнес е функциониращ капацитет, който не се отразява негативно на местната или глобалната среда, общност или икономика. Той се ангажира и с политики, насочени към бъдещето, към екологични проблеми и политики, засягащи правата на човека. Мислейки „зелено“ за предприятията в селските райони, това може да доведе до редица предпоставки за едно трайно и устойчиво развитие. Тук могат да бъдат включени редица примери, чрез които една компания може да се превърне в „зелена“: използване на алтернативни източници на енергия, повишаване на енергийната ефективност, понижаване на вредните емисии и използване на иновативни екологични методи за производство.

Негативния ефект се изразява в целия обкръжаващ ни свят – вода, въздух, почва, наличие и качество на храната и т.н. Ако продължаваме да консумираме със същите темпове както до сега, това ще доведе до големи дисбаланси и проблеми с климата, болести, глад. Развитието на селските райони е от изключително важно значение за развитието на България. Страната има не само секторни, но и важни териториални аспекти, които в българския контекст намират отражение в Закона за регионалното развитие. Целите на Закона са създаване на предпоставки за балансирано и устойчиво развитие на районите; намаляване на между-регионалните и вътрешно-регионалните различия в икономическото развитие и осигуряване на условия за растеж на заетостта и доходите на населението.

Зеленият бизнес е възможност за подобряване на тези фактори и възможност за развитие на тези райони. Решенията на еко проблемите са бизнес възможност и само единствено силата на бизнеса може да намери и приложи мащабните си решения, за да преодолее огромните предизвикателства, пред които обществото ни е изправено всеки ден.

Старо ноу-хау, висока енергоемкост, висока степен на замърсяване- това са чести проблеми, с които бизнесът ни среща всеки ден. Зеленият бизнес е вратата към преодоляване на екокатастрофи. Той се занимава и ангажира с устойчивостта и управлението на бизнеса. С други думи, основната разлика между бизнеса, който е зелен и този, който не е екологичната отговорност. Зелените фирми опитват да постигнат висока печалба, като същевременно да намалят до минимум отрицателното въздействие, което тяхната организация оказва върху околната среда. Именно по този начин, чрез екологична отговорност се преодолява зараждането на конфликти.

Чрез намаляване на замърсяването от производствените предприятия и спазване на все по-рестриктивните норми, които ЕС налага, ще повиши качеството на живот в селските райони и по този начин ще се избегне зараждането на бъдещи екоконфликти.

Възможно ли е зеленият бизнес да замени „стария“ начин на правене на бизнес?

Зеленият бизнес прави по-ефективно управлението на материалните ресурси, но поради непрекъснатият растеж на общото потребление и производство продължава да се увеличава натиска върху околната среда. Един от най-важните елементи в зеления бизнес е устойчивостта и стремежът към нея. Устойчивият бизнес е този, който оперира с идея за околната среда.

На тази основа се предлагат насоки за развитие на зелен бизнес в различни отрасли, разкриват се възможностите за разширяване на продуктовото зелено портфолио на фирмите, използване на зелени алтернативни източници на енергия, зелено

производство и зелено управление на доставките, зелени производствени сгради, зелен транспорт и зелени консуматори. Развитие на зелено мислене у потребителите и отношение към околната среда са ключови индикатори за преодоляване и избягване на екоконфликти. Намалението на използване на продуктите, повторното използване на продуктите, рециклиране на продуктите са в основата на зеленото мислене.

Нужно е да се определят и „потребностите“ от „зелено управление“, които са свързани с необходимостта от изграждане на механизми за разкриване на еко-проблемите и рисковете, стимулиране на адекватно еко-поведение и коопериране, обмяна на информация, разрешаване на конфликтите, възстановяване и намаляване на еко-разходите и т.н. на участващите агенти.

„Зелената икономика“ ще бъде един от най-големите световни сектори на растеж през 21-ви век. Предвид нашите международни предизвикателства, като например изменението на климата, е необходимо да останем конкурентоспособни в бъдеще. Това променя начина, по който трябва да правим бизнес.

Екологичните продукти и услуги за "зелена революция" се превръщат в необходимост за 20-те милиона малки предприятия в ЕС, които съставляват 99% от всички предприятия, които оперират в съюза. Всъщност днес малките фирми, ключови двигатели на икономиката на ЕС, трябва да отговорят на предизвикателствата на изменението на климата, да намалят потреблението на енергия и ресурси, и преди всичко да се възползват от възможностите на пазара, предоставяни за „озеленяване“ на бизнеса им. В резултат на това през последните 30 години екологичният натиск на ЕС върху планетата се е удвоил и днес той използва екологичните услуги два пъти по-бързо, отколкото Европа може да ги поднови.

Европейските предприятия все повече осъзнават въздействието на техните продукти и услуги върху околната среда. Те трябва да спазват все по-стриктната нормативна уредба за опазване на околната среда на равнище ЕС и на национално равнище и трябва да отговарят на очакванията на потребителите, които търсят по-екологични продукти, осигурени от по-чисти и по-устойчиви бизнес модели.

С навлизането на „зеления бизнес“ в българската икономика, ще се привлекат „зелени инвестиции“, които ще способстват за развитието на селските райони, и ще промени и подобри качеството на производствения процес, както и жизнената среда.

Иновации, предимства пред „зеления бизнес“ и „зелени обществени поръчки“.

Зеленият бизнес означава иновативни продукти, които намаляват въздействието върху околната среда и използват по-малко ресурси, както и услуги, които улесняват по-доброто съответствие между търсенето и предлагането на екологични иновационни решения и подпомагат екоиновациите на пазара. Еко-иновациите могат да идват от нетехнологични промени, включително иновативни услуги и нови бизнес модели. Друга цел е екологизирането на производството и чистите производствени процеси. Проекти за екологична иновация чрез въображаеми нови процеси, насочени към използване на по-малко ресурси и намаляване на отпадъците чрез иновации.

Зеленият бизнес също така преследва екоиновациите чрез механизми за повторно производство и иновативни ремонтни услуги, както и заместването на материали с иновативни. Биоматериалите, например, намаляват въздействието върху околната среда и предлагат по-висока ефективност на ресурсите. Проектите за екологична иновация в областта на зеления бизнес включват нови био-бои за текстилната промишленост, биоразградими обувки, електронният магазин за екомаркировка и бутилки от мляко, произведени от рециклирана хартия и пластмаси.

С развитието и внедряването на Четвърта индустриална революция в българската икономика тези две значими теми - Индустрия 4.0 и „зеленият бизнес“ могат да си взаимодействат, защото зад тях стои основната идея за иновации. Чрез тези две концепции, реалното им развитие и внедряване може да се постигне едно ефективно иновативно използване на ресурсите. Дигитализацията на процесите в зеленото производство ще доведе до намаляване разходите за изработка на стоките и услугите.

Зелените обществени поръчки също са способ за преодоляване на екоконфликти. Чрез нуждата от еко продукти, предприятията могат да променят изцяло визията и идеята си за развитие. Държавните и общинските власти са основните потребители на продукти и услуги. В Европа те изразходват 17% от БВП на ЕС. С възможността да избират стоки и услуги с по-ниско въздействие върху околната среда те могат да дадат значителен принос за устойчивото развитие и производството.

Зелените обществени поръчки са процедура, чрез която публичните органи се стремят да получат продукти, услуги и строителни работи с намалено въздействие върху околната среда през целия им жизнен цикъл, вместо продукти, услуги и строителни работи със същата основна функция, които иначе биха били предоставяни. Чрез тях е възможно да се постигнат значителни икономически ползи, както и такива за околната среда. Възлагането на такива поръчки ще създаде предпоставка за намаляване на вредните емисии и отпадъците, увеличаване на енергийната ефективност, развиване на екологични производства и създаване на работни места. Това ще стимулира и използването на екологичен обществен транспорт и на биологични хранителни продукти.

За съжаление „зелените“ обществени поръчки в България нямат голяма популярност или се прилагат много ограничено. На национално ниво Министерство на околната среда и водите е първата българска институция, която направи „зелена“ обществена поръчка.

Зеленият бизнес е свързан с устойчивостта на околната среда. Терминът "зелено движение" се свързва с хората и организациите, които участват в усилията за опазване на околната среда. Екологичната организация се занимава с недостига на гориво и по този начин се съсредоточава върху използването на алтернативна енергия от възобновяеми източници като слънчева енергия, вятърна енергия и др. "зелената организация" е загрижена, че нейният продукт е енергийно ефективен, т.е. не трябва да използва енергия.

Възможностите за бъдещо зелено развитие в селските райони

По данни на Евростат продължава тенденцията за обезлюдяване на селските райони в България. Те заемат около 81% от общата територия на страната, но за около 65 години са загубили население в полза на градските райони от близо 6 млн. души. В момента в тях живеят около 1,8 млн. души, т.е. пирамидата е обърната – от близо 6 млн. души селско население преди половин век, днес тези хора живеят в градовете. Тези негативни следствия се дължат на база на липса на перспектива пред населението и липса на работни места.

България има много да догонва ЕС по отношение на „зеления бизнес“. Перспективите пред него са значително, защото потребителите вече търсят продукти, произведени по еко съобразен начин. Той е възможност за развитие и перспектива за съвземането на селските райони в България.

Преработвателната промишленост добива токсични газови емисии и отпадъци, които се изхвърлят на сушата и водата, като по този начин замърсяват земята и водните ресурси. Зеленото производство основно променя тези процеси по време на

производството на продукта, като въздействието върху околната среда ще бъде по-ниско. зеленото производство се постига и чрез постно производство, което се постига чрез системата за производство и концепцията за производство само на време. За да бъдат зелени производители, бизнесът има стратегии за нулево отделяне на емисии (ISO 9000, ISO 14000 и др.). Бъдещето на зеленото производство е в хибридните и нанотехнологиите.

Зелените продукти са рециклируеми, енергоефективни, с ниска консумация на вода и енергия, които са безопасни за околната среда и не са токсични. Животът на зеления продукт е по-различен от този на нормалния продукт. Той е изработен, така че да спазва определени критерии, за да бъде по-благоприятен за околната среда. Друг начин да се характеризира зеленият продукт е , когато той използва органични материали за неговото производство.

Предприемачите са жизненоважни за икономическия просперитет, те са хората, които измислят нови идеи, замислят нови възможности и поемат финансови рискове, за да превърнат тези възможности в нови предприятия. Зелен предприемач е този, който използва зелени технологии при производството на стоки и услуги, както и предприемачи, които работят в специфични сектори "зелени" и социални иновации. От изключително важно значение за успеха им е страстта да се поставят хората и околната среда в сърцето на това, което правят. Те използват подход, подобен на бизнеса, като използват разбирането си за пазара или достъпа до финансиране за всички етапи на растежа на бизнеса. Зелените предприемачи не се страхуват да използват нови технологии, бизнес модели и финансови механизми, за да развият устойчив и печеливш бизнес.

Заклучение

Зеленият бизнес е ключов елемент в развитието на селските райони и опазване на околната среда. Той е способ за преодоляване на екоконфликти, чрез едно „зелено“ производство и спазване на определени норми и изисквания. В него е застъпена основната идея за устойчиво развитие. Чрез новите принципи и технологии за производство и управление се очаква да се увеличи ефективността и производителността на икономиката, да се оптимизира изразходването на ресурси и енергия, което ще доведе до повишаване на нейната конкурентоспособност, привлекателност за инвестиции и потенциал за растеж в селските райони. По този начин може да се редуцират възникващите екоконфликти и да се спре изцяло тяхното зараждане именно чрез „зеления бизнес“. Въпреки предизвикателствата , пред които е изправен бизнесът, той трябва да поеме траен ангажимент за устойчиво развитие, както за самия него, така и за региона, в който е разположено производството.

Чрез инициативите за Корпоративна социална отговорност е възможност да се развият отношенията между бизнеса и партньорите му, за да се увеличат перспективите за благополучие на местните общини.

Държавата трябва да предприеме незабавни действия и да засили инициативите за развитието на „зеления бизнес“ в селските райони на всички нива. Тя трябва на местно ниво да организира работни групи с експерти, за да се определят перспективите на развитие на всеки район индивидуално. Нужна е една не пряка финансова помощ към респондентите на зелени услуги (зелени обучения и преквалификация, насоки към потребителите за използване на еко-продукти, увеличаване на броя на „зелените обществени поръчки“ и др.)

Използвана литература

1. Митева, А., Стоянова, З., Харизанова, Х., „Екология и устойчиво развитие“, ИК-УНСС, София, 2017
2. Василева, Е., Иванова, Д., Типова Н., Стефанов С, „Устойчиво потребление в България“, ИК-УНСС, София, 2012
3. Cohen, N, Robbins, P., “Green Business”, SAGE, 2011
4. Министерство на икономиката, „Концепция за цифрова трансформация на българската индустрия (Индустрия 4.0)“
5. Министерството на земеделието и горите, „Концепция за създаване на Национална мрежа за развитие на селските райони в България“
6. OECD, “OECD Rural policy reviews 2018”, URL: https://read.oecd-ilibrary.org/urban-rural-and-regional-development/oecd-rural-policy-reviews-poland-2018_9789264289925-en#page290

**НАГЛАСИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ И БЪЛГАРСКИТЕ ПОТРЕБИТЕЛИ КЪМ
ОПАЗВАНЕ НА ОКОЛНАТА СРЕДА
И ЕКОЛОГИЧНИТЕ МАРКИРОВКИ**

Ива Костова¹¹⁰

**EUROPEAN AND BULGARIAN CONSUMERS' ATTITUDES TOWARDS
ENVIRONMENTAL PROTECTION
AND ECO-LABELS**

Iva Kostova

The current rapid economic growth is closely related to overconsumption of natural resources and environmental pollution and deterioration worldwide. In order to tackle these issues, different approaches and instruments are developed as part of the environmental policy of the European Union. Eco-labels are an important information tool aiming to enhance environmentally friendly patterns of consumer behavior through providing details on the environmental impact of a product. The paper explores the attitudes towards environmental protection and eco-labels of Bulgarian consumers, in comparison with EU consumers.

Keywords: consumer behavior, eco-labels, environmental protection, Bulgaria

JEL: Q5, P9

Икономическото развитие и стремежът към непрекъснато повишаване на качеството на живот на гражданите на Европейския съюз (ЕС) са пряко свързани с потреблението на все по-голямо количество природни ресурси и повишаване на замърсяването на компонентите на околната среда. В контекста на тези проблеми се налага разработване и адаптиране на различни подходи, програми и инструменти на екологичната политика за насърчаване на устойчиви и природосъобразни дейности.

За предприемане на ефективни действия по отношение на опазване на околната среда и намаляване на замърсяването, е необходимо осъзнаването на значимостта на тези проблеми от страна на гражданите на ЕС и промяна в поведението им като потребители. Един от основните начини за постигане на това е чрез повишаване на тяхната информираност за качествата и характеристиките на продуктите и услугите, които използват, и преодоляване на информационната асиметрия на пазара. За тази цел се налага провеждане на подробни изследвания на нагласите на потребителите в държавите-членки на ЕС по отношение на различни екологични въпроси и анализиране на мотивацията им за покупка на даден продукт/услуга. Въз основа на тях могат да се разработят, внедрят и адаптират адекватни подходи и инструменти за насърчаване на възприемането на определени модели на потребителско поведение.

Настоящият доклад има за цел да изследва нагласите на европейските и българските потребители в сравнителен план по отношение на опазването на околната среда и екологичните маркировки.

Актуалността на разглежданата тема се определя от нарастващата роля на факторите, които влияят на потребителското поведение и на решението за покупка, които в условия на динамична конкуренция имат важно значение за производителите. Правилното определяне и изследване на тези фактори може да осигури подобряване на позициите на пазара и печелене на конкурентни предимства.

¹¹⁰ Ива Костова, докторант, УНСС - София, катедра „Икономика на природните ресурси“, e-mail: kostova.iva@abv.bg

Настоящият анализ се базира на емпирично изследване на Европейската комисия от октомври 2017г. на нагласите на европейските граждани в 28-те държави-членки по отношение на околната среда (Special Eurobarometer 468)¹¹¹. Използвани са данни от 27881 интервюта на граждани на ЕС (от тях 1036 на български граждани) от различни социални и демографски групи. Проучването е проведено по стандартна методология, еднаква за всички държави, чрез интервю лице в лице на случайно подбрани граждани на възраст над 15 години на техния роден език. Използваният въпросник включва 20 въпроса, обхващащи следните тематични области:

- общи нагласи по отношение на околната среда;
- влияние на основни екологични проблеми върху живота и здравето на европейските граждани и върху околната среда;
- алтернативни начини за действие по отношение на тези проблеми;
- ролята на Европейския съюз в опазването на околната среда.

Анализът е фокусиран и върху две допълнителни теми: осведомеността и нагласите на потребителите по отношение на екологичните маркировки и замърсяването на въздуха, което европейските граждани оценяват като най-значим проблем, свързан с околната среда.

В настоящия доклад са анализирани резултатите по отношение на общите нагласи на потребителите към опазването на околната среда и на екологичните маркировки като информационен инструмент на екологичната политика на ЕС.

Нагласите по същество се определят от това какво потребителите харесват или не харесват¹¹² и представляват основа на предпочитанията на едни продукти/услуги пред други и на решението им за покупка. С цел намаляване на въздействията върху околната среда, потребителите могат да бъдат насърчавани да възприемат определено екологично поведение, изразяващо се в целенасочено търсене на продукти/услуги с природосъобразни характеристики. В контекста на тези въпроси в разглежданото изследване са отчетени фактори като информираността и заинтересоваността на потребителите, тяхната персонална отговорност към околната среда, разпознаваемостта на някои национални екологични маркировки и ролята им при решението за покупка. Те са свързани с проблеми като съпричастността на потребителите към екологичните проблеми, персоналната отговорност към околната среда и нейното влияние върху начина им на живот, склонността към адаптиране на ежедневните дейности в посока природосъобразност и опазване на околната среда.

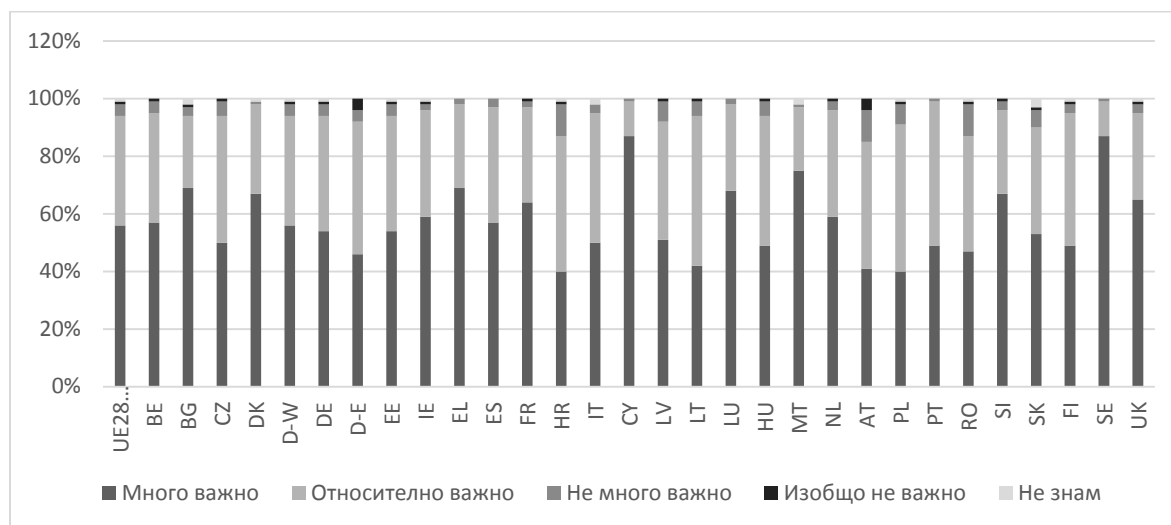
В посоченото изследване на Европейската комисия¹¹³, на въпрос по отношение на общите нагласи за опазване на околната среда „Колко важно е лично за Вас опазването на околната среда?“, от българските респонденти 69% са отговорили с „много важно“ и 25% с „донякъде важно“, а общо от европейските – съответно 56% и 38%. Преобладаващите отговори от всички държави в сравнителен план, представени на фиг. 1, показват, че проблемът по отношение на личната отговорност за опазване на околната среда става актуален в съвременното общество и вероятно е осъзнат от голяма част от потребителите както в ЕС, така и в България.

¹¹¹ European Commission, Special Eurobarometer 468 – October 2017, Attitudes of European citizens towards the environment, 2017

¹¹² Blackwell, R.D., Miniard, P.W. and Engel, J.F. Consumer behavior. 10th edition, Thomson Learning, South Western, 2006

¹¹³ European Commission, Special Eurobarometer 468 – October 2017, Attitudes of European citizens towards the environment, 2017

Фигура 1. Общи нагласи на европейските граждани по отношение на околната среда

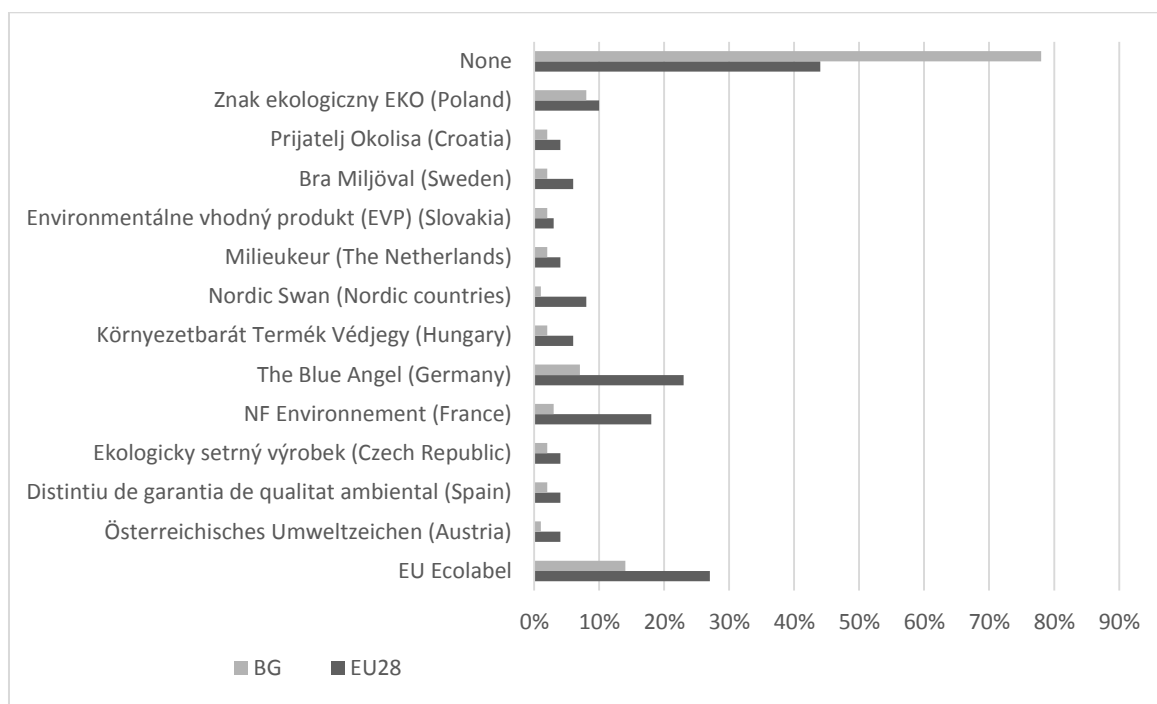
Един от важните въпроси, свързани с нагласите на потребителите по отношение на околната среда, е до каква степен те имат достъп до коректна, достатъчна и неподвеждаща информация за характеристиките, качествата и произхода на продуктите/услугите, предлагани на пазара. Като част от екологичната политика на ЕС са разработени редица инструменти за насърчване на устойчиви и екологосъобразни дейности. Такъв подход са екологичните маркировки, чиято основна функция е да предоставят информация за състава на даден продукт и въздействията върху околната среда при различните етапи от създаването и използването му, за да могат потребителите да направят информиран избор. От създаването на първата екологична маркировка през 1979г. до момента са разработени 464 схеми за еко-маркировки в световен план според Ecolabel Index¹¹⁴. През 1992г. в рамките на Европейската общност е създадена Европейска схема за екологична маркировка – EU Ecolabel. Според данни на Европейската комисия от септември 2017 г., на пазара на ЕС има 2130 маркировки на 54115 продукта и услуги, маркирани с европейската екомаркировка, а в България няма производители с регистрирани продукти или услуги по тази схема¹¹⁵.

По отношение на нивото на разпознаваемост на екологичните маркировки и в частност на Европейската схема за екологична маркировка, в изследването от 2017г. са отчетени значителни разлики между държавите. На респондентите са предложени за разпознаване 13 национални и регионални екомаркировки от ЕС, от които в най-голяма степен познати за европейските потребители са EU Ecolabel (около 27% от респондентите в ЕС), Blue Angel (около 23%) and NF Environnement (около 18%), а във всяка от държавите е разпознаваема в известна степен и съответната национална маркировка. Само в 3 от държавите разпознаваемостта на EU Ecolabel е над 50% - Дания, Франция и Люксембург, а сред най-ниските е в България (14%), Румъния (13%), Великобритания (17%), Италия (17%), Чехия (16%). На фиг. 2 е представена степента на разпознаваемост на екологичните маркировки от европейските и българските потребители в сравнителен план.

¹¹⁴ Eco Label Index, <http://www.ecolabelindex.com/>, проверено на 14 април 2018

¹¹⁵ <http://ec.europa.eu/environment/ecolabel/facts-and-figures.html>, проверено на 14 април 2018

Фигура 2. Степен на разпознаваемост на екологичните маркировки от европейските и българските граждани

Най-разпознаваемите екологични маркировки за европейските потребители са познати и за българските, а различията при някои етикети може да се дължат на недостатъчна популярност на стоките, които ги носят, сред българските потребители, или на други фактори. Около 78% от участниците от България не различават нито една от показаните 13 екомаркировки, което може да означава, че голяма част от тях не обръщат особено внимание на този тип послания или не се интересуват от тях. Сред познатите екомаркировки на останалите 22% от българските респонденти са освен EU Ecolabel, и The Blue Angel (Германия), NF Environnement (Франция) и Znak Ekologiczny EKO (Полша), а останалите 9 са с ниска разпознаваемост сред българските потребители (1-3%).

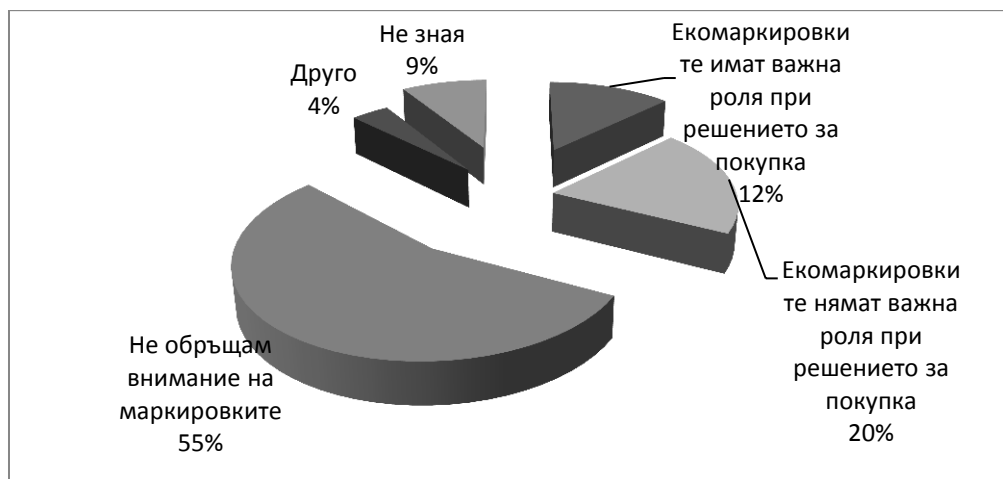
По данни от същото изследване, едва 37% от разпознаващите поне една екологична маркировка българи са купували продукт с EU Ecolabel, което показва, че познаването на дадена екологична маркировка от страна на потребителите не е достатъчно условие за взимане на решение за покупка. В допълнение, само 26% от тях имат доверие, че продуктите, обозначени с този знак, са в по-голяма степен природосъобразни.

За по-добро разбиране на гледната точка на потребителите и по този начин ефективно и оптимално направляване на пазарното търсене, при изследване на потребителските нагласи е важно да се определи кои фактори въздействат при решението за покупка и дали произходът и природосъобразните характеристики на продукта са част от тези фактори. Доколкото екологичните маркировки са един от източниците на информация за продуктите/услугите и качеството им, тяхната разпознаваемост и целенасочено търсене от страна на потребителите може да служи като индикатор за моделите на поведение на потребителите на определен пазар.

Според посоченото изследване, по отношение на влиянието на екологичните маркировки върху решението за покупка са отчетени следните резултати: за 12% от българските респонденти екологичните маркировки имат важна роля, за 20% - точно обратното, а останалите 55% не забелязват тези знаци (фиг.3). Това показва, че за

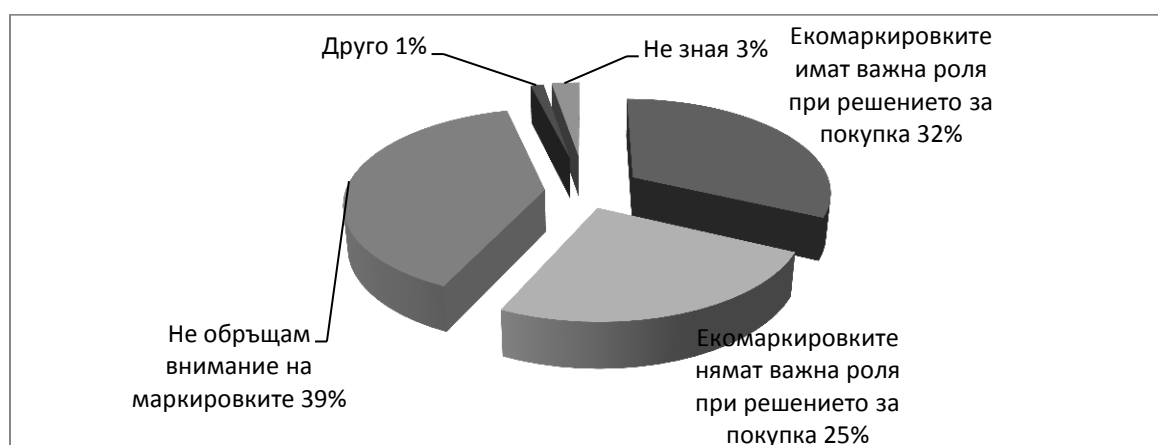
голяма част от българските потребители екологичните маркировки не са важен критерий при избора на продукт/услуга, тъй като не ги разпознават, а дори и да осъзнават необходимостта от промяна на потребителското поведение, реално не предприемат активни действия и не търсят целенасочено продукти/услуги с екомаркировки.

Фигура 3 Влиянието на екологичните маркировки върху решението за покупка – респонденти от България

Общо за европейските потребители, резултатите показват различно процентно съотношение – съответно 32%, 39% и 25% (фиг.4). Потребителите от ЕС, отговорили, че не забелязват екологичните маркировки, са сравнително малка част, което отново доказва и по-добрата разпознаваемост на тези етикети сред тях. За 39 % от тях екологичните маркировки обаче нямат важна роля при решението за покупка – това може да се дължи на липса на доверие в тях, или на предоставена информация, която не представлява интерес или не е достатъчна.

Фигура 4. Влиянието на екологичните маркировки върху решението за покупка – респонденти от ЕС

Въз основа на разгледаното изследване на потребителските нагласи по отношение на околната среда, може да се направят някои изводи:

- Екологичните маркировки имат своята важна роля като информационен инструмент на екологичната политика на ЕС, което се потвърждава от непрекъснато растящият им брой и разнообразие.
- Поради съществуването на голямо разнообразие от екологични маркировки на пазара и непрекъснатото увеличаване на броя им, голяма част от европейските и българските потребители не ги разпознават. Това може да се дължи на неясна или недостатъчна информация в екологичната маркировка, или на недоверие в маркировките като цяло поради голямото разнообразие от критерии за създаването им.
- Малка част от българските граждани, които са запознати с една или повече екологични маркировки от най-разпространените на европейския пазар, са си купували продукт с такова означение. С цел повишаване на доверието от страна на потребителите в представената им информация, е необходимо разработване на единни критерии за екологичните маркировки и ефективен контрол на прилагането на стандартите в областта.
- Разминаванията в нагласите на българските спрямо европейските потребители потвърждават необходимостта от провеждане на допълнителни изследвания по отношение на потребителското поведение и мотивация и анализиране на факторите, които влияят върху тях. Необходимо е насърчаване на промяна в ежедневните дейности и целенасочено търсене на екологосъобразни продукти от страна на потребителите, и от друга страна осигуряване на достъп на потребителите до коректна и незаблуждаваща информация.

Повишаването на информираността и заинтересоваността на европейските и в частност българските потребители към качествата и характеристиките на продуктите/услугите, които използват, е сред основните начини за насърчаване на природосъобразно поведение.

Използвана литература:

1. Blackwell, R.D., Miniard, P.W. and Engel, J.F. Consumer behavior. 10th edition, Thomson Learning, South Western, 2006.
2. European Commission, Special Eurobarometer 468 – October 2017, Attitudes of European citizens towards the environment, 2017
3. Ecolabel Index, available at: <http://www.ecolabelindex.com/> (отваряно на 14 април 2018)
4. EU Ecolabel Facts and Figures, available at: <http://ec.europa.eu/environment/ecolabel/facts-and-figures.html> (отваряно на 14 април 2018)

**ИНСТИТУЦИОНАЛНАТА СТРУКТУРА НА ГОРСКОТО СТОПАНСТВО –
ВАЖЕН ФАКТОР ЗА НЕГОВОТО СТРАТЕГИЧЕСКО И УСТОЙЧИВО
УПРАВЛЕНИЕ**
Руслан Коларов¹¹⁶

**THE INSTITUTIONAL STRUCTURE OF FORESTRY - A KEY FACTOR
FOR ITS STRATEGIC AND SUSTAINABLE MANAGEMENT**
Ruslan Kolarov

The institutional structure of the forestry sector includes the following main elements: institutional entities at national, regional and local level and institutions in the forestry sector, which include: forestry policy, forest legislation, criteria, indicators, certification scheme. It can be seen as a system in which the individual components are in a direct relationship, interdependence and interaction. On this basis, the issue of the correctness and adequacy of the forest management decision-making at the highest level, the need to improve management and to make the necessary changes in the institutional environment. The review of literary sources and analyzes shows that problems related to institutional structure and change have not been fully resolved in both theoretical and practical terms.

Key words: forestry sector, institutional structure, governance, sustainable development

JEL код: Q34, Q38

Институции и институционална структура

Основополагащи по отношение на изясняването на въпросите, свързани със същността на институциите и тяхното значение за икономическото развитие са теоретичните постановки на D. North, който определя институциите като правила, които определят формата и механизмите за осъществяване на човешките взаимодействия; създават условия за постигане на определена стабилност във функционирането на икономиката; намаляват неопределеността и формират структурите в които протича стопанската дейност; въвеждат границите в които се формира човешкото поведение и се осъществяват принципите на икономическата свобода; създават условия за рационализация на дейността на хората и за постигане на по-висока ефективност на резултатите от нея; отразяват начина по който хората обработват информацията и реализират своя избор.

Сред изследователите съществува съгласие относно същността на институциите, които трябва да бъдат разглеждани като „правила на играта“ в обществото, а не като организационна единица (North, с.103), (Crawford, S. and E. Ostrom, с. 583-598). Тяхна основна функция е да засилят предвидимостта в поведението на хората (North, с. 359-368), (Rejovich, с. 98). Въз основа на това може да се каже, че институциите са онези официални и неофициални правила, които фактически се използват от действащите лица в икономиката и обществото. S. Rejovic (с. 68) определя институциите като законно, административно и нормално споразумение за повтаряемите човешки взаимодействия, като преобладаващата институционална структура в обществото се състои от официални и неофициални правила.

Според неoinституционалната икономическа теория институциите биват формални и неформални. G. Feder и D. Feeny (с. 23-29) разделят формалните институции на две категории – фундаментални, отнасящи се до конституционния ред, и институционални, включващи правата на собственост, законите, правилниците, договорите. L. Davis и D. North (с.73-76) разделят формалните институции на: институционална среда като мрежа от политически, социални и законодателни правила, които дават базата за производството, размяната и разпределението; институционални

¹¹⁶Руслан Коларов, докторант, АУ – Пловдив, ruslankolaroff@gmail.com

норми, които определят начина по който икономическите единици могат да се конкурират или кооперират и механизма, който може да предизвиква промяна в законите или правото на собственост.

Неформалните институции произлизат от навиците, традициите, обичаите, вярата и др. По принцип те са устойчиви, рационализират дейностите, позволяват присвояването на по-благоприятни икономически резултати и придават определена идентичност на поведението както в индивидуален, така и в обществен план (Кънева, с.17).

Категориите институции са разгледани и обобщени от К. Кънева (с.79), която ги определя като три взаимно свързани части: формални фундаментални институции – определят политическата система, т.е. нейната йерархична структура и властовите решения; институционални норми – засягат икономическата система (правото на собственост, договори, закони); неформални институции.

Неоинституционалната икономическа теория изследва и проблема за връзката между институциите и организациите. U. Koester разграничава институциите, които определя като абстрактна концепция на социалните структури, базиращи се на ценностите и целите на дадено общество, от организациите, които са „инструменти за конкретизация“ на обществените функции, определени от институциите. D. North посочва, че ако институциите са правилата на играта, то организациите са нейните играчи (с. 359-368).

Институционална рамка на горската политика в РБългария

Националната политика в областта на горското стопанство се провежда от Министерския съвет чрез министъра на земеделието и храните. В съответствие с Конституцията на Република България и в изпълнение на нормативните актове министърът на земеделието и храните провежда държавната политика в областта на горското и ловното стопанство. Министърът на земеделието и храните е централен едноличен орган на изпълнителната власт, който ръководи, координира и контролира прилагането на държавната политика в областта на земеделието, селските райони, горите, рибното стопанство и аквакултурите.

Други институции, свързани с осъществяването на горската политика, са МФ, МОСВ, МВР, МИЕ и МРР. Контролният орган по финансовите въпроси е МФ, по въпросите на околната среда – МОСВ, по въпросите на производството на топлинна енергия и електроенергия от ВИ – МИЕ, по въпросите на превенцията и борбата срещу незаконните действия в горските територии и горските пожари – МВР. МИЕ ръководи, организира и координира осъществяването на политиката за повишаване на конкурентоспособността на националната икономика и отделните стопански субекти, включително в горската промишленост – дървопреработваща, мебелна и целулозно-хартиена. Управлението на защитените природни територии е поделено между МЗХ, ИАГ и МОСВ.

Действащият през периода 2006 - 2008 г. финансов механизъм, като част от Закона за държавния бюджет, се оказва неподходящ за своевременно финансово обезпечаване на провеждането на лесокултурните дейности и за развитие на горската инфраструктура, на НУГ и ДЛ. Тези трудности във финансирането на НУГ и ДЛ не позволяват ефективното управление на горските територии – държавна собственост. След промените в законовата уредба през 2008 г. и регистрирането на ДГС и ДЛС като държавни предприятия по чл. 63 от Търговския закон същите придобиват правото да извършват самостоятелно стопански дейности.

С приемането на Закона за горите е извършено преразпределяне на функции между МЗХ и ИАГ. Обособена е държавна горска администрация с контролни функции

- ИАГ, а от друга - държавни горски предприятия по чл. 163 от ЗГ, които да осъществяват стопанската дейност в горските територии – държавна собственост. ИАГ е организирана на две нива – централно управление, 16 РДГ и специализирани териториални структури., в т.ч. дирекциите на природните паркове

Горските територии – държавна собственост, се управляват от шест държавни горски предприятия, в състава на които като териториални подразделения са включени 164 ДГС и ДЛС. Дирекция „Управление на собствеността с държавно участие”, респ. отдел „Държавни горски предприятия”, МЗХ подпомагат министъра на земеделието и храните при упражняване на правата му като орган на управление на държавните предприятия по Закона за горите.

Отговорността за управлението на защитените територии, съгласно Закона за защитените територии от 1998 г., е споделена между МЗХ/ИАГ и МОСВ.

МОСВ осъществява контрол върху управлението на всички ЗТ и пряко управление на националните паркове и резерватите. До сега МОСВ е създадо дирекции на три национални парка с общ персонал 191 служители (към края на 2011). ИАГ е отговорен за управлението на природните паркове, както и за защитените местности и природните забележителности, намиращи се в горски територии - държавна собственост. За управление на природните паркове са създадени 11 дирекции. Общата численост на работещите в тях е 90 служители. Дейностите по управлението на защитените местности и природните забележителности в горски територии се осъществяват от ДГП, ДГС и ДЛС, в чийто териториален обхват попада конкретната защитена територия.

Основни принципи на политиката за устойчиво стопанисване и управление на горите – правна рамка

Международни правни регламенти

Република България е възприела основните начала и принципи на политиката за устойчиво стопанисване и управление на горите, приети от FAO, IPF/ IFF и MCPFE. Определяща роля имат принципите: широко участие на заинтересованите страни, междусекторен подход, съгласуваност с националното законодателство, интеграция с националния план за икономическо развитие, съгласуваност с международните задължения, инициативи и конвенции, свързани с горите, партньорство при прилагането, повишаване на обществената ангажираност.

България е страна по редица международни споразумения, разглеждащи устойчивото и многофункционално управление на горите, по-важни от които са следните:

Правно необвързващият инструмент за всички типове гори, приет на 17.12.2007 г. от Генералната Асамблея на ООН. В него са дефинирани четирите глобални цели на горите, приети на 6-та сесия на Форума за горите на ООН през 2006 г., а именно: да се възстанови загубата на горско покритие чрез устойчиво стопанисване на горите, включително защита, възстановяване, залесяване и презалесяване и да се увеличат усилията във връзка с предотвратяване деградацията на горите; да се засилят икономическите, социалните и екологичните ползи от горите, включително чрез подобряване на жизнения стандарт на зависимите от гората общества; да се увеличи значително площта на устойчиво стопанисваните гори, включително на защитените гори, и да се увеличи дела на горските продукти, добити от устойчиво стопанисвани гори; да се възстанови спадът на индикатора: „Официална помощ за развитие” по отношение на устойчивото управление на горите и да се

мобилизират значителни нови и допълнителни финансови ресурси от всякакви източници за прилагане на устойчиво управление в горите.

Целта на правно необвързващия инструмент е:

- да засили политическите ангажименти и действия на всички нива при прилагане на устойчивото управление на всички видове гори, за постигане на приетите 4 глобални цели на горите;

- да увеличи приноса на горите за постигане на международно договорените цели, включени в Целите за развитие на хилядолетието, и по-специално тези, отнасящи се до намаляване на бедността и устойчива околна среда;

- да осигури рамка за действия на национално ниво и международно сътрудничество.

Страните по споразумението, включително България, приемат да прилагат на национално ниво принципите за устойчиво управление на горите и да си сътрудничат на международно ниво за тяхното спазване. Принципите за устойчиво управление на горите, посочени в този документ, до голяма степен са интегрирани в Закона за горите, приет през 2011 година.

Новите проблеми пред устойчивото развитие на горския сектор в ЕС налагат увеличаване на приноса към зелената икономика и преодоляване на неблагоприятните последици от промените в климата, опазване на биологичното разнообразие, балансиране на нарастващото използване на биомасата като енергиен източник с изискването за устойчиво ползване на ресурса. Заедно с приоритетите, очертани в „Европа 2020” – стратегия за работни места, интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж”, тези предизвикателства са в основата на взетото от ЕК през 2010 г. решение за разработване на нова **Стратегия на ЕС за горите (СЕСГ) 2014 - 2020 година**, впоследствие приета от Европейската Комисия на 20 септември 2013. Визията на СЕСГ е свързана с управление на многофункционални и устойчиви гори и на иновативен горски сектор, допринасящ към изпълнение на Стратегия „Европа 2020” и задоволяване на настоящите и бъдещи социални и екологични потребности, подпомагайки свързаните с горите дейности. Основните цели, които си поставя СЕСГ, са: да допринесе за устойчивото стопанисване на жизнени, продуктивни и многофункционални европейски гори и за развитието на селските райони; да подпомогне интелигентния и устойчив растеж на икономиката, да подобри и да защити околната среда. Определени са десет приоритетни области: промяна на климата, опазване на горите, зелена икономика, социални ползи, биоенергия, екосистемни услуги и биологично разнообразие, изследвания и иновации, горска информация и мониторинг, координация, сътрудничество и комуникация, международен сълб. Изпълнението на СЕСГ се очаква да допринесе за формиране на добавена стойност към икономиката на ЕС с помощта на изготвен и реализиран нов Горски план за действие на ЕС, насочен към: нарастване на горските територии, устойчиво ползване на дървесина и биомаса като източник на енергия, заетост, иновации, запазване на консервационния статус на горските хабитати и видове, представляващи интерес за ЕС, принос на горския сектор към зелената икономика, опазването на горите и социално-екологични подобрения; мониторинг и изследвания; горски стандарти и сертификация на горите.

Други европейски стратегически документи, определящи националната политика в горския сектор: Решения на Министерската конференция за защита на горите в Европа (FOREST EUROPE), Осло, 2011 г.; Подобрените паневропейски критерии и индикатори за устойчиво управление на горите (2002 г.); Зелената книга на ЕК за опазване на горите и информацията в ЕС: Подготвяне на горите за изменението на климата (2010); Бялата книга на ЕК „Адаптиране към изменението на климата: към

европейска рамка за действие”, ЕК (2009), Европейската стратегия за опазване на биоразнообразието, ЕК (2011) и други стратегически и програмни документи, свързани с дългосрочното и устойчиво управление на горите в Европа.

Национална правна рамка

Политиката за устойчиво управление на горите се определя от набор от документи, съподчинени един на друг в строга йерархична структура. Това са Конституцията, национални стратегически документи и планове за изпълнението им, закони, наредби, правилници, методики, заповеди и решения. Националната стратегия за устойчиво развитие на горския сектор 2006 - 2015 г. и Стратегическият план за развитие на горския сектор 2007 - 2011 г. формулират и определят горската политика за устойчиво развитие на жизнен, конкурентоспособен и допринасящ за развитието на селските райони сектор. НСУРГС и СПРГС са хармонизирани с Европейската горска стратегия, 1998 г., и с Плана за действие на ЕС за горите за периода 2006 – 2011 г., приет на 15 юни 2006 г.

Националната политическа рамка, очертана от посочените горски стратегически документи, отразява основните процеси, свързани с устойчивото и многофункционално стопанисване на горите в Европа и в света. Тази рамка се допълва от следните стратегически документи: 1) Национална стратегия за опазване на биологичното разнообразие и Национален план за опазване на биологичното разнообразие 2005 - 2010 г., 2) Национална дългосрочна програма за насърчаване използването на биомасата за периода 2008 - 2020 г., 3) Национална дългосрочна програма за насърчаване използването на възобновяемите енергийни източници 2005 - 2015 г., 4) Програма за развитие на селските райони 2007 - 2013, 5) Втори национален план за действие по изменение на климата 2005 - 2008 г., 6) Национален план за действие за енергията от възобновяеми източници, МИЕ 2013 г.

Основополагащото национално законодателство, което регулира дейностите по опазването и защитата на горите, включва Закона за горите (отм.), Закона за защитените територии, Закона за опазване на околната среда, Закона за защита на растенията и свързаните с опазването на горите подзаконовни документи. Към същата област имат отношение и Законът за защитените територии, Законът за енергийната ефективност, Законът за енергията от възобновяеми източници, Законът за устройство на територията, Законът за изменение и допълнение на Законът за насърчаване на инвестициите

Приетият през 1997 г. Закон за горите (отм.) определя като своя основна цел съхраняването на българските гори като национално богатство - основен средообразуващ фактор, чрез възпроизводството и устойчивото им развитие и многоцелевото ползване в интерес на собствениците и обществото

Целите в новия Закон за горите са актуализирани и съобразени с критериите за устойчиво управление на горите и включват: 1) опазване и увеличаване площта на горите; 2) поддържане и подобряване състоянието на горите; 3) гарантиране и поддържане на екосистемните, социалните и икономическите функции на горските територии; 4) гарантиране и увеличаване производството на дървесина и недървесни горски продукти чрез природосъобразно стопанисване на горските територии; 5) поддържане на биологичното и ландшафтното разнообразие и подобряване състоянието на популациите на видовете от дивата флора, фауна и микота; 6) осигуряване на възможности за отдих на населението и подобряване на условията за рекреация; 7) постигане на баланс между интересите на обществото и собствениците на горски територии; 8) подпомагане и насърчаване на собствениците на поземлени имоти в горски територии; 9) изпълнение на международни и европейски

ангажименти за съхранение на горските местообитания.

Заклучение

Въпреки някои слабости в общата стратегическа и нормативна рамка, частичното изпълнение или неизпълнение на някои стратегически цели изводът е, че провежданата политика способства за развитието на икономически жизнеспособен горски сектор въз основа на принципите на многофункционалността и устойчивото управление на горите. Институционалните и стратегически инструменти целят стабилизиране на сектора, поддържане на екологично жизнеспособни горски екосистеми, подобряване на „социалните и културните измерения на горите” и координация и сътрудничеството. През периода от влизането ни в ЕС до днес са актуализирани такива елементи от националните стратегически документи, които се отнасят за здравето и жизнеността на гората, горското биологично разнообразие, екосистемните услуги и използването на горските ресурси. Последователното и целенасочено прилагане на посочените горски стратегически документи допринася за устойчивото управление на горските територии в България.

Литература

1. Кънева, К., Институционалните промени като движеща сила за структурните реформи в трансформиращите се икономики, Икономическа мисъл, бр. 2, София, 2001
2. Норт, Д., Институции, институционална промяна и икономически резултати, С., Лик, 2000
3. Спасов, Т., Институционални аспекти на теорията за икономическия преход, Икономическа мисъл, бр. 2, 2002
4. Crawford, S.E.S. and E. Ostrom., A Grammar of Institutions. American political Science Review, 1995
5. Davis, L., D. North, Institutional Change and American Economic Growth, Cambridge University Press, 1971
6. Feder, G., D. Feeny, The theory of Land Tenure and Property Rights. – In: Karla Hoff et al. (eds.) The Economics of Rural Organisation: Theory Practice and Policy, Oxford University Press, 1993
7. North, D. C., Economic Performance Throught Time, The American Economic Review, Vol. 3, N 3, June, 1994
8. Pejovich, S., Analysis of Institutions and Systems. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 1995
9. www.mzh.government.bg/.../Горски_сектор...2020/13_11_29_National_Strategy_fo.., Национална стратегия за развитието на горския сектор в Република България с визия 2013 - 2020 г.
10. www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=4209, Стратегия на ЕС за горите (СЕСТ) 2014 - 2020 година
11. <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?Id=765>, Национална програма за развитие: България 2020
12. <http://www.strategy.bg/Publications/View.aspx?lang=bg-BG&Id=124>, Стратегията „Европа 2020”.